
TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ
D e r g i s i

The Journal of Turkish Cultural Studies

33

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Kültür Ocağı Vakfı (KOCAV) kuruluşu olan
KOCAV Yayıncılık Tanıtım, Araştırma, Eğitim Hizmetleri Ltd. Şti. yayınıdır.

Yayın Türü

İlmî ve Edebî

Dizgi-Mizanpaj

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi Dizgi Servisi

Baskı-Cilt

Çalış Ofset

Davutpaşa Caddesi No: 8

Topkapı/İstanbul

Sertifika No: 12107

Kapak Tasarım

Minyatür Ajans

ISSN 1302-4787

Yönetim Yeri/Address for Correspondence

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

Ayşekadın Hamamı Sokak, Nr. 26

0089894 Süleymaniye/İstanbul-TÜRKİYE

Tel: (0212) 519 99 70-1

Belgegeçer: (0212) 519 99 72

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK

Teknik Sorumlu

Yard. Doç. Dr. Recep AHISHALI

ahishali@marmara.edu.tr

Tanıtım Sorumlusu

Nusret GEDİK

nusret.gedik@marmara.edu.tr

Abone İşleri/Subscribition

Yard. Doç. Dr. Nursel UYANIKER

nuyaniker@marmara.edu.tr

İbrahim BİZ

ibrahimbiz@hotmail.com

© *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*

Dergimizdeki yazılar kaynak gösterilerek iktibas edilebilir.

Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

Sayı/Issue: 33 • 2015 GÜZ/AUTUMN

TÜRK KÜLTÜRÜ
İNCELEMELERİ
— D e r g i s i —

The Journal of Turkish Cultural Studies

33

HAKEMLİ VE ULUSLAR ARASI DERGİ

Bu dergi

MLA International Bibliography,

Turkologischer Anzeiger

isimli uluslar arası indeksler

ve

ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı

tarafından taranmaktadır

KOCAV
İstanbul 2015

KOCAV Adına sahibi

Dr. Ali ÜREY
aliurey@kocav.org.tr

EDİTÖRLER/EDITORS

Genel/Editor-in-chief

Prof. Dr. Nihat ÖZTOPRAK
noztoprak@marmara.edu.tr

Tarih/History

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ
akyildiz63@yahoo.com

Edebiyat/Literature

Yard. Doç. Dr. Ümran AY
umran.ay@gmail.com

SEKRETERLER/SEKRETARIES

Tarih/History

Doç. Dr. Yüksel ÇELİK
yuksekelik@hotmail.com

Edebiyat/Literature

Yard. Doç. Dr. Nursel UYANIKER
nuyaniker@marmara.edu.tr

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ (*Marmara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Feridun M. EMECEN (*İstanbul Üniversitesi*)
Prof. Dr. Günay KUT (*Boğaziçi Üniversitesi*)
Prof. Dr. İlber ORTAYLI (*Galatasaray Üniversitesi*)
Prof. Dr. Kemal BEYDİLLİ (*Yeditepe Üniversitesi*)
Prof. Dr. Orhan BİLGİN (*Marmara Üniversitesi*)
Prof. Dr. Süleyman Hayri BOLAY (*Gazi Üniversitesi*)
Prof. Dr. Yahya AKYÜZ (*Ankara Üniversitesi*)

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN
Prof. Dr. Mustafa S. KAÇALIN
Prof. Dr. Sebahat DENİZ
Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ
Prof. Dr. Muzaffer DOĞAN
Prof. Dr. Muhammet GÜR
Doç. Dr. Hakan TAŞ
Doç. Dr. Cengiz TOMAR
Yard. Doç. Dr. Ali KARACA
Yard. Doç. Dr. Recep AHISHALI

Prof. Dr. Cemal YILDIZ
Prof. Dr. Emel KEFELİ
Prof. Dr. Ahmet KANLIDERE
Prof. Dr. A. Haluk DURSUN
Prof. Dr. Mustafa KÜÇÜKAŞÇI
Prof. Dr. Erhan AFYONCU
Doç. Dr. Yüksel ÇELİK
Yard. Doç. Dr. M. Hanefi BOSTAN
Yard. Doç. Dr. Mehmet TAŞTEMİR
Yard. Doç. Dr. Ümran AY

İNGİLİZCE SORUMLULARI

Prof. Dr. Orhan SÖYLEMEZ
Zeynep AĞDAŞ

ANA DİLİ SORUMLULARI

Nusret GEDİK
Bünyamin AYÇİÇEĞİ

YURT DIŞI TEMSİLCİLERİ/CORRESPONDENTS ABROAD

A B D / U S A

Walter G. ANDREWS
2908 131st Pl. NE
Bellevue, WA 98005 USA

İ S K O Ç Y A / S C O T L A N D

Dr. Christopher FERRARD
8 Dublin Street EH 1 3 PP
Edinburgh/SCOTLAND
e-mail: ferrard@aol.com

J A P O N Y A / J A P A N

Dr. Nobuo MISAWA
TOYO University Department of Socio-Culture System
2-11-10, Oka, Asaka-shi
SAITAMA 35-0007 JAPAN
e-mail: misawa@toyonet.toyo.ac.jp

K I B R İ S / C Y P R U S

Dr. Kadir ATLANSOY
Doğu Akdeniz Üniv. Fen-Edebiyat Fak.
Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Gazimağusa/KKTC Mersin 10 TR
e-mail: atlansoy@emu.edu.tr

K İ R G İ Z İ S T A N / K Y R G Y Z S T A N

Döölötbek SAPARALİYEV
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi
Kırgızistan Bişkek
Tinçtik köçüsü, 56
720000 KIRGIZİSTAN

K U V E Y T / K U W A I T

Dr. Faisal ALKANDARI

Kuwait University

History Dept.

KUWAIT

e-mail: falkandari@yahoo.com

M A C A R I S T A N / H U N G A R Y

Prof. Dr. Géza DÁVID

ELTE Török Filológiai Tanszék

Budapest

Muzeum krt, 4/D

H-1088 HUNGARY

e-mail: davidgeza@hotmail.com

S U U D Í A R A B I S T A N / S A U D I A R A B I A

Dr. Mohammad M. Al-QURAINI

P.O. Box. 5074 Pin Code 31982

Al-Hassa/S. ARABIA

Y U N A N I S T A N / G R E E C E

Prof. Dr. Evangelia BALTA

Fondation Nationale de la Recherche Scientifique

48 av. Vass. Constantinou

11635 Athènes-GREECE

e-mail: evabalta@eie.gr

İÇİNDEKİLER

Tarih

Süheyla YENİDÜNYA

- Sultana Nasihatler: İbrahim Refet Efendi ve Sultan II. Mahmud'a Öğütleri/
Advices to The Sultan: Sehremini Ibrahim Refet Efendi's
Recommendations to Mahmud II1-48

Muharrem VAROL

- Geç Dönem Osmanlı Tasavvuf Tarihi Çalışmalarındaki Sorunlar ve Alan
Açısından Arşiv Evrakının Önemi/ The Problems in the Late Period
Ottoman Sufi Studies and the Importance of the Archival Documents ... 49-84

Serap SUNAY

- Tanzimat Meclisi'nde Görülen İlk Rüşvet Davası: "Tatbîk-i Mühür"
Meselesi ve Perde Arkası/ First Bribe Case in the Council of
Tanzimat: "Tatbîk-ı Mühür" Issue and its Background..... 85-112

Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI

- Ziynet Altını (1898-1922)/ Ziynet (Decorative) Gold (1898-1922)..... 113-132

Edebiyat

Türkân ALVAN

- Klasik Türk Şiirinde Îcâz'a Dair Tesbitler Teklifler/ Some Remarks
and Offers About "Îcâz" in Classical Turkish Literature 133-162

Yasemin AKKUŞ

- Klâsik Türk Şiirinde Kâğıt (Kâğıttan Hayâller)/Paper in Classical Poetry .. 163-204

Necmettin ÖZMEN

- "Biyografi Romanları" Roman mı?/Are 'Biographical Novels' a
Form of Novel? 205-236

Feyzi ÇİMEN

- Çağatayca Kelile ve Dimne Tercümeleri/ Translations of Kalila wa
Dimna in Chagatai Turkish..... 237-260

Tercüme

Ernst Dieter PETRITSCH (Çev. Ergün ÖZSOY)

- Haraç mı Onursal-Hediye mi? XVI. Yüzyıl İkinci Yarısı Osmanlı-
Habsburg İlişkileri Hakkında Bir Değerlendirme..... 261-274

Sultana Nasihatler:

İBRAHİM REFET EFENDİ VE SULTAN II. MAHMUD’A ÖĞÜTLERİ

*Süheyla YENİDÜNYA**

ÖZET

XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren “imparatorluk sisteminin çöküşü olarak algılanan” devlet ve toplumun içine düştüğü “kötü” durumun sebeplerinin ve bu halden kurtuluş yollarının sıralandığı eserler kaleme alınmıştır. Klasik İslâm-Siyasi kültüründen bağımsız olarak düşünemeyeceğimiz nasihatname özelliği gösteren bu eserlerin devrin entelektüelleri ve danışmanları olan “musahibler” tarafından yazılmış örnekleri de mevcuttur. Âli Mustafa Efendi’nin, “...padişah sohbetini bilen devlete ve saltanata zarar veren hususları açık dille ve güzel misallerle padişaha anlatan ilmi sohbetlere önem veren..” tanımı, musahipliğe resmi bir nitelik kazandırdığı gibi görev çerçevesini de belirlemiştir. Bu makalenin konusu olan, musahib/danışman İbrahim Refet Efendi tarafından yazılan ve içerik olarak nasihatname vasıflarına haiz olan belgeler II. Mahmud’a devlet yönetimine dair öğütleri ve Osmanlı-Rus Savaşı’na gelir sağlamak için alınacak önlemleri içermektedir. Ancak bunların alt okuması yapıldığı zaman genç padişahın “Saray”da ve “Babıali”de otoritesini kurmak ve sağlamlaştırmak için dikkat etmesi gereken hususlar ortaya çıkmaktadır. Bu yönüyle Nizam-ı Kadim odaklı nasihatnamelerle benzerlik gösteren söz konusu belgeleri benzerlerinden ayrı bir yere koyan en önemli özelliği Nizam-ı Cedid’i hayata geçiren III. Selim’in reformist kadrosu Atabegan’ı Saltanat üyelerine dair iddialar ve eleştirilerdir. Osmanlı Devleti’nde XIV. yüzyıldan beri var olan ve XVII yüzyıldan itibaren kabuğuna çekilmiş görünen Heterodoks İslam, İbrahim Refet’in iddialarına göre, bu sefer karşımıza Sunnî öğretiyeye muhalif olmaktan çok devleti yöneten hatta yeni bir şekil vermeye çalışan Nizâm-ı Cedid zihniyetinde karşımıza çıkmaktadır ki bu tespit söz konusu belgeleri tarihçiler kadar ilahiyatçılar ve siyaset bilimcileri içinde değerli kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler

İbrahim Refet, II. Mahmud, İndiyye-Dehriyye, Nasihatname, Siyasetname, Mezhep

* Yrd. Doç. Dr., Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, suheylay@hotmail.com

XVI. yüzyılın son çeyreğinden itibaren “*imparatorluk sisteminin çöküşü olarak algılanan*”¹ devlet ve toplumun içine düştüğü “*kötü*” durumun sebeplerinin ve bu halden kurtuluş yollarının sıralandığı eserler kaleme alınmıştır. Klasik İslâm-Siyasi kültüründen bağımsız olarak düşünemeyeceğimiz bu eserler² “*nasihat literatürü*”, “*ıslahat risaleleri*” “*ıslahat teklifleri*”, “*layiha*” olarak adlandırılmaktadır³. Sadece padişahlar için değil vezirler ve onların çevreleri için de tavsiye eserleri olarak tasarlanan Osmanlı nasihatnamelerinde genellikle Kabusnâme, Siyasetname, Ahlak-ı Ala’i ve İbni Haldun’dan alıntılar vardır⁴. Bu eserler her ne kadar siyasetnamelerde tanımlarını bulan devlet ve toplum anlayışını baz alsalar da örnek olarak gösterdikleri olayların yaşanılan ve yakın geçmişe ait olması nedeniyle nazarî meselelerle uğraşan siyasetnamelerden ayrılırlar⁵. Avrupa da “*Specula Principum*”, “*Mirror of Princes*” “*Fürstenspiegel*” olarak adlandırılan ve doğu dünyasında siyasetname nasihatnamelere karşılık gelen literatür⁶ ile ortak noktaları yazarlarının eski ve yeni kültürler arasında manevralar yapan politik düşünürler olmalarıdır⁷. Osmanlı için bu ikilem “*Eski/Nizam-ı Kadim*”⁸-“*Yeni/Nizam-ı Cedid*” olmuştur. Bürokrasiden

¹ Cornell, H. Fleischer, “From Şeyhzade Korkut to Mustafa Âli: Cultural Origins of the Ottoman Nasihatname, *III’rd Congress on the Social and the Economic History of Turkey*, Ed. H. Lowry-S. Hotto, İstanbul 1990, s. 67.

² Erol Özvar, “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”, *Divan-İlmi Araştırmalar*, II (1999), 139.

³ Coşkun Yılmaz, “Osmanlı Siyaset Düşüncesi Kaynakları ile İlgili Yeni Bir Kavramsallaştırma: Islahatnameler”, *Literatür Dergisi*, I/2 (2003), s.301.

⁴ Virginia Aksan, “Ottoman Political Writing 1768-1808”, *International Journal of Middle East Studies*, XXV/I (1993), 53-54.

⁵ Mehmet Öz, *Osmanlı’da Çözülme ve Gelenekçi Yorumları*, İstanbul 2005, s. 19.

⁶ Yüksel Çelik, “Siyaset-Nasihat Literatürümüzde Nadir Bir Tür: Mısır’ın İşgali Üzerine III. Selime Sunulan Tesliyet-Nâme”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, XXII (2010), 86, dpn.3.

⁷ Rifaat Abou Hadj, “The Ottoman Nasihatname as a Discourse Over Morality”, *Malengés Robert Mantran, Revue d’Histoire Maghrebine*, 47-48 (1987), 17.

⁸ Geleneksel bir toplum yapısına sahip olan Osmanlılarda selefin üstünlüğü ve mazinin daha iyi olduğu düşüncesine paralel olarak kendileri açısından en yüksek potansiyeli taşıdığına inandıkları Kanuni Sultan Süleyman dönemi müesseseleri ve değerlerine “*Kanûn-ı Kadîm*”e dönmeyi amaç edinmişlerdi (Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İstanbul 2006, s.16). Eski sultanlar devrinde uygulanmış ve faydaları sınanmış kanûn ve kaîdeler bütününü ifade eden “*Kanûn-ı Kadîm*” kavramı klasik

yetmişmiş yazarların elinden çıkan nasihatnameler olduğu gibi devrin entelektüelleri ve danışmanları olan “*musahibler*” tarafından yazılmış örnekleri de mevcuttur ki Koçi Bey’in telhisler şeklinde IV. Murad’a sunduğu risale en bilinenidir.

XVI. yüzyıldan itibaren Osmanlı kaynaklarında rastladığımız “*musahib*” kelimesi Osmanlı saray teşkilatındaki görevliler içinde vezir ve beylerbeyinden padişaha danışmanlık yapan kişiliği ve bilgisiyle temayüz ederek ona arkadaşlıkta bulunanlar için kullanılmıştır. Lütü Paşa’nın “*Müluk nedimsiz ve musâhibsiz olmaz amma... Mesâlih-i halka karışmamak gerektir*” ifadesinden de anlaşıldığı üzere XVI. yüzyıla kadar nedim ve musahib arasındaki ince çizgi ayırt edilememiştir. Ancak XVI. yüzyılın sonlarında Âli Mustafa Efendi’nin, “...*padişah sohbetini bilen devlete ve saltanata zarar veren hususları açık dille ve güzel misallerle padişaha anlatan ilmi sohbetlere önem veren..*” tanımındaki özellikler musahibliğin resmi bir nitelik kazandığını ortaya koyduğu gibi hangi alanlara yönelik bir görev haline geldiğini gösterir¹⁰. Halil İnalçık musahiblerin Sünnî mezhebine bağlı din kurallarına sadık biriye herkesçe kabul gördüğünü, içki içen, Bâtını, tasavvufî görüşlere sahip namaz oruç gibi din kurallarına önem vermeyen

dönem islahat yazarlarına göre en ideal biçimde, Devlet-i Aliyye’nin olgunluk çağını/altın çağını yaşadığı Yavuz Sultan Selim ve Kanûnî Sultan Süleyman’ın ilk saltanat yıllarında uygulanmıştır (Mehmet Öz, *a.g.e.*, s. 116-124).

⁹ Bu türün ilk örneği 1718 tarihli bir islahat takriridir [Metin için bkz: Es’ad Efendi, *Vak’a-nüvis Es’ad Efendi Tarihi*, neşre haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2000, s. 586-606; Faik Reşit Unat, “Ahmed III Devrine Ait Bir Islahat Takriri”, *Tarih Vesikaları*, I(1941), 107-121]. Osmanlı ve Nasrani iki kişi arasında karşılıklı konuşma şeklinde yazılmış bu takrirden Osmanlı “*Kanûn-ı Kadîm*”e dönmeyi, Nasrani ise Avrupa dünyasındaki gelişen yeniliklerin alınmasını ileri sürer. Yazarı bilinmemekle birlikte takriri yazan kişinin 1717 sonunda İstanbul’a gelen Huguenot gurubunun lideri olan ve sadaret kaymakamı İbrahim Paşa’ya Babîali hizmetinde bir fen kıtası kurulması hakkında tasarı sunan Rochefort’un fikirlerinden etkilendiği iddia edilmektedir (Niyazi Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, İstanbul 2002, s. 45-49). Osmanlı’daki islahat hareketleri için Avrupa’yı işaret eden eserlerin ilk örneklerinden birisi de İbrahim Müteferrika tarafından kaleme alınan *Usûlü’l-Hikem fi Nizâmî’l-Ümem*’dir. Müteferrika söz konusu eserinde “*Nizâm-ı Cedîd*” yani “*Yeni Düzen*” tabirini kullanarak Osmanlı Devleti’nin de XVIII. yüzyıl Avrupa’sında gelişen yeni askerlik düzenlerini mutlaka alıp uygulamasını ifade eder (Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Tarihi Araştırma Rehberi*, İstanbul 2009, s. 131).

¹⁰ Mehmet İpşirli, “Musahib”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, İstanbul 2006, XXXI, 230-231.

yahut genel ahlak kurallarını çiğneyen biriye hem kendisini hem de patronunu güç duruma düşürdüğünü kaydetmektedir¹¹.

Bu çalışmanın konusu Sultan IV. Mustafa ve Sultan II. Mahmud'a hem şehzadelikleri hem de padişahlıkları süresince hocalık/danışmanlık yapan ve yukarıda belirttiğimiz “*musahib*” tanımına uyan Şehremini İbrahim Refet'e ait, telhis formatında yazılmış, eski yöneticilerin öğretici hikayelerini ve vecizlerini kullanılmış olan ilk dönem nasihatnameleriyle¹² benzerlik gösteren belgelerdir¹³. Söz konusu belgelerde yaşanan ve yakın geçmişe ait örneklerle de yer verilmesi onları nasihatname formatına daha da uygun bir hale getirmektedir. İbrahim Refet'in şehzadelerle nasıl tanıştığını ve üzerlerinde nasıl bir etki sahibi olduğunu anlatan bir belge de¹⁴ önemine binaen çalışmaya dâhil edilmiştir. Metin içerisinde bir karışıklığa meydan verilmemek üzere öncelikle belgelerin içerikleri incelenmiş değerlendirme son kısmında yapılmıştır. "İbrahim Refet ve Şehzade IV. Mustafa", "Şehzade II. Mahmud ile Tanışması ve Danışmanlığa Yükselmesi" başlıklarının içerdiği bilgiler TSMA 8990'da yer almaktadır. Nasihatname'nin içeriği ise "Padişah Tanımı", "Mansıpların İtibarının Korunması", "Sadrazamın Sefer Muhalefetinin Önlenmesi", "Sefer İçin Asker ve Para Tedariki", "III. Selim ve Atebegan-ı Saltanat Eleştirisi" başlıkları altında verilmiştir.

I - Müellifi ve Telif Tarihi

Çalışma konusu nasihatnamenin yazarı olan İbrahim Refet¹⁵ Efendi'nin hayatına dair bilgiye Şanizade Tarihi'nde¹⁶ ve ondan naklen Ahmed

¹¹ Halil İnalçık, “Osmanlı Medeniyeti ve Saray Patronajı”, *Osmanlı Uygarlığı*, yay. haz. Halil İnalçık-Günsel Renda, Ankara 2009, I, 24-25.

¹² Cornell, H. Fleischer, *a.g.e.*, s. 67.

¹³ *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TSMA)*, E. 430/53, lef 1-14 Söz konusu belgelerin üzerinde nasihatname olduklarına dair bir kayıt yoktur. Ancak içerik olarak giriş kısmında açıkladığımız nasihatname tanımıyla örtüştüğü için “*nasihatname*” olarak adlandırılmışlardır.

¹⁴ TSMA E. 8990 (Nasihatname ile karışmaması için bundan sonra metin içerisinde TSMA 8990 olarak geçecektir).

¹⁵ İbrahim Refet Efendi'nin adı: Şanizade, Ahmed Cevdet Paşa, Cabi Ömer Efendi tarihlerinde ve bu çalışmalarda kullandığımız belgelerde “Şehremini İbrahim Efendi” olarak geçmektedir. Ancak Esad Efendi Tarihi ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi belge

Cevdet Paşa'nın Tarihi'nde¹⁷ rastlanmıştır¹⁸. Hem Şanizade'nin ve hem de İbrahim Refet Efendi'nin dönemin Şeyhü'l-hattâtîn'i İsmail Zühdî Efendi'den ders almaları ikilinin tanışmalarına vesile olmuştur. Hatta Şanizade H.1207/M.1792 yıllarının başında geçim sıkıntısı sebebiyle Edirne'den İstanbul'a gelen İbrahim Refet Efendi'nin, Ortaköy'deki yalısında haftalarca kaldığını ve Zuhdî Efendi ile arasında ilişkinin kendi himmetiyle geliştiğini iddia eder. İbrahim Refet'in, Şehremini Cavid Efendi ile tanışması kendisi için dönüm noktası olmuştur. Ona intisabı sayesinde Enderun-ı Hümâyûn'un tamirâtı ve şehremini ambarının yönetimiyle görevlendirilmiştir. Bu esnada Harem-i Hümâyûn'un tamiratını fırsat bilerek Şehzade IV. Mustafa'ya intisap etmiştir. Bu süreçte hâcegan ve yazıcı olduğu arşiv kayıtlarından¹⁹ anlaşılan İbrahim Refet, soru-cevap metoduyla IV. Mustafa'ya hocalık yapmıştır. Öğrencisinin tahta cülusuyla H. 26 Ra 1222/ M. 2 Haziran 1807'de tekrar hâceganlık ile hazine muhasebeciliğine getirilmiş²⁰, Şanizade'ye göre "gâh ü bigâh teşrif-i sohbet hassalarıyla ahass-ı havâs-ı hüddâm"²¹ yani padişahın musahibi olmuştur²². Bu esnada Şehzade

özetleriyle (Zarf No:73 Evrak No:23-24 Dosya No:36 Gömlek No:13 Tarih:1228.Z.29 Vesika:3; Zarf No: 535 Evrak No:31 Dosya No: 236 Gömlek No: 18 Tarih:1228.L.17 Vesika:1; Zarf No:1191 Evrak No:1-14 Dosya No:430 Gömlek No:53 Tarih:1226.Z.29 Vesika:14; Zarf No:73Evrak No:9-22 Dosya No: 36 Gömlek No:12Tarih:1228.L.26 Vesika:14) Sicill-i Osmani de Şehremini İbrahim Refet Efendi olarak geçmektedir.

¹⁶ Şanizade Mehmed Ataulah Efendi, *Tarih-i Şanizade*, Dersaadet 1284, II, 194-198. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, (yay. haz. Nuri Akbayar), İstanbul 1996, III, 788.

¹⁷ Şanizade'den naklen Ahmed Cevdet Paşa, *Tarih-i Cevdet*, Dersaadet 1309, X, 110-111.

¹⁸ Şehremini İbrahim Refet Efendi'nin çeşitli görevlere tayin edilişi ve azliyle ilgili sınırlı bilgi Cabi Tarihi'nde de bulunmaktadır. Ancak bu kayıtların tarihlerinde hatalar mevcuttur (Cabi Ömer Efendi, *Cabi Tarihi*, yay. haz. Mehmet Ali Beyhan, Ankara 2003, I, 311, 458, 593, II, 798, 944, 984). Yine Cabi Tarihi'nde İbrahim Refet Efendi'nin IV: Mustafa'nın meşk hocası olduğuna dair bir bilgi de vardır (a.g.e, I/311). Ancak aşağıda da belirtileceği üzere IV Mustafa döneminde hazine muhasebeciliğine atanan İbrahim Refet'le ilgili kayıтта hâcegan ve yazıcı-ı sabık ifadelerine rastlanırken meşk hocası olduğuna dair herhangi bir bilgi görülmemiştir [Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Sadaret Defteri (A}d.) 357, s. 27]. Eser kullanılırken bu hususlara dikkat edilmelidir.

¹⁹ BOA, A}d. 357, s. 27.

²⁰ aynı yer; Ahmed Asım Efendi, *Tarih-i Asım*, İstanbul 1289, II, 53.

²¹ Şanizade, a.g.e., II, 195.

²² Mehmed Süreyya, a.g.e., III, 788.

II. Mahmud'a da hocalık yapmaya başlamıştır. H. 4 C 1223/M. 8 Temmuz 1808'de tahta çıkan II. Mahmud hocasını H. Selh Ramazan 1223/M. 19 Kasım 1808 Çavuşbaşı olarak atamıştır²³. H. 18 Rebiülahir 1224/M. 2 Haziran 1809 bu görevinden azl edilen²⁴ İbrahim Refet H. 8 Şevval 1224/M. 16 Kasım 1809'da Masraf Kitabeti görevine getirilmiş²⁵; H.1226/M.1811'den²⁶ vefat tarihi olan H. 5 Cemaziyelahir 1228/M. 5 Haziran 1813'e kadar resmîyette şehreminilik ancak gerçekte ondan çok daha öte olan danışmanlık görevini sürdürmüştür²⁷.

Nasihatname'nin 1807 Slobozia Mütarekesi'yle ara verilen Osmanlı Rus Savaşı'nın²⁸ başlangıcı olan H. 1224/M. 1810 tarihinde yazılmış olması muhtemeldir. Ancak metinde geçen "... *Pehlivan Paşa'nın telef olması ve Pazarcığın ve Silistre'nin ve Hezargrad'ın gitmesi...* " şeklindeki ifadeler H.1225/M.1811 yılına işaret etmektedir²⁹.

TSMA E. 8990'da ise yazarının kimliği ve kaleme alınış tarihi hakkında herhangi bir veri bulunmamaktadır. Ancak geçen ifadelerden en azından her iki padişahın da öldükten sonraki tarihlerde yazıldığı anlaşılmaktadır. Yazar, İbrahim Refet hakkında olumlu bir kanaate sahiptir: "*İbrahim Efendi'nin hünkâr ile mükâtebesi olduğunu şeytan bile bilmez. İbrahim Efendi bayağı bir adem, kimseye kendini bildirmez. Çavuşbaşılar otuz kırk çukadâr ile Babîâli'ye giderler. Bu yalnız bir uşakla Babîâli'ye gider. Yazdığı takrîrleri ayvazıyla Cennetmekân'a gönderir. Padişah'tan bir akçe almaz, ancak padişaha güzelce hizmet eder devletin ma'mûriyetine gayret eder*" şeklindeki

²³ BOA, A}d. 357, s. 131. 8 Şevval 1223/ 27 Kasım 1808'de yapılan atamalarda İbrahim Refet Efendi görevinde ibka edilmiştir (BOA, A}d. 357, s. 134).

²⁴ Söz konusu tarihte Çavuşbaşılık görevine Darendeli Mehmed Paşa hafidi Ahmed Bey atanmıştır (BOA, A}d. 357, s. 171). Şanizade de bu tarih H.23 R 1224/M.18 Haziran 1808 olarak verilmiştir (Şanizade, *a.g.e.*, I,204).

²⁵ BOA, A} d. 357, s.206.

²⁶ Mehmed Süreyya, *a.g.e.*, III, 788.

²⁷ Ahmed Cevdet Paşa, *a.g.e.*, X, 110.

²⁸ Osmanlı Rus Savaşı ve Slobozia Mütarekesi hakkında bkz. Süheyla Yenidünya, "Kaos ve Kriz Ortamında (1807-1808) Fransa'nın Babîâli Üzerindeki Etkisi" *History Studies*, 2013, V/I, 419-439.

²⁹ Belgede geçen Hazergrad, Pazarcık (Hacıoğlu Pazarı) ve Silistre'nin Rusların eline geçiş tarihi 1225/1810'dur (İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, İstanbul 1972, IV, 100).

ifadeleri bunu açıkça ortaya koymaktadır. Yayına hazırlamakta olduğumuz bir başka çalışmada tasvir edilen ideal danışman kıstaslarına da tıpatıp uyan İbrahim Refet hakkındaki ifadeleri en azından bizim elde edebildiğimiz bilgilerle örtüşmektedir. Şehzade IV. Mustafa'nın kendisinden çifhâne istemesi üzerine “*Şehzadem çifhâneye heves edeceğinize tahta cülûsunuzda ne günâ devleti idâre edeceksiniz onu tahsîl etmeniz daha elzendir deyip gitmesine*” dair olan ifadelerinden ortaya çıkan, sözünü esirgemeyen hoca profili, İbrahim Refet'in, Sultan II Mahmud'a nasihatlerini içeren belgelerdeki, eleştirel ifadeleri bir yana, zaman zaman karşısındakinin bir padişah olduğunu dikkate almadığını ortaya koyan azarlayıcı üslûbuyla örtüşmektedir. Yine, Sultan II. Mahmud üzerindeki etkisine dair sultanın elinin öpüp “babamsın” diyecek kadar büyük olduğuna dair verdiği bilgiler -abartılı olduğu meydanda olmakla birlikte- “*II. Mahmud-Refet*”, “*Sultan-Danışman*” ilişkisini ortaya çıkarabildiğimiz kadarıyla gerçeğe yakın tasvir eder. Bunun ötesinde İbrahim Refet'in, II. Mahmud'un Osmanlı- Rus Seferinin devamına karar vermesindeki teşvikleri, “*cihâd-ı ekber*” ilan ettiği bunu tüm devlet erkânına ve halka duyurduğu hatt-ı hümayunun taslağının hazırlanışından Fatih Cami'inde ilan edilmesine kadar müdahil olması³⁰ ve sonucun istediği gibi şekillenmesi bu iddiaları doğrular niteliktedir. Sultan II. Mahmud'un İbrahim Refet Efendi'nin muhallefatından³¹ elde edilen geliri borçları ödendikten sonra varislerine ihsan etmesi de bir başka delil olarak kabul edilebilir³².

Tek bir belgeye ve kronik bilgilerine dayanarak özellikle Şehzade IV. Mustafa ve İbrahim Refet'in arasındaki bağlantıyı çözmek doğal olarak mümkün değildir. Ancak Sultan II. Mahmud ve İbrahim Refet arasındaki ilişkinin ayrıntılarını ortaya koyan mektuplar bu konu da bize yardımcı olacak, en azından İbrahim Refet ve Sultan IV. Mustafa ilişkisine dair olan belgedeki bazı bilgileri teyit ya da reddetmemizi sağlayacaktır.

³⁰ TSMA E. 430/53, lef 10; Sultan II. Mahmud'un cihâd-ı ekber ilan ettiği hattın, Fatih Cami'nde toplanan umumi bir mecliste okunması (İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, IV,100) İbrahim Refet'in hazırladığı taslak hatt-ı hümayun da belirttiği ilan edilme şekli ve yeriyle örtüşmektedir.

³¹ İbrahim Refet Efendi'nin muhallefat kayıtları için bkz: TSMA 36/11-14, 236/18.

³² TSMA, 36/12 lef 6.

İçerikleri

Nasihatname Sultan II. Mahmud'a Osmanlı-Rus Seferi esnasında çekilen askerî-maddi müzayakanın aşılması için alınması gereken tedbirleri ve III. Selim-Atebegan-ı Saltanat ile Nizâm-ı Cedîd'in sert bir eleştirisiyle birlikte bir devletin nasıl "yönetilmemesi" gerektiğine dairdir. TSMA E. 8990 ise İbrahim Refet Efendi'nin şehzadelerle nasıl yakınlaştığı ve özellikle Sultan II. Mahmud üzerinde nasıl nüfuz sahibi olduğunu anlatır. Ayrıca danışman seçilecek kişinin özelliklerine dair kısa bir bilgi de mevcuttur.

II-İbrahim Refet ve Şehzade IV. Mustafa

İbrahim Refet Efendi, Şehzade IV. Mustafa'ya H. 1221/M. 1806 da hocalık yapmaya başlamıştır. Şehzade, Refet Efendi'nin, eğlenceye dönük olan taleplerini reddederek devlet yönetimiyle ilgilenmesine dair nasihatlerinden rahatsız olmamış aksine bu durum onu hoca olarak kabul etmesinde etkili olmuştur. Soru cevap şeklinde olduğu anlaşılan derslerde özellikle devletin herhangi bir coğrafyasında yaşanan karışıklığı nasıl çözeceği noktasında durulduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu belgede ikili arasındaki bağın Sultan IV. Mustafa tahta çıktıktan sonra nasıl devam ettiğine dair bilgi bulunmaktadır.

III-Şehzade II. Mahmud ile Tanışması ve Danışmanlığa Yükselmesi

Şehzade II. Mahmud ve İbrahim Refet'in tanışıklığı, şehzadenin tahta cülus eden ağabeyinin odasına taşınmasıyla başlamıştır. Odada bulunduğu mektupların yazarını araştıran şehzade nihayetinde İbrahim Refet Efendi'ye ulaşarak, tıpkı ağabeyine yaptığı gibi kendisine de hocalık yapmasını istemiştir. II. Mahmud tahta çıktığında ise hocasını önce şehremini daha da sonra da çavuşbaşılık görevlerine atar³³. Ancak İbrahim Refet'in, bu görevleri musahipliğini/danışmanlığını gizlemek için kullandığı aşikârdır. Belgede anlatılana göre, Babıâli Divanhânesinde görülecek olan büyük bir davadan önce İbrahim Refet'in, kimsenin bilmediği hükümdar dairesine

³³ İbrahim Refet Efendi önce çavuşbaşı sonra şehremini görevlerine getirilmiştir. Belge de bu görev sıralaması yanlış verilmiştir.

gece gizlice yerleştirdiği Sultan'ın davaya müdahalesi Babıâli'deki nüfuzunu arttırmıştır. II. Mahmud'un bu olaydan sonra İbrahim Efendi'nin elini öpüp "babamsın" diyerek kendisine mücevherli bir kutu hediye ettiğini, hocasının ise "ben ne yapacağım sen sakla bana senin layıkıyla padişahlık etmen lazımdır" diyerek hediyeyi kabul etmediğini kaydeden yazar bu ifadeleriyle aynı zamanda İbrahim Refet'in Sultan üzerindeki gücünü de ortaya koymaktadır.

Yazara göre İbrahim Refet'in II. Mahmud'a en büyük hizmetlerinden birisi de yeniçeriler hususunda olmuştur. Yeniçerilere karşı infial halinde olan II. Mahmud'a İbrahim Refet tarafından, yeniçeri kışlarına gidip ulufelerini kendi eliyle dağıtması telkin edilmiştir. Sultan, danışmanının dediklerini uygulamış, yeniçerileri kendisine "babalık" dedirtmiştir. İbrahim Refet ise cebinden ödediği maaşlarla kendisine bağladığı casusları vasıtasıyla huzursuzluk çıkartma potansiyelinde olan yeniçerileri önceden öğrenerek yakalatıp öldürtüyor ve böylelikle ocağın nüfuzlu isimlerini ortadan kaldırıyordu. Yazarın İbrahim Refet'e dair dolaylı da olsa tek eleştirisi Mehmed Said Hâlet Efendi'yi³⁴ saraya tanıtması ve kendisinden sonra danışmanlık görevine getirilmesine sebep olmasıdır.

P a d i ş a h T a n ı m ı

İbrahim Refet'in padişah tanımı, "el-mülük mülhemun" kaidesine dayalı "Nizâm-ı Kadîm"ın klasik tanımıyla örtüşür. Ona göre padişah Allah'ın yeryüzündeki gölgesidir ve Allah kullarına rızklarını padişaha vesilesiyle verir. Padişah ve Allah arasında bir rabıta vardır ve bunun sayesinde padişah her kulda sahip olmayan ilham ve ihsana sahiptir. "Herkesin alacası içinde" sözleriyle de ifade ettiği gibi insanlar birbirlerinin içini bilemez ancak görünüşlerine ve dışarıya yansıttıklarına göre birbirleri hakkında fikir sahibi olabilirler. Ama padişahlar Allah'a olan rabıtaları ve onlara hediye edilen ilham sayesinde karşısındakinin iç dünyasını da hissedebilir. Bu, Allah tarafından onların kalbine bahşedilir. Yani hiç bir şey Allah'ın isteği

³⁴ Mehmet Said Hâlet Efendi'nin biyografisi ve devrin siyaseti üzerindeki etkisi hakkında bkz: Süheyla Yenidünya, *Mehmed Said Hâlet Efendi Hayatı, İdari ve Siyasi Faaliyetleri (1760-1822)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul 2008.

dışında olmaz ve ağzından çıkan sözler, verdiği emirler aslında kendi iradesiyle değil Allah tarafından ilham edilen ve söylenen şeylerdir. Allah vermediği sürece, padişahın yapabileceği bir şey yoktur. İbrahim Refet burada Gazneli Mahmud'un meşhur "...vermeyince ma'bûd ne yapsın Mahmud..." sözünü hatırlatır.

Makamların İtibarının Korunması

İbrahim Refet Efendi'nin devlet yönetimine dair en önemli tavsiyelerinden birisi de "*padişah*" kelimesinin ve "*mansıb*"ların itibarının korunmasıdır. Bu doğrultuda hem padişahın otoritesinin sarsılması hem de devlet makamlarının itibarının azalması anlamına gelen "*istifalara*" kesinlikle izin verilmemeliydi. Padişah tarafından Sadaret Kethüdâlığı'na atanan³⁵ ve padişahın "*iltifatını*" hiçe sayarak görevden affını isteyen³⁶ Azmi Efendi hakkındaki sert eleştirileri bu düşüncesini yansıtmaktadır. Ona göre, Giridli olan Azmi Efendi tıpkı Kayserili, Şamlı Arapgir ve Eğinliler gibi aç gözlüdür ve "*.Babaiâli'ye gelen bu kadar kârı gördükçe bir akçe alamadığı sûrette be her gün içinden kan*" gidecektir. Azmi Efendi'nin buna dayanamayacağını ve sonunda muhakkak harama bulaşacağını ima eden Refet katledilmektense istifa etmeyi tercih ettiğini yazar. Azmi Efendi'nin istifasının kabul edilmesi halinde bunun başkalarına da sirayet etmesinden endişelenen İbrahim Refet, gerekirse "*gûş-ı hûşuna bir havf ilkâ*" ederek istifasının engellenmesini tavsiye eder. Hatta Azmi Efendi'nin istifasında ısrarı halinde şeyhülislama ve kaymakama gönderilmek üzere bir hatt-ı hümayun örneği kaleme alır. Taslak hatt-ı hümayunda Padişah (gerçekte ise İbrahim Refet) kızgınlığını "*Ricâl û kibâr müddet-i intihâb ve cümle etvârî müstahsen ve makbûl-ı hümayûnum olup karihâ-i şahânemden devletime kethüdâ nasb edeyim ol kimse isti'fâsını temenni etsin. İbâdullaha ve taraf-ı şahâneme hizmetten itirâz etsin. Böyle kimselere gayet infî'âl ederim. Ebâ-an-ced mülûkzâdeyim. Taraf-ı şahânemden görülen hizmetleri mülâhaza edin. Ben imtinân etmiyorum*" şeklindeki ifadeleriyle dile getirir. Bütün ricalin içinden seçilerek Sadaret Kethüdâlığı'na atanan Azmi Efendi'nin istifa talebini padişaha ve dolayısıyla Allah'a yapılmış bir nankörlük olarak gören Refet, bir kişinin ancak padişah istediği zaman azledileceğini ifade eder.

³⁵ BOA, Hatt-ı Hümayûn (HAT) nr. 480/23502.

³⁶ BOA, HAT nr. 483/23709.

İbrahim Refet Efendi'nin dikkat çektiği bir diğer nokta reisülküttaplık ve defterdarlık gibi görevlerden kendi istekleriyle ayrılan kişilerin Babîâlî'ye alternatif bir güç odağı oluşturmasıdır. Babîâlî de padişah fermanına muhalefete cüret edilirken bu kişilere muhalefet edilmediğine dikkat çeken Refet, bu ifadelerini III. Selim döneminde Reisülküttaplık yapan ve “*cihâna nam salan*” Mehmed Raşid Efendi örneğiyle somutlaştırır. Görevde bulunduğu sürece kendi adamlarını Babîâsafi'ye yerleştiren Reisülküttap, işlerini yoluna koyduktan sonra istifa etmiş ve “*sahilhânesinde safâ -yı hâtır ile zevk û safâyâ meşgul*” olmaya başlamıştır. Bununla birlikte tercümanların sürekli gelip gittiği sahilhânesi tıpkı bir devlet dairesi gibi işlemeye başlamış para ve hediye akışı devam etmiştir. Raşid Efendi'nin devlet görevinden istifa edip bu kadar faal olması III. Selim Devri'nin en etkin simalarından Sırkâtibi Ahmed Efendi'nin dikkatini çekmiştir. Bu kadar iş görebildiği halde devlet işlerinden imtinan etmesindeki cesaretine şaşırıldığını Raşid Efendi'nin taraftarlarına söylemiştir. Sürdürdüğü hayatın rahatsızlık yarattığının farkına varan Raşid Efendi'nin kibirli halinden eser kalmamış herhangi bir devlet görevinde istihdam edilmek için ricaya başlamıştır.

SADRAZAMIN SEFER MUHALEFETİNİN ÖNLENMESİ

İbrahim Refet Efendi'nin, 1807 Slobozia Mütarekesi'yle ara verilen Osmanlı-Rus savaşını devam ettirme niyetinde olan Sultan II. Mahmud'u desteklediği anlaşılmaktadır. Ancak II. Mahmud'un savaşı devam ettirebilmesi için sadrazam³⁷ ve ekibinin muhalif tavrı, asker ve para sıkıntısı gibi engelleri aşması gerekmektedir ki bu noktada İbrahim Refet Efendi devreye girmiştir.

Savaşın sürdürülmesi yerine bir barış anlaşması yapılması gerektiğini düşünen ve hazırlanacak bir orduyla padişahın sefere katılmasını “*sû-i tedbir*” olarak gördüğü anlaşılın sadrazama verilecek cevap Şehremini İbrahim Refet Efendi tarafından hazırlanmıştır ve İbrahim Refet Efendi sadrazamı açıkça tehdit eder. Taslak hatta göre padişah, Rusya ile rica minnet yapılacak bir anlaşma sonucunda olacakların sorumluluğunu kabul etmez. Daha da önemlisi bu anlaşmanın sadrazamın ısrarı sonucunda imzalandığını tüm

³⁷ Dönemin sadrazamı Yusuf Ziya Paşa'dır (İsmail Hami Danişmend, *a.g.e.*, V, 71).

devlet adamlarına ve halka Fatih Cami'ine astırdığı bir hat-ı hümayunla duyuracak ve sadrazamın barış taraflısı yazılarını da ifşa edecektir. Böyle bir durumun ortaya çıkması halinde ise ulemânın, “*.Fî-mâba'd her kim sefere gelmezler ise ol kazada hutbe okunmasın ve hâkimi hükümet etmesin. Kıptiden addolunuyorlar...*” diyerek ortalığı yıkacaklarını da ilave ederek tehdidini farklı bir boyuta taşır. Şer'î hükümlere göre de savaşın Allah emri olduğunu ve padişahın peygamber üstün olamayacağını altı çizilir ve bu sebeple padişahın savaşa katılmasının vacib olduğu vurgulanır.

Sefer İçin Asker ve Para Tedariki

İbrahim Refet Efendi'nin üzerinde hassasiyetle durduğu nokta asker ve para müzayakasının nasıl aşılabacağıdır. Sefer karşıtlarının “*Devletde akçe yok. Hemân Hindî fukarâsı misullû otlak otlayarak aba pûş birer keşkûl ile mi sefere gidelim*” diyerek maddi müzayakayı bahane edeceklerinden emindir. Sefer giderlerini karşılamak üzere para tahsil etmenin bir nevi zulüm olduğunu ve bunun karşılığında Allah'ın gazabına uğranılacağını düşünerek seferden kaçınılması halinde ise düşmanın İslam şehirlerini ele geçireceğini ve dünyada Allah lafzının kalkacağını ileri sürer. Sefer masraflarının sadece halka yansıtılarak diğerlerinin bundan muaf tutulmasıyla elde edilecek gelirin hepsinin “*fâsid*” olacağını ve dolayısıyla bir hayır beklene-meyeceğini belirtir. Tek çıkar yol herkesin gücüne göre sefer masrafına katılmasıdır. Ancak hanelerinde oturup boş boş konuşmaktan başka hiçbir şey yapmayan üst düzey devlet yöneticilerinin bu teklife karşı çıkmaları kaçınılmazdır. Bu düşüncelerini Nureddin-i Şehid³⁸ zamanında bir kıssayı anlatarak somutlaştırır. Nureddin-i Şehid'in hilafet makamına geçtiği tarihte yaklaşık otuz yıldır “*Frenk*” elinde olan Mısır'ı kurtarmak için harekete geçmiş ve ilk sorusu şimdiye kadar neden Mısır'ın kurtarılamadığı olmuştur. Vükela asker yönünden bir sıkıntılar olmadığını ancak maddi müzayaka nedeniyle sorun yaşadıklarını belirtmiştir. Para tedariki için ulemaya danışmışlar ve ulema sefer masrafının herkese farz olduğuna dair bir fetva vermiştir. Ancak Halep ulemaları bu fetvayı “*kendisinin sahîh amelinin batıl*” olduğunu söyleyerek kabul etmemişlerdir. Sefer masraf-

³⁸ İbrahim Refet'in Nureddin-i Şehid olarak bahsettiği kişi Dımaşk ve Halep Atabegi Nureddin Mahmud Zengi'dir (Bahattin Kök, “Nureddin Zengi Mahmud”, *TDVİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 259-262).

larının herkese yansıtılmasının farz olduğunu kabul eden ulema ilk önce padişahın kendi malının fazlalığını sefer masraflarına vermesi gerektiğini belirtmişlerdir. Halep ulemasının bu tavrı Nureddin-i Şehid tarafından haklı bulunmuş ve kendisine ait malların fazlalığını sefer masraflarına dâhil etmiştir. Böylelikle artık kimsenin verilen fetvaya muhalefet hakkı kalmamış ve herkesten toplanan para sefer masrafı olarak kullanılmış ve Mısır İslâm hâkimiyetine geçmiştir.

Yukarıdaki örnekten de anlaşılacağı üzere sefer masraflarının herkese yansıtılmasını ama öncelikle padişahın üzerine düşen görevi yerine getirmesi ancak bu şekilde adaletin sağlanabileceğini düşünen Refet'in ilk teklifi daire-i hümayunda artık köhnemiş görevlerde bulunan hizmetlilerden asker olarak faydalanılmasıdır. Bu konuda ayrıntılı bir çalışma yaptığı anlaşılan İbrahim Refet sonuçta padişahın kendi dairesinden 10.000 askeri temin edebileceği iddiasındadır. Yaptığı hesaplamalara göre askerin, hayvan ve zahire gibi ihtiyaçları için aylık en az 1500 kese gerekmektedir ki Enderun-ı Hümayundan ve evkafların boş kalan hanelerinden toplam 37500 kese akçe gelir elde edileceğini ortaya çıkarmıştır. Ancak padişahın bu gelirlere el koyarken sert bir üsluptan ziyade *“Dâ'ire-i hümayûnum halkım ile benim teklîfim yoktur, hazzederek verirler”* şeklinde daha yumuşak bir ifade kullanmasını tavsiye etmektedir.

İbrahim Refet'in alternatif bir teklifi de III. Selim döneminde olduğu üzere tağşiş ve gümüş satın alınma yoluna gidilmesidir. Ancak böyle bir tedbirin hiç karlı olmayacağını düşünmüş ve bu bahsi kısa kesmiştir. Yeni para basılması da Refet'in düşündüğü tedbirlerden biridir. Avrupa riyaliyle işlem yapmanın devlete büyük bir utanç getireceği kanaatinde olan Refet, az masrafla para basan Avrupa gibi para basılmasının mümkün olduğunu belirtir. *“...Frenk, ak akçenin canını çıkarmış kuyumcu tâ'ifesi gözünü çıkarmış...”* dediği beyaz akçenin Avrupalılar tarafından ülkelerine götürüldüğünü ve bu yüzden memlekette beyaz akçe kalmadığını belirtir. Avrupalıların Osmanlı parasına ve ticaretine müdahale etmesi karşısında duyduğu kızgınlığı ise *“Memâlik-i Mahrûse'nin tüccârından kâr eylesin sikkemize niçin müdâhale ve vaz'-ı yed eylemiş. Şu mâddeye gâyet infi'âlimden çok tahrîr eyledim”* kelimeleriyle ifade eder. Bu konunun meşverette gündeme getirilmesini de gereksiz görür. Çünkü meşverettekilerin tek düşüncesi kendi kârlarını korumaktır böyle bir konu için düşünmeye bile tenezzül etmeyecekler ve başka bir zamana erteleyeceklerdir.

III. Selim ve Atebegan-ı Saltanat Eleştirisi

İbrahim Refet'in "...genç padişah genç nüdemâ cümlesi mecnûn..." kelimeleriyle tanımladığı III. Selim ve reformist kadrosu Atebegan-ı Saltanat hakkında özellikle hazineyi talan etmeleri ve israfa kaçmaları hakkında ağır eleştirileri vardır. Maçın bozgununa kadar bu tavırlarını devam ettiren padişah ve Atebegan-ı Saltanat, bozgunundan sonra ordudan para talep edilmesi üzerine gerçeklerin farkına varmıştır. "*Padişah ve nüdemâsının*" bitmek bilmez para taleplerini sarraflardan aldığı borçla gideren Yusuf Ağa tağşiş ve halktan gümüş alma yoluna giderek darp-haneye 120 bin akçe kazandırmış ve böylelikle sefer masrafları karşılanmıştır. İbrahim Refet Efendi Yusuf Ağa'nın bundan sonra itibarının arttığını kaydeder. Kendisi bu uygulamayı yerinde bulmakla beraber İrâd-ı Cedîd için voyvodaların halkı soymasına sebep olan izinler ve benzeri uygulamalardan nefret ettiğini yazar.

İbrahim Refet'in, Nizâm-ı Cedîd ve Atebegan-ı saltanat hakkındaki en önemli eleştirisi itikat noktasındadır. Atebegan-ı saltanat üyelerinin İrâd-ı Cedîd'e mesned olarak kabul ettikleri fetvayı "...*fetvâ-i İndiyye*..." olarak tanımlamaktadır. Söz konusu fetvada aslında fakir halkın muhafazası için vergi tahsil edildiği ifade edilmekteydi. İbrahim Refet'e göre, Nizâm-ı Cedîdçiler bu şekilde Allah katında kendilerini akladıklarını ve sorgudan halas olduklarını iddia ediyorlardı. Atebegan-ı Saltanat'ı fakir halkın göz-yaşlarına bakmayarak tüm sıkıntıları onların sırtlarına yüklemekle suçlayan Refet, özellikle Hacı İbrahim Efendi'nin bu konuda hepsini geçtiğine işaret etmekle birlikte devrin en önemli simalarından Sırkâtibi Ahmed hakkındaki ifadeleri oldukça dikkat çekicidir. Ona göre o "*vaktin veliahdı ve müdür-i umûru*" olan Sırkâtibi Ahmed, Dehriyye ve İndiyye mezheplerine mensuptu. Kibirli olan Ahmed'i fesatlıkta Sokrat ve Hipokrat'a benzetiyor, hatta akıl ve hikmette bütün hükemâ ve filozofları kendisinden aşağı gördüğünü ifade ediyordu. İndiyye mezhebinden olan Sırkâtibi Ahmed bu itikada göre alınan fetvadaki esaslara göre devleti yönetmek için tarif edilmez bir çaba harcamıştı. Ancak "...*Nihâyet-i kelâm aklına uyan şeytana uyar. Hazret-i peygamberin emrine imtisâl edene dünya ve ahiret selâmet olur ...*" diyen İbrahim Refet, Nizâm-ı Cedîdçilerin kendi sonlarını hazırladıkları gibi devleti de öncesinden çok daha büyük bir iflasın içinde bıraktıklarını kaydeder.

Değerlendirme

Şanizade'nin "*fedâyîlik vadilerinde*" IV. Mustafa'ya sadık olduğunu belirttiği İbrahim Refet'in³⁹ Alemdar vakasından sağ çıkmak bir yana II. Mahmud'a, vefat tarihi olan H. 1228/M. 1813'e kadar danışmanlık yapması ilgi çekicidir. IV. Mustafa Nizâm-ı Kadîm'i temsil ederken II. Mahmud'un Nizâm-ı Cedîd zihniyetinin takipçisi olması onu daha da hassas bir konuma yerleştirir. Şanizade'nin İbrahim Refet'i bizzat dinleyen güvenilir adamların ağzından aktardığını belirttiği bilgiler bu konuyu daha anlaşılır kılabılır. Buna göre, IV. Mustafa'nın yakın çevresindeki Mabeynci Nezir, Abdülfettah, Selim Ağalar ve Mirahur Mehmed Ağa, Sultan III. Selim'i şehit etme ve Sultan IV. Mustafa'yı delirtme niyetinde olduklarını İbrahim Refet'e söylemişlerdir. İbrahim Refet Allah tarafından cezalandırılacaklarını ve IV. Mustafa'nın halefi olan II. Mahmud'un tahta geçmesi halinde kısas kanunu uygulayarak kendilerinden intikam alacağını söylemiş, onların planlarını hayata geçirmelerini engellemiştir. İbrahim Refet'in kendisi de kurtuluşunu bu olaya bağlar. Şanizade de Sultan II. Mahmud'un İbrahim Refet'e hayatının sonuna kadar geniş yetki vermesini iltifat ve itibar göstermesini de bu olayın gerçekliğine delil olarak gösterir⁴⁰. Şanizade'nin aktardığı bu olayda söz konusu kişilerin III. Selim'i öldürme niyetinde oldukları su götürmez bir gerçek olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak IV. Mustafa'yı delirtmek tahtta bırakmak konusundaki iddiaları kabul veya reddetmek hususunda kesin bir yargıya varmak mümkün değildir. Yalnız Atebegan-ı Saltanat üyelerinin devlet işleriyle yakından ilgilenmek için girişimde bulunan III. Selim'in bu hususta yayınlamayı planladığı fermanın içeriğini öğrendikten sonra fermanı ortadan kaldırmaları ve bunu halkın duyması endişesiyle sultanın aklına hafiflik geldiğini başına cinler üşüştüğü, hezeyan ettiği yollu söylentiler yayarak padişahı büsbütün deliye çevirmek için sarayı ilaçlar, üfürükçüler, hekimler, hasekilerle doldurmaları⁴¹ bunun başvurulan bir taktik olduğunu göstermektedir.

Şanizade, Münzevi bir hayat yaşayan her türlü gösterişten uzak duran "*nezd-i yek-endîş*" ve "*sufî-kîş*" olarak tanımladığı İbrahim Refet'in ikiyüzlü kişilere itibar ederek onların servet ve mansıp sahibi olmalarını sağladığını

³⁹ Şanizade, *a.g.e.*, II, 195.

⁴⁰ *a.g.e.*, II, 196.

⁴¹ Asım Tarihi'nden naklen Niyazi Berkes, *a.g.e.*, s.116.

ancak derviş tabiatlı, sağlam itikatlı kişilere güvenmediğini yazar. Hatta II. Mahmud'un bu kişilere yardım etmesinin ve evliya dergahlarını tamir ettirmesinin onda memnuniyetsizlik yarattığını bazılarının sırf ondan dolayı bu yardımlardan mahrum kaldığını kaydeder. Dostluk hukukuna riayet eden İbrahim Refet'in sıradan kişilere rağbet gösterdiği ve bu kişilere yardım etmekte bir an bile tereddüt etmediği, Hattat Mustafa Rakım Efendi'nin henüz eğitimini tamamlamadan mevali rütbesi olarak İzmir'e atanmasının da bu minval üzere olduğu verdiği bilgiler arasındadır. Bunun dışında 1811-1822 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin en güçlü ve etkin figürlerinden olan Hâlet Efendi'nin önce Bağdat Mübaşirliği'ne daha sonra Sadaret Kethüdalığı'na atanması, Mehmed Rüşdü Paşa'nın Sadaret Kaymaklığına getirilmesi⁴² onun telkin ve yönlendirmeleriyle gerçekleşmiştir. İbrahim Refet ile geçmişten bir bağlantısı olan Şanizade'nin kendi koruma ve himayesiyle Zühdi Efendi'yle yakınlık kurduğunu iddia ettiği İbrahim Refet'ten beklenti içerisinde olduğu ancak umduğunu bulamadığı anlaşıl-maktadır⁴³.

İbrahim Refet Efendi'nin padişah tanımlamasındaki el-mülûku mülhemun kaidesi Nizâm-ı Kadîmin klasik tanımıyla örtüşür⁴⁴. Padişahın emrine karşı çıkmaya kimsenin ne haddi ne de hakkı vardır. İbrahim Refet'in bu açıklamaları "*Enderûn-ı hümayun görevlilerinin gelirlerine el koyarak sefer masraflarını kendi dairenizden karşılayın*" şeklindeki önerisini şer'an haklı bir mesnede dayandırmak için yaptığı aşikârdır. "*Padişah*" kelimesinin ve "*devlet mansıplarının*" korunmasına dikkat çeken İbrahim İbrahim Refet'in Sadaret Kethüdası Azmi Efendi örneğinde görüldüğü üzere meritokrasiden yana olduğunu anlaşılmaktadır. Devlet adamlarının sahilhanelerinin bir inziva mekanından çok Saray'a ve Babıâli'ye alternatif güç odakları olduğunu kaydetmesi hiziplerin ve gulam sisteminin bu süreçte de etkin olduğunu göstermektedir. Asım Tarihi'nde yer alan ifadeler de İbrahim Refet'i bu noktada desteklemektedir⁴⁵. Bu husustaki tespitlerinin tek farkı Asım'ın bu tanımlamaları hala devlet kadrolarında olanlar için yapmasıdır.

⁴² Sahhaflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Esad Efendi, *Vakanüvis Esad Efendi Tarihi*, neşre haz. Ziya Yılmaz, İstanbul 2000, s. 70, n.7.

⁴³ Şanizade, *a.g.e.*, II, 197.

⁴⁴ Halil İnalçık, "Osmanlı Padişahı", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Ankara 1958, s. 68-69.

⁴⁵ Ahmed Asım Efendi, *a.g.e.*, II, 5-6.

İbrahim Refet Efendi savaş masraflarını karşılamak için III. Selim döneminde olduğu üzere paranın ayarıyla oynanması ya da halktan gümüş alınması yoluna gidilmesini⁴⁶ tasvip etmemektedir. Ancak II. Mahmud döneminin Osmanlı Devleti'nde en fazla tağşişin uygulandığı süreç olarak karşımıza çıkması⁴⁷ bu tavsiyesinin uygulanmasının mümkün olmadığını göstermektedir. 1810 yılından itibaren mecburi değil rızaya bağlı genel bir savaşa yardım [cihat ianesi] kampanyasının açılarak bazı vezirler ve taşranın zengin kişilerinin cihat için ianeye davetleri⁴⁸ ise sefer masraflarının herkese bölüştürülmesi ve rızayla alınması hususunda verdiği tavsiyelerin kâğıt üzerinde kalmadığını göstermektedir. Yine II. Mahmud'un tahta çıkışının ilk yıllarında sefer masrafları için "*cihadiye*" adı altında 8 dirhem ağırlığında ve 200 para değerinde gümüş 5 kuruşluklar⁴⁹ darb ettirmesi İbrahim Refet'in bu husustaki tavsiyelerinin dikkate alındığının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

İbrahim Refet'in III. Selim ve Atebegan-ı Saltanat hakkında genç olmaları ve israflarına dair yaptığı eleştiriler Asım Tarihi de dâhil olmak üzere bir çok yerde rastlayabileceğimiz türdendir. "...*Nihâyet-i kelâm aklına uyan şeytana uyar. Hazret-i peygamberin emrine imtisâl edene dünya ve ahiret selâmet olur ...*" sözleriyle fıkha dayalı kaideci İslâm anlayışına⁵⁰ sahip olduğu anlaşılan İbrahim Refet'in, Atebegan-ı Saltanat'ın en etkin isimlerinden olan Sırkâtibi Ahmed'in "*Dehriyye ve İndiyye mezhebinden*" olmasını ifade etmesi ve İrad-ı Cedîd dolayısıyla Nizâm-ı Cedîd'in bu zihniyete göre alınan fetvayla şekillendirildiği hakkındaki ithamları oldukça dikkat çekicidir. İslâm dünyasında genel olarak ateist ve materyalist düşünce akımını temsil eden İndiyye⁵¹ ve Dehriyye⁵² akımlarının klasik

⁴⁶ Ömer Faruk Bölükbaşı, *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Darbhane-i Amire*, İstanbul 2013, 129-130.

⁴⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, İstanbul 2007, s. 124-124.

⁴⁸ Yavuz Cezar, *Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi (XVI. Yüzyıldan Tanzimat'a Mali Tarih)*, 1986, s. 240-241.

⁴⁹ İbrahim Artuk, "Cihadiyye", *TDVİA*, İstanbul 1993, VII, 534.

⁵⁰ Ahmet Yaşar Ocak, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Din, 14-17. Yüzyıllar", *Yeniçağ Anadolu'sunda İslâm'ın Ayak İzleri Osmanlı Dönemi*, İstanbul 2012, s.87.

⁵¹ Sözlükte "zeki, mâhir" anlamına gelen sofist (sophistes) kelimesine mensubiyet ifade eden sūfestâiyye literatüre Yunanca'dan geçmiş olup sūfestâiyye şeklinde de söylenmektedir. Sofist kelimesi aslında olumlu bir anlama sahipken felsefede zamanla

çağdaki en ünlü ismi İbnü'r-Revendi'dir⁵³. Osmanlı Devleti'nde bu akım, XVI. yüzyıldan itibaren işlemeye başlayan Safevi propagandası karşısında sıkı ve katı Sünnileştirme politikası izlediği düşünülen merkezi yönetime boyun eğmeyen, doktrinlerinin temelini ileri bir "vahdet-i vücud" telakkisine ve belki de daha önemlisi hem maddi hem de manevi otoriteyi birleştirip bir anlamda politize olan bir "kutb" inancına oturtan sûfi bir topluluk olan Melamilerle karşımıza çıkmaktadır⁵⁴. Sunnî doktrinde bunlar materyalist-ateist akım, müridleri de mülhîd ve zındık telakki edilmiştir ki Şeyh Bedreddin, İsmail Maşuki, Hamza Bali, Sütçü Beşir Ağa, Şeyh Muhyiddin Karamani bunların ünlü isimleridir⁵⁵. 15. yüzyılda başlayan, 16. yüzyılda yoğunlaşan ve kısmen 17. yüzyıla yayılan bu akımlar 1663 tarihinde şeyhlik daha doğrusu kutupluk makamında olan Sütçü Beşir Ağa'nın yine ateizm isnadıyla idamından⁵⁶ sonra sükûnet dönemine girmiştir. İbrahim Refet'in iddialarına göre Dehriye ve İndiyye bu sefer

"yanıltıcı sözler kullanarak muhatabı aldatmayı ve küçük düşürmeyi sanat edinenler" şeklinde olumsuz içerikli bir terim haline gelmiştir. Bu eğilimde olanlara "yanıltıcı hikmete mensup kişiler" mânasında sofistler veya Sûfestâiyye denilmiştir. Eşyanın hakikatının sabit olmadığını olsa bile insan bilgisinin buna ulaşamayacağını savunan Sûfestâiyye kelim kitaplarında inadiyye, İndiyye ve Laedriyye olmak üzere üç grup halinde tanımlanmıştır. İndiyye (Rölativist) de hakikat, kişinin kendi telakkisine nispet edilir. Bu doğrultuda kesin, sabit, üzerinde uzlaşılabilen herhangi bir kural ve kriteri kabul etmezler ve Sunnî öğretilerde Batnî olarak kabul edilirler (İbrahim Emiroğlu, "Sufestâiyye", *TDVİA*, İstanbul 2009, XXXVII, 469; ayrıca bkz: Hüseyin Atay, "Bilgi Teorisi (İlmin İmkânı)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XXIX/1 (1987), 27-30; Fatma Aygün, "Eşyanın Hakikati Sabittir İlkesini Benimseyen Kelamcılardan Sofestâiyye Eleştirisi", *Kelam Araştırmaları Dergisi*, XIII/2 (2015), 827,829.

⁵² Dehriyye, "Mutlak zaman" anlamına gelen "dehr" kelimesine nispeti sebebiyle bu isimle anılan ve İslâm dünyasının genel olarak ateist ve materyalist olarak kabul edilen düşünce akımını temsil eder. Dehrîler, Allah'ı, yeniden dirilişi reddeden, âlemi ezeli tabiatı bir fail olarak kabul eden, sadece duyu organlarıyla algılanabilen nesnelere gerçek olarak kabul edip metafiziğe kesin olarak sırtını dönen materyalistler olarak tanımlanırlar. Demokritos atomculuğu ve Aristocu felsefeyi de dehrilik içerisinde görülür (Hayrani Altıntaş, "Dehriyye", *TDVİA*, İstanbul 1994, IX, 107-109).

⁵³ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Mülhîdler ve Zındıklar (15.-17. Yüzyıllar)*, İstanbul 1998, s. 41-44.

⁵⁴ Ahmet Yaşar Ocak, "Kanûnî Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Resmi Düşüncesine Karşı Bir Tepki Hareketi: Oğlan Şeyh İsmail-i Mâşûkî", *Osmanlı Araştırmaları*, X (1990), 58-59.

⁵⁵ Ocak, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Din, 14-17. Yüzyıllar", s.129-131.

⁵⁶ Ocak, *a.g.m.*, 131.

karşımıza Sunnî öğretiyeye muhalif olmaktan çok devleti yöneten hatta yeni bir şekil vermeye çalışan Nizâm-ı Cedîd zihniyetinde karşımıza çıkmaktadır ki bu en azından bizim daha önce yaptığımız çalışmalarda karşılaşmadığımız bir bilgidir. Bu durum Nizâm-ı Cedîd süreci içerisinde devletin üst yönetiminde Kadîm-Cedîd mücadelesinden çok daha öte Ortodoks(Sunnî)-Heteredoks (Dehriyye/İndiyye) çekişmesinin olduğunu ortaya koymaktadır. Üstelik İbrahim Refet bu konuda yalnız değildir. Yayına hazırladığımız bir diğer çalışma da İbrahim Refet'in bu konuda verdiği bilgiler doğrulanmakta, Nizâm-ı Cedîd mezheb-i indiyenin ürünü olarak gösterilmekte hatta daha da ileri gidilerek Sırkâtibi Ahmed Efendi “*bî-itkad*” olarak gösterilmektedir.

İbrahim Refet'in materyalist/ateist olarak adlandırılan Dehriye ve İndiyye mezhebine mensubiyetlerinden dolayı eleştirdiği Nizâm-ı Cedîd-ciler hakkında Niyazi Berkes farklı bir yorum getirmektedir. Ona göre Lale Devri'nde başlamış olan çağdaşlaşma akımı III. Selim zamanında kısa vadeli sonuçlar vermeye başlamıştı. İlk defa olarak devlet himayesinde ve çevresinde daha önce bulunmayan bir tip, eskinin ulemâ ocağının yerini almak üzere aydın tipi daha sonra değişecek olan modern “*intelijansiya*”nın öncülleri olarak doğmak üzeredir. Batı uygarlığının önemli olan farklı yanları sezilmeye başlamıştır. Bundan başka bilgisizlik ve taassup karşıtı olarak bilim ve aydınlanma ayrımı yapılmaktadır. Askeri anlamda Nizâm-ı Cedîd rejim ya da sistem olarak da Nizâm-ı Cedîd anlayışı haline gelmektedir⁵⁷. Bu konuda Asım Tarihi'nden naklen aktardığı bilgilere göre padişahın reformcularının Fransız yanlıları olmaları yüzünden Bir Frenk taklitçiliği başlamıştı. Geleneksel kişilik giysisinden soyunmuş yenilik heveslileri Frenk hocalardan yabancı dil öğrenip korkusuzca konuşuyorlardı. Frenk siyasa fikirlerini öğreniyorlardı. İslam ve Osmanlı düzenine şeri'ata inanmıyorlar, Kitap ve sünnetteki yargıların ya insan aklıyla konmuş kurallar ya da İsrailiyat hurafeleri olduğunu söylüyorlardı. Kanun-ı Kadîm'in artık bir eylem ilkesi olma değerinin kalmadığını iddia ediyorlardı. Şeri'at ve kanun artık ömürlerini yitirmişlerdir iddiasıyla zamanın maslahatı anlamına gelen “*Frenk Politikası*”nı kendilerine eylem ilkesi sayıyorlardı. Devletin başına tanrısız peygambersiz kişileri musallat ederek servet biriktirmekten başka amacı olmayan büyüklere sömürü kapılarını açmış-

⁵⁷ Berkes, *a.g.e.*, s. 100-101.

lardı⁵⁸. Görüldüğü üzere İbrahim Refet Nizâm-ı Cedîdçilerin zihniyetini Heterodoks-İslâmi akımlarla açıklamaya çalışırken Asım ise Fransa ve Avrupa kökenli (Fransız pozitivist) olarak açıklamaktadır. Her hâlükârda III. Selim'in reform ekibi klasik düzeni yıkmaya çalışan ateist materyalistler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak Asım'ın Fransa'dan etkilendiklerini söylediği Atebegan-ı Saltanat'ın en önemli ismi Sırkâtibi Ahmed'in Fransız ihtilali hakkındaki "*Fransa İhtilali'ni Hazret-i Hakk Devlet-i Aliyye'nin düşmanı olanlara dahi sirayet ettirip birbirine düşürüp Devlet-i Aliyye'yi hayırlı neticeler müyesser eyliye*" şeklindeki bir cümlesinden bahseden Orhan Koloğlu, Sırkâtibi Ahmed'in Fransız İhtilali'nin zihniyetini anlayamadığını, kütlelerin hükümdar tahakkümünden kurtulup kendi mukadderatlarını kendilerinin saptaması ve bütün insanların eşitliği türü ilkelerin varlığından haberdar olsa kendi rejiminin altını oyabilecek böyle bir temennide hiç şüphesiz bulunmayacağını⁵⁹ kaydeder. Yukarıda da belirtildiği üzere bu konuları içeren yaptığımız bir diğer çalışmada Nizâm-ı Cedîdçilerin III. Selim'i tamamen pasifize ederek "*Devleti cumhura*" çevirmek istediklerine dair olan bilgi Sırkâtibi Ahmed'in bu sözleri gerçekten Fransız İhtilali'nin zihniyetini anlayamadığı için mi yoksa İhtilal prensiplerinin Osmanlı Devleti'nde uygulanması için mi niyazda bulunduğu hakkında kesin bir yargı da bulunmanın en azından şimdilik mümkün olmadığını göstermektedir.

S o n u ç

İbrahim Refet Efendi'nin yukarıda incelenmeye ve değerlendirilmeye çalışılan tavsiyelerinin hepsinin II. Mahmud tarafından harfiyen uygulandığını söylemek şüphesiz ki imkansızdır. Ancak özellikle Alemdar Mustafa Paşa'nın ölümünden sonra vefat tarihi olan 1813 tarihine kadar merkezi yönetimde güçlü bir figür olduğu ortadadır. Osmanlı Rus Savaşı'nın devamını isteyen padişahı desteklemesi ve Sadrazam Yusuf Ziya Paşa gibi güçlü bir muhalife rağmen savaşa devam kararının alınması II. Mahmud'un Babâli üzerinde nüfuzunun artmasını sağladığı gibi kendisinin de padişah

⁵⁸ Berkes *a.g.e.*, s. 119.

⁵⁹ Orhan Koloğlu, "Fransız Devrimi ve Osmanlı Diplomasisi", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Ankara 1999, s. 15.

dolayısıyla devlet üzerindeki etkisini arttırmıştır. İbrahim Refet Efendi'nin Sultan II. Mahmud'a devlet yönetimi hakkındaki öğütlerinde şüphesiz ki en ilginç ve dikkat çekici nokta ise Nizam-ı Cedid ve Atebegan-ı Saltanat'ın, ortodoks/sünni İslâm anlayışı tarafından heteredoks/batınî olarak kabul edilen İndiyye ve Dehriyye mensubu olmalarına dair yaptığı ithamlarıdır. Asım Efendi de Atebegan-ı Saltanat mensupları için "*devletin başına tanrısız peygambersiz kişileri musallat*" ettiler diyerek en azından "*inanç farklılığı*" noktasında İbrahim Refet'in iddialarını doğrulamaktadır. İbrahim Refet'in, Atebegan-ı Saltanat hakkındaki açık eleştirilerinin altında aslında III. Selim'i de üstü kapalı olarak eleştirdiği meydandadır. III. Selim'in Ortodoks-Sünni öğreti dışındaki kişileri göreve getirmesinin hem onların hem de kendi felaketiyle sonuçlandığını ima eden İbrahim Refet'in bu noktada II. Mahmud'a da uyarıda bulunduğu ortadadır.

EK: İBRAHİM REFET EFENDİ’NİN II. MAHMUD’A
ARZ ETTİĞİ MEKTUPLAR:

T S M A E 8 9 9 0

Cennet-mekânın efendiliği esnasında Anbar Kâtibi İbrahim Efendi’nin idare-i umûr-ı mülkiye üzerine malûmat tahsili için mükâtibe tahsil eylediği:

Firdevs-aşiyân Sultan Mustafa Hân Hazretleri Anbar Kâtibi İbrahim Efendi’den bir çifhâne istediğinde İbrahim Efendi: “Şehzâdem çifhâneye heves edeceğinize tahta cülûsunuzda ne gûnâ devleti idare edeceksiniz onu tahsîl etmeniz daha elzemdir” deyip gittiğinde Sultan Mustafa Hazretleri’ne tesir edip bu adam boş adam değil diyerek İbrahim Efendi’yi celb ve “bana idâre-i devleti ders ver” diye ibrâm etmiş. İbrahim Efendi “Bağdad Valisi’nden iştikâ var fukarâ hoşnûd değil” diye şehzâdeye yazıp ne lazım geldiğini irâdelerine havale edermiş sonra irâdelerini tashîh edip icâbını yazarlar imiş böylece bir sene kadar mükâtibe etmişler. Sultan Mustafa tahta cülûs edip Cennetmekân Sultan Mahmûd Hân Hazretleri, Sultan Mustafa Hân Hazretleri’nin odasına nakl eylediklerinde İbrahim Efendi’nin yazdığı kâğıdları bulup bunları yazan kim olduğunu tahkîke kalkışmış. İbrahim Efendi’yi buldurup karındaşıma ettiğin hocalığı bana da edeceksin diye ibrâm etmiş. İbrahim Efendi’yle Sultan Mustafa gibi mükâtibe etmeğe başlamış. Cennet-mekân tahta cülûsunda İbrahim Efendi’yi şehremini etmiş. Sonra çavuşbaşı olup Babîâlî’de deveran edeni iş’âr edermiş. Bir büyük murafa’a da cennetmekânı Babîâlî’de divânhânesinin üzerine nâzır hünkâr dâ’iresi kimesnenin bildiği mahal değil iken gece ile götürüp oturtmuş vükelâ haberi olmayarak, murafa’a görürken da’vânın bir köşesi haklı görünüp vükelâ ığmaz ettiği halde Cennet-mekân kafesi çalıp bu da’vâyı ben göreceğim dediğinde vükelâ mütehayyır kalmış ve Cennet-mekân’ın nüfûzu başkalaşmış olduğundan İbrahim Efendi’nin elini öpüp “babamsın” diyerek bir mücevherli kutu ihsân eylediğinde “ben ne yapacağım sen sakla bana senin layıkıyla padişahlık etmen lâzımdır” demiş kabul etmemiş. Sonra yeniçerilerin uygunsuzlukları zuhûrunda Cennetmekân tahammül edemez mertebelerinde canı sıkılmış iken İbrahim Efendi yazar ki kışlaları gez ulûfeleri kendi elinle dağıt. Cennet-mekân İbrahim Efendi’nin sözleriyle cemi’ kışlaları gezer yeniçerilere “babalık” dedirttirir. İbrahim

Efendi'nin hünkâr ile mükâtibesi olduğunu şeytan bile bilmez. İbrahim Efendi bayağı bir adem, kimseye kendini bildirmez. Çavuşbaşılar otuz kırk çukadâr ile Babîâlî'ye giderler. Bu yalnız bir uşakla Babîâlî'ye gider. Yazdığı takrîrleri ayvazıyla Cennet-mekân'a gönderir. Padişah'tan bir akçe almaz ancak padişaha güzelce hizmet eder. Devletin ma'mûriyetine gayret eder. Bin yerde casûsları ve kesesinden her birine mahiye verir. Bir akçe irtikâb etmez Yeniçeri ocağının kalkmasına on sene mukaddem devam eder. Nerde azılı yeniçeri var ise Cennet-mekâna bildirir. Zağracı samsoncu indirip az vakitten yeniçeri ağası ve bir eyyâmdan Kadıköyü'ne kaldırtıp telef ettirir. Bu tertîb ile yeniçerilerin söz sahiplerini meydandan kaldırır. Sonra Hüseyin Paşa bu ocağın kalkmasına sebep olabilir muktedir adam olduğunu yazar. Çok geçmeyip vefat eder. İbrahim Efendi hastalığında Hâlet Efendi yanındaki hânede oturur bir kâtib bazı cevâbları ona yazdırmış. Hünkâr İbrahim Efendi'yi gâ'ib etmiş yerine bir İbrahim Efendi ararken hastalığında şu yazdıklarını kime yazdırmış elbet İbrahim Efendi'nin emindir diyerek Hâlet Efendi'yi İbrahim Efendi'nin makâmında kullanmak murâd eder. Hâlet Efendi'nin fena adam ve İbrahim Efendi'nin mugayyiri olduğu sonra anlaşılır. Adam tanıma büyük maddedir. Bir adam iyi, tam adam olmak için üç şey bulunmalı kendisinde merhamet, ma'lûmât ve gayret. Cemi' fazilet bu üç şeyden ileri gelir. Bunlardan bir eksik olsa tam olmaz. Merhamet ve ma'lûmât olmayınca gayret fena şeyler yapabilir. Merhamet ve gayret olmayınca ma'lûmât boş ve hayırsız şeydir. Ma'lûmât ve gayret olmayınca yalnız merhametden hiç bir fâi'de olmaz Bunun için bunların üçü birlikte bulunması elzemdır. Dâ'ima bir adam da üç şey aramalı merhamet, ma'lûmât, gayret. Bu üç şeye mâlik olan adam fena adam olamaz. Ma'lûmât ve akıl ikisi birdir. Ma'lûmâtsiz adam tâbî'i akli olsa ma'lûmât kadar belki daha ziyâde makbûldür. Merhametli adam çok bulunur. Merhametli ve akıllı ve yahûd ma'lûmâtlı adam pek azdır. İbrahim Efendi'de üçü dahi tekmîl etmiş. Hem merhametli hem ma'lûmâtlı hem de gayretli gayet ağır adam. Her mahalde ve her işde ağır adam makbuldür. Çünkü ağır adamın düşünmeye meydanı dâ'ima meydanı var. Acelecî adam ne kadar akil olsa düşünmeye meydanı olmadığından yanılmaktan hâli olamaz mücerredir.

T S M A E 4 3 0 / 5 3 - 1

Kese	[Açıklama]	Bedel-i iltizâm
10	Câvid Bey'in fevtinden alan Ahmed Bey Cezerî Kasım Paşa	30
40	Yenicâmi' Mütevellisi Mehmed Efendi Sultan Selim devrinde dünyayı aldı.	40
20	Atîk Ali Paşa Abdürrezzak Ağa'da	40
20	Haseki tevliyeti Arif Ağa'da	40
90		
20	Keşan Hasan Efendi	

Enderûn-ı Hümâyûn'dan çırağ olup sâye-i padişahîde bunca müddetlerden yemişler. Bu sene taraf-ı padişahîye versinler. Buna şer' ne diyecek, zati hakları değildir. Anadolu'da Rumeli'de fukarâya teklîf etmeden kendi mâlını bulsun padişah.

Bu sûretde Enderûn-ı Hümâyûn etmeklerinden münâsibi üzere ahz olunarak bin kese ve Saray-ı atîk baltacıları yedlerine olan tevliyetlerin fâ'izlerinden beş yüz kese bir sene de bin beş yüz kese bulundu.

Kese
1500

Bunlardan mâ'adâ ze'âmet ve tûmârlardan be-herinden hisse-i seferiyeleri olarak şer'an ve kanûnen ahz olunabilir. Bâ-tahmîn tûmâr ze'âmet on bin olur zannederim. Sivas'dan Bursa öte tarafları Kars üzerine me'mûr ise

Ber vech-i tahmîn

Kese

15000

1500

16500

1000

Evkâflardan düşen hâneler mahlûlü

17500

20000

(Dâ'ire-i Hümâyûn'un irâd-ı kadîmi)

37500

Taşranın mîrî hazinesine müdâhale olunmadı. Bunları şimdi irsâl eylediğim mahzâ [?] için [?] sûretleri hem rızâ-i bâriyi muhâfaza ve hem padişah ordusunu muhâfaza.

Bu tevliyetler bu ze'âmetler bunların babasından kalmadı. Padişah verir ise verir, vermez ise vermez. Mütevellîlerin gedikleri şart-ı vakfın hilâfı mâl-ı magzûb gider. Onda mütevellînin dokuz akçesi vardır.

<i>Kese</i>	<i>[Açıklama]</i>
40	Filiba Kuru Ağası
20	Şahabeddin
30	Kurt Reis Üsküdar'da hâs odadan çıkma. Elli kese irâdı, Elli kese masrafı yoktur.
20	Sultan Selim Rûznâmecisi Yusuf Efendi
20	Sultan Mehmed Rûznâmecisi Arif Efendi
10	Câvid Bey'in medresesi tevliyeti, Ahmed Bey'de
40	Yeni Câmi' tevliyeti, Mehmed Efendi
180	
30	Sultan Mehmed Kâtibi Atâ Efendi
20	Latif Bey'de Haremeyn tevliyetlerinden bir tevliyettir. Bir para yemez.
10	Sultan Kâtibi Emin Bey
10	Sultan Beyazıd Kâtibi
15	Sultan Beyazıd Rûznâmecisi
265	
30	Bursa'da Hüdavendigar Derviş Bey'de sâ'ir irâdı ile geçinsin, olurıyla
50	Bursa'da Kâmilîzâde Seyyid Mustafa'nın
5	Haremeyn tevliyeti Söylemez Hafız'da
30	Bursa'da şehzâdegân tevliyeti İsmail Efendi'de. Yemez içmez adamdır.
15	[?] tevliyeti baltacıların birinde Bedel-i iltizâmı 27
395	
20	Keşan tevliyeti Hasan Efendi Bedel-i iltizâmı 30
10	Küçük Keşan Kuşçu Eyüb'de Bedel-i iltizâmı 20
15	Kara Mustafa Paşa tevliyeti sâbık Kapıcılar Kethüdâsı Mehmed Ağa'da
50	Sâbık Vâlîde Kethüdâsı Fodla Kâtibi Mehmed Efendi. Çok para kazandı
100	Sâbık Şehremîni Hafız Ali Efendi. Çok para kazandı.
590	
10	Sultan Hamid Kâtibi Seyyid Mehmet Efendi kitâbette
5	Rûznâmecisi Reşid Bey

2	Vâlide-i cedîd Üsküdar'da
2	Vâlide-i atîk Üsküdar'da
2	Mihrimâh
611	
40	Meşrûta İbrahim Paşa tevliyeti İbrahim Bey'de
20	Haseki tevliyeti Arif Ağa'da. Bedel-i iltizâmı 40
20	Atîk Ali Paşa Abdülrezzak Ağa'da. Kendisine kalan fâiz 40.
20	Cağaloğulları
20	İbrahim Hân oğulları
4	Kuşadasında Cezeri Kasım Paşa Bedel-i iltizâm 9 Bir zülüflüdedir.
735	
2	[Giridde?] Musa Paşa tevliyeti Nu'mân Efendi'de Bedel-i iltizâmı 8
10	Gümrük Kâtibi İsmail Ağa Bedel-i iltizâmı 25
7	Gümrük Kâtibi Remli Mehmed Ağa Bedel-i iltizâmı 15
5	[Celvetiyye ?] Mehmed Ağa'nın Haremeyn'de [?] tevliyetleri Bedel-i iltizâmı 15
757	

T S M A E . 4 3 0 / 5 3 - 2

Bu tevliyetlerin cümlesi para. Bâ-hatt-ı hümayûn bir sene de Padişah iltizâm eylesin. Malı değil midir? Bunların fâizlerinden matlûb vakfın vazifelerinden değildir. Vazifesini irâda muhâlefet ederler ise tekdîr oluna.

T S M A 4 3 0 / 5 3 - 3

İlticâ ve iltimâs ve tesâhüb zımnında olmadığı beyân için:

Taraf-ı kullarından hakipây-i hümayûnlarına ne ki takdim olunuyor havadisten ihtâr zımnındadır. Yoksa şu madde şöyle olsun diye ricâ edemem. "El-mülûkü mülhemûn" şöyle ma'nâ verirler ki: Rezzâk-ı âlem cümle kullarının rızkını şevketli efendimiz hazretlerinin yediyle taksîm buyurmuşlar Bir abde ki rûz-ı ezelde bir rızk ihsân buyurulmuş vakt-i sa'âti de gelmiş şevketli efendimiz ol rızkını ol rızk sahibine ihsân eder. Kassâm-ı âlem taksîmi dahi şevketli

efendimize ihsân eylemiş. Rûz-ı ezelde şevketli efendimizin meclis-i hümâyûn-larıyla müşerref olmak ve yed-i hümâyûnlarından ihsâna mazhar olacak ağâvât kullarından her hangi kul ise mübarek kalb-i şeriflerine Cenâb-ı Bâri'den il-hâm olunmuş olan kuldur. Şu kadar sohbet için nice ibret kitaplar ve nice misâl ve hikâyeler tahrîr olunmuştur. Kitaplarında manzûr-ı hümâyûn buyurulmuştur. “Vermeyince ma‘bûd ne yapsın Mahmûd” Mahmûd Gaznevî'nin meşhûr hikayesi ve emsâlehâ Sırkâtibi husûsunda akl-ı kasırımca mü[n]asib budur demek ve ihtâr zımında haber vermek herkesin âlâcası içinde, zâhiren bildiğimizi huzur-ı şâhâneye ifâde ve lakin batnen hazret-i Allah ile sizin mu‘â-melenizi bilmem. Rûy-ı zeminin zıll-ı zalil hüdâsını kalemin kalb-i hümâyûn-ları ne tarafa tahvîl olur ise ilhâm-ı Rabbani'den ibârettir. Şu kadar ki şâvirhum⁶⁰ buyurulmuş irâde-i cüz'iyeyi ihsân buyurduklarını îmâ buyurmuşlar. Kul aklı erdiğini söyler. Verâ'-ı perdesi hazret-i Allah bir kuluna ihsân edecek şevketli efendimizin yediyle verecek bir ferd tahvile kâdir olamaz. Benim tarafım aklım fikrim sensin. Bir ferde tarafdâr olmam ve bir ferdi tasâhüb edemem. Rızık ve i'tibârı ve ihsân u keremi senden aldım. Seni ve cenâb-ı Rabbü'l-mu'ini bilirim.

Şu siyâkları alır bir arzuhâl tahrîr olunsu. Acaba hâfızın tarafgiri mi ola. Şu vehimden halâs için bir daha hat ve iftihâr edecek kelâmlar var ve hem mev'izeden ibâret

Efendim bu sabah hatırıma geldi tahrîr olundu.

Dünkü gün Filibe'nin bir müzâkeresi olamadı. Mâdem Filibe nâzırı gelmiş yarın ya müftüsünü ve yâhûd hâkimini Âsitâne'ye ihzâr olunsu hele müftü-i sâbık nâzır ile ittifâkı, böyle edepsizlik etmişler efendim.

T S M A E 4 3 0 / 5 3 - 3 a

Masraf-ı şehri, devletlû İbrahim Efendi hazretlerine vusûl

⁶⁰ “ve şâvirhum fi'l emr” (iş hakkında onlara danış), Kur'an-ı Kerîm, Al-i İmran, 159.

T S M A 4 3 0 / 5 3 - 4

Fi 1240	Neferat Fi 10000	20 dirhem Beher lahm kıyye 100 dirhem Pâre 5	24 Dirhem Erz kıyye Dirhem 100 Pâre 6	Rugan-1 sade Dirhem 30 Pâre 60		
15*30=450						
Be her nefere dakik kıyye 10 30 dirhem 6 pâr3 400*6= 2400	33850+20000=53750 53750/500=107.5	450000/40=11250 11250*30=337500	450000-337500=112500 112500+200000=312500	2400/30=80		
Beher nefere dakik fi 8 pâr	Be her nefere lahm 100 dirhem fi 5 pâr	Be her nefere Erz100 dirhem fi 6 pâr	Beher nefere revgan-1 sade 30 dirhem 6 pâr			
Yevmiye taamiyeleri 23	Taamiyeleri dirhem 15+11=26	112500/10000=11	1000000/400= 2500	10000*30=300000 300000/400=750		
Her bir nefer taamiyeleri mahiyeleri Dirhem 25	Her bir hayvannın yevmiyeleri saman 23+7=30 para 30					
Beher yevm dakik kıyye 5000*12=60000	Beher yevm lahm 2500*24=60000 60000 62500 60000 <u>6750</u> 238250	Erz kıyye 2500*25=62500	Rugan-1 sade Kıyye 750*80=60000	Arpa Kile 2250*5=11250	Saman Kıyye 2250*3=6750	
238250/40=5900 5900+11250=17205 17205*30= 516050 [516150]	450000*3=1250000 1250000/400=3120 [3125]					

T S M A 4 3 0 / 5 3 - 4 a

Bunların cümlesini bir yere top ederiz. Mahv –ı isbât olur. Onun için top etmiyorum.

[Bir önceki sayfadaki hesaplamalara ait olduğu anlaşılan birkaç sağlama bulunmaktadır].

T S M A 4 3 0 / 5 3 - 5

Neferan
Esbler
Aded
Aded
10000
15000

[Malzeme]	Kıyye	Dirhem/kıyye
be-her nefere lahm	24	100 (dirhem)
be-her nefere dakik	12	-(kıyye)
Be-her nefere erz	24	100 (dirhem)
Rugan-ı sade	80	30 (dirhem)
be-her esebe arpa	8	3 (kıyye)
Saman	3	3 (kıyye)
be-her yevm lahm	2500	
be-her yevm dakik	5000	
be-her yevm [?]	2500	
Be-her yevm rûgân	750	
be-her yevm arpa kile	2250	
Saman be-her yevm	450000	be-her yevm [kuruş?]

Hatab, rugan-ı zeyt şevketlû efendimizin ta‘yînâtı ve sâ‘ir âl-i germi ve nâkışların tetmîmi

Bi‘l-cümle

Kese

1500

be-her mâh

Bin beş yüz keseden aşağı olamaz.

Bu gece şevketlû efendimizin gene kendi dâ‘iresinden bir irâd buldum. Bâ-hatt-ı hümâyûn nân pâre diye verdiği tevliyetlerden ve kitâbetlerden bunca senelerdir afiyetler ile yediler. Bu senelik diye i‘ânet-i sefer-i hümâyûn olmak

için fâ'izlerine ve hâl ü vakitlerine nazarân tevzi' ve tekâlif versinler. Dâ'ire-i hümayûnum halkım ile benim teklîfim yoktur, haz ederek verirler demeli.

Kese	[Açıklama]	Bedel-i iltizâm -Kese
40	Filibe Koru Ağası	70
20	Şehabeddin İbrahim Ağa da	40
30	Kara Reis Kaba Mehmed Efendi	
20	Sultan Selim Kâtibi Yusuf Efendi	40
5	Sultan Selim Rûznâmecisi	
10	Sultan Süleyman Kâtibi Emin Bey	30
5	Rûznâmecisi	
40	Sultan Mehmed Kâtibi Atâ Efendi. Bir para yemez	40
30	Sultan Mehmed Rûznâmecisi Arif Efendi	40
10	Sultan Beyazıd Kâtibi	20
20	Rûznâmecisi	40
230		
20	Bursa'da Hüdavendigâr Derviş Bey	40
60	Bursa da Yıldırım Beyazıd Kâmilizâde Seyyid Mustafa	70
30	Bursa da şehzâdegân Lala İsmail Efendi de	30
50	Bursa da bir kaç tevliyetler dahi bulunur. Cümlesinden fâ'izlerine nisbet	
400		

Şimdi isteyemesin. Yirmi altıdan verdiler ve bu mâddeleri cümle bir kitâb gibi ederiz. İrâd ve masraf görülmedikçe sefere harf söylemek câ'iz değildir.

T S M A E . 4 3 0 / 5 3 - 6

Vâlîde Kethüdâ'sı Yusuf Ağa'nın i'tibârı ve bâ'is-i feyzi: Sultan Selim merhûm cülûs eyledi. Darbhâne tehî mîrî hazineleri sefere isrâf ü masrûfdan ibaret. Genç padişah genç nüdemâ cümlesi mecnûn birle masraflarına tâkat gelmez, akçe yoktur, cevâbı verilmez. Hemen gelsin derler tâ Maçın bozgununa kadar böyle gitti. Darbhâne Emîni Yusuf Ağa sarraflardan istikrâz dahi aldı. Padişah tarafına verdi. Nihâyet bozgun iki katı vermek zamanı kışlak zamanı gelmekte. Ordu-yı Hümayûn'dan akçe matlûb olunmaya başlandıka mukarreb olanlar evvelki serkeşliği fâriğ oldular. Acaba akçe var mıdır? demeye başla-

dılar. Tabî'atıyla Darbhâne'den ve mîrî hazinelerinden sû'âl eyledikçe haberleri sem' -i hümâyûna vâsil oldukça keyifler bozuldu. Ümenâ Yusuf Ağa bunun çâresi ne ola diye Yusuf Ağa'dan meded taleb eylediler. Yusuf Ağa kuruluşlardan ikişer dirhem tenzîl ve sîm mübâya'sına müsâ'de olunur ise cümle maslahatlar görülür ve tehî dest kalınmaz cevâbına binâen bâ-hatt-ı hümâyûn müsâ'ade olunmakla bir mikdâr ayardan kâr ve küllî iştirâdan kâr ve on bir para üzere nâsda olan sîmleri cem' ile on bir [+] on bir yirmi iki, sekiz para masraf olur ise otuz paraya bir kuruluş hâsıl oldu. Bu iştirâ maddesinden küllî kâr oldu. Ol sene sefer masrafı tamamen görüldü. Nihâyet-i kelâm Darbhâne kârından olmak üzere yüz yirmi bin akçe tedârik olundu. Defterlerimiz de mukayyedir diye maktûl Bekir Efendi Yusuf Ağa'nın medhine Kanbur Mustafa Bey'in zemminde bendenize yemin billâh eyledi. Yani bâ'is-i feyzi bundan oldu. Ol-vakte nazaran bu hizmet çok hizmet olur ve bendeniz dahi bu hizmetten haz eylemişimdir ve lakin İrâd-ı Cedîd'de voyvodalıkların ziyâde iltizâmları fukarâyı üryân etmeğe müsâ'ade-i külliyeleri ve bunun emsâli irâd addolunan maddelerin küllîsi menfûrumdur.

İki yüzden ikiyüz para on dirhem hâlis gümüş [var?] on dirhem bakır hâlis sarf gümüşü yirmi-yirmi bir paraya bey' û şîrâ olunuyor. On dirhem gümüş ikiyüz para, yirmi para masraf olur ise iki yüz yirmi para ile beş kuruluş vücûda gelmiş olmakla böyle tersine alış-veriş eden devletin sâ'ir işleri de buna kıyâs ise vay hâle. Ma'denden sîm Darbhâne için gelsin, ol-mahalde yirmişer paraya on sekizer paraya furûht olsa gene kârdır.

Frenk iryâli tamgaya gelir gelmez imiş. Nihâyet bir iryâl sekiz buçuk dirhem yedi buçuk dirhem hâlis gümüş bir dirhem mağşûş yedi buçuk dirhem yirmişer paradan yüz elli para on para masraf olur ise yüz altmış para. Şimdi iryâli iki yüz on para vermekle her bir iryâlde darbhânesinin elli para kârı oluyor. Böyle bir nâzik kâr için Memalik-i Mahrûse'nin cümle beyaz akçesini Frenk cem' eyleyip Frengistan'a celb eylediği nümâyân oldu. Bundan mâ'ada kuyumcu tâ'ifesi hâlis simden yaptığı metâ'ına yirmi bir paradan hesab görüyor. Beyaz akçe bozup isti'mâl eylese kârı olur. Kalcı Yahudilerin kezâ ve kezâ eğer bu günlerde bir çâresine bakılır ise ne hoş bir iki sene böyle giderse beyaz akçe kalmaz. Frenk bu kâra heves edeli on sene olmuş idi. Bir Moskovlu dörder para bâş ile yüzlük cem' ediyor diye bendenize on seneye karîb vardır ki haber verilirdi. Ol-vakit başka ma'nâlar vermiş idik böyle hurdeye vâkıf değildik.

Bunun ilâcı dün gece sâ'at beşte hâtırıma geldi. Kimseden sû'âl eylemedim ve lakin tahrîr etmem. Bir âsâr-ı sûret üzere râbıta bulur zannederim.

Sultan Selim ibtidâlarında olduğu vech üzere râbîta vermek lâzım gelse ve izn-i hümayûn ve kabûl-ı amme olsa dahi sikkelerden bir mikdâr tenzil ve memâlikde olan akçelerin cümlesi iştirâ olunmak lâzım olsa bir şey hâsıl olamaz. Memâlik-i Mahrûse'de eğer beyaz akçe kalmış olsa gümrükden ma'lûmum olur idi. Bizim veznedâr Hâfız Efendi icmâl olalı [silik] günden mütecâvizdir ki giden bir yüzlük alamadı. Yıldız Macar iryâli veriyor. Silahdâr Ağa birinden kabul eylemediler, def'a fındık altınını geriye götürdü. Gümrükçü yoktur cevâbını verdi. Mora, Girid, Arabistan, Mısır cümle iryâli isti'mâl ederler imiş. Nihâyet iştirâ olursa dahi bir malsız olur zannederim. Zirâ Frenk, ak akçenin canını çıkarmış kuyumcu tâ'ifesi gözünü çıkarmış. Eğer halktan bâ fermân-ı âli sîm iştirâ olursa hâlâ isti'mâl olunduğu vech üzere alınsa ve darb olursa zarâr olur. Nâsın bundan yirmi paraya aldığı sîmleri on paraya alınmak lâzım gelse gadr-i küllî olur. Ne hâcet ceblerinden akçelerini cebren ahz eylemek daha âsân olur. Bunlardan başka tedbir-i âhara sa'y eylemek lâzım gelir. Padişahın sikkesi kalmaz. Frenk sikkeleriyle mu'âmele olunmak şe'n-i devletten bu ayıp hâlâ müşâvere de olan tâ'ifenin vazifesi değildir. Cümleden biri Halil Efendi Vraca mukâta'sında Vidin Valisi Molla Paşa'nın zararı olmasın ne olur ise mâ'ni değildir. Arpalıklarından para geliyor altın gelsin, iryal gelsin ne gelir ise gelsin. Şimdi sikke maddesini uzun uzun efkâr mı edelim deyip vakt-i âhara ta'lik olunsun diye padişah emrine bile dahi cevâb verirler. Zâhire hânelerine lâzım bulunmadığı sûrette biraz sohbetler olur. Meclis-i müşâverede bulunanlara itâleler olur. Binâenaleyh defter lâzım çok rehinler sarf eylediler. Hasan Ağa merhûmun kavli üzere Macar tüccârından [faiz? mülabese?] üzere furuht olunmasına müsâ'de ile gökten arpa buğdayı uçaraktan getirirler. Katî çok tahrîrlerimiz var. Arabistan'da kum deryalarında Ordu-yı Hümayûn'a Araplar tereyağ, pirinç, yumurta piliç getirdiler. Kâr tatlıdır diye bendeniz ile sohbet ederler idi. Ve lakin sikke maddesine nihâyet muhtâc olurlar. Ammâ ne fâide. Dahi fukarânın cebinde ve başında bir mikdâr kaldı onlar da biter ise akılları bunların başına gelir. Şimdi fukaradan alıp bulup harç ediyoruz. Darbhâneye kayd etmiyoruz. pa[d]işahların zarar görmesin bir ferdin vazifesi değildir. Altı başka dursun düvel-i sâ'ire beyninde kemâl mertebe hakkımızda delâlet etmez mi? Memâlik-i Mahrûse'nin tüccârından kâr eylesin sikkemize niçin müdâhale ve vaz'-ı yed eylemiş. Şu maddeye gâyet infi'âlimden çok tahrîr eyledim.

Şimdiki halde hâtıra gelen Frenk iryâli ayârında ol vezinde beş kuruşluk bir sikke darb olunur ise kabûl olur. İş bu sırr cümleye i'lân olunmak lâzım. Frengin yedi buçuk dirhem gümüş akçesi beş kuruş bir rub'a i'mâl olsun ve kabûl olsun da padişah hazretlerinin ismiyle meşkûk Frenk ayârında ve ol vezinde niçin kabul olunmaya olur inşâallah. Hem bu madde aşikâre bir ma'nâ

bunda şöyle bir mülâhaza lâzım gelir ki Frenk madrûbu olan sikkeler bu gümüşe otuz para i'tibar etmiş bizim sikkeler ol râyic üzere gider ise Frenk iryâlini yedi sekiz kuruşa çıkarır. Bu bir madde-i azîmdir. Mutâla'a edenlere ve lakin [her ne] çıkarır ise çıkarsın şimdilik muhtacız bu maddenin [?] mübâşeret buyurula. Hakk te'âla teshîl ede.

Bu zıkr olunan re'y fâside-i vesâ'iyeye cevâb olmak üzere gene kendileri tekellüm buyururlar ki böyle kurâdan tahsîl olunan emvâl-i kesîreler için Hazret-i Allah rûz-ı cezâ da divân-ı ma'nevîyesinde sû'âl buyurduğunda ne cevâb verilir. Cevâb oldur ki bizler fukaradan cem' eylediklerimiz mâlî mahzâ nefislerimiz için celb vü tahsîl eylemedik. Fukarânın hıfzları için cem' eyledik. Cihâddan maksûd bilâd-ı İslâmiyye'nin ve fukarânın hıfzı için olduğu zâhir. Bu sûretde ahiretde sû'âl olunmayacak oldular. Begâyet irâd vü masraf fukarâya iktizâ ediyor. Böyle fetvâ-i indiyeleriyle Irâd-ı Cedîd-i Hümâyûn cem'ine bilâ hümartâb olduk zu'm-ı fâsîdelerince teşmîr-i sak ve gayret ile asla fukarâ ve zu'afânın gözyaşlarına merhamet etmediler. Tahsîl [silik] birbirlerine müdde'i oldular. Hacı İbrahim Efendi merhûm cümlelerin pehlivanı oldu. Maşallah arkası yerde iken Feyzi Efendi merhûmu Hacı İbrahim Efendi celb ve tahsilde teseyyüb ediyor cebirde kusûrunu beyân birle müşârileyhe gâlibiyet bahsiyle [kahr?] eyleyip vâki'ül-hâl Irâd-ı Cedîd oldukda ol sene Hacı İbrahim Efendi'nin zulmen eylediği iltizâmın üzerlerine bin beş yüz kese akçe zam ile iltizâm eyleyip İbrahim Efendi'nin teseyyüblerini izhâr ve kendinin tecebürünü ihbâr ve avaneleri So[ğ]lukçeşme'li Bekir Efendi ve sâ'iri Feyzi Efendi hazretleri İbrahim Efendi misillü müseyyeb değillerdir. Bu sene-i mübârekede Irâd-ı Cedîd iltizâmına bin beş yüz kuruş zam eyledi. İnşâallah sene-i atîyede zam üç bin keseye bâliğ olur diye tefâhüren Enderûn-ı Hümâyûn da ve sâ'ir mahallerde lâf-ı güzâf ile Devlet-i Aliyye'nin böyle bir hayrı zuhûr eyledi terânesiyle demgüzâr oldukları nice kere mesmû'-ı çakerânem olmuştur. Ol vaktin veliâhdı ve müdirân-i umûru eşbehi mezhebde Dehriyye ve İndiyyeden meslekte celbiye ve kibriyeden zu'm-ı fâsidesi Sokrat-ı Bukrat;'a nazir ve belki akliyyât ve hikemiyâtta cümle hükemâ-i ve felâsefe kendinden dûn zu'mında olan Sırkâtibi Kemankeş Ahmed Efendi'ye Feyzi Efendi'nin bu günâ iktidârı havâdisleri vâsıl ve defterleri huzur-ı devletlerine arz olundukda merhum İbrahim Efendi nazardan mahrûm Feyzi Efendi nazarda ve i'tibârda cümleye fâ'ik oldu. Sırkâtibi Ahmed Efendi'nin akl ve kemâline mağrûren mezheb-i İndiyye'den olmakla bâlâda mezkûr Valide Kethüdâsı Yusuf Ağa'nın celb-i mal için bast eylediği terkîbi nihâyetinde İndî olmak üzere verdiği fetvâ-yı mekrûhası Ahmed Efendi merhûmun mizacına muvâfik ve mutâbık gelmekle ol fetvâ-yı mekrûh üzere Devlet-i Aliyye'nin idâresi husûsuna sebât ve ikdâm olunmasına ol-kadar cehd u sa'y eylemiştir ki vasfı kâbil olamaz. Nihâyet-i

kelâm aklına uyan şeytana uyar. Hazret-i peygamberin emrine imtisâl edene dünya ve ahiret selâmet olur. “..fe-kut ‘a dâbirü’l-kavmil’lezzîne zalemû..” sırrına mazhar oldular. Ne ol mal kaldı ve ne ol vücûdlar eserleri dahi kalmadı. Hemen fukarânın hakları inkisârlarıyla kaldılar gene Devlet-i Aliyye iflâsda kaldı. Her bir madde ve her bir eşyâda ve belgede hâl olundu. Ziyâde iflâs terakkî buldu. On sekiz yirmi sene cehd u ciddin aslâ fâ’idesi olmadı. İşledikleri ef’âl emr-i bâriye muhâlif olduğundan böyle ise Devlet-i Aliyye’nin mevcûdu bulunmuyor. Vakt-i iktizâ da tedârîki bâ’is-i inkisâr ve zulme mü’eddi olmakla cenâb-ı Bâri tarafından mazhâr-ı gazab olmakla tevfik-i rabbanîden bâ’id ve idbâra müstehâk olduğunun mülahâza ile seferi terk eylesek düşman hayır anlamaz. Bilâd-ı İslâmiyye’yi kabza-i teshîrine alır. Cihân i’lâ-i kelimetullahdan kalır. Devletde akçe yok. Hemân Hindî fukarâsı misullû otlak otlayarak aba pûş birer keşkûl ile mi sefere gidelim sût’âline cevâb yalnız tekâlif ve meşâk fukaraya tahmîl olmayıp belde-i Âl-i Osman’da cümle nâsa vâcibe-i zimmet ise Hazret-i Peygamber zamanı misillû cümle meşâk u zahmet ve tekâlifde bir görülüp üzerlerine mâlen ve bedenlen lâzım gelen hizmetlerini edâ edeler. Şimdi bu kelâmı evliyâ-ı umûr efendilerimize ve şevketli padişahımıza ifâde eylemek lâzım gelse sefer vukû‘ bulalı birimiz boş durmayıp meşakkatdan hâli değiliz derler. Böyle olduğu sûrette cümlemiz meşakkat üzereyiz ki hânelerimiz de seferlere dâ’ir lâf-ı güzâf ile gecelerde mumlar yakıp mu’ârıza ve münâfeselerimizi ve azâb-ı gönüllerimizi seferlere hizmetten addeder isek ne demeli mezheb-i İndiyye’de kavîl sahîhdir. Bizim mezheplerimizde fâsid imiş diye mesmû‘umdur ki fukarâ iki nefer evlâdlarını sefere irsâl eylemiş kesesinde üç kuruşa nâil değil iken yüzelli kuruş tekâlif vermiş ayân-ı vilâyet tarafından sitemler işitmiş dayaklar yemiş bargir civârlarında toprakda çamurda yatmış kalkmış bir gün yüzü gülmemiş, dâ’im ağlamış. Yedinde hayvanına vermek için bir mikdâr terekesi var ise nısf bahasıyla bundan cebren ve kahren cânib-i mirîye kabz yapmışlar. Böyle mihnetlere giriftâr olan fukarâ ile bizlerde biriz demek ne demek oluyor. Lisânda kemik olmaz. Hatta mesele umûmen tekâlif olur ise fe-bihâ bazısına olup bazısına olmaz ise cümlesi fâsid olur imiş. Bu kelâmı te’yîd bir kıssa hâtıra gelmekle işâret olundu. Kıssa etrafıyla ma’lûmum değildir. Erbâbindan tahrîr buyurula. Nureddin Şehîd Şam-ı şerîfde hilâfete cülûs etmezden otuz sene mukaddem Mısır-Kahire Frenk isti’lâsında kalmış ol devletin nâmını ise bilmem. Devletlerinin müzâyakalarından Mısır’ı Frenk yedinden halâsa bir çâre bulamamışlar tâ Nureddin Şehîd hilâfete cülûs eylemiş. Yed-i küffardan iklim-i Mısır’ın halâsına çâre tedarîki kaydına düşmüş. Vükelâ ve vüzerâsını cem‘ eylemiş. Bu vakte kadar otuz seneyi mütecâviz

* “..böylece zulm eden o toplumun kökü kesildi..” *Kur’an-ı Kerîm*, En‘am: 45.

devletimiz de Mısır'ın yed-i küffardan halâsına bir tedbir olunmadı mı? diye sû'âl etmekle cevâplarında padişahım masârif-ı küllîyeye muhtâc. Devletimizde bu iktidâr yoktur. Bu âna kadar avk u te'hîrine bâ'is hazinelerimizin tehî olmasıdır. Yoksa askere müzâyakamız yoktur. Fe-lilahi'l-hamd ve'l-minne askerimiz çoktur. Mühimmât-ı sefer tedâriklerinde aczlerimiz var. Ulemâdan sû'âl olunsun. Sâhib-i sa'âdet efendimiz hazretlerinin hazineleri yoğidi. Esfâr ı hümâyûnlarında ne vechle idâre buyururlar idi. Ümmetlerine hem emirdir hem ta'lîmdir. Ol siyâk üzere hareket edelim. Ulemâ cevâb verdiler ki mâlen ve bedenem cümleye farz olmak hasebiyle malı olan olmayana imdâd ile ve sâ'ir levâzimat ve masraf için herkese hadlerince hisse tarhı lâzım ve fetvâ ve mesele bunun üzerine câridir. Besmele ile hisse tarhına fetvâ verilir. Ber müceb-i fetvâ malı cem' eylediler. Halebü'l-şehbâ dahi Şam-ı şerîf mülhakâtından olmakla fetvâ-i şerîfin sorduğu mu'âccle tarh olunan hissenin tahsili için adam irsâl eylediler. Halep ulemâları fetvâ-i şerîfin sûretine i'tiraz edip red ile cevâb verdiler ki bu fetvânın kendi sahih ameli bâtıldır. Gerçi hisse vermek cümleye vâcib ve lakin şevketli padişahımız dahi bu cümleye dâhildir. Şöyle işidiriz ki şevketli padişahımızın vakt-i hâle göre şân-ı saltanata vâfi havâyic-i asliyesinden zâ'id elbise ve fahîre ve pusat ve sîm evânileri var imiş. Onları fedâ etmedikçe bu fetvânız fâsid olur. Böyle isti'mâlarımız var iken hisse edâsı zulm olur. Kâsıd bu haberi götürüp Nureddin Şehid'e haber verdikde hazzeyledi. Şân-ı saltanata lâyıq eşyasından zâ'id cümlesini umûr-ı sefer için cem' olunan mala idhâl ile Memalik-i Mahrûse'de harf diyecek adam kalmadı. Ez can-û dil hisselerini edâ eylediler. Mâl-ı firâvan ile Frenk'in hakkından gelindi. Memâlik-i Mısır dest-i İslâm'a nasib oldu diye mesmu'üm oldu. Nureddin Şehid Mısır'da medfûndur. Ziyaretgâh-ı avâm ve havasdır. Nevverallahû kabruhum. Yani tekâlif tahsili böyle olur ise hizmet ve meşakkat umûm üzere olur ise me'mûldür inşaallah. Amma [?] düşman beğenmesin, seferde yeniçeri de et beğenmez, akçe beğenmez. Sipah arpa beğenmez. Cenâb-ı vâcibü'l-vücûd hazretleri cümlenin işlediğini ef'âl ve etvârı beğenmez. Tevfik ve tedbir ve şecâ'at ü gayreti kimden matlûb edelim bilmem. Din â'lâdır. Din lafzını bilip ma'nâsını bilmeyen bâtıllara da sarf-ı cevâb bulamadım efendim

T S M A 4 3 0 / 5 3 - 7

U m û r - ı M a d e n - i E r g a n i

Altı ayda üç bin yük batmân bakır be-her batmânı altı kıyye be her batmân madencilerden üç kuruş bir rub'a maden emini dokuz kuruşa furuht [silik] cânib-i miriye bir yük elli bin batmândan hesab görür be-her bir batmân yedi buçuk guruşa üç kuruş bir rub'a madencilere verilen masraf [bâki?] dört

buçuğa bir rub‘ı cânib-i miriye irâd olmak üzere irsâl olunur bundan mâ‘adâ haşeri ta‘bîr olunan nuhâsın madencilerden mübaya‘asına be her batmânı iki kuruşa maden emini tarafından bezirgâna furûhtu altı kuruşa altı ayda yirmi beş bin batmân haşer zuhûr eylemiş bundan mâ‘adâ kurşunun 17000 dirhem mürdesinin 12000 madencilerden kantarı kurşunun 50 kuruşa mürdesinin 30 kuruşa maden eminin furûhtu kurşun 130 dirhem mürdesinin 80 dirhem

U m û r - ı M a d e n - i K e b a n

Altı ayda bervech-i maktû‘ zuhûr eden sim bin altı yüz vukkiye cânib-i miri için fi 9 pâre madencilerden de dokuz pâreye iştirâ olunur imiş. Darbhâne ile bu siyâk üzere hesabı görülmüş ve lakin zuhûr eden sim altı ayda üç bin vukkiyye bin dört yüz vukkiyyesi maden emini yedinde kalır imiş. Dokuz pâreye madencilerden ahz edib keyfe-mâ-yeşâ bezirgâna furûht ediyor.

Dokuz kuruşa maden emini bezirgânlar, bezirgânlar vesairi tekrar Diyarbekir de kâlhâneler bir daha kâl eyleyip on bir kuruşa furûht ederler imiş ve ol kâlhâne bir mukâta‘a ol sûret gene başka ol kâlhâneler maden emini yedinde olur ise kâr [?] olur imiş.

Batman

250000

50000

[?]

150000

_____ 3

4.5

Bu sefer Paşa‘ya teslim

Mustafa Ağa yedinden furûht

7.5 (kıyye)

Madencilerin

İrâd-ı devlet

T S M A E 4 3 0 / 5 3 - 8

Vezir Kethüdâsı Azmi Efendi hakkında zuhur eden sunûhât

Bir tarihde Girid‘de bir mukâta‘amız olmakla Giridlilerin vâfir-mizâcları tahsil olunmuş idi. Kayseriliye karîbdir. Her menfa‘atlerinden mâ‘da hasbî hizmeti sevmezler ve eşşirâlıkta mizâcları Sivas‘a karîbdir. Tevârihlerde dahi görünse Devlet-i Aliyye‘de bir hizmet gördükleri kaydı görülmemiştir. Kayserili, Şamlı, Giridli, Eğin, Arabgir bunlar hükmünce niçin hayırlı hizmet göremezler sû‘âline cevâb, zihinleri kârlarında olup gayret-i diniyyeye ve hayır ile yâd olmaklığa zihin sarf etmediklerinden cidd u cehdleri ticâret olur ancak bu usûle Lâ tesellüm demek olmaz. Hal böyle olmakla Azmi Efendi Giridli ise Babiâli‘ye gelen bu kadar kârı gördükçe bir akçe alamadığı sûretde be-her gün içinden kan gitmek gerektir. Ama harâm helâl Giridli de Kayserili de harâm u

helâle bakılmaz bu ma'lûm. Telef-i vücûddan ise bâri şuradan gitmek evlâdır diye isti'fâsını niyâz eylediği vaki'-i hâline mutâbıktır. Kendinin irâdı ve Sultan Kethüdâlığı hâsılâtı ve üzerinde kalan i'tibârı ile hânesinde kâr u kisbine çalışmak elbette Vezir Kethüdâlığı'ndan â'lâdır. Her bir sohbetde bu tâ'îfeye bir kâr görünmelidir. Meşveretden ne kâr hâk hukuk da'vâsından ne kâr bulur. Devlet-i Aliyye'de herkes izâcına müsâ'ide lâyıf olmadığından sâ'ire sirâyet etmesin için tedbîr lâzım. Bâ-husûs cümle kibârın içinden intihâb olunup Vezir Kethüdâlığı gibi bir mansıb-ı celileye nâ'il oluna padişah hüsn-i zann eyliye. Bu ni'metleri ni'met add etmeyip ol mesnedden ikrâh oluna ol mesnedi rezil ve i'tibâr-ı padişahi dedikleri elfaz ol dahi rezil ola fimâ aferin be yuh diye taraf-ı şahânenen zuhûr eden tahsinler evvelden bir işe yaramaz oldu idi. Bir kat daha rezil olmağa bâ'is olmamak için Azmi Efendi'nin gûş-ı hûşuna bir havf ilkâ etmenin sûretlerine sa'y oluna.

Azmi Efendi'den imtinân zuhûr etdikde Şeyhülislâm Efendi'ye yâhûd kaymakama

Ricâl ve kibarımdan intihâb ve cümle etvârı müstahsen ve makbûl-ı hümayûnum olup karihâ-i şahânemden devletime kethüdâ nasb edeyim ol kimse isti'fâsını temenni etsin. İbâdullah ve taraf-ı şahâneme hizmetten i'tirâz etsin, böyle kimselere gayet infî'âl ederim. İbâdullah hizmetine makdûrunu sarf etsin Zirâ lillah fe-lillah mesâlih-i ibâd için nısfü'l-leyle kadar kâğıd mutâla'amız olduğu vardır. Ebâ-an-ced mülûkzâdeyim. Taraf-ı şahânemden görülen hizmetleri mülâhaza edin. Ben imtinân etmiyorum. Ömrü hizmet-kârlıkla geçmiş cevri ü cefaya alışmış olarak devletimde servet sahibi olanlar hânelerinde safâ-yı rahat ile istikâmet edeler. Hasbûnallah ibâdullah kim hizmet etsin. Böyle olanların kibârların hasm-ı canları olduğumu iktiza edenlere bildiresiz ve Azmi Efendi'ye tenbîh eyle. İbâdullah güzel hizmet etsin. Maslahatların görülmesine ikdâm etsin. Hizmetinde bir vechile tekâsül etmesin. Her ne zaman azl eder isem vaktine müterakkâb olsun Amma ne yapayım isti'fâmı ricâ eyledim. Şöyle bir hat geldi diye inbâ-i cinslerine laf vurmasın. Tenbîh eyle menâsıblarımın terziline bâ'is olmasın.

T S M A 4 3 0 / 5 3 - 9

Bir adam re'is olsa yâhûd defterdâr olsa ba'dehû azl olsa ol adam ilâ-ahiri'l-ömr mu'teberdir. Babıâli'ye ve sâ'ire ne madde olur ise iltimâs eyledikte hatt-ı hümayûna muhalefet ederler. Bu maddelerde olan ma'zûllere muhalefet etmezler. Gene oturduğu yerden akçe kazanır idi. Devr-i Selim Hân'da Raşid Efendi kendisine kemâl-i mertebe revâclar verip Bab-ı Asâfi de çıkarlar yetiştirip cihâna sıyt verdikten sonra isti'fâ ve sahilhânesinde safâ-yı hâtır ile

zevk ü safâya meşgûl oldu. Gene dâ'iresi Eflak Boğdan tercümanlarıyla memlû avâ'idât ve akçe ve at gelmede. Sırkâtibi Ahmed Efendi, "Raşid Efendi bu kadar imtinâna iyi cesâret edebiliyor" diye Raşid Efendi'nin taraftarlarına bir harf söylemekle ertesi gün Raşid Efendi'den Sır Kâtibi Ahmed Efendi'ye bir arzıhal. Hafazanallah benim ne haddim ola ki padişaha imtinân ve hizmet-i hümâyûnlarından istikrâh idem. Ednâ bir hizmetlere istihdâm buyursalar gene canıma minnet öZR-i bahâne ederek bir havfa düşmüştür ki sâ'ire verdiği tekeb-bürane laflar geriye kaldı. Tersane Eminliği ricâ eyledi. Devletin ne hizmeti var ise göreyim diye niyâza başladı. Bu madde rânâ ma'lûmumdur. Ya'ni böyle isti'fâlar sâ'ire sirâyet etmemesine sa'y oluna. Hâlini i'tibârını uydurmuşlara hânesinde oturmak âlâdır. Hatta Halil Efendi İstanbul kadılığını istemedi. Niçin? Kadılığa ihtiyâcı bırak kadılık revâcına ihtiyâcı yok. Şimdi kadılığa aç muhtaç umûr-ı kadılıktan bî-haber hall-i akde kâdir değil umûru el elinde, bir adam kadı oldu. Bu mu hayırlı Halil Efendi mi hayırlı hizmet-i ibâdullahda. Yani müşârun-bi'l-benân olmuş kibâr ile sâ'ir kibârın farkı olmaz mı? Azmi Efendi de kibârda oldukça müşârunleyhdir. Unfen ve kerhen cebrî kullanılsın.

Bu gece zuhur eden lâyiha:
Ricâl Ulemâ Yeniçeri [?] Mechûl

Mechulat umûr-ı [?] belde-i İslâm
hâl-i fukarâ ve sâ'ir furû'at misillu
olanlar

Erba'a-i manâsıbe kâ'idesi üzere üç ma'lûmdan bir mechûl hâsıl olur ise ulemâ ile yeniçerinin birbiriyle ittifâkları ve ittihâdları olmağın ulemâ ile askerî tâ'ifesini birbirine hizb ve asıl hizbi vaktin kibârına taksîm ile fimâ-ba'd devlet-i Aliyye'de vukû' bulacak mechûlâtın küllîsi ma'lûm olmaz mı?

T S M A E 4 3 0 / 5 3 - 1 0

Bizim re'yimiz olan onar bin askerin idâresi kavli-hôd-bînimiz ile her ne kadar ahsen görülmüş ise dahi Defterdâr Efendi'den ve darbhânedenden olan sû'âllerin cevâblarından sonra birkaç kalıba dahi dökülmek lâzım hemen hatt-ı hümâyûn keşide olup şu minvâl üzere olsun demek olmaz.

Ve lakin Şeyhülislâm Efendi'nin ve Babîâlî'nin, tuğları dikelim ve Davud-paşa'ya çıkalım demesi ve sâ'ir tekâlif-i bârideleri bir kaba sığmaz. Eflatun-ı zaman olsalar bir ucunu getiremezler. Hele ol tâ'ifeye de tez elden cevâb vermek olmaz bakalım Davudpaşa sarayı bir parça benzesin demekten gayri.

Sadrazamdan bu refâtârlarınız sû-i tedbir olmuş. Şimdi küffâr hareket-i hümâyûnu iştirir ise külliyetli asker geçirir diye vurûd eden telhîse cevâb:

Vaki'ü'l-hâl mülâhazan güzeldir. Böyle olacağı hâtır-ı hümayûnuma gelmiş idi. Ancak güneş balçık ile sıvanmıyor. Her ne kadar sizinle beynehümâda oluruyla bir iş görülmez ise dahi bâri basılmayalım diye tedbîr ve efkâr eylemiş isek dahi be her gün küffâr-ı hâk-sâra yerler verilip fukarânın hâli harâb olma da iken Asitâne-i Aliyye'min ve gerek Rumeli ve Anadolu dilâverlerinin sohbet anlayışları fırka fırka zuhûr edip her biri başka tanbure çalışıyorlar. Böyle böyle nihâyet neye varacağını Cenâb-ı Rabbü'l-alemîn biliyor. Zâhiri fena görünmekle Pehlivan Paşa'nın telef olması ve Pazarcığın ve Silistre'nin ve Hezargrad'ın gitmesi ve ve küffâr-ı hâk-sâra ricâ minnetmande sulh mutâlebe olundukda eylediği tekâlif-i bâridenin bu cümle-i takrîrlerinizde derc ile vurûd eden telhîsi ketm ve ihfâya tâkatim kalmayıp cümlesini bir hat-ı hümayûna melfûfen Sultan Mehmed Cami'ne ümenâ, sulehâ, ulemâ, ve ricâl ve ocak ve bi'l-cümle sâmi'ine selâ diyerek imâm- evvelim efendi ile irsâl olunmasını ricâlim re'y eylediler. Binâenaleyh irsâl eyledim. Ulemâ-i asırlarımızın ve sâ'ir mevcûdünün bu hallere sahihen ma'lûmları olduğu anda feryâd u figân-ı vâveylâları ile kubbe-i şikest ettiklerinden fi-mâ ba'd döşegimizde olmak imânsız âlâmetidir. Padişah Resullullah'dan büyük değildir. Resullullah cenge teşrîf buyurdular ve hezâr zahmetler çektiler. Emr-i bâri böyledir. Padişahımızın sefere teşrîfleri vâcib oldu ve farz oldu. Cümle ulemâmız yek-zebân cevâb verip dinimiz Hazret-i Peygamberin, Devletimiz Hazret-i Peygamberin ve cümlemizin başı ulemâya bağlı fi-mâba'd her kim sefere gelmezler ise ol kazada hutbe okunmasın ve hâkimi hükümet etmesin. Kıptiden addolunuyorlar. Vakti- asâyiş de harâc alınsın diye ulemânın feryâdı ayyuka çıktı. Bizlere havâb-ı rahat harâm gibi görünüyor. Mihnet ü meşakkati ihtiyâr eylemek lâzım oldu. Tedbîr midir hilâf-ı tedbîr midir el-hâletü hâzihi sefer tedârikiyle meşgûlüm ulemânın fetvâsına mebni.

T S M A E 4 3 0 / 5 3 - 1 0 a

“.. ve men yetevkel alâllahi ve hüve hasbuh (hasbuhu)...” “...ve kefâ billâhî hasibâ(hasiban)...”

Bu sûret ordu kibârına ve sadrazama hem tevbîh ve itâbdır ve hem teşvîkdir ve ceffe'l-kalem cevâbdır zannederim.

T S M A 4 3 0 / 5 3 1 1

Kadîmü'l-eyyâmda Rumeli'nde vâki' on iki çeri -ve on iki kuru-yı hümayûn ve bu çeri re'âyâsı ve kuru-yı hümayûn da mevcûd olan devâbla Or-

* “...Kim Allah'a tevekkül ederse o kendine yeter...” *Kur'an-ı Kerîm*, Talak Suresi, 3.

** “...Hesab görücü olarak Allah yeter...” *Kur'an-ı Kerîm*, Nisa Suresi, 6.

du-yı Hümâyûn'un cümleten hizmetlerini görürler idi. Fî-zemâninâ sûretleri kaybolmuş. Ne ruh kalmış ne hatır. Unutulmuş gitmiş. Hâla mîrâhûr ağaya tâbi'lerdir. Umûr u husûsların mîrâhûr ağa arzlarıyla görülür. Geçen geçmiş, lakin şimdiki hâlde on iki çeriden atlara ve mekkarilere ve katırlara bakmak için ve tumar etmek için müceddeden bir tertîb iktizâ etmekle şöyle hâtır olundu.

Çeribaşı ve Koru Ağaları	Voynuk	Kayıkçılar ta'bir olunan Hâs Ahûrlular	At Uşakları	Silahşor Ağalar
Aded	Aded	Aded	Aded	Aded
24	1500	200	1000	26

Cümle sarrâchâne ve hâs ahûrun umûrunu idâre etmek için:

Sarrâc	Kuyumcu	Semerci	Gemci	Nalband
Aded	Aded	Aded	Aded	Aded
20	10	20	10	20

Ve sâ'ir iktizâsı olan mûytâb esnafından [?] berâtalı olalar. Bulunduğu kadar olsun. **Aded 100**

Arpa emini, saman emini, arpa kâtibi, sarrâclar kâtibi, hâs ahûrun hazine kâtibi, hâs ahûr kâtibi ve cümlesinin dâ'iresi halkı bostancı olarak: **Neferan 200**

Cümlesi mîrâhûr ağaya tâbi' olsa ve cümlesi bir ordu olup başkaca korunarak ma'lûm ola **Neferan 3100**

Zaman-ı sâbıkda o ağalar şahincibaşı, çakırcibaşı seferlerde lüzumu olmakla neferâtları ve tumarlıları olup seferlerde hizmet ederler imiş. Fî-zamâninâ bunlarda seferlerde hizmet edecek rabîta kalmamış. Terk olunması dahi evlâ olmadığından tahrîr olundu. Yirmi nefer kapıcı başı me'mûrlarından şahincibaşı, çakırcibaşı, mîrâlem beşer nefer etbâ'larıyla ve beşer nefer harbend ve seyis ve açşılılarıyla ya'ni mu'ayyen adamlarıyla rikâb-ı hümâyûnda ve cami'lerde ve alaylarda hizmet edeler. Bunlar dahi bostancı etbâ'ları ile dâ'ire-i hümâyûn hademesinden olup silahdâr ağaya tâbi' olalar: **Neferan 250**

Orduları kurb-ı padişahide başkaca olup ta'yînâtları başka başka vermek lâzım gelen ağalardan olurlar.

Bunları bulmak ve bilmek ma'rifet değildir. Ma'rifet iş bu yirmi bin neferi yollarda görmek ve gözetlemek ve kullanmak ma'rifettir. Hezâr tedbirlere muhtâc rabîtâ-i zabıtlere muhtâc padişah ordusu dedirmeğe şâyeste olmaya adam ister er ister.

T S M A 4 3 0 / 5 3 1 1 a

Çamaşırhâne Ocağı	Hayyatân	Kavukçu	Çizmeçi	Hallâc	Gazzâz	Sarrâc
Aded	Aded	Aded	Aded	Aded	Aded	Aded
100	20	6	20	20	10	10

Mehterân-ı hayme gerçi bunlar yeniçeri libâsındadır ve lakin ulûfeleri enderûn ağlarının ulûfeleri ile ahz ve bir taraftan zâbitleri olmayıp el-hâletü hâzihi cümle umûrlarını Enderûn'dan görürler. Binâen-aleyh Enderûn hademesinden addolunmak münâsib olur. Kapı arasında veznedâr dahi bu ocaktan olur. Enderûn-ı hümayûnun hayme ve hargâhına nazaran bervech-i tahmin: **Neferan 300** Veznedâr **Neferan 3**

Kılıççı Esnâfi	Tüfenkçi Esnâfi
Aded	Aded
10	20

Bu mezkûratın cümlesi hazinedârbaşına tâbi' olduğu verdikleri arz ve a'lâmetten ma'lûm olmuştur **Neferan**
Aded
720

Bezîrgânbaşı, kapıcıbaşı, kürkçübaşı gerçi bunlar zaman-ı sâbıkda mu'ammer adamlar olmakla Ordu-yı Hümayûn'da cümle işlerini ve Ordu-yı Hümayûn işlerini idâre ederler imiş. Fî- zamâninâ bunların böyle hizmete liyâkatları olmadığından bunların yerlerine esnâf zimmîlerine çukacı, kürkçü, kuyumcu tâ'ifesinden öteden beri dâ'ire-i hümayûna hizmeti sebkat edenlerden bervech-i tahmîn muktezi olan zimmîler hazine kethüdâsına tâbi' olarak hazine kethüdâsının yanında çadırları kurulup hazine kethüdâsına tâbi' olmak lâzım gelir. **Neferan Zimmî 30**

Kozbekçi Bostancı	Hasekiyân Süvâri	Bostancıyân-ı Piyâde ve hem Halvetçi olurlar	Bostancıyân-ı Tüfenkçi	Bostancıyân-ı Cebehâneçi	Celladân	Sofalı	Yeşil Ferâceli Zâbitler
Aded	Aded	Aded	Aded	Aded	Aded	Aded	Aded
100	400	600	500	100	10	60	50

Neferan 1800

T S M A E 4 3 0 / 5 3 - 1 2

Kese	[masraf]
2500	Bir senede Matbah Emininin icmâli
2000	Bir senede Arpa Emininin icmâli
300	Bozcubaşı icmâli ve ocaklığı
300	Tavukçubaşı icmâli ve ocaklığı
100	Soğancıbaşı icmâli ve ocaklığı
5200	
500	Pazarbaşı Enderûn icmâli ve ocaklığı
1000	Pazarbaşı Enderûn icmâli ve ocaklığı
6700	
50	[?]başı, Sergicibaşı, Güğercincibaşı, Meş'aleci başı
200	Bezirgânbaşı icmâli
200	Yoğurtçubaşı icmâli
7150	
1500	Dakîk-i has ve harci fırının cümleten icmâli bir senede
800	Kasabbaşı icmâli ve ocaklığı
600	İstanbul Ağası icmâli ve masraf defterlerinde olanların küllisi ve Galatasarayı
800	Otluk Emîni icmâli ve ocaklığının
500	Mîrâhûr Ağa'nın bervech-i mu'tâd arzıyla bir senede zuhûr eden icmâl
11350	
500	Kapıağası'nın, Hazinedarbaşı'nın, Kilercibaşı'nın, Hasodabaşı'nın, Bostancıbaşı'nın mühürleriyle bir senelik icmâl
1000	Bunlardan başka cânib-i mirîden verilen ulûfe Galata, Enderûn ve Bostaniyân ve sâ'ir dâ'ire halkına bir senede
12850	
1000	Darbhâne'den ve sâ'ir mahallerden Silahdâr Ağa yedine gelip sarf olunan
1000	Hazinedâr Ağa yedine gelip sarf olunan Darbhâne'den
4000	Hazine Kethüdâsı yedine gelip sarf olunan Darbhâne'den
1500	Şhremîni Efendi tarafına
2000	Ve bazı Darbhâne'den verilmesi mu'tâd olan mahaller
22350	

Bu cümle bunun emsâli hâtıra gelmez işler. Defterdâr'dan sût'âl olunsun.

Bir sene de yirmi dört bin kese akçe gene dâ'ire-i hümâyûnlarınızda bulunmak gerek ve lakin bulmaya ve tebdîl etmeye er lazım gelir. Hele şimdilik Defterdâr'a lazım olan sût'âller sût'âl oluna.

Bu akçe Asitane [de] bırakmayıp götürülür ise Ordu-yı Hümâyûn idâre olunur ve dâ'ire-i hümâyûnlarında kalacaklara dahi mikdâr-ı kifâye şey ve nafaka ta'yîn olunur. Şöyle mülâhazalı eyledim. Bilemem isâbet ola bilemem ki hata ola.

Küçük Mirâhûr umûru eslâfda ve hâlâ araba, katır, hintov ve bunun emsâli hizmet-i hümâyûnlara merbût olup tağlît-i maslahat olmamak için mirâhûr-ı evvel ağaya, kethüdâ makâmında olsun ve lakin dâ'iresi ordusu mu'ayyen olsun için işaret olundu. Arabacıbaşı, tahtrevâncıbaşı gene hizmetleri üzere olsunlar. Umûrlarına mirâhûr-ı evvel ağa ve arpa emini efendi nâzır olsunlar. Bu sûretle mirâhûr-ı sâni dâ'iresi: **Neferan Aded 60**

Kapıcılar Kethüdâsı'nın ordusu başkaca olmak lâzım gelir. Umûru, barge ve arabaya rükûb-ı nüzûle dâ'ir olmayıp, Bâb-ı Hümâyûn da olan bi'l-cümle kapıcıların azilleri ve nâsbları ve esâmeleri tevcihi ve kapıcılara merbût olan Memâlik-i Mahrûse'de tâ Bağdad'a kadar kapıcılara merbût olan muhızırbaşılıkların tevcihi kapıcılar kethüdâsının arzlarına muhtâcdır. Hizmetleri kapı beklemek ve huzur-ı hümâyûnda meş'ale çekmek ve meş'ale hizmetinde olmak ve dâ'im otâğ-ı hümâyûn da meş'alelere hizmet etmek. Böyle olduğu sûretde kapıcılar kethüdâsının ordusu etbâ'ları ve kapıcıları ve taşra mü'ezzinleri ilâvesiyle yüz nefere iblâğ olursa kifâyet eder. Otâğ-ı hümâyûna karîb müstakillen bir ordusu olmak lâzım gelir. **Neferan Aded 100**

Rikâb-ı hümâyûna mahsûs solak ve peyk hâlâ Babû's-sa'ade ağalarına tâbi' olmuşlardır. Ağa-ı mûmâileyhin arzları[yla] işleri rû'yet olunur.

Peyk Neferan	Mülâzım-ı evvel	Solak Neferan	Mülâzimi
Aded	Aded	Aded	Aded
20	10	20	10

Kapı ağası sefere gitmez ise bunları dahi Kapıcılar Kethüdâsı Ağa'ya ihâle oluna. Maslahatlarımız merbut olmak için. **Neferan Aded 60**

T S M A 4 3 0 / 5 3 - 1 2 a

Dört solağı yeniçerilerden olmakla kanûn-ı kadîmleri üzere yüz nefer bir ortasından yüz nefer tüfenkçi ortası yüz nefer ağakapısı hademesi yüz nefer yazıcılar ile bile âyîn-i erkânları üzere elbise-i ma'hûdeleri ile selamlıklar ve

alaylar için elbette bu kadarca olsun lâzım gelmekle tahrîr olundu. Kemâkan ta'yîn ne vechle verilir ise öylece verilerek edâ ve uslûbları ne ise öylece olarak

Neferan Aded 300

Zât-ı hümâyûna mahsus topçu askeri, cebehâneleri ve elbiseleri ve zâbitleri ve âyîn-i erkânları ve çarha topları ile Ordu-yı Hümâyûn civârında olalar. Akşam sabah top endâht edeler. Vakt-i mu'ayyenlerde gâh ta'lîmleri seyr ü temâşâ olunur gâh seyr ü hareketleri temâşâ olunur. Bu hesâblar üzere

Neferan Aded 500

Şeyhülislâm ordusu	İmâm-ı evvel efendi	İmâm-ı sâni efendi	Müneccimbaşı	Hekimbaşı mu'tebere olan cerrâh hekim
Aded	Aded	Aded	Aded	Aded
100	5	5	5	50

Hüdâyi şeyhi ve bir kaç alim-i fâzıl, ulemâ, nedim ve dâireleri ve bir kaç nedim taşralı taşraları gezmiş seferler görmüş **Aded 150**

Cem'an yekûn neferan

8325

1675 hayâl-ı hâtıra gelmeyenler kaymakam ordusu

10000

İşte bu on bin askerden hafif Ordu-yı Hümâyûn olamaz. Bu on bin adamın hamûleleri ve rikâbları için devâbb ve mevâşi onbeş bin olmak lazım gelir. Birbiri üstüne vâlîde sultan ve Harem-i Hümâyûn bu Ordu-yı Hümâyûn'dan hâric ol bahis başka tahrîr olunur. İşbu on bin askerin masrafı ve idâresi bervech-i tahmîn defter olmuştur.

Ta'yînâtı az alan az yiyen çok alan çok yiyen mazbut olarak hemen [?] bilav? yiyerek idâre olunarak birbiri üzerine onar kuruş nakid vererek ve sâ'ir ulûfeleri ve mâhiye verilecek kimselere mâhiye verilerek birbiri üzerine onar kuruş nakid verilmek lâzım gelir ise cümlesine ale's-seviye yirmişer kuruş taraf-ı hümâyûndan verilmek lâzım geldikte ta'yînât baha ve ulûfe vs. meblâğ-ı icmâl ve defter.

Neferan

Aded

10000

20

200000

450000

650000

kuruş be-herine masraf bir ayda

Hayvan on beş bin be her yevm birer kuruştan on beş bin kuruş bir mahda dört yük elli bin kuruş eder

Be-her mah bin üç keseye baliğ olur. Aşağı olmaz. Yediyüz kesede açıktan ihsân ü kerem lâzım geldikde iki bin kese olur. Senevi yirmi dört bin kese olur. Ekall ve kalîl Ordu-yı Hümâyûn'un masrafi şân-ı şevketlerinize lüzumu olacak kadar tertîb olundu.

Ve Lakin mîrî hazinelerine müdâhale etmeyerek Enderûn-ı hümâyûnun cümle vâridatları hesâb olunarak yirmi bin kese akçe irâd-ı hümâyûnlarınız olmak görünüyor. Defterdârdan ve başmuhâsebeden cümlesi sù'âl olunup görölmeğe muhtâc ve dâ'ire-i hümâyûnun cümle mesâlihlerini tebdîl ve müceddiden sefer-i hümâyûna yaraşır elbise ve hizmet ve vazife ta'yîn olunmasına muhtâc böyle bir sûretlere meyl buyurulur ise nizâmı bazen hâtırıma geliyor. Yoksa kadîm yenilen yensin içilsin ben fukarâdan cebren mâl tedârik ederim. Sefer-i hümâyûnda dâ'iremi idâre ederim buyurulur ise şevketli efendim a'lem-siniz. Merhûm pederiniz Abdülhamid Hân hazretlerinin lisanından işitenlerden işittik. Bizim pederlerimiz ekrâddan zuhûr etmiş olmakla bizim devletimizde nizâm olmaz. Etrâki refât ile hareket ederiz. Alan alanın kapan kapanın olur. Böyle gelir böyle gider diye pederlerinizin eserine giderseniz ol bâbda ve her halde emr-i fermân şevketli padişahımdır. Ve Lakin bu maslahatların vakti ve zamanı değildir. Hazine-i hümâyûnu yağmâcı ve gârâtcı çoğaldı. Sizler kimseden bir şey aldığınız yok. Hemen sizleri yağmâ ediyorlar.

T S M A E 4 3 0 / 5 3 - 1 3

Halvetlerden ve göç-i hümâyûn sûretlerinden ve gördüğümüz kanûn-ı kadîm kitâblarından ve tevârihlerden [tetebbu'] ve mülâhaza olunarak vakt-i hâle göre bir Ordu-yı Hümâyûn tertîb ve yalnız Enderûn gulâmlarıyla şân-ı şevketlerinize layık vakt ü vus'at-ı hümâyûnlarınıza nazaran numûne olmak üzere işâret olundu.

Hâne-i Hassa Ağaları	40
Hazine Ağaları	50
Kilerci Ağaları	50
Seferli Ağaları	50
Çukadar Ağalar	40
Çavuş Ağalar	40
Tüfenkçi Yamakları	40
Mehterân-ı Enderûn	20
Müezzinân-ı Enderûn	10
Zülüflü Teberdârlar	60
Mehterân-ı Tabl-ı Bîrûn	20
Sakallı Maskara Musahîbler	10
Şehremini Anbarı Hademeleri	60

Bu mezkûrâtın cümlesi silahdâr ağaya tâbi‘

Neferan

Aded

490

14

504

Aşçıyân	150
Helvacıyân	60
Kassabân	100
Etmekçiyân	200
Matbâh sakaları	100
Gümüş sakaları	100
Tavukçular	10
Sebzeciler	10
Şem‘-girân	20
Kal‘-girân	30
Yoğurtçular	20
Saray Hamalları	100
Matbah Emîni Ordusu	40
Kasapbaşı Ordusu	40
İstanbul Ağası Ordusu	40
Kilâr-ı birün	40
Masraf Kalemi Hulefâları	40

Gerçe bunlar esâmeli yoldaş değillerdir. Ancak lüzümü olur. Tertîb-i cedîde idhâl oluna

Neferan 1100 Bu mezkûrânın cümlesi kilercibaşına tâbi‘

T S M A E 4 3 0 / 5 3 1 4

Kese	
10	Davud Paşa Şhlada 20 para
5	Kara Davud Paşa Üsküdar’da Ahmed Bey çırağı[?]
6	Cebehâne Cami’inin kâtibi Ömer Efendi 12
2	Rûznâmeçi Halit Muhtar Ağa 6
23	
<u>757</u>	
780	

Enderûn-ı Hümâyûn’da nân pâreye bâ hatt-ı hümâyûn mâlik olanların hâtır[a] gelenleri ve gelmeyenleri hesâb olunsa bin keseye varır.

Kese

1000

1500

2500

Teberdândan çırak olanlardan Haremeyn tarafı bildirile

Öteden beri ze'âmet ve tîmâr seferlere merbût olmakla ashâbları seferi terk edip sadaka misillü yemek şer'ân câ'iz olmaz. Şimdilik cümlesinden fâ'izlerine nazarân sülûs-i sülûsânı ahz oluna. Kalem gediklülere ve mahmîleri enderûn gediklileri deryâ tîmârı ve gedikli zâ'imleri ve ashâb-ı tîmârın gediği fâ'izleri sarrafândan tahkîk olunup bir sülûsü sefer-i hümâyûn hazinesine teslim oluna. Eğer Mart duhûlünde iltizâm ederler ise icâleten yedlerinden ahz oluna ve eğer te'hîr ederler ise vakt-i hasâtda zimmetlerinde bir akçe kalmasın. Eğer gadr ederler ise ze'âmetleri âhara tevcih olunmak için ref'inden berâtı yapılsın İsmi açık olmak üzere taraf-ı şahâneme berâtı irsâl olunsun. Ceng de baş can verenlere verilir. Gazilere hizmetleri mukâbili ihsân olunur. On bin ze'âmet tîmâr çıkar ise birerden on bin kese yirmi kese olur. Ze'âmet vardır. Sülûsü yedi kese eder. Bâ-tahmîn kaç kese olur.

15000	
<u>1500</u>	Revş-i mahlûl hâneler vâridatı
16500	
<u>1000</u>	
17500	
<u>20000</u>	Yirmi bin enderûn masrafı vâridatı
37500	
<u>24000</u>	Ordu-yı Hümâyûn masrafı
12500	
<u>5000</u>	Enderûnda kalanların masrafı
2500	

Bu irâdı defterdara, başmuhâsebeğe verip de müseyyib etmek olmaz. Üç dört sarrâfa bu irâdı teslim etmeli. Defterdâr efendi tarafından edâ olunacakları vakt ü zamanıyla edâ etsin. Havâleleri ocaklıkları ol sarrâflar iltizâm etsin. Gümrükten alınacakları alsınlar. Cümlesini ceste ceste Ordu-yı Hümâyûn matbah eminine ve arpa eminine ve hazine kethüdâsına irsâl eylesin.

Bu madde zâ'imlerin canına minnetdir. Elbette sefer teklif olursa yok diyemezler, giderler. Sefil sergerdân masârıfa dûçâr olur. Bunlara seferlerde ta'yîn vermezler. Padişah'a da iyi olur ki bunlardan seferlerde baş kesik yola cenge gider. Ordu-yı Hümâyûn'u kahta [?] bir şeye yaramazlar [?]

T S M A E 4 3 0 / 5 3 - 1 4 a

Gerek mütevellilerden ve gerek kitâbetlerden ve gerek zâ'imlerden iş bu tertîb olunan irâd Mart duhûlünde iltizâm-ı evvelinden ahz oluna ve eğer olunmadı ise vakt-i hasâda kadar sarrâflara teslim olan hazineye taksît ile temessük bıraksın. Eğer vaktini geçirir ise sene-i atıyesi külliyen zabt aslâ kendisine bir şey kalmasın zecren lehû.

“Advices to The Sultan:
SEHREMINİ İBRAHİM REFET EFENDİ’S RECOMMENDATIONS TO MAHMUD II”

Abstract

Since the last quarter of the XVI century, works lining up the causes and the road to salvation of the "bad" condition of the state "which was perceived as the collapse of the imperial system" and the society had fallen into, were worded. These works that have nasihatname feature cannot be thought independent from the classical Islamic-Political culture. There are also available examples of these works which were written by the "companions-musahipler", the intellectuals and the consultants of the era. Âli Mustafa Efendi's description of the companion/musahip as the one that "...knows how to chat with the sultan, explains to the sultan with a plain language and good examples matters harming the sultanate and the state, gives importance to scientific discussions", not only gained formal qualifications to it but also shaped its task frame. The subject of this article contains the advices, documents that as content have nasihatname qualifications, written by musahip-companion/consultant İbrahim Refet Efendi to Mahmud II on the administration of the state and the measures to provide income for the Ottoman-Russian War. Yet after reading these comes out the points that the young sultan has to pay attention to establish and consolidate his authority "in the Palace" and the "Porte". The most important feature of these documents that places them in a different place from the relevant documents focused on the aspect of Nizam-ı Kadim/Old Order, is the reformist cadre Atabegan of Selim III who implemented Nizam-ı Cedid/New Order, the allegations and criticisms of the Sultante members. According to the claims of İbrahim Refet, the Heterodox Islam that existed in the Ottoman State since XIV century and was retreated to its shell since the XVII century and onwards, this time appears, not as an opposition to Sunni teaching but as Nizam-ı Cedid/New Order mentality, ruling the very state, even trying to give a new shape to it. Therefore this account makes the relevant documents valuable not only for historians but also for theologians and political scientists.

Keywords

İbrahim Refet, Mahmud II, İndiyye-Dehriyye, Advice, Nasihatname, Sect.

GEÇ DÖNEM OSMANLI TASAVVUF TARİHİ
ÇALIŞMALARINDAKİ SORUNLAR VE ALAN AÇISINDAN
ARŞİV EVRAKININ ÖNEMİ

*Muharrem VAROL**

ÖZET

Geç dönem Osmanlı tasavvuf tarihi çalışmaları genel olarak arşiv belge ve defter koleksiyonlarını ihmal etmektedir. Tasavvuf tarihinin bir çeşit inanç alanı ve araştırmacılarının da çoğunlukla tarihçilik formasyonundan uzak oluşu, ilgili alanda üretilen çalışmalarda bir takım yapısal sorunlara yol açmaktadır. Tasavvuf tarihi çalışmalarının güvenilir ve tutarlı olması kaynak çeşitliliğini artırmaktan geçer. Arşiv belgeleri ve defterlerinin paleografya ve diplomatik ilmi kaide-lerine uygun bir şekilde kullanımı sayesinde, menkabe kültürünün etkisi ile idealize edilen hamasi retorikten daha çok, uzun erimli ve ideolojik körlükten uzak bilimsel ürünler elde edilebilecektir. Buna ilaveten, kısa zaman aralıklı ve dar bölgelerin çalışma konuları olarak belirlenmesinin de metodolojik bir gereklilik olduğu belirtilmelidir. İşbu makale, tasavvuf tarihi araştırmalarında arşiv vesikalarının ne ölçüde kullanıldığını sorgulamakta ve birincil kaynakların önemine atıf yapmaktadır.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı tasavvuf tarihi, tarikatlar, menâkıbnâme, tarihyazını, tarih metodu, arşiv vesikalari.

Osmanlı tasavvuf tarihi çalışmaları İslam tasavvuf tarihinin bir parçası olmakla beraber, ülkemizde bu alandaki çalışmaları bir asır kadar geriye götürmek mümkündür. Bu entelektüel hâsılanın M. Fuad Köprülü ile başlayan, daha sonra Abdülbaki Gölpınarlı, Ömer Lütfi Barkan, Kasım Kufralı ile ilerleyen ve bugün Ahmet Yaşar Ocak ile devam eden çizgisi zaman içerisinde daha da genişlemiş ve bilhassa İlahiyat fakültelerinin katkısıyla¹ hatırı sayılır bir literatür oluşmuştur². Osmanlı dönemi ile sınırlan-

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, varolum@hotmail.com

¹ Osmanlı tasavvuf tarihinin ortaya konulmasında emeği geçen bazı isimleri burada anmak gerekir. Başta Süleyman Uludağ ve Mustafa Kara olmak üzere, Selçuk Eraydın,

dırdığımız tasavvuf tarihi çalışmaları, son yıllarda çok daha sağlıklı bir düzlemde ilerlemektedir. Geçmişe oranla, tarihci formasyonuna sahip yerli akademisyenlerin ilgisi kadar, bu konuda hem yabancı hem de yurt dışında doktora yapan yerli araştırmacıların katkısı inkar edilemez³. Bu kadronun yaklaşım, metodoloji ve kaynak kullanımını kadar istifade ettikleri teorik çerçevelerin ilgili literatüre ciddi bir zenginlik kazandırdığını belirtmek gerekir. Tarihçilik mesleğinin uluslararası eğilimlerinden haberdar olan ve disiplinler arası perspektifle olgulara yaklaşan bu çalışmalar hiç şüphe yok ki mesleğe adım atan müptediler için büyük bir şanstır. Buna rağmen,

Mustafa Tahralı, İsmail Kara, İrfan Gündüz, H. Kamil Yılmaz, Mustafa Aşkar, Yakup Çiçek, Reşat Öngören, M. Erol Kılıç gibi daha pek çok akademisyenin sa'y ve gayretlerini bu bağlamda unutmamak gerekir. Ayrıca, İlahiyat camiasına mensup olmakla beraber bilhassa yazdıkları ansiklopedi maddeleri ve makaleler ile literatürde isimlerine sıkça tesadüf ettiğimiz Nihat Azamat, Ekrem Işın ve M. Baha Tanman'ı ise elbette es geçemeyiz.

² Cumhuriyetin başlangıcından itibaren tasavvuf tarihine katkıda bulunmuş önemli bazı ilim adamları ve çalışmaları hakkında panoramik bir çalışma için bkz. Mustafa Kara, "Makbul ve Maktul Tasavvuf Kültürü İle İlgili Tespitler, Problemler, Teklifler", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu -Tespitler-Problemler-Teklifler-*, (Ed. Ali Akyıldız, S. Tufan Buzpınar, Mustafa Sinanoğlu), İsam Yay., İstanbul 2007, s. 231-239.

³ Butrus Abu-Manneh, Hamid Algar, Hans Joachim Kissling, Irené Melikoff, Suraiya Faroqhi, Thierry Zarcone, Alexandre Popovic, Martin van Bruinessen ve Nathalie Clayer gibi yıllardan beri bu alana çok önemli katkıda bulunmuş isimleri zikretmeliyiz. Son zamanlarda ise, daha genç bir kadro, Osmanlı bağlamında değişik zaman ve mekanlar olmak kaydıyla farklı bakış ve yaklaşımlarla söz konusu literatürde yer almaya başlamışlardır. Bunlardan belli başlı yerli/yabancı akademisyenleri ve eserlerini şöyle sıralamak mümkün; Derin Terzioğlu, *Sufi and Dissident in the Ottoman Empire: Niyazi-i Mısri (1618-1694)*, Unpublished PhD, Harvard University 1999; Dina le Gall, *A Culture of Sufism Naqshibandis in the Ottoman World (1450-1700)*, State University of New York Press 2005; Sean Ezra Foley, *Shaykh Khâlid and The Naqshbandiyya-Khâlidîyya*, Unpublished PhD Washington DC 2005; Thomas Eich, *Abu l-Huda as-Sayyadi: eine Studie zur Instrumentalisierung sufischer Netzwerke und genealogischer Kontroversen im spätoomanischen Reich*. Berlin (Klaus Schwarz Verlag) 2002; John Curry, *the Transformation of Muslim Mystical Thought in the Ottoman Empire: The Rise of Halveti Order, 1350-1650* (Ediburg: Edinburg University Press 2010); Hasan Karataş, *The City as a Historical Actor: The Urbanization and Ottomanization of the Halvetiye Sufi Order by the City of Amasya in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, University of California, Unpublished PhD, Berkeley 2011. Mimari ve kentleşme bağlamında sufilik üzerine yapılan bir çalışmayı da burada zikretmekte yarar var; Eter Sara Wolper, *Cities and Saints Sufism and Transformation of Urban Space in Medieval Anatolia*, Pennsylvannia 2003.

bahsi geçen çalışmaların da çoğunluğu itibarıyla birincil kaynak olarak Osmanlı arşivlerinden yeterince istifade ettiği söylenemez.

Osmanlı tasavvuf tarihi alanı doğrusunu söylemek gerekirse genel tarihyazımında da sıklıkla karşılaşılan ve tartışılan bir problematik ile yüz yüze kalmıştır. Tarihçiliğin siyaset ve ideoloji karşısında takındığı tavır⁴ ile yakından ilintili olan bu mesele tasavvuf tarihi çalışmalarını derinden etkilemiştir. İdeolojik ve politik iklimin değişmesine muvazi olarak bu alana gösterilen ilgi, nicelik olarak artış veya azalış göstermekle kalmamış, nitelik açısından ise mevzuların ele alınış biçimi, muhteva, kullanılan dil, üslûp ve metot da değişkenlik arz etmiştir. Yüksek İslam enstitülerinin İlahiyat fakültelerine dönüşmesinden sonra Tasavvuf Tarihi Anabilim dallarının tekevvün etmesiyle birlikte bu alandaki çalışmalar tabii olarak artış göstermiştir. Bu küçük araştırma bir nevi literatür tahlili gibi görünmekle beraber, aslında böylesi büyük bir iddiayı taşımaktan çok uzaktır. Bununla beraber, son zamanlarda söz konusu bağlamda üretilmiş bazı çalışmalar ele alınacak ve kaynak kritiği açısından değerlendirilecektir. Bundan daha da önemlisi, Osmanlı tarihinin ana kaynakları ve özellikle arşiv vesikalarının alandaki yeri, kıymeti ve önemi tartışılacaktır.

Osmanlı tasavvuf tarihi alanı hiç şüphe yok ki dinler tarihi, düşünce tarihi, edebiyat tarihi, siyasi tarih, sosyal tarih, iktisadi tarih, folklor, antropoloji, sosyoloji, psikoloji ve mimarî gibi çeşitli disiplinler çerçevesinde değerlendirilebilecek bir potansiyele sahiptir. Buna rağmen, bugün ilgili türlerde teraküm eden çalışmaların⁵ niteliğine bakıldığı zaman, aşağı yukarı bahsi geçen disiplinlerin problemleri ve metodolojileri açısından bazı eksiklikler müşahade edilmektedir. Zira, edebiyatçıları ve bazı mimarlık tarihçilerini hariç tutarsak, adeta İlahiyat fakültelerinin inhisarına terk edilen bu çalışma alanı istisnaları olmakla beraber büyük ölçüde yukarıdaki ilk iki disiplinin perspektif ve yaklaşımlarını nisbî olarak kullanabilmekte;

⁴ Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarından itibaren ders kitapları ve tarih kongreleri üzerinden siyaset ve tarih arasındaki etkileşimi konu edinen bir çalışma için bkz. Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin oluşumu (1929-1937)*, İletişim, İstanbul 2015.

⁵ Daha genel bir başlık olan Tasavvuf tarihi literatürünün çeşitli türlerinin 2005 yılına kadar olan dökümüne ve bilhassa klasik bazı ana kaynakların tahliline yönelik ciddi emek mahsulü ve bir rehber niteliğindeki çalışma için bkz. Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, İz Yay., İstanbul 2005.

ancak tarihçilik noktasında ise bir takım problemler taşımaktadır. Bu durumda ilahiyatçıların ilgisi nispetinde tarihçilerin ilgisizlikleri de ayrı bir açmazdır⁶. Bu eksikliğin meydana getirdiği bir takım yapısal sorunlar Osmanlı tasavvuf tarihi çalışmalarında bazı boşluklara sebebiyet vermektedir.

Erken dönem Osmanlı tasavvuf hayatı ve heterodoks tarikatlar üzerine uluslararası düzeyde çalışmaları ile tanınan Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun yedi yüzüncü yılı münasebetiyle tertiplenen bir sempozyumda sunduğu bildiri de 1980 sonrası Osmanlı dönemi akademik tasavvuf tarihi çalışmalarını mercek altına almış; sahada müşahade edilen problemleri sistematik ve analitik olarak eleştirel bir gözle değerlendirmiş ve son derece önemli bir takım teklifler getirmiştir. Ocak, o gün için mevcut olan çalışmaları bilimsel formasyon, yaklaşım, yöntem ve malzeme-kaynak gibi dört başlık altında tahlile tâbi tutmuştur. Burada öne sürülen gözlem ve tespitlere kısaca değinmek faydalı olacaktır.

Bilimsel donanım açısından bu alanda çalışanların en temel handikabı tarihçilik formasyonuna sahip olmayışları veyahut bu yönde herhangi bir çaba göstermemeleridir. Bu mühim eksikliğe ilaveten, sosyal bilimlerin diğer alanlarına yönelik ciddi bir ilgisizlik ve alt yapı yetersizliği bu sahadaki sorunların bir diğer kaynağıdır. Ocak, alana yönelik yaptığı gözlemlerde çalışmaların konu üst başlıklarını şu şekilde toplarlar; şeyh biyografisi, tarikat veya tekke tarihi ve kaynak eser neşri. Bu ürünlerde sorgulayıcı, eleştirel ve kapsayıcı bir yöntemin kullanılmamasını ise büyük bir eksiklik olarak niteler. Aşağıda biraz daha detaylı ele alacağımız gibi, bu türde ortaya çıkan eserlerde gözlemlenen diğer bir kusur ise araştırmacıların çalıştığı kişi ve kurumları idealize ederek onları kutsamalarıdır. Yine bu alanda arşiv belgelerine neredeyse hiç müracaat edilmemesi, başlı başına bir şikâyet konusudur⁷.

⁶ Ne yazık ki tasavvuf tarihi çalışmalarını tarih disiplininin dışında gören tarihçilerin de var olduğunu bu vesileyle belirtelim.

⁷ A. Yaşar Ocak, "Türkiye'de 1980 Sonrası Osmanlı Dönemi Akademik Nitelikli Tasavvuf Tarihi Araştırmalarına Genel Bir Bakış", *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu -Tespitler-Problemler-Teklifler-*, İstanbul 2007, s. 217-226. Yine bu zaviyeden söylenen fikirler bağlamında söz konusu olguya bir diğer eleştirel yaklaşım için bkz. Muharrem Varol, *Islahat Siyaset Tarikat Bektaşiliğinin İlgası Sonrasında Osmanlı Devleti'nin Tarikat Politikaları (1826-1866)*, Dergâh Yay., İstanbul 2013, s. 13-16.

Ocak'ın çerçevesini çizdiği sorunsalların rehberliğinde, ileriki satırlarda çok daha somut bir düzeyde bu alanda ortaya çıkarılan akademik ürünlerden bazılarını arşiv evrakının kullanımını yönüyle değerlendireceğiz. Ayrıca, arşiv belge ve defter koleksiyonlarının bu bağlamda taşıdığı kaynak değeri ise müşahhas misaller eşliğinde göstermeye gayret edeceğiz. Bunlardan önce, tasavvuf tarihi çalışmalarında görülen yaklaşım tarzı ve bunun tarihyazımıyla olan münasebeti üzerinde öncelikli olarak durmak gerekir.

İdeolojilerin Gölgesinde Tarih Yazmak

Osmanlı tasavvuf tarihi çalışmaları Cumhuriyet Türkiye'si'nin bidayetinden itibaren akademik anlamda iki ana aks üzerinde gelişim göstermiştir. Mevcut tasavvuf yazını içerisindeki çarpık ve kırılğan yöntemin yanlışlığını tam olarak ortaya koyabilmek için, ele aldığımız konunun bu dönemlerden itibaren nasıl algılandığını ve ne tür politik, sosyal, kültürel ve dini tepkiler üzerinden üretildiğini bilmek gerekmektedir. Üzülerek söylemek gerekir ki Osmanlı tasavvuf araştırmalarının en önemli problemlerinden birisi siyasî, ideolojik ve tepkisel bir ilginin odağında oluşudur. Bunun en bariz sebeplerinden birisi Cumhuriyet tarihi boyunca siyasal ve toplumsal hayatta yaşanan din-laiklik ikileminin meydana getirdiği suni gerilimdir⁸. Bu sentetik yarılanın akademik bağlamda ortaya çıkardığı görüntü ise tasavvuf tarihçiliğinin uç noktalara savrulmasını netice vermiştir. Bir başka deyişle, devletin resmî görüşünün makbul görmediği bir müessese olarak tasavvuf meselesi bilimsel motivasyondan çok ya inkara ya da savunmaya dayalı ideolojik bir tavırla ele alınmıştır. Siyasetin güdümünde olan ve dünya görüşlerini meşrulaştırma amacı güden bu eğilimlerin sağlıklı akademik sonuçlar üretememiş olması ve ileride de üretemeyeceği son derece açık bir husustur.

Cumhuriyet seçkinlerinin, Batı medeniyet dünyası karşısındaki tercihleri bir bakıma eskinin reddi anlayışı üzerine oturur. “Devr-i sâbıkı” simgeleyen ve hatırlatan hemen her olguyu, kurumu veya geleneği

⁸ Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçerken aralarında ulemanın da bulunduğu toplumsal sınıfların modernleşme vetiresinde yaşadıkları dönüşüm ve cumhuriyetin laiklik ve din ile olan gerilimli ilişkisine tarihsel bir bakış için bkz. Kemal Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Elitler ve Din*, Timaş, İstanbul 2008; İsmail Kara, *Cumhuriyet Türkiye'si'nde Bir Mesele Olarak İslam I*, Dergâh, İstanbul 2014.

yenisiyle değiştirme gayretinin⁹ bir sonucu olarak tıpkı medreseler gibi tekkelere yönelik takınılan tutum malumdur; 677 sayılı kanunun kabulüyle beraber gericiliğin, ataletin ve tüketimin kaynağı olarak görülen bu müesseseler 1925’de kapatılmıřtır¹⁰. Tekkeleri değersizleştiren ve küçümseyen bu nitelemenin söz konusu siyasi elit tarafından meşru bir gerekçe şeklinde gösterilmesi, aslına bakılırsa yeni bir yaklaşım değildir. 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren, modernizm kısılcacında bulunan İşlam dünyasının çeşitli bölgelerinde bu türden değerlendirmelere ve tartışmalara rastlamak mümkündür¹¹. Dolayısıyla, bu tavır sadece Cumhuriyet idarecilerine has olmamakla beraber, İşlamlılık ideolojisine mensup bazı düşünürler tarafından bile yüksek sesle dile getiriliyordu. Tekkelere yönelik gösterilen “tahripkâr” davranış bir müddet sonra doğal olarak akademik çalışmaları da etkisi altında bırakmıştır. Bugün tenkit edilmesi kolay olan bu durumu hiç şüphesiz yok ki devrin şartları çerçevesinde ele almak bir zarurettir. Tasavvuf tarihini ilgilendiren araştırmaları ile bu mecraya yeni bir soluk getiren iki önemli ilim adamının değerlendirmelerini bu çerçevede ele almak konuyu daha da anlaşılır kılacaktır. Ancak, buna geçmeden önce Cumhuriyet’in kurucu kadrosunun içinde bulunduğu “ateşli” durumu betimleyen bir küçük risalede dile getirilen fikirleri bu noktada beyan etmek gerekir. Zülfiẓâde Ömer Âdil imzalı 8 sayfalık bu broşürün başlığı bile durumu veciz bir şekilde özetlemektedir; “Tekkeler Yıkılmalıdır”.

⁹ Burada Japon ve Türk modernleşmelerini gelenek, çevre, yabancı etkisi, ekonomi, politika, eğitim, kitle iletişim araçları, sivil bürokrasi, askeri güç, politik liderlik ve siyasi partiler başlıkları altında inceleyen ufuk açıcı mukayeseli bir derlemeyi hatırlatmak gerekir. Bu çalışmanın sonuç kısmında Türkiye’ye dair yapılan bir analizde, dini alan ve onu temsil eden kurumların modernleşme önünde bir engel olduğu ve bazı “ateşli modernistlerin” ise İşlami kurum ve geleneklere yaklaşımının ise “bitmez bir düşmanlık” içerisinde olduğu vurgulanmıştır. Bu bağlamda, M. Kemal Atatürk’ün legal ve kültürel reformlarının –alfabe değişikliğinde olduğu gibi- modern hayat ve dini gelenek arasında kapanması mümkün olmayan bir uçurum açtığı belirtilir (*Political Modernization in Japan and Turkey*, (Ed. Robert E. Ward-Danwart A. Rustow), Princeton University Press 1968, s.446).

¹⁰ Kapanış süreci ve sonraki dönemlerde tekkelere dair çeşitli zümrelerin toplumsal bakış, tepki ve değerlendirmeleri için bkz. Mustafa Kara, *Türk Tasavvuf Tarihi Araştırmaları Tarikatlar Tekkeler şeyhler*, Dergâh Yay., İstanbul 2005, s. 257-277.

¹¹ Bu tenkitlerin mahiyeti ve niteliği için bkz. İşmail Kara, “Çağdaş Türk Düşüncesinde Bir Tenkit/Tasfiye Alanı Olarak Tasavvuf ve Tarikatlar”, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh Yay., İstanbul 2013, s. 345-370.

1925'teki Şeyh Said isyanının hemen ertesinde kaleme alınan ve bir müddet Diyarbakır'da yaşamış olduğu anlaşılan bu zâtın söyledikleri bir bakıma o dönemin siyasi aktörlerinin içinde buldukları fikri bütün berraklığıyla ortaya koyar.

“Zillet ve meskenet, taassup ve riyanın menba‘ı, İslâmiyetin, insâniyetin, medeniyetin bî-emân düşmanı olan tekkeler artık yıkılmalıdır. Yalnız ahâlisinin –kemmiyet itibarıyla– ekseriyeti Kürt olan vilâyetlerimizde değil, nerede bulunursa bulunsun, *zehr-i taassub saçan her tekke vâcibü’t-tahrîp bir yılan yuvasıdır*. Victor Hugo’nun lâyemût sözünü unutmayalım: Manastır bataklık demektir. Qui dit couvent dit marais.”¹²

Victor Hugo’dan bir alıntı ile bitirilen bu paragrafta görüldüğü üzere, Fransız türü bir laikliği¹³ benimsediği söylenen entelijansiya ve siyasetçi için tekke ve manastır özdeştir. Her ikisi de tembellik, atalet, tüketim, sömürü gibi olumsuz vasıfları üreten bir “bataklıktır”. Nitekim ilerleyen satırlarda müellif, tekkeler hususunda “ameliyât-ı cerrâhiye” ile hükümetin radikal bir adım atmasını istemiştir. Çok geçmeden bu adım kendi seyri içerisinde atılmış ve tekkeler kapatılmıştır¹⁴.

¹² Züfzâde Ömer Âdil, *Tekyeler Yıkılmalıdır*, Necm-i İstikbâl Matbaası, İstanbul 1925, s. 3. (Metin içerisindeki vurgular bizim). Mamafih, bundan yaklaşık 10 yıl sonra, Güneş Dil Teorisi ve Türk Tarih Tezi gölgesinde neşredilen, ulus-devletlere öze bir nasyonalizm ile yazıldığı her halinden belli olan, İslam öncesi kullanılan Türk isimlerinin toplandığı bir eserin girişinde sarfedilen cümleleri aynen almakta yarar var; “... Bundan sonra islâmlık adını taşıyan yanlış inamlar Türkellerine uyışdurucu bir nese gibi yayıldı, sınırlar gevşedi. Dervişler, Tarikatçılar bu uyışdurucu nesenin satıcıları olmuştu.” (Murad Uraz, *Türk Adları*, Yeni Şark Bitik Yurdu, İstanbul 1935, s. 6). (Metinde geçen imla hatalarına dokunulmadı).

¹³ Fransa ve Türkiye arasındaki laikliğin birbirine benzeyen tarafları olduğu kadar ayrışan tarafları da vardır. Fransa’da tarihsel olarak laikliğin geçirdiği safhalar ve bu konudaki kanuni düzenlemeler için bkz. Jean Baubérot, “Fransa: Laik Cumhuriyet”, *Avrupa Birliği Ülkelerinde Dinler ve Laiklik*, (haz. Jean Baubérot), Ufuk Yay., İstanbul 2003, s. 93-111.

¹⁴ Bu konu hakkında Atatürk’ten Yunus Nadi’ye, tarikat muhitlerinden değişik isimlerin mülâhazalarına ve son olarak 677 sayılı kanunun görüşüldüğü meclis zabıt tutanaklarına dair bkz. İsmail Kara, “Cümle Mevcudât Zâkir... Cumhuriyet Türkiye’sinde Tasavvuf ve Tarikatlar”, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Bir Mesele Olarak İslam*, s. 237-294. Ayrıca, Melâmîlik, Bektaşîlik ve Nakşibendî-Hâlidîlik üzerinden Osmanlı’dan Cumhuriyet’e tarikatların dönüşümü ve modernleşme karşısında

Bu yıllarda siyasi açıdan riskli bir mevzu haline gelen tasavvuf hakkında doğrudan ya dolaylı bir surette çalışma yapan akademisyenlerde bu bakışın izlerini görmek mümkündür. Ömer Lütfi Barkan gibi büyük bir tarihçi çığır açıcı makalesinde bahsini ettiği “kolonizatör Türk dervişlerini”, tekkelerinin kapatılmayı hak ettiği (!) son dönemin “asalak” dervişlerinden özenle ayırmıştır¹⁵. Osman Nuri Ergin ise İstanbul’daki Kalenderhanelere dair yaptığı araştırmasında, bu mekânları “Türklüğün iltisak noktası olan birer konsolosluk” olarak telakki ettiğini belirtirken, buraların “esas itibarıyla tarikatla ve tekkelle münasebeti yoktur” demek suretiyle tekke kelimesinin etimolojisiyle oynamaktan çekinmemiş ve tarikatları meşrulaştırmamak için özel bir çaba sarf etmiştir¹⁶. Vakıa, ikincisi birincisine nazaran ehl-i tarîk ve Melâmetîdir¹⁷. Bu durum bile dönemle alakalı tekkelere yönelik bakışı anlamamızı kolaylaştıran önemli bir veridir. Dolayısıyla, bahsi geçen ilmî etütler ne kadar değerli olursa olsunlar, devrin politik bağlamından bağımsız bir söylem geliştirememişlerdir.

aldıkları tavrın çeşitliliği kadar, her iki devlet otoritesinin tasavvuf sahasına bakışını ana hatlarıyla gösteren muhtasar bir çalışma için bkz. Rüya Kılıç, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sufî Gelenegın Taşıyıcıları*, Dergâh Yay., İstanbul 2009.

¹⁵ “.... O kadar ki, son devirlerin dilenci dervişleri ve tenbelhâne haline inkılâb etmiş tekke ve türbeleriyle mevzubahis ettiğimiz müesseseler arasında hiçbir münasebet kalmamıştır” (Ömer Lütfi Barkan, “İslam Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler”, *Tasavvuf Kitabı*, [Der: Cemil Çiftçi], İstanbul 2003, s. 166).

¹⁶ “Şunu da ilave edeyim ki: Bu saydığım müesseselere tekke de denilmiş olsa yaptıkları hizmete göre yine yakışık alır. Çünkü tekke; tekkegâhtan kısaltılmıştır. Tekke; itimat etmek, güvenmek ve dayanmak manalarına gelir. Tekkegâh: itimat edilecek, güvenilecek yer demektir. Görülüyor ki tabirde esas itibarıyla ibadet kasdı yoktur. Evet bir Efganlı, bir Hintli, bir Kâşgarlı, bir Buharalı hatta bir İranlı İstanbul’a gelirken orada inecek, konacak, barınacak ve yiyecek bir müessesede ve o müessesede kendi dilinden anlar kimseler vardır diye güvenerek, inanarak yola çıkar ve burada hakikaten umduğunu da bulur. Bu müesseselere tekke de denilse bu fena bir teşkilat mıdır? Miskin hastalığına tutulanları tecrit için yapılan müesseseye, ok sporu yapmak isteyenlere tahsis olunan kulübe, idman terbiyesiyle uğraşan pehlivanlara mahsus yerlere bizde öteden beri tekke adının verilmesi doğru olmayacağını bundan evvel neşretmiş olduğum “Türkiye’de Şehirciliğın Tarihi İnkişafı” adlı eserimde izah ve ispat etmiş olduğum gibi burada Kalenderhaneler hakkında aynı mütaleayı yürütüşümün sebebi: İçtimai müesseselerimizin henüz layıkı gibi tetkik edilmemiş olduğunu söylemek ve ileride bunları tetkik edeceklere bu misalleri göstererek bu bapta tarafgirâne değil bitarafane hareket etmeleri lüzumunu âcizane hatırlatmaktır.” (Osman Nuri Ergin, *Türk Şehirlerinde İmaret Sistemi*, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1939, s. 35-36).

¹⁷ Rüya Kılıç, *a.g.e.*, s. 120-122.

Tekkeleri, sahip olduğu öne sürülen menfi taraflarıyla küçümseyen ve hatta yok sayan temel bakış açısı, zaman içerisinde daha da derinleşmiştir¹⁸. “Cumhuriyet ideolojisi” taraftarları ve aleyhtarları arasında adeta bitmez tükenmez bir tartışmaya ve “kör dövüşüne” dönüşen tarikat meselesi 1980’ler sonrasında popüler mecrada tartışıldığı kadar akademik platformlarda da konu olmaya devam etmiştir. Bu kez Türkiye’nin içinde bulunduğu yeni siyasi, toplumsal dinamikler ve küreselleşme olgusu bağlamında bilhassa İlahiyat camiasının çalışkan mensupları reaksiyoner bir sâikle tasavvuf kültür ve müesseselerinin öneminden, faydalarından ve hizmetlerinden bahsetmeyi içtimai bir sorumluluk olarak telakki ettiler. Bu noktada, yani az evvel belirtilen uç noktanın tam karşısındaki kutupta, bu kez tekkeleri ilmin, faziletin, kültürün, sanatın ve üretimin kaynağı olarak gören faklı bir perspektif, onları adeta kusursuz hale dönüştürdü. Bu hususa dikkat çeken A. Yaşar Ocak, belirgin bir cenahtan yapılan araştırmaları, bahsini ettiğimiz çatışma atmosferinde tekkeleri “rehabilitate” etme çabası olarak görür. Eleştirilerini sürdürerek, bu akademisyenlerin bir tür savunmacı yaklaşımla kutsal olarak kabul ettikleri bir alanda ele aldıkları kişi, kurum ve olguların “önlerine koyduğu meseleleri tartışmaktan kaçınmakta, onları ya gerçekten görmemekte veya görmezlikten gelmekte; iyileri toplayıp kötülerini atmakta, sonuçta ortaya kuru bir savunmacı, spekülâtif ve yüceltici tasvirler konulmaktadır”¹⁹ tespitinde bulunur.

Bu tür rehabilitasyon çalışmaları ekseninde İlahiyat camiası tarafından yaptırılan tezler önemli bir yekun teşkil eder. Bu çalışmaların büyük bir kısmı, aslında etkiye tepki prensibinin bir gereği olarak reaksiyoner bir sâikle hareket ederek, tarikatların iade-i itibarını sağlamaya gayret etti. Ancak, bunu yaparken idealize ettikleri olguyu adeta kutsallaştırarak başka bir yanlıştın içine düştüler. Böylesi bir bakış açısıyla yapılan bir araştırmada, II. Abdülhamid ve Panislamizm siyaseti bağlamında istihdam edildiğine inanılan şeyhlerden biri olan Şeyh Zâfir Efendi’nin, sultan tarafından “kullanılmış” olması kabul edilemez bir vakadır. Zira “kullanmak” tabiri olumsuzdur ve padişaha yakışmamaktadır. Kaldı ki “birisi halife diğeri de

¹⁸ Tasavvuf konularına pek de yabancı olmayan bir yazarın şu kitap ismi bile antagonist bakışın tezahürüdür: İsmet Zeki Eyüboğlu, *Karanlığın Ayak Sesleri Kadirlik*, Cumhuriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1999.

¹⁹ Ahmet Yaşar Ocak, “*Türkiye’de 1980 Sonrası ...*”, s. 223.

sivil toplum kuruluşu olan bir tarikatın şeyhidir”²⁰. Emperyalizme karşı mücadele etmiş bu iki şahsa kişisel menfaat yaftası atfedilemez²¹.

Diğer taraftan, seçici ve örtücü tarih anlayışı öyle boyutlara ulaşır ki 17. yüzyılın neredeyse yarım asrına damgasına vuran Kadızâdeli hareketine, bu yüzyılın tasavvufunu araştırdığı öne sürülen bir tezde yalnızca üç dört sayfa ayrılır²². Zira, bu gibi durumların genellemeye gidilmeden anlatılması ve medrese-tekke çatışması denen bir olgunun var olmadığı pek de delil getirmeye hacet duyulmadan kabul edilmesi gereken bir hüküm olarak ifade edilir. Görüldüğü gibi, konunun her iki ucunda bulunan eğilimin sahipleri, aslında ifrat ve tefrit içerisinde, bilerek ya da bilmeyerek yaşadıkları günü meşrulaştırmak için dünü kullanma gayretinde olmuşlardır²³. Tabiatıyla bu durum ise ortaya konulan akademik ürünlerin bilimselliğine gölge düşürmektedir.

²⁰ “Dilimizde kullanmak ve kullanılmak kelimelerinin manalarını düşündüğümüz zaman, ideali ve gayesi bir olan insanlar hakkında böyle bir değerlendirmede bulunmanın yanlış olacağı ortadadır. Batının sömürgeci siyasetine karşı Abdülhamid devlet başkanı ve halifelüğün, tarikat şeyhleri de bu devletin teb’ası olmanın gereğini yerine getirmeye çalışmışlardır. Bu açıdan Muhammed Zâfir ile Abdülhamid’in ilişkilerini, şahsi dayanışma ve menfaatlere indirgemek doğru değildir. Devlette devamlılık esastır. Politikaları bir kişiye bağlı olarak değişmez. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren tarikatları sivil toplum kurumları olarak görmüş, devletin bekası ve halkı bütünlüşmesi için onların yaşamasını sağlamıştır.” Mustafa Salim Güven, *Ebu’l-Hasan Şâzili ve Şâziliyye*, Marmara Üniversitesi S.B.E, Basılmamış doktora tezi, İstanbul 1999, s. 372.

²¹ Ne enterasandır ki eleştirilen fikir ise İhsan Süreyya Sırma’nın konuya dair yaptığı iki ayrı arşiv belgesi neşridir. Sırma’nın tarihçiliğinin “ideolojik boyutu” aslında bir nevi sıkı bir Abdülhamitçilik içermesine rağmen bu şekilde eleştirilmesi son derece ironiktir. Ancak, dikkat edilecek olursa, eleştirilerin odağındaki “arşiv vesikalarından” çıkan sonuçlar tam da bizim tasvirini yapmaya çalıştığımız eksik yaklaşım tarzını teyit etmektedir.

²² “... Devlet ise burada siyasi davranarak gönülden desteklediği sufilere fazla yüz vermemiş, Kadızâdelilerin nüfuzundan siyasi olarak istifade etme yoluna girmiştir. Bütün bunlara rağmen hadiseyi genelleştirip bir medrese-tekke çatışması gibi görmek yerine bir grup cerbezeli vâizin tarikat erbabına karşı bir hareketi olarak değerlendirmek kanaatimizce daha doğru bir yaklaşımdır.” Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf, Sufiler, Devlet ve Ulema (XVII. Yüzyıl)*, OSAV, İstanbul 2007, s. 451.

²³ Benzer bir yaklaşım tarzını Alevilik-Bektaşılık üzerine kalem oynatan bazı akademisyen ve yazarların ortaya koydukları eserlerde görmek mümkündür. Bunların tenkidi için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, “Alevilik ve Bektaşılık Hakkındaki Son Yayınlar Üzerine (1990) Genel Bir Bakış ve Bazı Gerçekler”, *Türk Sufiliğine Bakışlar, İletişim*, İstanbul 2007, s. 203-235.

Bu türden mevzularda ideal olanı dile getirme endişesi kısa vadede bir takım getirilere sahip olsa da uzun vadede kârdan daha çok zarar verir. İlmî bir cesaretle konu üzerine giderek yaşanmış bir tarihin “inanç esaslarına” asla halel getirmeyeceğinden emin olabilirsek belki daha sağlıklı yorumlar geliştirmemiz mümkün olacaktır. Tam da böylesi bir bağlamda Ali Birinci, “tarih ikna için değil, izah etmek için yazılmalıdır” şeklindeki Latin atasözünü hatırlatarak ideal bir maziye arama çabasının ilmî olmadığını ifade eder. Çok klasikleşmiş bir örnek üzerinden tarihçinin görevini üçe taksim eder; hakim, savcı ve avukat²⁴. Nedense burada kritik edilen yaklaşım tarzları ne yazık ki mesleğin sadece “savcılık” ya da “avukatlık” kısmıyla ilgilenmektedir.

Mamafih, bu problemlili bakış açısı ve yöntem yanlışlığı, tarihçiliğimizin genel olduğu kadar kronikleşmiş bir hastalığı olup, Erol Güngör’ün isabetle belirttiği gibi “tarihin saklanmasına çalışılmasının” hem sebebi hem de sonucudur²⁵. Çizmeye çalıştığımız resimdeki manzara ise özü bir ama yönü zıt olan anlayışı temsil eder. Bu tarihçilik formunu “İslamcı çevrelerde henüz aşılamayan, kahramanlar ve hainler gibi ara renkleri olmayan iki zıt kutbun mücadelesi”²⁶ şeklinde değerlendirmek de mümkündür. Dolayısıyla, Osmanlı tasavvuf tarihçiliğinin günümüzdeki “tasfiyeci, seçkici, örtücü, yüceltici ve kutsayıcı” bakış açısı genel tarih felsefesi ve tarihyazımı bağlamında eleştiriyi hak etmektedir. Aslında bu yaklaşım tarzı aşağıda daha ayrıntılı bahsedilecek olan metot yanlışlığının ana sebeplerinden birisidir.

²⁴ Ali Birinci, *Tarih Yolunda Yakın Mazinin Siyasi ve Fikri Ahvali*, Dergah Yay., İstanbul 2001, s. 38-39.

²⁵ Bu noktada merhum Güngör neredeyse kırk yıl önce problemi teşhis etmiş gibidir; “Tarih meselesinde yapılacak iş, sübjektif yerine objektifi hâkim kılmak değil, sübjektif yorumların bir kısmına imkan verip bir kısmını engellemeyi kaldırmaktır”. (Erol Güngör, *Dünden Bugünden Tarih-Kültür-Milliyetçilik*, Ötügen Yay., İstanbul 1986, s. 15-19).

²⁶ Kara’nın vurguları konu üzerinde daha çok düşünmemiz gerektiğini ima eder; “... yalan tarih tezi olarak bir tarih tezine, doğruluğu en azından tenkide çokça açık bir başka malûl tarih anlayışıyla karşı çıkmış oluyor ki bu tavırla ancak hamasetin ayakta tutulabileceği, buna karşılık kuvvet ve zaafılarıyla bize ait bir toprağa ayak basma/ bir tarihe adım atma şansının zayıflayacağı açıktır.” (İsmail Kara, “Tarih ve Hurafe Çağdaş Türk Düşüncesinde Tarih Telakkisi”, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* içinde, s. 99).

Kaynak Kullanımında Görülen Sorunlar

Tasavvuf tarihi, doğası gereği maneviyatı önceleyen ve buna uygun bir kavramsallaştırma jargonuna sahiptir. Diğer bir deyişle, bu alan inançla dolaysız biçimde ilgili bir konumda olduğu için ister istemez kullanılan dil, üslup ve içerik madde ötesi mistik bir karaktere bürünür. Haliyle çoğu kez bir ahlak ya da menkabe kitabında evsafı aktarılan “ideal karakterler” karşımıza çıkarılır. Bu kişiliklerin ne ölçüde tarihsel şahsiyeti ile tetabuk edip etmediği ise neredeyse hiç sorgulanmaz. Bu, tam da tarihte ne olduğundan çok, ne olması gerektiği meselesi ile yakından ilintili olup kaynak kullanımı sırasında karşılaşılan metodolojik bir sorundur²⁷. Olması gereken ideal kişilik ya da ilişki kalıbının bu şekilde öne çıkarılma gayreti yukarıda temas ettiğimiz eksiklikleri tecviz etmez; bilakis hakikatin ortaya çıkarılmasında çok daha hassas ve hakperest olmamızı tahkim eder.

Arşiv evrakının yoğunlaşmaya başladığı 15. yüzyılın ikinci yarısından itibaren son dönemi kapsayan zaman diliminde Osmanlı tasavvuf tarihini inceleyen çalışmalara bakıldığı zaman göze çarpan en önemli noksanlık iki merkezde toplanır. Birincisi, yapılan çalışmaların konularıyla ve zaman sınırlamasıyla ilgili bir hususiyettir. Genel olarak Osmanlı Devleti'nin yüzyıllara göre tasavvuf hayatını konu edinen hem mekân hem de zaman olarak geniş bir alanı ya da uzun bir süreyi kapsayan bu çalışmalar ansiklopedik bir mahiyette olmakla beraber²⁸, çok önemli yapısal bir takım hataları içerirler. Bu tür çalışmalarda, yoğun bir inceleme-araştırma bibliyografyası ve kaynak eser çeşitliliği göze çarpsa da arşiv vesikaları ya hiç kullanılmaz ya da göstermelik birkaç belgeyle iktifa edilir. Bu durum ise, çalışmaların alana sundukları orijinal katkıları gölgelemekle kalmaz, bir takım hataların ve yanlışların zincirleme bir şekilde yeniden üretilmesini neticesini verir. İkincisi ise bu kaynakların kullanımına ilişkin bir durumdur. Bunlardan

²⁷ Ali Akyıldız, “Yakın Çağ Osmanlı İdarî Tarihi Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme”, *Dünden Bugüne Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu -Tespitler-Problemler-Teklifler-*, İstanbul 2007, s. 59.

²⁸ Genel olarak Osmanlı toprakları içerisinde Anadolu'yu ve 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar dört asrı kapsayan çalışmalar şunlardır; Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf, Anadolu'da Sufiler, Devlet ve Ulema (XVI. Yüzyıl)*, İz Yay., İstanbul 2003; Necdet Yılmaz, *a.g.e*; Ramazan Muslu, *18. Asrda Anadolu'da Tasavvuf*, İnsan Yay., İstanbul 2003; H. Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. yüzyıl)*, İnsan Yay., İstanbul 2003.

çok azı dönemin vekayinâmelerini ve resmi belgelerini kullanarak, olayların veya olguların sağlamasını yapmaya gayret ederler. Genelde ortaya çıkan ürünlerde, tarikat veya tekke hakkında temel bilgiler verildikten sonra, tekke mecmualarından hareketle ve bazı yazma eserlerin rehberliğinde tekke şeyhlerine dair derlenen bilgilerin takdim edildiği görülür. Araştırmaların diğer bölümleri ise, tekkelerin siyaset, ilim, kültür ve sanatla olan münasebetlerini idealize ve izah eden üst başlıkları kapsar.

Yukarıda vermiş olduğumuz örnekleri tarihçilik metodolojisine dayandırarak incelememiz gerekirse bakmamız gereken en önemli kaynaklardan biri kronikler diğeri ise arşiv belgeleri olmalıdır. Şüphesiz bu kaynakların sayı ve çeşidini artırmak mümkündür. Böylelikle, olaya devrin idarecilerinin ne şekilde yaklaştıkları ve ne tür bir fikre sâlik olduklarını tespit etmek güç olmasa gerektir. 19. yüzyıl Osmanlı tasavvuf tarihi bağlamında arşiv evrakı elbette tek ve nihai kaynak değildir. Başka birincil kaynakların yanında en az onlar kadar (bazen onlardan da fazla) diğeri de önemli bir içeriğe sahiptir. Bu kaynaklar ne kadar fazla ve çeşitli olursa, yukarıda da temas edildiği gibi yorumların sıhhat değeri o ölçekte değer kazanır. Daha da net ifade etmek gerekirse, bu döneme dair kaynakların belli-başlıklarının şöyle bir genel dökümünü yapmak aydınlatıcı olacaktır. Bibliyografyaların başlıklarına dikkat edildiğinde kaynak eserler adı altında çok çeşitli kaynağın varlığından söz etmek mümkündür. Tarikatlara, tekkelere ve şeyhlere yönelik bir kısmı yazma, bir kısmı ise matbu olan bu eserler bazen hiçbir yerde rastlanmayan kıymetli bilgiyi havidir²⁹.

²⁹ Örneğin, Hüseyin Vassaf'ın *Sefine-i Evliya'sı*, Harirîzade'nin *Tıbyânü'l-Vesâil'i*, Ahmed Muhyiddin Efendi'nin *Tomâr-ı Tekâyâ'sı*, Ahmed Sâfi Bey'in, *Sefine-i Sâfi'si*, Sadık Vicdânî'nin *Tomâr'ı* ve Hocazâde Ahmed Hilmi'nin *Ziyâret-i Evliyâ'sı* gibi hacimli biyografik eserler kadar, Elif Efendi'nin *Tensitü'l-Muhibbin'i*, Emin Efendi'nin *Menâkıb-ı Kethüdâzâde'si* ve Ali Âli'nin *Hidâyetü'l-Veli* gibi menâkıbnâmelerde çok orijinal malumat vardır. Keza, Süleyman Faik Efendi'nin *Mecmuası*, Aşçı Dede İbrahim'in *Hatıraları* ve Cevdet Paşa'nın *Tezâkir'in* Tetimme kısmı ve İhtifalçı Mehmed Ziya'nın *Yenikapı Mevlevihanesi* gibi döneme ışık tutan hatıra türü eserler de sıralanabilir. Bunlardan başka, İstanbul'daki tekke ve şeyh isimlerini veren çeşitli yazma mecmualar da bu bağlamda zikre değerdir. Ayrıca, 20. yüzyılın başından itibaren konumuzla doğrudan ilgili neşredilmeye başlayan bazı mekute ve dergiler de hatırlanmalıdır. Bütün bunlara ilaveten, Cemaleddin Server Revnakoğlu, Süheyl Ünver Arşivi, Konya Mevlevihanesi Arşivi gibi bir takım özel koleksiyonlar ve tekke arşivleri de hesaba katılırsa ortaya muazzam bir liste çıkar. Bu kaynaklara dair bkz. Mustafa Aşkar, a.g.e, 237-315, 343-369; Hür Mahmud Yücer, a.g.e, s. 19-32.

Yukarıda bazılarının isimlerini vererek türlerini göstermeye çalıştığımız bu kaynakların hepsinin tarihçilik bakımından çok önemli veriler ihtiva ettiğinden şüphe duyulmamalıdır. Bunlara ilaveten, 19. yüzyıl özelinde konuşulacak olursa, döneme ışık tutan kronikler, yerli/yabancı seyahatnameler, edebî eserler ve gazete türü süreli yayınların da muhakkak bunlara ilave edilmesi gerekmektedir. Bu dönemde, mebzul miktarda arşiv belgesinin bugün modern arşivcilik usulleri dahilinde tasnif edildiği hatırlanacak olursa, bu kıymetli malzemenin tasavvuf tarihi çalışmalarındaki önemi daha yakından anlaşılır. Yine de vurgulamamız gereken husus arşiv evrakının diğer otantik malzemenin yanında son derece zengin, renkli, ilginç ve orijinal malumatı ihtiva ettiği gerçeğidir. Burada sadece Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki devasa tasnif koleksiyonlarından bahsetmediğimizin altını çizelim. Türkiye'de ve yurt dışında, muhtelif yerlere dağılmış olan bu türden evrakın bütününe kastettiğimizi vurgulamakta fayda var. Diğer bir ifadeyle, Meşihat Arşivi diye bilinen ve 1866 sonrası tekkeleri için hayati derecede önem arz eden Meclis-i Meşayih arşivini de bünyesinde bulunduran Müftülük Arşivi, Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi, Nüfus Müdürlüğü Arşivi gibi diğer kurumların da bu bağlamda çok önemli verileri barındırdığını da vurgulamamız gerekiyor³⁰.

Bir hususa daha değinmek gerekir. Arşiv belge ve defter türlerini burada tek tek incelemek gibi bir işlem gereksiz olacaktır. Zira, bilindiği üzere bugün arşiv rehberi türünden yapılan çalışmalarda hangi katalogda ne tür evrakın bulunduğunu tespit etmek zor değildir³¹. Fakat, yine de çok çeşitli belge koleksiyonları içerisinde hiç umulmadık evrakın çıkma ihtimali de her zaman mevcuttur. Buna ilaveten teşkilat tarihi³² ve diplomatik³³ üzerine

³⁰ Osmanlı tarihinin arşiv malzemelerini tanıtan iki çalışma için bkz. Yusuf Halaçoğlu, "Tarihî Kaynaklar Açısından Arşivlerimiz", *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*, Fırat Havzası Araştırma Merkezi, Elazığ 1990; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir?*, Tarih Yurt Vakfı Y., İstanbul 1999, s. 42-81.

³¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi için bkz. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul 2000; Müftülük arşivi için bkz. B. Aydın-İ. Yurdakul-İ. Kurt, *Bab-ı Meşihat Şeyhülislamlık Arşivi Defter Kataloğu*, İSAM, İstanbul 2006.

³² Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, Eren Yayınevi, İstanbul 1993.

³³ Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, TTK, İstanbul 2013.

yapılmış incelemeler de bu bağlamda önem arz eder. Çünkü, devlet teşkilat yapısına uygun bir şekilde muhafaza edilen arşiv evrakında aşağı yukarı aranılan konuya dair ne tür bir malzemenin çıkabileceği tasavvur olunur. Bununla beraber, Nejat Göyünç'ün muhtelif başlıklar altındaki özel veya resmi arşiv belge ve defterlerinin havi olduğu bilgi ve içerik hakkında öncü bir çalışmasını burada hatırlamak faydalı olacaktır³⁴.

Konu Başlıkları ve Kısa Bir Literatür Tahlili

Eğer arşiv vesikaları diplomatik kurallarına uygun bir surette kullanılırsa, Osmanlı tasavvuf tarihini çok daha sağlıklı bir zeminde değerlendirmek mümkün olacaktır. Ne yerme ne de övme külfetine girmeden tarihsel olayları ve olguları anlamaya gayret etmek temel amaç olmalıdır. Burada zaman zaman belgenin dilinin etkisinde kalarak çok olumsuz bir tablo çizilmesi gibi sonuçlar da karşımıza çıkabilir. Bu sebeple, diğer bütün kaynaklarda olduğu gibi arşiv evrakını da aynı şüphe ve tereddütle değerlendiren yorumlamakta fayda olacaktır. Bir Osmanlı tarihçisi bu bağlamda ele aldığı tasavvuf konulu bir olguyu ne devletin resmi makamının görüşünü sorgusuzca yansıtan ne de muhalif bir gözle acımasızca eleştiren bir tavır sergilememelidir. Arşiv evrakının kullanımı ve sağlayacağı faydalara temas ettikten sonra, bu alanda üretilen çalışmalarda en sık tesadüf edilen üslup sorunu ve bunu doğuran menâkıbnâme kültürüne değinmek gerekir. Ancak bundan önce son yıllarda yapılmış bazı çalışmaları konu başlıkları ve arşiv vesikalarının kullanımı açısından değerlendirmek gerekir.

Osmanlı tasavvuf tarihinin geç dönemine dair yapılan bütün çalışmalara burada temas etmek imkânsızdır. Bu sebeple, konu başlıklarını tasnif edip bunlara göre bir takım eserleri gelişigüzel seçip, muhtevasını ve arşiv materyalleri ile olan ünsiyetlerini irdelemek mümkündür. Yoğunluklu olarak İlahiyat fakültelerinin teveccüh ettiği, ama son yıllarda tarih bölümlerinin de ilgi gösterdiği bu alanda konuları şu şekilde tasnif edilebilir; uzun bir süreyi istiap eden tarikat monografisi ve o tarikatın Osmanlı topraklarındaki faaliyetleri³⁵, yine böylesi bir bağlamda bütün tarikatları

³⁴ Nejat Göyünç, "Osmanlı Dönemi Sufilik Tarihinin Arşiv Kaynakları", *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sufiler*, (Haz. Ahmet Yaşar Ocak), TTK, Ankara 2005, s. 3-18.

³⁵ Bu tür çalışmalar riskli olup, genelleme ve bütüncül bir bakış sunsa da ayrıntıdaki bir takım olayları, olguları, ilişkileri, şahısları vs... görememe gibi handikapları vardır.

inceleme iddiasında olunan çalışmalar³⁶, tekke şeyhi biyografileri³⁷, belirli bir bölgede yoğunlaşan heterojen ya da homojen yapıdaki tekkelerin tarihçeleri³⁸, tarikatların devlet ile olan ilişkileri ve mücadeleleri³⁹, Osmanlı uzak taşrasını temsil eden bir takım sufiler ve tarikatları⁴⁰.

Bunun yerine daha kısa bir zaman dilimi ve daha dar bir bölgenin tercih edilmesi sağlıklı sonuçlar çıkartacaktır. Mevlevîliğin son yüzyılının ele alındığı bir çalışma neredeyse bütün bir Osmanlı topraklarını içermektedir. Arşiv evrakı ve Konya Mevlana Müzesi Arşivi'nin de kullanılmasına rağmen, kanaatimizce her biri ayrı birer çalışma konusu olabilecek tekkeler çok genel bir söylemle izah edilmiştir. Ayrıca, tezin resmi evrak yönünün çok güçlü olduğu iddia edilemez. Bu anlamda klasik bir İlahiyat tezi olarak görünen bu çalışma yine de Mevlevîliğin son dönemine dair genel bir çerçeveyi çizmektedir. (Sezai Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, Simurg, İstanbul 2003).

³⁶ Yukarıda bahsi geçen Hür Mahmut Yücer'in 19. Yüzyıldaki *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf* adlı eseri hakikatten büyük bir emek mahsulüdür. Ancak, çalışmada belli bir yöntem anlayışı ve perspektif derinliği olmadığı için, çoğu rivayetlerin tenkidi yapılmadan zikredilmesi bir yana, bu kadar cesim ve büyük bir çalışma içerisinde birbirleriyle çelişen bilgileri de herhalde doğal karşılamak icap eder.

³⁷ 19. yüzyılın ilk çeyreğine kadar yaşadığı bilinen Kadirî Şeyhi Mustafa Müştak Baba'nın hayatı ve tasavvuf düşüncesi hakkında yapılan bir çalışmada, şeyhe dair arşive dönük bir çalışmanın yapılmadığı görülüyor. Daha da ilginç çalışmanın bütününde Müştak Baba şeklinde künyesi verilen şeyhin gerçek adı (Muhammed Mustafa) sadece bir kere anılmıştır. Müştak Baba'nın Bitlis ve Muş civarındaki faaliyetlerinin ve devletin merkez ve taşra idaresiyle geliştirdiği ilişkilerin çok irdelenmediği bu çalışma daha çok, şeyhin eserlerine ve tasavvuf doktrinine odaklanmış görünür. (Bülent Akot, *Müştak-ı Bitlisi Hayatı, Eserleri ve Tasavvuf Anlayışı*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011, s. 35) Bundan yaklaşık bir asır sonra vefat eden ve bu kez Nakşî-Hâlidî geleneğinin mühim isimlerinden Ömer Ziyaeddin (ö. 1921) hakkında İngilizce bir yüksek lisans tezi ise çok daha temkinli olup, arşiv evrakına dayanarak, şeyhin sosyal, siyasi ve telif hayatına açıklık getirmiştir. (Zeynep Erçetin, *Ulema and Politics: The Life and Political Works of Ömer Ziyaeddin Dğstânî (1849-1921)*, İstanbul Şehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2014).

³⁸ Sadeddin Cibâvî ve Seyyid Amed el-Bedevî ile bu iki şahsın tarikatlarına odaklanan iki farklı çalışmadan bahsedilebilir. Her iki tarikatın İstanbul'daki tekkeleri de incelemiştir. Yazma, özel arşiv ve kaynak eserleri kullanmalarına rağmen resmî arşiv belgeleri ve defterlerini kullanmadıkları görülüyor. Bu kadar kapsamlı eserler hazırladıkları halde, çalışmayı tahkim edecek çok önemli birincil kaynağın kullanılmaması acaba Bedevîlik ve Sadîlik tarikatlarının rükünlerinden midir? (Derya Baş, *Seyyid Ahmed el-Bedevî Tarikatı ve İstanbul'da Bedevîlik*, Kitabevi, İstanbul 2008; Hür Mahmut Yücer, *Şeyh Sadeddin Cebâvî ve Sadîlik*, İnsan Yayınları, İstanbul 2010). Bir bölgeye yayılmış tekkelerin toplu bir şekilde incelenmesine örnek olarak bkz. Nuran Çetin, *Eyüp Tekkeleri*, Marmara Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012. Bu çalışmada da benzer sorunlar görülebilir.

Bu tür çalışmalarda ağırlıklı olarak arşiv belgelerinin olmadığı gözlemlenmektedir. Var olanlarda ise arşivin derinliklerine inilmediği ve sadece bilgisayar üzerinden yapılan taramalar sırasında görülebilen evraka yer verildiği dikkat çekmektedir. Halbuki, arşiv materyalleri arasında dosya koleksiyonları ve defterlerin ayrı bir ağırlığı vardır. Bir çalışmanın kemâle ermesi için bu türden tasnifleri de ihmal etmemesi gerekir. Bir diğer sorun da belgenin kullanım şekliyle ilgilidir. Genelde bir belgenin tam transkripsiyonu dipnota atılır ve asıl metinde kısa bir özetinin yapıldığı görülür. Mesele bir sorunsal haline getirilmez ve kısa bilgilerle geçiştirilir. Bu sebeple, pek çok iddialı çalışmada ne yazık ki yalnızca bol miktarda tekke ve şeyh isimlerinin sıralandığı gözden kaçmaz⁴¹. Bu ise, konu seçimini bir

³⁹ Bektaşîlik tarikatının yasaklanışına dair bugüne kadar en teferruatlı çalışmalardan biri olan ve çok çeşitli arşiv evrak ve defter koleksiyonlarını kullanan Osmanlı tarihi alanında üretilmiş önemli bir çalışmadan bahsetmek gerekir. Bu sebeple, bu incelemeyi diğerlerinden ayrı düşünmemiz gerekir. Çok sayıda arşiv belgesi gören bu incelemede, Bektaşîliğin 1826 sonrasında geçirdiği safahat ve devletin baskı mekanizmaları anlatılmıştır. Ancak, yer yer sahilliği tartışmalı ikincil kaynaklar kullanması ve bilhassa tarikatın 1826 sonrasındaki geçirdiği süreci çok hızlı geçmesi bir eksiklik olarak göze çarpıyor. Bektaşîliğin Sultan Abdülmecid ve Abdülaziz döneminde serbestlik kazanmasına dair getirdiği delillerden bazıları ise sorunludur. Örneğin, arşiv kayıtlarında 1840 yılına ait olduğu yazmasına rağmen içeriğine bakınca her halükârda 1826 öncesine ait olan bir belgeyi (C.EV nr. 15889) Sultan Abdülmecid döneminde Bektaşîliğin serbest olmasına bir karine olarak öne sürmesi doğru değildir. (bkz. s. 207-208) Buna rağmen, “belge-yönelimli” ve “betimleyici” bu çalışmanın literatüre orijinal katkılar sunacağını da göz ardı etmemek gerekir. (Fahri Maden, *Bektaşî Tekkelerinin Kapatılması (1826) ve Bektaşîliğin Yasaklı Yılları*, TTK, Ankara 2013).

⁴⁰ Ramazan Muslu, *Emîr Abdülkadir el-Cezâirî Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri*, İnsan Yayınları, İstanbul 2011; Kadir Özköse, *Muhammed Senûsi Hayatı, Eserleri, Hareketi*, İnsan, İstanbul 2000. Bu iki çalışmada yoğun olarak Arapça ve İngilizce kaynaklardan istifade edildiği görülüyor. İlkinde Osmanlıca evraktan faydalandığı halde bunun çok detaylı olduğunu söylemek mümkün değildir. İkincisi ise arşivde araştırdığı konusuna dair çok nitelikli raporlar, layihalar ve gözlemler bulabileceği halde buradan istifade etmemiştir.

⁴¹ Yakın zamanda basılan bir doktora tezi, Halvetîlik gibi pek çok kola sahip olan ve bu sebeple “tarikat fabrikası” şeklinde görülen önemli bir tarikatın İstanbul’daki tekkelere zaman kısıtlamasına girilmeden ele almıştır. Topkapı Sarayı, Başbakanlık Osmanlı Arşivi ve Vakıflar Arşivi gibi kurumlardan elde edilen belgelere de müracaat edilmesine rağmen, tezin konusu ve zaman aralığı çok geniş olduğu için mevzular detaylandırılmamış, salt nakillerle iktifa edilmiştir. Ayrıca, hiç bir sorunsala temas edilmediği için, okunduğu zaman çok sayıda tekke ve meşâyih isimlerinin karmaşık bir görüntüsü gözden kaçmaz. Bkz. Fatih Köse, *İstanbul Halvetî Tekkeleri*, M. Ü. İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 2012.

problem üzerine oturtmadan, sadece tasvire ve kuru bilgi nakline önem verilmesinden kaynaklanan bir sorundur. Ama asıl mesele ise, tasavvuf tarihi için vazgeçilmez bir öneme sahip olan menâkıbnâmelerin nasıl değerlendirildikleri ve kullanıldıklarıdır. Bu hususta ayrıntılı bir izaha girişmek ve bir örnek olay üzerinde tarihsel bir metin inşası pratiği yapmak konunun anlaşılması açısından son derece yararlıdır.

Şifâhî Gelenek ve Tarih yazımı

Tasavvuf alanının en temel özelliklerinden biri, şifahi aktarım esasına dayanan “menkabe kültürünün” yaygınlığıdır. Köprülü’nün veciz ifadeleri içerisinde “her büyük şeyhin ölümünden sonra amme muhayyilesi onu bir kerâmet hâlesiyle ihata etmekte tarihi kıymeti olmayan hurafelerle dolu menâkıb kitâpları”⁴² vücuda getirerek bu sözlü kültür yazıya aktarılmaktadır. Ancak, gerek sözlü anlatıda gerekse yazıya intikal sırasında sahih bilginin tahrif olması sorunu baş gösterir. Vakıa, menkabe türü için bilginin ne ölçüde otantik ve doğru olduğu önemli değildir. Diğer bir ifadeyle, modern tarihçilikteki zaman ve mekân kavramı menkabe yazımında göz ardı edilir. John Renard’ın ifadesiyle, bu bağlamda menkabe, tarihyazımı değildir⁴³. Zira, menkabelerin temel amacı bir tarikatın öğretisinin ve değerlerinin propaganda edilmesidir⁴⁴. Tabiatıyla bu edebî tür (janr), konu

⁴² M. Fuat Köprülü, *Türk Edebiyatı’nda İlk Mutasavvıflar*, Akçağ, Ankara 2003, s. 48. Bu vesileyle, bir hususu ifade etmek gerekecek. M. F. Köprülü, yaptığı çalışmaları sayesinde zamanının çok ötesinde bir âlim görüntüsü vermesine rağmen, aslında o da bir “ibnü’z-zamandır”. Bu bağlamda Köprülü’nün içinde bulunduğu siyasal paradigmalara ve bilhassa milliyetçilik akımlarının tesiriyle teorik çerçeveler geliştirdiği beyan edilmektedir. Bu anlamda, Köprülü’nün argümanlarını sorgulayan A. M. Karamustafa ve DeWeese gibi araştırmacıların tenkitlerine atıf yapan önemli bir çalışmayı hatırlatmak yerinde olur (Rıza Yıldırım, “Büyüküğün Büyümeye Set Çekmesi: Fuat Köprülü’nün Türkiye’de Yesevîlik Araştırmalarına Katkısı Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mehmet Fuat Köprülü*, (ed. Yahya Kemal Taştan), T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2012, s. 357-398).

⁴³ John Renard, *Friends of God, Islamic Images of Piety, Commitment, And Servanthood*, University of California Press, 2008, s. 247.

⁴⁴ Menkabelerin yazılı sebeplerinin analitik bir tarzda sunumu için bkz. Ahmet Yaşar Ocak, *Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menâkıbnâmeler (Metodolojik Bir Yaklaşım)*, TTK, Ankara 1992, s. 35-36. Ayrıca, Arapça, Fransızca ve Türkçe olarak yazılmış eski menâkıbnâmeler hakkında derli toplu bir kompilasyon için bkz. Aşkar, *a.g.e.*, s. 190-235.

edindiği şahsı yücelterek arkasından yürüyecek olan şahısların yetişmesinde didaktik ve pedagojik roller üstlenir. Dilden dile aktarılıp sürekli yeniden üretildikleri için, menkabeler yaşamasını sürdüren canlı birer organizma gibidir. Nitekim, pek çok menâkıbnâme toplu okumalar eşliğinde bu işlevini ifa eder. Böylesi bir uygulama sadece İslam coğrafyası için geçerli değildir. Zira, bir çeşit sözlü kültür olan bu geleneğin Batı'da benzer bir seyir izlediğini söylemek mümkündür⁴⁵. Pek çok edebi ve dini eserin 18. yüzyılın sonuna kadar dinleyici toplulukları önünde hatta yazarı tarafından okunduğu bilinmektedir⁴⁶.

Menâkıbnâme türü eserlerin, tarih disiplini içerisinde otantik bir kaynak olarak kullanılması ise yukarıdaki bağlamdan daha farklı bir perspektif ve yöntem gerektirir. Yazılı ya da sözlü bu menkabe geleneğinin akademik araştırmalarda sorgulanmadan ve sağlaması yapılmadan kullanılması büyük bir problemdir. Menkabe anlayışının oturduğu sosyolojik ve pedagojik düzlemi görmezden gelen ve yazılanları olduğu gibi kabul eden bu yaklaşım bilimsel açıdan ne tutarlıdır ne de geçerli. Yüceltmek ve meşrulaştırmak gayreti ile üst metin haline getirilen bu menkabelerin bumerang etkisiyle kullanılma amacının tam tersini tevlid edeceği nedense çoğu kimsenin aklına gelmez. Burada üzerinde durduğumuz husus, bir menkabevî vakanın ontolojik olarak zuhur edip etmemesi değil, kendisine fazilet, erdem veya olağanüstü güçler izafe edilen bir velinin tarihsel olarak bu tanımlama ile ne ölçüde uyuşup uyuşmadığı meselesidir. Tabir-i diğerle,

⁴⁵ Malum olduğu üzere Batı literatüründe aziz menkabelerini konu edinen ve bizdeki menâkıbnâmelerin bir çeşit muadili addedilebilecek olan *légends hagiographiques* vardır. 20. Yüzyılın başında bu türü konu edinen en klasik çalışma için bkz. Hippolyte Delehaye, *Les Légendes Hagiographiques*, Bruxelles 1906. Mamafih, Batılı araştırmacıların hagiografi türünde ürettikleri ilginç bazı eserler modern tarih yazımı perspektifinden bizde de benzer çalışmaların yapılmasına ilham olabilir. Paul Fouracre-Richard A. Gerberding, *Late Merovingian France History and Hagiography*, Manchester University Press 1996; Thomas Head, *Hagiography and The Cult of Saints The Diocese of Orléand, 800-1200*, Cambridge 2005. Bizantoloji alanında hagiografi ve tarih yazımına dair editöryal bir çalışma için bkz. *Constantine History, Historigraphy and Legend*, (ed. Samuel N.C. Lieu-Dominic Montserrat), New York 2002. Keza, Ortaçağ Fransa ve Normandiyası'nda akrabalık ve evlilik ilişkilerine dair hagiografiler üzerinden antropolojik bir okuma için bkz. Emma Campbell, *The Gift, Kinship and Community in Old French Hagiography*, Cambridge 2008.

⁴⁶ Walter J. Ong, *Sözlü ve Yazılı Kültür, Sözüün Teknolojileşmesi*, Metis, İstanbul 2003, s. 184-185.

kanaatimizce incelemeye çalıştığımız dönem aralığında bugün kalem oynatan bazı tasavvuf tarihçilerinin kullandığı dili şekillendiren en önemli olgu yazılı veya sözlü menkabeleri sorgulamadan olduğu gibi aktarmaktır. Bu ise kelimenin tam anlamıyla “hikaye anlatıcılığından” (story teller) farklı bir mana ihtiva etmez.

Tarih tenkidi perspektifiyle kritik edilmeyen bu tür rivayetler bir bakıma önemli bir kaynak olma potansiyelini de yitirebilirler. Zira, Mevlî geleneğinin en mühim menâkıp kitaplarından biri olan *Menâkıbü'l-Ârifin*'i tercüme eden Tahsin Yazıcı'nın da belirttiği gibi bir hükümdarın patronajında tarih yazan müverrihin kullandığı bilgi, bazen bu tür menkabeler vasıtasıyla süzgeçten geçirilebilir. Diğer bir ifadeyle, menâkıbnâmeye konu olmuş velî şahıs toplumdaki yalıtılmış ve bağımsız olmadığı için, hakkındaki eser tarihi bir kıymeti haiz hale gelir⁴⁷. Bu yönüyle de araştırmacıya döneminde üretilmiş diğer kaynak eserler ve malzemeler ile karşılıklı bir sağlama yapabilmeye imkânı bahşeder. Bu sebeple, alanda büyük bir çığır açmış olan Köprülü, incelemesinde Ahmet Yesevî'nin hayatını menkabevî ve tarihsel olmak üzere ikiye ayırmaya özen gösterir⁴⁸.

Bu şekilde bir yöntemi izlemek suretiyle menkabeler üzerinden bazı tarihsel olgular hakkında fikir yürütmek mümkün hale gelebilir. Nitekim, Osmanlı tarihçiliğinin beynelmilel ismi İnalçık, *Otman Baba Velâyet-nâmesi*'ni incelediği makalesinde, bir takım menâkıbnâmenin folklorik özelliklerinden başka, tarihi kaynak olarak kullanılabilirliğini ve kerametlerle süslenmiş bulunan ilgili eserin bu yönünü “bir tarafa bırakarak” Osmanlı tarihsel bağlamında nasıl değerlendirilmesi gerektiğini usulüne uygun bir şekilde göstermiştir⁴⁹. Bu tür konular üzerine dikkat çekici çalışmalarda bulunan genç kuşak tarihçilerden Rıza Yıldırım'a göre ise, kaynak sıkıntısı yaşanan bir dönemin dinî ve sosyal tarihine ışık tutabilecek

⁴⁷ Ahmet Eflâki, *Âriflerin Menkıbeleri I*, Hürriyet Yayınları, (Çev: Tahsin Yazıcı), İstanbul 1973, s. 34-35.

⁴⁸ “Halk muhayyilesinin yarattığı menkabeler daima hakikat cüz'ünü de içine alır; yani, herhangi bir şahsiyetin, veya bir hâdisenin umûmî vicdana akseden şeklini olduğu gibi gösterir. Tarihçinin vazifesi, önce bu menkabevî şekli tasvir ve sonra o şahsiyetin, veya o hâdisenin tarihî mâhiyetini tespit ve yaşatmaktır. Birinci vazife lâıkiyle yerine getirilecek olursa, menkabeyi hakikî ölçülerine çevirmek ve indirmek çok kolaylaşır.” M. Fuad Köprülü, *a.g.e.*, s. 85.

⁴⁹ Halil İnalçık, “Otman Baba ve Fatih Sultan Mehmed”, *Doğu Batı Makaleler I*, İstanbul 2006, s. 139-163.

menâkıbnâmelere bigane kalmak “savurganlıktır”. Bu metinlerin oluşturulduğu toplumsal bağlam ve üretildiği zihnî süreçlere odaklanıp, kendine has yöntemle tarihî okumaların yapılabileceği kanaatini taşır⁵⁰.

Erken dönem tasavvuf yaşantısı bağlamında bugün elimizde bir hayli menâkıbnâme mevcuttur. Ancak, 19. yüzyıl kaynakları ile mukayese edildiğinde 15. yüzyıla kadar üretilmiş menâkıbnâmelerin sağlamlarını yapacak yeterli ölçüde tarihsel kaynak/malzeme elimizde yoktur. Diğer bir ifadeyle söylenecek olursa, erken dönem yazılmış menâkıbnâmeler için, tıpkı Batılı örneklerde de görüleceği üzere⁵¹, paradoksal bir durumu özetleyen “minimum kaynak, teferruatlı bilgi” ikilemini gözlemlemek mümkündür⁵². Bu menâkıbnâmeler üzerine pek çok araştırma yapılmış ve nasıl incelenmesi gerektiği, edisyon-kritikleri, tarihsel gerçekliklerle olan bağlantısı gibi belli başlı mevzularda önemli tespitlere ve bulgulara ulaşılmıştır⁵³. Gerçek olay-

⁵⁰ Rıza Yıldırım, “Efsanede Gizli Gerçek Bir Tarih Kaynağı Olarak Seyyid Ali Sultan Velâyetnâmesi”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 6, Güz 2007/Kış 2008, s. 9-37.

⁵¹ Şüphesiz bu tür handikapları bünyesinde ihtiva eden bu edebî türe yönelik son zamanlarda, bilhassa Batı’da çok ilginç yaklaşım tarzlarının geliştiğinden ve okuma biçimlerinin farklılaştığından bahsetmek gerekecek. Bu bağlamda, yukarıda da değindiğimiz önemli bir araştırmacının emek mahsulü çalışmasında vurguladığı gibi menâkıbnâmeler evliya hakkında doğrulanabilir “çetin malumât” sunabildiği gibi tarihsel vakıya göre yanlışlanabilir bilgi de verebilir. Menkâbelerdeki dil bu anlamda çok sembolik bir mahiyettedir. Bu sebeple, “metafor vadisinde belirsizlik kraldır” özdeyişi çerçevesinde menâkıbnâmeler için sembolik değerlerine atıfla katmansal okuma biçimleri geliştirilmiştir. Nitekim, Kuzey Afrika’daki menâkıbnâmeler üzerine ihtisasını yapan Vincent Cornell’in analizlerine bakıldığı zaman, menâkıbnâmelerin mecazdan daha çok simgesel bir okuma olduğu ve retorikten ziyade tecrübeyi kullandığı görülür. Böylelikle, metin içindeki kurguların ve muharrefatın menfi anlamda çağrışımları ayıklanarak, “anlamın çözümlenmesi” elde edilir. (John Renard, a.g.e, s. 247-52).

⁵² Rusya’nın kuzeybatısında Ladoga gölü bölgesindeki meşhur Valaam Manastırı hakkında son zamanlarda yapılmış ilginç bir çalışma bize bu tür mistik yapılarının tarihlerinin benzerlikleri adına çok önemli veriler sunmaktadır. Bizdeki menkâbelerde de görüleceği üzere, Manastır özelinde kuruluş tarihi ve kurucular hakkındaki bilgilerin çeşitliliği ve çelişikliği göze çarpan ilk ayrıntılardır. Finlandiya’da yapılan bu çalışma için bkz. Katti Parppe, *Saints, Legends and Forgeries The Formation of the Historiographical Image of Valaam History*, Tampere 2010.

⁵³ Bu konuda yapılmış önemli bir çalışma için bkz. Orhan Köprülü, *Tarihi Kaynak Olarak XIV. Ve XV. Asırlardaki Bazı Türk Menâkıbnâmeleri*, Basılmamış Doktora Tezi, 1951. Keza, tarihsel bir kaynak olarak menâkıbnâmelerin kullanım şekli hususunda aydınlatıcı fikirler ortaya koyan Abdülbaki Gölpınarlı’nın *Velâyetnâme* neşrinin mukaddimesinde dile getirdiği hususlar haiz-i ehemmiyettir. Bkz. *Velâyet-nâme Manâkıb-ı Hüncâr Hacı Bektâş-ı Velî*, haz. A. Gölpınarlı, İstanbul 1958, I-XXXVI. Burada geçtiği-

ların deforme edilmiş hali olarak da tanımlanabilecek olan menkabelerin yazılış tarihleri bu bağlamda öne çıkar. Zira, velinin ölüm tarihiyle menka-benin kaleme alındığı tarih arasındaki makas ne kadar açılırsa, tahrifat da o nispette büyük olur⁵⁴.

Buraya kadar, menâkıbnâme ve tarihyazımı arasındaki münasebete değinildi. Aşağıda örnek vermek amacıyla, 20. yüzyılın ilk çeyreğinde üretilmiş bir menâkıbnâmeyi inceleyecek ve tarihsel bir kritiğini yapacağız. Bu örnek bir bakıma, kaynakların çapraz bir şekilde değerlendirilmesi ve yorumlanması hususunda fikir verebilir. Dolayısıyla, hermenötik bir oku-madan daha ziyade, basit gelebilecek bir metodolojik sağlama ile menâkıb ve tarihsel olgular arasındaki uyum ya da gerilim noktalarına işaret ederek, kullanılması gereken üslup açısından bazı teklifler sunacağız. Çünkü, buradaki hareket noktamız 19. yüzyılda tarihi bir kaynak olarak kullanabileceğimiz materyalin eskiye nispeten çeşitlenmesi ve daha sahit bilgi ihtiva etmesi olgusudur.

Mesnevîhan Hoca Hüsâmeddin Efendi ve *Tenşîtü'l-Muhibbîn*'in Tarihsel Okuması

*Tenşîtü'l-Muhibbîn*⁵⁵, Sütlüce Sâdi Dergâhı Şeyhi ve bir dönem Başvekâlet Osmanlı Arşivleri'nde genel müdürlük görevi yapmış olan Midhat

miz yıllarda yapılan ve menâkıbnâme üzerinden mimarî ve siyasal iktidar arasındaki ilişkiye dair bir esere muhakkak değinmek gerekir. Anadolu'daki evliya türbelerinin inşa süreçlerindeki mimari patronaj ile ilgili evliyalara yönelik kaleme alınan menka-beleri politik bir faaliyet bağlamında ele alarak son derece ilginç çıkarımlarda bulunan bu araştırma için bkz. Zeynep Yürekli, *Architecture and Hagiography in the Ottoman Empire Politics of Bektashi Shrines in the Classical Age*, Ashgate Publishing Company, England-USA 2012.

⁵⁴ Ocak, *Menâkıbnâmeler*, s. 38.

⁵⁵ Eş-şeyh Mehmed Elif Hasîrîzâde, *Tenşîtü'l-Muhibbîn bi menâkıbü'l-Hoca Hüsâmeddin*, Matbaa-i Âmiri 1343. Bu risale içinde Mevlevî Şeyhi Osman Selahaddin Dede ve Sadî Şeyhi Ahmed Muhtar efendilerin de tercüme-i halleri yazılıdır. Risalenin transkripsiyonu ve kısa bir değerlendirmesi için bkz. Hür Mahmud Yücer, *Eyüp'te Hâtuniye Tekkesi ve "Tenşîtü'l-Muhibbîn bi Menâkıb-ı Hâce Hüsâmeddin"*, *Tasavvuf*, Ankara 2003, s. 219-249. Ayrıca, bu eserin ehemmiyetinden bahseden İsmail Kara (bkz. A. mlf, "Bçyle Şeyhler Tanındınız mı?", *Amel Defteri*, Kitabevi, İstanbul 2008, s. 28-30) 2003 ve 2005 tarihlerinde toplam 70 kişiye vasıl olan iki ayrı öğrenci gurubuyla bu güzide kitabı "klasik usûl" ile takrir etmiştir. Bu çalışma henüz basılmamış olmakla beraber hazır haldedir. Bir nüshasını benimle paylaşan meslektaşım Yard. Doç. Dr. Filiz Dıgıroğlu'na teşekkür ederim.

Sertoğlu'nun kayınbabasının pederi olan Hasîrîzâde Elif Efendi⁵⁶ tarafından yazılmış geç dönem bir menâkıbnâme örneğidir. Ağırlıklı olarak Hoca Hüsâm diye maruf 19. yüzyılın meşhur mesnevîhânı Hoca Hüsâmeddin Efendi'nin (1770-1864) hayatını konu edinir. Erken dönem muadilleriyle karşılaştırıldığı zaman sade bir anlatıma ilaveten bilhassa mübalağalı keramet bahislerinin yok denecek kadar az olduğu bir muhtevaya sahiptir. Hatta, bu anlamda yorumsamacı bir analize ihtiyaç duyulmayacak kadar yalın bir tarihsel kaynak olarak bu eser emsallerine nispeten üstündür. Sadece bu matbu eseri kullanan bir tasavvuf tarihçisinin ulaşacağı hükümler ile bu esere ilaveten arşiv vesikalarına müracaat eden bir diğer araştırmacının varacağı yargılar arasında ne tür bir farkın oluşabileceğini göstermek için adı geçen eser çok güzel bir örnek teşkil eder. Bu vesileyle, çeşitli kaynaklar arasındaki anlatıların ve malumatın farklılaştığı ya da kesiştiği kümeleri yakından görmek pekâlâ mümkündür.

Hoca Hüsâmeddin Efendi hakkında doğrudan ya da dolaylı bir çalışma yapıldığı farz edildiği takdirde, yukarıda adı geçen eseri kullanmak elbette zorunludur. Bu eseri baz alarak şeyh hakkında doğumu, ailesi, tahsili, icazeti gibi mevzulardan ders usulü, mensup olduğu tarikatı, kaldığı tekkeler, medreseler, öğrencileri ve şahsiyeti hakkında çok esaslı, bazen doğrudan gözlemlerin bazen de dolaylı rivayetlerin olduğu görülür. Örneğin Elif Efendi, onun devlet ricali ve siyaset karşısında takındığı tavır⁵⁷ aşağıda görüleceği gibi ilginç anekdotlar ile şu şekilde anlatır:

“Bu bâbda fakîrin mu'temedun aleyh bazı zevâtan mes-mû'um olduğuna göre Hacı Evhad Tekyesi'nden Hatuniye Dergâhı'na sebeb-i nakilleri hazret-i üstadın celâlet-i şân u salâh ve ilm ü irfânı şâyî olarak nihayet Sultan Abdülmecid Han hazretlerinin sem'ine de vâsıl olmağla meclisinde bulu-

⁵⁶ Bir dönem Meclis-i Meşâyih reisliğinde de bulunmuş olan Elif Efendi'nin hayatı için bkz. Nihat Azamat, *Elif Efendi, Hasîrîzâde*, TDVİA, XI, 37-38.

⁵⁷ Hoca Hüsâm Efendi, yaşadığı dönem itibarıyla yediden yetmişe İstanbul halkının tanıdığı ve hürmet ettiği bir şeyhtir. Ayrıca, İstanbul'daki mesnevîhanlık geleneğinin en önemli temsilcilerinden olup, derslerine avamdan havassa pek çok kişinin katıldığı bilinir. Sultan Abdülaziz'in davetini geri çevirmesi üzerine şayi olan menkabe herhalde en üst seviyede bir anlatımı M. Akif'in Safahat'ında bulur. Bu menkabe etrafında dönen rivayetleri tarihsel bir kritik ile değerlendirilmesi için bkz. Varol, *a.g.e.*, s. 13-16.

nup teberrük etmek arzu buyurmuşlar ise de Hacı Evhadüdin Tekyesi Camii'nde mahfil-i hümayûn olmadığı arz edilmesi üzerine dergâh-ı şerif ile camiin tamir ve mahfil-i hümayûn ilave edilmesine irâde-i seniyye sudûr etmiş. Ancak bunlar hazret-i üstaddan gizli tutularak camiin muhtac-ı tamir olmasına mebnî tamiri istid'â edilmesi için müşârun ileyhden dergâh-ı şerif şeyhi Hacı Sûfi Efendi isti'zân etmiş müşârun ileyh de müsaade etmiş ve başlanmış. Tamirat ve inşaatın sonlarında bir gün hoca hazretleri Hacı Sûfi Efendi'ye, "Sûfi bu tamir ne kadar uzadı, hâlâ bitmedi ne oluyor", demiş Sûfi Efendi de, "Tamir tamam oldu efendim, boyanıyor", demiş. "Haydi gidelim, görelim, bakalım nasıl olmuş", diyerek camiye girmişler. Beğenmiş lakin mahfil-i hümayûn nazarına tesâdüf etmesi üzerine istiğrâbla, "Bu nedir?" demiş. Sûfi Efendi şaşırmış: "Efendim tamir olunan cevâmi'e mahfil-i hümayûn inşası irâde-i seniyye iktizâsından imiş de Evkâf-ı Hümayûn nâzırı buraya da mahfil yapılmasını emretmiş, onun için yaptılar", demiş. Hazreti üstad, "Ha anlaşıldı", diyerek hücre sine avdet ile hizmetinde olan Mustafa Efendi'ye, "Mustafa, şu pılıpırtıyı topla!" emrini vererek hemân Hatuniye Tekyesi'ne nakl ile şu belâ-yı mânevîden firâr etmiş."⁵⁸

"Uhdesine hiçbir cihet ve vazifeli ders ve vaaz ve tezkîr ve meşihât, adem-i râğbet ve kabulüne mebni tevcîh olunmamış binâenaleyh nâm-ı âlileri devâir-i devlet ve daire-i Evkâf defâtirinden hiçbir deftere her ne suretle olursa olsun yazılmamış âhir ömrüne kadar bütün tadrîs ve mevâ'iz ve irşâdâtından dolayı bir kimseden ücret ve vazife almayıp hemân hasbeten lillah okumuş, okutmuş ve halkı dinen ve ahlâken ve amelen tarîk-ı hakk u salâh ve istikâmete li-vechillahi Teâla delâletle irşâd etmiştir. Bazı meşâhir gibi -velev ki limaslahatin olsun- umûr-ı dünyeviyye ve siyasiyye içinde de bir lahza bile bulunmamıştır."⁵⁹

Yukarıda peşi sıra verilen iki anlatıyı ayrı ayrı ele almak uygun olacaktır. İlkinde, Elif Efendi, mutasavvıflara has güzel üslûbuyla ve

⁵⁸ *Tenşitü'l-Muhibbîn*, s. 9-10.

⁵⁹ *A.g.e.*, s. 23.

terminolojik diliyle süslediği bu hikâyenin üzerine, aynı satırlarda bir başka rivayetten daha bahis açar. Şeyhin halifelerinden Mustafa Vahyî Efendi tarafından yazılan bir eserde⁶⁰ bu hadiseden söz edilmediğini de ekler. Yukarıda ıktibas edilen anlatı üzerine, Hoca Hüsâmeddin Efendi'nin dönemin padişahına karşı mesafeli bir tavır aldığını söylemek mümkündür. Bu, padişahın şahsından daha ziyade, mutasavvıfların devlet kapısına karşı ideal duruşlarını temsil etmesi cihetiyle fevkalade önemli bir ayrıntı olarak kabul edilebilir. Nitekim, M. Akif'in şeyh hakkında şiir yazmasına sebebiyet veren yukarıda temas ettiğimiz diğer bir olayda da bu kez müstağni bir edayla davet teklifi reddedilen kişi Sultan Abdülaziz'dir. Dolayısıyla, kadimden bu yana bazı büyük sufilerin idarecilere karşı takındığı söylenen faziletli ve erdemli davranış kalıbının asırlar sonrasında Hoca Hüsâmeddin Efendi'nin şahsında sürdürüldüğü görülür.

İkinci rivayet ise, ilkinde nazaran çok daha kesin hüküm cümleleri ihtiva eder. Bu anlamda, Hoca Hüsâmeddin Efendi hiç bir şekilde devletten ya da bir vakıftan maaş almamıştır. Hatta ismi her hangi devlet dairesine veya bir vakıf defterine dahi kaydedilmemiştir. Böylelikle, şeyhin tek gayesinin hiç bir ücret talep etmeden halkı irşât etmek olduğu, diğer bazı zevât gibi siyasete karışmaktan imtina ettiği anlaşılmaktadır. Şüphesiz bu ilkeli tavır, çevresi ve müridânı tarafından şeyhe daha fazla hürmet gösterilmesine neden olmuş gibi görünüyor. Nitekim bu son cümlelerinden önce şeyhin kişisel tutum ve tavırlarının özetlendiği bahiste, babasının mirasına el sürmediği ve hayatı boyunca medrese ve tekke gibi mahallerde uzlet-nişîn bir yaşayışı tercih ettiğini vurgulaması da fevkalade şâyan-ı dikkattir. Hoca Hüsâmeddin, aslında doksan küsur senelik hayatında İslam mutasavvıflarının ideal özelliklerini şahsında temsil eden bir şahsiyet olarak temâyüz etmektedir.

Sadece Elif Efendi'nin bu rivayetleri ile hareket eden ve başka diğer kaynaklara bakma külfetine katlanmayan⁶¹ bir tasavvuf tarihçisi doğal olarak bu anlatının tesiriyle yukarıda betimlemeye çalışılan portreyi yeni-

⁶⁰ Hoca Hüsâmeddin Efendi'ye 32 yıl hizmet etmiş halifelerinden biri olan Mustafa Vahyî'nin bu eserinde, üstadından bahis vardır. Mustafa Vahyî, *ed-Dürretü'l-Azizîyye fi'l-fevâidi'l-kaviyye*, Matbaa-ı Âmire 1281, s. 30-43.

⁶¹ Pek tabi bahsi geçen muhayyel tasavvuf tarihçisinin Mustafa Vahyî, Cevdet Paşa, Hüseyin Vassaf, Aşçı İbrahim Dede ve İhtifalçı Mehmed Ziya gibi müelliflerin teliflerine bakmış olduğu da kabul edilebilir.

den üretmekten başka bir şey yapmayacaktır. Bu tasvirde, devlete ve devlet ricaline her şekilde mesafeli duran, onların taleplerine veya teveccühlerine kulak asmayan, hatta maddi desteklerine tenezzül etmeyen büyük bir şeyh vardır. Buna rağmen, devlet ricalinin ise şeyhe teveccühünün tam olduğu ve bazı önemli bürokratların dersleri takip ettiği söz konusu menâkıpta yer bulur⁶². Peki, döneme ışık tutan diğer birincil kaynaklar ve bilhassa arşiv vesikaları bu betimleme hakkında ne demektedir? Acaba, bu tasvirleri destekleyecek malumatı diğer kaynaklarda bulmak mümkün müdür? Bu eser, ömrü ağırlıklı olarak 19. yüzyılda geçmiş bir tarikat şeyhinin hayatını konu edindiği için, rahatlıkla söz konusu şeyh hakkında başka kaynaklardan bilgiye ulaşılabilir. Böylece, daha sağlam ve tutarlı, birbirini tamamlayan, tefsir eden ya da daha farklı düşüncelerin oluşmasına zemin hazırlayan çıkarımlara ulaşılabilir.

Hoca Hüsâmeddin Efendi gibi haftanın belirli günlerinde hâdis, tefsir ve Mesnevî dersleri yapan ve büyük bir kalabalık tarafından teveccüh gösterilen⁶³ böyle bir şahıs hakkında arşiv evrakının olmaması neredeyse imkânsızdır. Nitekim Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yapılacak sathi bir taramada dahi muhterem şeyh hakkında nitelikli bazı evraka ulaşılabilir. İşte, yukarıda verilen bilgilere ilaveten arşiv evrakına bakıldığı zaman gerçekten Hoca Hüsâmeddin Efendi'nin ders verdiği Yedikule'deki Hacı Evhâd Tekkesi'nde 1851 yılının baharında esaslı bir tadilat ve tamiratın olduğu görülür. Meclis-i Vâlâ'da kaleme alınan bir mazbatada Yedikule'de bulunan bu tekkenin tamiri için tekke mensuplarının bir arzuhal sundukları ve bunun üzerine tekkenin içerisinde bir adet mahfil-i hümayûn, sebil ve muvakkithâne inşa edileceği beyan edilmiştir. Yapılan keşif sonrasında öngörülen masraf 175.000 (350 kese) kuruştur. Ancak, tekkenin şeyhi Sufî Mehmed Efendi'nin beyanıyla Cuma günleri dergâhta Mesnevî dersleri veren Hoca Hüsâmeddin Efendi'nin gönlü bu kadar büyük bir masrafa razı olmamıştır. Genelde çoğu vaktini Eyüp'teki Hatuniye Dergâhı'nda geçirdiği için yapılacak bu masrafa gerek olmadığı belirtilir. Hoca

⁶² Örneğin bir mesnevî dersi sırasında geç geldiği halde her zaman ki yerine oturmaya çalışan "kudemâdan" bir bürokrata şeyhin tekdir ettiği anlatılır. (*Tenşîtü'l-Muhîbbîn*, s. 24) Görüldüğü gibi, şeyhin burada da devlet ricaline müdaraat etmediği izlenimi verilmektedir.

⁶³ Osanzâde Hüseyin Vassaf, *Sefîne-i Evliyâ*, (Haz: Mehmet Akkuş-Ali Yılmaz), Kitabevi, İstanbul 2006, s. 205-208.

Hüsâmeddin Efendi, 40-50 bin kuruşluk bir masrafla tamiratın yanı sıra sadece mahfil-i hümayûn yapılmasına rıza göstermiştir. Şeyhin “marzîsini” bu şekilde aktaran meclis üyeleri gerekli olan muamelenin yapılması için irade-i seniyye çıkartarak Evkaf Nâzırı’na talimat verirler⁶⁴.

Aradan yaklaşık üç buçuk ay geçmiş olmasına rağmen tamiratın yapılmadığı duyulur ve bir an önce ifası hususunda yeniden bir irade çıkartılır⁶⁵. Bu süreçte, ikinci bir keşfin daha yapıldığı ve tekkenin tamiri hususunda Hoca Hüsâmeddin Efendi’nin isteğinin ne olduğu daha vazıh bir surette belgeler üzerinden takip edilebilir. Buna göre, şeyh bütün bu “zâid” masraflardan kaçınmak gerektiğini, avluya bir şadırvan ve cami-tekkenin odalarının “metânet” üzere tamir edilmesini “mukaddem ve muahhar” yetkililere söylemiştir. Meclis-i Vâlâ’ya sunulan bu takrirde, bir önceki keşifte “her nasılsa zâid şeyler ilave edilmiş ise de” bundan vazgeçilmiş ve külfetsiz bir şekilde avluya bir şadırvan ile odaların tamir edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca, Cuma günleri şeyhin orada yaptığı Mesnevî derslerine “teberrüken teşrîf-i hazret-i şehriyârî mülâhazasına mebni” bir de mahfil-i hümayûn ve teneffüs odası yapılması emredilerek ne kadar masraf olursa bunun Evkâf tarafından karşılanması istenmiştir⁶⁶.

Yukarıda özet halinde takdim edilen resmî evrakın muhtevasını daha iyi anlayabilmek için menâkıbnâmeyle mukayese yapmak gerekir. Menkabeye göre, Hoca Hüsâmeddin Efendi’nin Yedikule’deki Hacı Evhâd Tekkesi’nde⁶⁷ verdiği Mesnevî derslerinin şöhretini duyan padişah derslere iştirak etmek istemiş ve bu vesile ile tekkede köklü bir tamiratın başlaması için adım atılmıştı. Ancak, belgelere bakıldığında, evvela tamir isteğinin o günkü şeyh Sufi Mehmed tarafından yapıldığı anlaşılıyor. Tadilat için keşif yapıldığında, Hoca Hüsâmeddin Efendi 350 kese olarak ifade edilen bu masrafı tabir-i câiz ise israf olarak görmüş ve olaya müdahale etmiştir. İlk

⁶⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), İrade-i Meclis-i Vâlâ (İ. MVL), 195/6007, 20 Aralık 1850-15 S 1267.

⁶⁵ BOA, İrade-i Dâhiliye (İ.DH), 232/13996, 3 Nisan 1851-1 C 1267.

⁶⁶ BOA, Meclis-i Vâlâ (MVL), 328/79, 26 Nisan 1851-24 C 1267.

⁶⁷ Burası aynı zamanda Mimar Sinan’a atfedilen bir cami olup, Sultan Abdülmecid’in yaptırdığı tamirden ve Hoca Hüsâmeddin Efendi’den bahseden bir kitabe mevcuttur. Burada hâk edilen şiirin son mısraında düşürülen tarih Hicrî 1267’dir. Bu tamirin gerçekleştiğini gösterir. bkz. İbrahim Hakkı Konyalı, *Mimar Koca Sinan’ın Eserleri*, İstanbul 1950, s. 89.

belgede ifade edildiği gibi, şeyh buna rıza göstermemiş, yalnız mahfil-i hümâyûn dahil 50.000 kuruşluk bir masrafa onay vermiştir. Ayrıca, şeyhin vaktinin çoğunu Yedikule'den çok Eyüp'te geçirdiği vurgulanmıştır.

Diğer belgelerden de görüleceği üzere, sürecin üç buçuk ay kadar uzaması ortada bir sorun olduğunu gösterebilir. Ancak, bu zaman zarfı kış ayına tekabül ettiğinden belgede belirtilmese de tamirat için mecburen beklenilmiş de olabilir. Ayrıntılara inildiğinde, şeyhin tamirat olarak sadece şadırvan ve odaların onarılmasına onay verdiğinin belirtilmesi hakikatten menkabede anlatılan hususu teyit eden bir açıklama gibi durmaktadır. Zira, ilk belgede şeyhin mahfile rıza gösterdiğinin belirtilmiş olmasını padişahlık makamına duyulan saygının bir ifadesi olarak yorumlamak mümkündür. Hatta, bu türden bir ifadeyi tekke şeyhinin ya da meclis üyelerinin eklemiş olması kuvvetle muhtemeldir. Dolayısıyla, burada resmi evrak ve menâkıp beraber okunduğunda olayın aslına dair daha güçlü bir şekilde yargıya varmak mümkün olmaktadır. Zira, resmi belgelerin soğuk yüzü bazen olayların nasıl cereyan ettiğini tam yansıtmayabilir, ancak döneme ışık tutan diğer kaynaklarla birlikte okunursa⁶⁸ anlam kazanır. Yukarıda zikredilenler aslında belgenin menâkıbı açıklamasından daha ziyade, menâkıbın belgeyi vuzuha kavuşturmasına verilebilecek bir örnektir.

Hoca Hüsâmeddin Efendi'nin devletten ya da vakıflardan maaş almadığına yönelik ibarelere gelince, bu kez tersi bir durum söz konusudur. 1836 yılına ait bir kayıta, Hacı Evhâd Tekkesi'nde "uzlet-nişîn" bir vaziyette "Mesnevî ve ulûm-i nafia" dersleri veren Hoca Hüsâmeddin Efendi için Evkaf Nâzırı "kayd-ı hayat" şartıyla aylık 100 kuruş maaş tahsis edilmesini istemiş ve bunun üzerine bir hatt-ı hümâyûn çıkarılmıştır⁶⁹. Vakıa, burada söz konusu maaşın doğrudan doğruya devlet tarafından tahsis edildiği ve şeyh tarafından bir talebin olmadığı söylenebilir. Bununla beraber, bu maaşın yaklaşık altı yıl kadar alındığı bir başka belgeden anlaşılmaktadır. Ancak, bu kez maaşın 1842'de Eyüp'teki Hatuniye Tekkesi için taamiyeye dönüştürülmesi bizzat şeyh tarafından istenmiştir. Hoca Hüsâmeddin Efendi'nin yapmış olduğu başvuruda, yaşlılığını bahane ederek kendisine tahsis edilen bu maaşın Evkaf tarafından tekke için taa-

⁶⁸ Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim, İstanbul 2004, s. 196.

⁶⁹ BOA, Hatt-ı Hümâyûn (HAT), 551/27167, 1836-37/1252.

miyeye tahvil edilmesi talep edilmiştir⁷⁰. Aslında, şeyhin gerçekten menâkıpta anlatıldığı gibi, sade bir yaşayışı ve uzleti tercih ettiği, bununla beraber herhangi bir maaş talebinde bulunmadığını söylemek mümkün ise de onun hiçbir vakıf kaydında isminin olmadığını iddia etmek doğru değildir. Buna ilaveten, şeyhin gerek Hacı Evhâd gerekse Hatuniye tekkeleri için bizzat yardım talep ettiği de belgelerden takip edilebilecek bir olaydır⁷¹. Ayrıca, şeyhin hakikatten fazilet sahibi ve erdemli olduğunu ortaya koyan resmi kayıtların olduğunu da vurgulamak gerekir⁷².

Mamafih, menâkıptaki üsluptan hareketle şeyhin devlet ricaline karşı mesafeli ve haşin olduğu izlenimine kapılmak bu anlamda yanlış olacaktır. Zira Hoca Hüsâmeddin Efendi'nin devlet ricaliyle normal boyutlarda bir ilişki çerçevesine sahip olduğu ve zaman zaman bir takım ricalarda bulunduğu görülür. Misal vermek gerekirse, Eyüp'te Ermenî Patrikliği'nin talebi doğrultusunda açılmak istenen bir yola, Hoca Hüsâmeddin Efendi'nin karşı olduğu ve bu vesileyle yolun açılmadığı bilinmektedir⁷³. Keza, Sultan Abdülaziz'in kılıç kuşanma merâsimi (*taklid-i seyf*) sırasında dua eden üç meşâyih'ten birisi de Mesnevîhan Hoca Hüsâmeddin Efendi'dir⁷⁴. Bu durum şeyhin padişah başta olmak üzere devlet makamına bütün bütün uzak olmadığını göstermekle kalmaz, aynı zamanda devlet katındaki

⁷⁰ BOA, İ. DH, 57/2803, 17 Nisan 1842/6 Ra 1258.

⁷¹ Hatuniye Dergâhı'ndaki hücrenişin ve misafirlerin masrafları için Biga Sancağı'nda Lapseki Kazası'na bağlı Çardak karyesindeki vakıf gelirlerinin Hoca Hüsâmeddin Efendi'nin talebi doğrultusunda kendi adına kaydedilerek, evrakta düzeltme yapıldığı anlaşılmaktadır (BOA, Cevdet Maliye[C.ML], nr. 3212, 2 Şubat 1847/15 S 1263). Şeyhin halifelerinden Mustafa Vahî Efendi'nin yazmış olduğu bir arzuhalde ise Eyüp'teki tekkeye gelen giden çok olduğu için mevcut taamiye miktarının yeterli olmadığı ve Hoca Hüsâmeddin Efendi'nin isteği üzerine Evkâftan bir miktar sade yağ ve pirinç istediği görülmektedir (BOA, İ.MVL, 320/13603, 10 Aralık 1854-19 Ra 1271).

⁷² Lapseki Çardak'ta kendi adına tahsis edilen vakıf gelirinde çıkan bir problem üzerine, vakfın mütevellisinin bir döneme ait gelirin tamamında hak iddiası üzerine, şeyhin tepkisi son derece ilginç ve emsallerine göre çok farklıdır. Zira, benzer durumlarda mücadeleci tekke şeyhi tiplerine sıkça rastlamak mümkündür. Şeyh Hoca Hüsâm, mütevellinin haklı olması durumunda gelirin ona verilmesini ve başka bir fondan ise tekkenin taamiyesinin karşılanmasını talep etmektedir. (BOA, Sadaret Mektubî Kal. Meclis-i Vâlâ Evrâkı [A.MKT.MVL], 52/100, 11 Mayıs 1852/21 B 1268).

⁷³ Varol, *a.g.e.*, s. 225.

⁷⁴ *Vakanüvis Ahmed Lütfî Efendi Tarihi*, Haz: M. Münir Aktepe, TTK, Ankara 1993, X, 13.

kıymetini de ortaya koyar. Nitekim, vefatından sonra Eyüp'teki tekkenin haziresine gömüldüğünde türbe şebekesinin inşa masrafları Hazine-i Hassa'dan karşılanmıştır⁷⁵.

Burada konunun bütünlüğünü bozmamaya özen göstererek sadece bir örnek olay olarak Hoca Hüsameddin Efendi'den bahsedildi. Hakkında müstakil bir menkabe yazılmasına mukabil, çeşitli açılardan başka kaynaklar ve arşiv evrakı ile desteklenebilecek bir biyografi çalışmasının nasıl olması gerektiği hususunda kısa bir tahlil yapıldı. Yoksa konumuz adı geçen şeyhin incelenmesini içermemektedir. Netice olarak, son dönem Osmanlı tasavvuf tarihi çalışmalarına bütüncül bir perspektifle yaklaşım, kaynakları karşılıklı olarak mukayese edip kullanarak yapılacak çalışmaların çok daha tutarlı ve güvenilir olacağını söylemek gerekir. Aksi takdirde, devrin en önemli resmî ya da gayr-i resmî birincil kaynaklarını görmezden gelen ve gereği gibi bunlardan istifade etmeyen araştırmaların bekleneni veremeyeceği gayet açıktır. Özellikle, tek bir kaynağın etkisinde kalarak net ve kesin bir üslup kullanılmasının mahzurlu olduğu vurgulanmalıdır. Böyle yapılmadığı durumlarda çok sık görüldüğü gibi, menkabenin esas gayesi olan evliya kültürünün yüceliği, anakronik ya da makul olup olmamasına bakılmaksızın büyük bir huşu içerisinde kabul edilmektedir. Eğer sağlam veriler ile hareket etmek isteniyorsa, bilhassa arşiv evrakının içerdiği görece nesnellikten behemehal faydalanmak icap edecektir. Böylelikle, incelenen konunun sonraki çalışmaları yanılt(a)mayacağı bir temel oluşturması mümkün olacaktır.

Arşiv Koleksiyon ve Tasniflerinin Alana Katkıları

Yukarıda da değinildiği gibi, ismi geçen arşivler tasavvuf tarihi çalışmalarında pek çok tartışmalı ve belirsiz konuları vuzuha kavuşturacak materyal ile doludur. Binaenaleyh, bu alanda yapılacak bütün çalışmaların her halükârda ilgili arşivlerden faydalanması lüzumunu yeniden tekrar etmeliyiz. Bu minval üzere söz konusu arşiv belge ve defterlerinin hangi hususlar açısından çalışmalara katkı sunacağını kısaca ve kabataslak özetleyerek bir kaç örnek vermek konunun aydınlanması için elzemdir.

⁷⁵ BOA, Sadaret Mektubî (A.MKT.MHM), 328/82, 8 Nisan 1865-12 Za 1281; Hazine-i Hassa İrade (HH.İ), 41/9, 27 Temmuz 1864-23 S 1281.

Arşiv evrakı, gerek geç dönem gerekse erken modern dönemlerle ilgili Osmanlı merkez ve taşrasındaki tekke sayıları, isimleri, tarikat nispetleri, tekkelerin tarikatlar arasında el değiştirmesi, vakıf gelirleri, vakfiyeleri, şeyh ve derviş isimleri, tercüme-i halleri, eğitimleri, icazetleri, silsileleri, meşihat mücadeleleri, şeyh aileleri, gündelik hayattaki tesirleri, meslekleri, ticaret, hayvancılık ve tarım gibi ekonomik faaliyetleri, tekke içerisindeki âyinleri, yemek kültürleri, ilmiye mensuplarıyla olan ilişkileri, telif faaliyetleri, kürsü şeyhlikleri, merkez-çevredeki devlet idaresiyle olan uyum ya da çatışma odaklı münasebetleri, saray ve harem ile olan çok boyutlu ilişkileri, cephe/cephe gerisindeki işlevleri ve kültürel/sanatsal hayata katkıları gibi daha eklenebilecek olan pek çok konuda zengin, renkli ve güvenilir malzeme sağlar. Bu malzemeler, tasavvuf literatüründe bazen hiç rastlanmayan yeni bilgiler sunabildiği gibi bazen de şifahî olarak intikal eden rivayetlerin tashihinde mühim roller üstlenir.

Arşiv vesikaları, tekkelerin ve şeyhlerin isim, konum ve kimliklerinin doğru bir surette belirlenmesine yardım eder. Bilhassa, İstanbul merkezli yazma ve matbu bu hususta pek çok eser vardır. Bir kısmı “mecmua-yı tekâyâ” şeklinde tanımlanan bu kaynakları tek tek sıralamak bu çalışmanın hedefi kapsamında değildir⁷⁶. Ancak, bu tür listeleri besleyecek, doğrulayacak, düzelterek ve tamamlayacak olan yegâne kaynağın da bahsi edilen arşivler olduğundan kuşku duyulmamalıdır. Şeyh atamaları, maaş, vazife, berât değişiklikleri, et, kurban, Muharremiye ve taamiye tahsislerine dair tekil belgeler ve toplu listeleri havi evrak ya da defterler bazen mevcut kaynak listelerinde hiç tesadüf edilmeyen isimlere yer verebildiği gibi, bazı tekkelerin ikinci, üçüncü isimlerini ortaya çıkarmakta ve bazen de mevcut yanlışları düzeltmektedir. Üsküdar Sultantepeşi’ndeki meşhur Özbekler Tekkesi’nin şeyh listesine bakıldığı zaman, meşhur Zâkir Şükrü Efendi’nin⁷⁷ ve diğer kaynakların zikretmediği birkaç şeyhin daha meşihat

⁷⁶ Bu kaynakların sunduğu tekkelerin sayısal durumuna dair son zamanlarda yapılan bir araştırmada bu yazma ya da matbu kaynaklar 23 farklı başlık altında toplanmıştır (Erkan Övüç, *Mecmua-yı Tekâyâların Serencâmı ve Yeni Bir Liste Neşri*, Tasavvuf, 27 (2011/1), s. 269-320).

⁷⁷ Tabibzâde Mehmed Şükrü b. İsmail, *İstanbul Hânkâhları Meşâyihî*, (Haz: Turgut Kut), Harvard 1995, s. 72-73.

makamında bulunduğu görülecektir⁷⁸. Bu kayıtların sadece devletin merkezini değil, taşrasını da kapsamakta olduğu hatırlanacak olursa, daha önce “keşfedilmemiş” meşâyih ve tekkelere rastlamak mümkün olacaktır.

Geç dönem Osmanlı tasavvuf tarihine yönelik kaynakların çeşitli ve çok sayıda olmasının tarihçilik açısından mühim açılımlara vesile olacağından şüphe duymamak gerekir. Son yarım asırdır, bilhassa prosopografik ve mikro tarih çalışmaları revaçtadır. Bilindiğı üzere, prosopografi ortak bir kökenden gelen guruplara yönelik genel özelliklerin ortaya çıkarılmasını sağlayan toplu araştırmalardır⁷⁹. Bu bağlamda, tekke şeyhlerinin şahsi yaşantı, eğitim-öğretim, mesleki formasyon gibi hususiyetleri üzerine mukayeseli biyografik çalışmalar yapmak ve eldeki bazen toplu bazen de dağınık haldeki veriyi bir araya getirerek bir takım araştırmalarda bulunmak mümkündür. Vaktiyle, Meclis-i Meşâyih kayıtlarına dayanılarak İstanbul meşâyihinin hal tercümelerine yönelik yapılmış olan bir metin neşrinin bu manada yeniden ele alınmasında fayda olacaktır⁸⁰. Mikro tarih alanında ise bir tekke monografisi, bir şeyh biyografisi için gerekli olabilecek olan evrak-ı metruke veya bir tekke mensubunun hatırat, günlük ya da not defterinden hareketle tasavvuf dünyasını tikel örnekler üzerinden keşfetmek de mümkün olacaktır. Bu bağlamda da, gerek arşiv evrakı gerekse kütüphane yazmalarının önemi ortadadır. Buna ilaveten, bugün

⁷⁸ Şeyh Nazar ismindeki bu şahıs 1796-1798 seneleri arasında meşihat makamında bulunmuştur. Bunu biz taamiye beratının isim tashihinden öğreniyoruz. BOA, Cevdet Evkâf (C.EV), nr. 4938, 27 Haziran 1796-21 Z 1210); C.EV, nr. 8528, 21 Kasım 1798-12 C 1212). Bu tekkenin mevcut meşâyih listesinin resmî evrâk ışığında yeniden gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş hali için bkz. O. Yeşilot-Y. Çelik-M. Varol, *İstanbul'daki Türkistan Tekkeleri*, İstanbul 2015, s. 265.

⁷⁹ Bu konuda artık kült haline gelmiş bulunan ve prosopografinin yöntem çeşitliliği, uygulanışı ve kısıtlayıcı özelliklerinin tartışıldığı bir makale için bkz. Lawrance Stone, “Prosopography”, *Daedalus Journal of the American Academy of Arts and Sciences*, Winter 1971, s. 46-79.

⁸⁰ Bu metin neşri için bkz. Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması, (Meşâyih ve Tekkeler)*, Cilt 5, İstanbul 1996. Ne yazık ki bu bilgilerin mevcut olduğu arşiv evrakının kayıp olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında beş adet tercüme-i hâl varakasına ulaşan İsmail Kara, bir yönden prosopografik açılıma vesile olabilecek bir deneme kaleme almış diğer yönden de bunların neşrini sağlamıştır. (İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, Dergâh, İstanbul 2012, s. 313-344).

özel koleksiyonlar halinde sahafların tozlu rafları veya tekke bakiyesi ailelerin vefasız ellerinde bulunan bu türden materyaller değer bilir araştırmacıları beklemektedir⁸¹.

Arşiv evrakının en önemli katkılarından biri de bilhassa olayların tarihi ve kronolojisi hakkında net bilgiler takdim etmesidir. Tarih; zaman ve mekân bağlamında oluştuğuna göre, olayların cereyan ettiği vakti yerinde tayin etmek bazen çok fahiş yanlışların engellenmesini sağlar. Bilhassa, menâkıbnâmelerde sıklıkla tesadüf edilen anakronizmin etkili panzehirlerinden biri işte bu tür tarihî vesikalardır.

Arşiv belge ve defter koleksiyonları, başta padişah olmak üzere sadrazamdan sarayda görevli bir ağaya ya da Bâbüâlî'deki küçük bir katibe kadar devlet erkânı ve memurlarının tasavvufla ilişkilerine dair çok mühim veriler ortaya koyar. Dolayısıyla, çoğu zaman hamasî bir retorik ve basma-kalıp bilgilerin tekrarıyla geçirtilen devlet-tarikat ilişkilerinin, karmaşık, çok boyutlu, menfaat ve propaganda yörüngeli tezahürlerinden samimi olanlarına varıncaya kadar çeşitli malumata ulaşmak diğer kaynakları ihmal etmeden ancak bu koleksiyonları kullanmakla mümkündür. Aksi takdirde, yukarıda da temas edildiği gibi bir takım biyografi ve tercüme-i hal kitaplarında geçen mücerret ifadeler ve tekke çevrelerinin kendi üstünlüklerini vurgulamak maksadıyla ortaya attıkları iddiaları tekrar etmek ne analitik ne de akademik bir bakıştır. Bundan ötürü, Sultan II. Mahmud'u Mevlâlikten Nakşîliğe, Sultan Abdülmecid'i annesiyle birlikte Nakşî-Hâlidîlikten Bektaşîlik ve Cerrahîliğe, Sultan Abdülaziz'i Bektaşîlikten Mevlâvîliğe, Sultan II. Abdülhamid'i Nakşî, Rifâî, Şâzelî ve Kâdirîliğe sokan pek çok rivayetin⁸² de bu vesileyle ihtiyatla karşılanması gerekir. Bu tür ilişkiler siyaset teorilerinin perspektifinden değerlendirmeye muhtaç olduğu kadar,

⁸¹ Bu hususta malum olduğu üzere cıgır açıcı bazı makaleler için bkz. Cemal Kafadar, *Kim var imiş biz orada yoğ iken- Dört Osmanlı: Yeniçeri, Tüccar, Derviş ve Hatun*, Metis, İstanbul 2009. Ayrıca, Taksim Atatürk Kütüphanesi'nde bulunan bir yazmaya dayanarak Üsküdarlı bir tekke şeyhine ait olduğu anlaşılan çok önemli bir not defteri için bkz. Muharrem Varol, "Üsküdarlı Bir Şeyhin Not Defteri: Vukuat-ı Tekâyâ'dan Vukuat-ı Âlem'e Sandıkçı Rifâî Tekkesi ve Çevresi", *VIII. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, İstanbul 2015, III, 91-115.

⁸² Padişahları bu şekilde bir tarikat ile özdeşleştiren bir liste için bkz. Enver Benhan Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi*, Elif Kitabevi, İstanbul 2006, s. 501-502.

döneme ışık tutan resmî evrakın siyak ve sibakına inilerek okunmasına bağlıdır.

Geç dönem Osmanlı tasavvuf tarihi çalışmalarını bilhassa Sultan Abdülaziz sonrasına hasredenlerin mutlaka bakmaları gereken ve bugün hala bâkir bir arşiv olarak araştırmacıları bekleyen Müftülük Arşivi'ndeki Meclis-i Meşâyih tasnifine ayrı bir parantez açılmalıdır. Elli civarındaki defter hacmiyle 1866-1925 arasındaki dönemi ihtiva eden⁸³ gerek merkez gerekse taşraya dair mufassal ve muhtasar kayıtlar son derece önemlidir. Ne yazık ki bugüne değin bu kaynaklar üzerine yapılan çalışma sayısı bildiğimiz kadarıyla bir elin parmaklarını geçmeyecek niceliktedir. Buna bir de nitelik sorunu eklendiğinde⁸⁴, bu alanda daha çok çalışmak gerektiği hakikati kendiliğinden zuhur edecektir. İstanbul tekkelerinin yanı sıra bilhassa taşradaki tekkeler bu arşivde çalışılmayı beklemektedir. Ayrıca, bugüne değin üzerinde çok da fazla çalışma yapılmadığı müşahade edilen taşradaki meşâyih encümenlerinin serencâmı ve gelişimi hakkında buradaki arşivin son derece önemli olduğunu vurgulamak gerekir. Yine de, sadece bu arşivi kullandığı halde diğer kurumsal arşivleri ihmal edecek olan müstakbel tasavvuf tarihçilerine önemli bir hatırlatma olarak, Meclis-i Meşâyih'in

⁸³ Aslında bu aralığı Sultan II. Abdülhamid ile başlatmak daha doğru olacaktır.

⁸⁴ Bu arşiv üzerine malum olduğu üzere ilk çalışma yukarıda kaynağı gösterilen Sadık Albayrak Bey'e aittir. Bu çalışmanın akademik anlamda titizlikten uzak olduğu tartışma götürmez. B. Aydın, İ. Yurdakul ve İ. Kurt'un *Şeyhülislamlık Arşivi Defter Kataloğu* (İstanbul: Diyanet V. Y. 2006) sayılmazsa, ilk akademik çalışma Osman Sacit Arı'ya aittir (*Meclis-i Meşâyih Arşivine Göre Hicri 1296-1307 (1879-1890) Yılları Arasında Osmanlı Tekkelerinde Ortaya Çıkan Problemler*, İstanbul Üniversitesi SBE, Basılmamış-Düzeltilmiş Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005). Ayrıca, geçen yıllarda meclise ait defterlerin bütününe tanıttığı iddiasıyla ortaya atılan ancak seçmeci bir tavırla ve sondaj usulü ile kuruma dair genellemelere ulaşan bir başka çalışma ise yeterince titiz olmadığı gibi, Osmanlı arşiv evrakını ihmal etmiş görünüyor (Zekeriya Akman, *Osmanlı'da Devlet Tekke Münasebtleri Meclis-i Meşâyih*, Elips, Ankara 2013). Bu iki çalışma bütün eksikliklerine rağmen yine de kurumun kendi evrakına istinat ettiği için önem arz etmektedir. Fakat, İstanbul'daki arşivlere gelme veya gelip te istifade etme çabası, külfeti, gayreti ya da en azından niyeti taşımayan bir doktora tezi ise maalesef Tasavvuf tarihi çalışmalarına verilen önemi (!) anlamamıza yardım ediyor (Ekrem Özer, *Osmanlı'da Tekke ve Tarikat Islahatları, -II. Mahmud Dönemi ve Sonrası*, Atatürk Üniversitesi SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Erzurum 2007).

bilinmeyen ilk nizâm-nâmesinin Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunduğu⁸⁵ söylemek herhalde yeterli olacaktır.

Netice olarak, bu makale 19. yüzyıl Osmanlı tasavvuf tarihine dair bir literatür denemesi veya taraması değildir. Fakat, bu konu zaviyesinde üretilen bazı çalışmaların perspektif, metot, muhteva, üslup ve dil açısından bir takım eksikliklerine mücerret ve müşahhas eleştiriler getirmekle beraber, daha çok resmi kurum arşivlerinin kullanılmamasının yaratacağı metodolojik sorunlara atıfta bulunmaktadır. Bu alana dair birincil ve ikincil kaynakların eksiksiz bir şekilde ve bir bütün olarak taranması durumunda daha nitelikli araştırmalar ortaya çıkacaktır. Bilhassa, zaman ve mekân açısından belirgin bölgeleri kısa periyotlar halinde incelemenin uzun vadede nicel ve nitel anlamda güvenilir bir literatür oluşturacağından kuşku duyulmamalıdır. Tekrar etmek gerekirse, kayda değer ve alana katkı yapan orijinal çalışmaların vücuda gelmesi ise tarihçilik yöntemlerine sadık kalmak suretiyle büyük oranda kurum arşivlerinin belge ve defter koleksiyonlarının incelenmesinden geçmektedir. Bu ise metot bilgisinin yanı sıra, ciddi bir paleografya ve diplomatik ilmiyle ülfetten geçer. Tasavvuf tarihine dair yaptığı çalışmalarıyla da tanınan çağdaş Osmanlı tarihçilerinden Suraiya Faroqhi'nin tespitlerini burada tekrar etmek anlamlı olacaktır; "Osmanlı tarihi alanında ilgili belgelere hâkim olmadan arşive dayalı doğru dürüst bir çalışma yapmak mümkün değildir ve arşivde çalışmayı öğrenmek yolun başındaki araştırmacıların yetişmesinin en önemli parçalarından biridir."⁸⁶

⁸⁵ Muharrem Varol, "Osmanlı Devleti'nin Tarikatları Denetleme Siyaseti ve Meclis-i Meşâyih'in Bilinen, Ancak Bulunamayan İki Nizâm-nâmesi", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, Sayı: 23, İstanbul 2010, s. 39-68.

⁸⁶ Suraiya Faroqhi, *a.g.e.*, s. 69.

“THE PROBLEMS IN THE LATE PERIOD OTTOMAN SUFI STUDIES AND
THE IMPORTANCE OF THE ARCHIVAL DOCUMENTS”

Abstract

A majority of the late period Ottoman sufi studies have neglected to use archival documents as a primary resources. Regarding sufi history as a faith area and researchers who are far from history formation lead to some structural problems in the works produced in this specific field, because they are inclined to repeat exactly what a haiography tells about someone or something without criticizing or interpreting. Unless the study related to sufi history depends upon various and different sources including archival materials, it could not be naturally accepted as a reliable and consistent. In order to get an historical work which is not affected by an ideological bias and antagonism or an idealized discourse caused by hagiography, archival documents must be certainly used in accordance with paleography and diplomatic rules. As well, it should be said that the subjects interested in Ottoman sufi history must contain useful perspective surrounded by a restricted region and short-term period. Otherwise, the works which don't concern this fact certainly give rise to successive incorrect results. The aim of this article tries to focus on the use of archival documents, the importance of an historical perspective and methodology in the history of sufism.

Keywords

Ottoman sufi history, historiography, metodology, hagiography, archival documents

Tanzimat Meclisi'nde Görülen İlk Rüşvet Davası:
“TATBİK-İ MÜHÜR” MESELESİ VE PERDE ARKASI

Serap SUNAY*

ÖZET

Tanzimat Devri devlet adamlarının siyasi mücadeleleri ve bunların yol açtığı krizler, Osmanlı Devleti tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Birbirlerini iktidardan düşürmek isteyen devlet ricâli, eline geçen en ufak fırsatı dahi değerlendirilmekten geri durmamıştır. Bu bağlamda, döneme damgasını vuran Bâbüâli-saray rekabetinin en çarpıcı örneklerinden birisi de Mustafa Reşid Paşa ile Damat Mehmed Ali Paşa arasından yaşanan “tatbik-i mühür” meselesidir ki Cevdet Paşa'ya göre, Tanzimat Meclisi'nin gizli kuruluş amacı, rüşvetçilikle suçlanan Mehmed Ali Paşa'nın yargılanmasıdır. Lütfi Efendi'nin de doğruladığı söz konusu iddia ise devrin önde gelen siyasi aktörleri arasında yaşanan iktidar kavgalarının, devrin kurumları ve bunların işleyişine yön verecek kadar önemli ve tesirli olduğunu göstermektedir. Ayrıca onların rekabetleri, Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine müdahalelerini de kolaylaştırmıştır. Hatta bu rüşvet davası, tarafların kendilerini aklamak amacıyla Fransa'da konu üzerine çeşitli eserler kaleme aldıkları, uluslar arası arenada tartışılan bir mesele haline almıştır. Tatbik-i mühür, bu bakımdan da ayrıcalıklı ve önemli bir hadisedir. Bu makaleyle, söz konusu siyasi rekabet ekseninde meselenin seyri ve perde arkası Türk, Fransız arşivleri, yerli-yabancı gazeteler ve çeşitli kaynaklarla ortaya konmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Tanzimat Devri, Tanzimat Meclisi, tatbik-i mühür, rüşvet, siyasi rekabet, Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Ali Paşa.

Tanzimat Devri, Osmanlı Devleti'nde siyasi, ekonomik ve sosyokültürel birtakım köklü değişimlerin yaşandığı bir süreçtir. Devrin siyasi konjonktüründen ayrı değerlendirmenin mümkün olmadığı önemli faktörlerden birisi de üst düzey devlet bürokratları ile onların birbirlerine karşı yürüttükleri siyasi mücadeleleridir. Tanzimat'ın Avrupaî kabine

* Yard. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, serapsunay@yahoo.com

sistemi ve kanunların üstünlüğü prensiplerinden gücünü alan Bâbîâlî'ye karşı; bu zihniyetin padişahın egemenlik haklarını, dolayısıyla kendi güçlerini zedeleyeceğini düşünen saray kanadı bu mücadelenin taraflarını oluşturmuştur. Hizipler arasında gittikçe artan bu çatışma ve çekişme ortamı, devlet için son derece kritik zamanlardan geçilmesine rağmen hız kesmeden devam etmiş ve hadiselerin gidişatına yön vererek, devre damgasını vurmuştur. Bunun en tipik örneklerinden birisi de Kırım Savaşı'nın devam ettiği günlerde, devlet ricâli arasındaki kutuplaşmanın karşıt iki güçlü lideri olan “*muhafazakâr-saray grubu*”nun temsilcisi Damat Mehmed Ali Paşa ve “*reformist grup*”un temsilcisi Mustafa Reşid Paşa arasındaki *tabîk-i mühür* meselesidir. Mustafa Reşid Paşa'nın, rakibi Mehmed Ali Paşa'yı rüşvet almakla itham ettiği bu davanın aşağıda izah edilen perde arkası, hizipler arasındaki rekabetin hangi boyutlara ulaştığını göz önüne sermektedir¹. İşte böyle bir ortamda Tanzimat bürokratlarının aralarındaki rekabet ve çekişmeden doğan ve 26 Eylül 1854/3 Muharrem 1271 tarihinde resmen kurulan Tanzimat Meclisi'nin², Cevdet Paşa'ya göre gizli kuruluş nedeni Mehmed Ali Paşa'nın *tabîk-i mühür* meselesiydi³ ve “(Reşid Paşa) Ale'l-husus düşman-ı ekberi olan Mehmed Ali Paşa'yı muhakeme altına alıp da andan bu vecihle intikam almak emelinde idi”⁴.

Devrin öne çıkan özelliklerinden birisi de bilhassa İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri yakından takip edip, zaman zaman bunlara müdahil olmasıydı. Payitahttaki nüfuzlarını arttırmak iste-

¹ Mustafa Reşid Paşa ile Damat Mehmed Ali Paşa'nın rekabetleri ve doğurduğu siyasi krizler için bkz. Serap Sunay, “Damat Mehmed Ali Paşa'nın Hayatı ve Siyasi Mücadelesi (1813-1868)”, Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Afyon 2015, s. 73 vd.

² Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform (1836-1856)*, İstanbul 1993, s. 250-251. Tanzimat Meclisi'nin başkanlığına Âli Paşa, müftülüğüne Rüşdî Molla Efendi, üyeliklerine de Mehmed Rüşdî Paşa, Rıfat Paşa, Hıfzı Paşa, Fuad Efendi ve Edhem Paşa atandılar (Akyıldız, *a.g.e.*, s. 251; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 708, 2 Ekim 1854/9 Muharrem 1271; *The New York Times*, 31 Ekim 1854).

³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, yay. Cavid Baysun, Ankara 1991, s. 27, 36. Mesele hakkında fazla ayrıntı vermeyen Lütfi Efendi de meclisin mühür meselesi sebebiyle tesis edildiğini ifade etmiştir (*Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, yay. Münir Aktepe, Ankara 1988, X, 15-16). Ancak, arşivde yaptığımız çalışmalarda, Tanzimat Meclisi'nin kuruluş amacının direkt olarak Mehmed Ali Paşa'yı yargılamak olduğuna dair iddiaları kesinleştirecek bir belgeye ulaşamadık.

⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 32.

yen iki ülke de temsilciliklerine en iyi adamlarını göndermişlerdi. Bu dönemde İngiltere'yi, yirmi seneden fazla İstanbul'da bulunan, Osmanlı Devleti'ni çok yakından bilen tecrübeli sefir Lord Stratford Canning temsil etmekteydi. Söz konusu rekabette geri kalmak istemeyen Fransa ise bu görevinden sonra ülkesinde Dışişleri Bakanlığı'na terfi eden ve çok başarılı bir diplomat olan Antoine Eduard Thouvenel'i 1855 tarihinde yani, Kırım Savaşı esnasında İstanbul'a göndermişti. Her iki sefir de Osmanlı'da tüm şiddetiyle devam eden hizipler arasındaki çatışma ve çekişmeleri, ülkelerinin menfaatine değerlendirme yarışı içindeydiler⁵. Dolayısıyla, meselenin içteki siyasi rekabet ayağının yanı sıra, İstanbul'daki İngiliz ve Fransız temsilcilerinin bu durumu ülkelerinin lehine değerlendirme gayretleri de bir başka önemli ayağıydı. Bu konuda Fransa Baştercümanı Schefer'in, Lord Stratford'un İngiliz siyasetini Osmanlı Devleti'ne entegre edebilmesini kolaylaştırabilmek adına Mustafa Reşid Paşa'nın, Mehmed Ali Paşa'yı tasfiye etmek için uygun bir ortam kolladığı ve bunun için Cezayirlioğlu Mıgırdıç'i nasıl kullandığına dair: "Reşid Paşa, bu anlaşmayı yerine getirme adına İngiliz Büyükelçisi'ne söz verdi. (Mehmet Ali'nin rüşvetle suçlanmasına hizmet eden Mıgırdıç) Cezayirlioğlu'nu Lord Stratford'un yararına çağırarak için doğru zaman olduğuna karar verdi" şeklindeki açıklamaları oldukça dikkate değerdir⁶. Kariyeri boyunca İngiliz politikasına yakın duran ve Lord Stratford ile iyi ilişkileri olan Mustafa Reşid Paşa'nın bu meselede onunla birlikte hareket etmesi, kendisi gibi Lord'un da Mehmed Ali Paşa'yı ülkesinin ve şahsi çıkarlarının önünde büyük bir engel olarak görmesinden kaynaklanmaktaydı⁷.

⁵ Lord Stratford ile Thouvenel'in İstanbul'daki nüfuz mücadeleleri için bkz. Lynn M. Case, "A Duel of Giants in Old Stambul Stratford Versus Thouvenel", *The Journal of Modern History* (September 1963), XXXV/3, s. 262-273.

⁶ "...Réchid Pacha a promis de réaliser cette combinaison et il a jugé le moment opportun pour appeler sur Mighirduch Djezairli (l'individu dont s'est servi pour accuser Méhémet Ali Pacha de concussion) l'intérêt de Lord Stratford..." (Archives du ministère des Affaires étrangères (Bundan sonra AMAE), Paris, Correspondance Politique Turquie (Bundan sonra CPT), nr. 322 première, Schefer'den Benedetti'ye (Gizli Rapor), 25 Nisan 1855, s. 106-108).

⁷ Lord Stratford'un devletlerarası krize neden olan Mehmed Ali Paşa karşıtlığı hakkında bkz. Sunay, *a.g.t.*, s. 337 vd. Lord Stratford, her fırsatta Mehmed Ali Paşa'nın kişilik haklarına da saldırmış, onun eli kanlı bir katil, hain, rüşvetçi bir suçlu olduğunu ileri sürmüştür (Stanley Lane-Poole, *The Life Of The Right Honourable Stratford Canning*, London 1888, II, 408, 419-420; Case, *a.g.m.*, s. 264-265).

Lord Stratford'un da işin içinde olduğu bu konu, İstanbul'a yeni atanan Fransız Büyükelçisi Thouvenel'in de dikkatini çekti. Mesele Fransız arşivlerine yansıyan belgelerde de geniş yer buldu ve bu hususta pek çok açık ve gizli görüşme yapıldı. Hatta büyükelçi konuyu o denli ciddiye almıştı ki Mehmed Ali Paşa'nın yargılanmasına ilişkin tüm evrakları bir şekilde ele geçirip, inceleyerek sonuçta Mehmed Ali Paşa'nın suçsuz olduğuna dair bir kanaate ulaştığını, ancak son derece girift bu hadisede karar vermenin çok zor olduğunu belirterek, paşanın yargılanmasıyla ilgili söz konusu dosyaları Fransa'ya, Dışişleri Bakanı Comte Walewski'ye gönderdi⁸. Yabancı elçilerin ilgilerinin yanı sıra, Avrupa basınında çıkan tarafgîr yazılarla bir kamuoyu oluşturma çabası içine girilmişti. Bu konuyla ilgili Belçika'da *National* gazetesinde bir yazı kaleme alan H. Lamarche da Osmanlı devlet ricâlerinden bazılarını, "dalavereci tiyatro oyuncularına" benzeterek, gazeteciliğin bu politik çekişmenin kör bir aleti olarak kullanıldığını açıkça ifade etmekteydi⁹. Bununla da sınırlı kalmayan mesele, Mustafa Reşid Paşa ve Mehmed Ali Paşa'yı aklama gayesiyle tarafların birbirini itham edip, kendilerini savundukları ve bilhassa Fransa'da üzerine eserler yazılan bir konu haline dönüştü.

Buna rağmen, konuyla ilgili kaynakların yüzeysel bir şekilde birbirlerinden aktardıkları böylesine önemli bu hadise hakkında bilinenler son derece sınırlıdır. Oysaki *tatbîk-i mühür* meselesi Cevdet Paşa'nın da belirttiği gibi ancak ona dair evrakların incelenmesiyle aydınlatılabilecek bir mevzudur¹⁰. Ancak, Cevdet Paşa gibi devrin ricâli ve olayların perde arkasına vâkıf bir vakanüvisin dahi bu mevzuda, meseleyi evrakların iyi incelenmesi gerekir şeklindeki manipülasyonu oldukça manidardır. Olayın bin bir güçlkle sona erdirildiğini ifade eden, Lütfi Efendi de dava süreci hakkında detay vermeyerek konuyu geçiştirmiştir¹¹. Bunlardan en çarpıcı olanı ise davanın son safhasında Mehmed Ali Paşa'nın danışmanı,

⁸ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 deuxième, Thouvenel'den Walewski'ye, 27 Eylül 1855, s. 236-237.

⁹ *Le Siècle*, 24 Nisan 1855.

¹⁰ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 36.

¹¹ Lütfi, *Tarih*, X, 15-16.

dolayısıyla meseleye herkesten daha çok vâkıf olan Emile Tarin'in, olayı örtbas etmek istercesine kullandığı şu ifadeleridir¹²:

“...Bu işe hiç karışmamaya kendi kendimize söz verdiğimiz şahsi olaylar özelliğini hala muhafaza etmektedir. Bundan başka, onun davasının son safhasında, Mehmet Ali'nin danışmanı olduğumuzdan bu bağlamda, prensipte bize zorla kabul ettirilen bir yaptırım olmadığından, bu husustaki bütün konularla ilgilenmemizi kendimize men etmemiz yeterli ve yerinde olacaktır...”.

Mustafa Reşid Paşa ile Mehmed Ali Paşa'nın rekabeti neticesinde kaleme alınan ve eserlerinde dava sürecine yer veren M. Destrilhes ile Agop Melik de meseleyi gece ve gündüz kadar farklı anlatmaktadırlar¹³. Ali Fuad da eserlerinde bu konu hakkında farklı görüşler belirtmiştir. Örneğin, *Marûf Simâlar* ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki yazmasında, Mehmed Ali Paşa'nın rüşvet aldığına ihtimal vermediğini söylerken; *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye* adlı matbu eserinde, paşa hakkındaki bu müspet görüşlerine hiçbir surette yer vermemiştir¹⁴. Bu makaleyle, spekülatif bilgilerle gizlenmeye ya da saptırılmaya çalışılan “tatbîk-i mühür” meselesi, yerli-yabancı arşiv, gazete ve çeşitli kaynaklarla ortaya konmaya çalışılmıştır.

¹² Emile Tarin, *Réponse Aux Confidences Sur La Turquie*, Paris 1856, s. 114.

¹³ M. Destrilhes, *Confidences Sur La Turquie*, deuxième édition, Paris 1855, s. 98-117; M. A. Melik, *L'Orient Devant L'Occident*, Paris 1856, s. 175-207, 216-222. Destrilhes eserinde Mehmed Ali Paşa'yı özne bir yaklaşımla ne denli övdüyse, bir sene sonra müellife cevap mahiyetinde yazılan Melik'in eseri de aynı öznellikle, Mustafa Reşid Paşa'yı yüceltirken, Mehmed Ali Paşa'yı o denli yermekte ve üstelik yanıltıcı bilgiler vermektedir. Eserinde davadan bahseden İrtem ise meseleyi Destrilhes'ten nakletmiştir (Süleyman Kâni İrtem, *Abdülmecid Devrinde Saray ve Bâb-ı Âli*, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul 2007, s. 255-258).

¹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Ali Fuad Türkgeldi Evrakı (HSD. AFT), nr. 9/4, s. 7; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, nr. Y/713, s. 45; a. mlf., *Ricâl-i Mühimme-i Siyasiyye*, İstanbul 1928, s. 21.

Mustafa Reşid Paşa'nın Mehmed Ali Paşa'yı Tasfiye Operasyonu ve Meselenin Ortaya Çıkışı

Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerden birisi de teşkil olunan “*usûl-ı tahlîf*” müessesesiydi. Buna göre büyükten küçüğe tüm memurlar, padişaha sadık kalacaklarına, görevlerini dürüstçe yapacaklarına ve kesinlikle rüşvet almayacaklarına dair *Kur'ân-ı Kerîm* üzerine yemin edeceklerdi¹⁵. 1840 tarihinde ise devlet memurlarının uyması gereken kurallar ve uymayanlara tatbik edilecek cezaların tespit edildiği bir “*ceza kanunnâmesi*” hazırlandı. Bu kanunnamede üzerinde önemle durulan hususlardan birisi de rüşvet maddesiydi¹⁶. Memurların yolsuzlukları ve rüşvet ile hediyein tamamen kaldırılmasını talep edenlerin başında ise yükselen Bâbîâlî'nin temsilcisi Mustafa Reşid Paşa gelmekteydi¹⁷. Ancak, paşanın bu husustaki çabaları,

¹⁵ Gülden Sarıyıldız, “Tanzimat ve Osmanlı Bürokrasisinde Yemin Müessesesi”, *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, (2002), I, 251, 253, 256; Akyıldız, *a.g.e.*, s. 58. Osmanlı Devleti'nde rüşvetin tarihi kökleri için bkz. Yüksel Çelik, “Tanzimat Devri'nde Rüşvet-Hediye İkilemi ve Bu Alandaki Yolsuzlukları Önleme Çabaları”, *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, (İstanbul 2006), XV, 25 vd.

¹⁶ 1840 tarihli ceza kanunnâmesinin, yedi maddeden ibaret beşinci faslı, rüşvet bahsine ayrılmıştır. Kanunnâmenin tam metni için bkz. Ahmet Akgündüz, *Mukayeseli İslâm ve Osmanlı Hukuku Külliyyatı*, Diyarbakır 1986, s. 809-820; Reşat Kaynar, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat*, Ankara 1991, s. 302-313; Ahmet Gökçen, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Ceza Kanunları ve Bu Kanunlardaki Ceza Müeyyideleri*, İstanbul 1989, s. 95-104. Kanunnâmenin içerik ve hukuki bakımdan değerlendirilmesi için ise bkz. Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devleti'nde Rüşvet (Özellikle Adli Rüşvet)*, İstanbul 1985, s. 278 vd.; Hıfzı Veldet (Velidedeoğlu), “Kanunlaştırma Hareketleri ve Tanzimat”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 176-180; Tahir Taner, “Tanzimat Devrinde Ceza Hukuku”, *Tanzimat I*, İstanbul 1940, s. 226-228; Bülent Tahiroğlu, “Tanzimat'tan Sonra Kanunlaştırma Hareketleri”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, III, 592-593; Gökçen, *a.g.e.*, s. 17-23; Pertev Bilgen, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Hukuk Devleti Fikri ve 3 Mayıs 1840 Tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu”, *Dünü ve Bugünüyle Toplum ve Ekonomi*, S. 2 (İstanbul 1991), s. 63-76. Ayrıca Osmanlı Ceza Hukuku üzerine yapılmış çalışmalar için bkz. Mehmet Akman, “Osmanlı Ceza Hukuku Üzerine Bir İcmal”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, III/5, (2005), s. 489-512. 1840 tarihli ceza kanunnâmesine rağmen, rüşvet ve menfaat sağlamak için hediye verilmesinin bir türlü önüne geçilememiştir. Bu sebeple, 1850 tarihinde yeni bir düzenleme yapılmıştır. “Hediye teatisine getirilen kısıtlamalar” için bkz. Yüksel Çelik, “1850 Kanuni Düzenlemesinde Hediye”, *Hediye Kitabı*, Haz. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, İstanbul 2007, s. 170 vd.

¹⁷ Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad, İstanbul 1999, s. 37-38; Enver Behnan Şapolyo, *Mustafa Reşid Paşa ve Tanzimat Devri Tarihi*, İstanbul t.y, s. 67. Buna rağmen,

kanun üstünlüğünü tesis etmek istemesinin yanında; siyasi rakiplerini alt edebilmek için Tanzimat Fermanı ve ceza kanunnamesini onlar aleyhinde değerlendirme maksadını taşımaktaydı¹⁸. Zira yürürlüğe giren bu ceza kanunnamesi ile “eşitlik” ilkesi üzerinden hukukun gereği gibi uygulanması fırsatı doğdu ve Edirne Valisi Nafiz Paşa, İzmit Valisi Akif Paşa ve Sadrazam Hüsrev Paşa azledilerek, yargılandılar¹⁹. Bu sayede Mustafa Reşid Paşa, en büyük siyasi rakiplerinden Hüsrev Paşa’yı sadarettten düşürdü ve sürgüne göndermeyi başardı. Yani, Mustafa Reşid Paşa ustaca hamlesiyle Tanzimat Fermanı’nın hükümlerine aykırı olarak rüşvet almakla itham ettiği Hüsrev Paşa’yı görünürde siyasi olmayan, hukuki bir gerekçeyle saf dışı bıraktı. Böylece hem yeni bir tartışmayı hem de bazı devlet adamlarının Hüsrev Paşa’nın yanında yer almalarını önledi²⁰.

Mustafa Reşid Paşa’nın önündeki yeni engel ise sarayın güçlü temsilcileri olan Sultan II. Mahmud’un damatlarıydı²¹. Bunlar arasında güçlü muhalefetiyle Mustafa Reşid Paşa’yı en çok zorlayan rakibi ise Damat Mehmed Ali Paşa idi. Taraflar arasındaki çekişme ve çatışmanın en hızlı şekilde seyrettiği 1852-1855 yılları arası yaşananlar, hem içte hem de dışta önemli gelişmelere yol açtı. Mehmed Ali Paşa, sadaretinde (Ekim 1852-Mayıs 1853) Sarraf Cezayirlioğlu Mıgırdıç üzerinden, Mustafa Reşid Paşa’nın ekibinin iltizam işlerine karıştığını ispatlayıp, onu maddi manevi zor duruma düşürdü. Bu hadise taraflar arasındaki düşmanlığı daha da

saraya yaklaşarak nüfuz ve zenginlik kazanma eğilimi ağır basan Mustafa Reşid Paşa da bu konuda iyi bir örnek değildi (Kemal Beydilli, “Mustafa Reşid Paşa”, *TDVİA*, İstanbul 2006, XXXI, 350).

¹⁸ Çelik, “Tanzimat Devri’nde Rüşvet-Hediye İkilemi...”, s. 49.

¹⁹ Cengiz Kırılı, “Yolsuzluğun İcadı:1840 Ceza Kanunu, İktidar ve Bürokrasi”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, IV/244, (İstanbul 2006), s. 51 vd.

²⁰ Hüsrev Paşa’nın rüşvet suçundan yargılanması ve sürgününün ayrıntıları için bkz. Yüksel Çelik, *Şeyhü’l-Vüzerâ Koca Hüsrev Paşa, II. Mahmud Devrinin Perde Arkası*, Ankara 2013, s. 383-396; a.mlf., “Tanzimat’ın İlânı, Liberal ve Muhafazakâr Kanatlar Arasındaki Nüfuz Mücadelesi (1839-1855)”, *Türklük Araştırmaları Dergisi, -Mücteba İlgirel Armağan Sayısı-*, S. 19, (İstanbul 2008), s. 289 vd.

²¹ Mustafa Reşid Paşa ile hanedan damatları arasındaki siyasi rekabet hakkında kısa malumat için bkz. Serap Sunay, “Ali Fuad [Türkgeldi]’nin Eserleri *Marîf Simâlar* ve *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*’de Sultan II. Mahmud’un Damatları ve Mustafa Reşid Paşa ile Mücadeleleri”, *Osmanlıdan Cumhuriyete Sosyo-Kültürel Siyasi Yansımalar*, Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Anısına, İstanbul 2015, s. 393-418.

tırmandırdı²². Mehmed Ali Paşa'dan kurtulmak isteyen Mustafa Reşid Paşa da Lord Stratford'un desteğiyle, paşanın sadarettten azlını sağladı. Rakibinin bu güçlü hamlesine karşı harekete geçen Mehmed Ali Paşa ise Kırım Savaşı'ndan yana tavır alan softaları Mustafa Reşid Paşa ve hükümet aleyhinde destekleyerek, onları yıpratıyorsa da bir müddet sonra kendisi de iktidarını kaybetti ve 30 Ocak 1854 tarihinde seraskerlikten azledildi. Fakat Mehmed Ali Paşa'nın kabineden uzaklaştırılmasıyla da yetinmeyen Mustafa Reşid Paşa, onu vurucu bir darbeyle tamamen siyaset sahnesinin dışında bırakmak istiyordu²³. Zira Sultan Abdülmecid, saltanat hukukunu ve egemenlik haklarını korumak adına *Bâbüâlî-saray* çekişmesini hem kendi çıkarları doğrultusunda hem de siyaseten ağır basan tarafı dengeye getirmek maksadıyla kullanmaktaydı. Yani, Mustafa Reşid Paşa biliyordu ki rakibi sarayla kurduğu sıhriyet bağı, Âdile Sultan ve hatta kendisine olan karşıtlığının sağladığı avantajlar sayesinde bir müddet sonra yeniden iktidara gelecekti. Kendisinin iktidardan uzaklaştırılması anlamına gelen bu durumu önlemek ve söz konusu ihtimali ortadan kaldırmak için Mustafa Reşid Paşa harekete geçti. Ancak, Âdile Sultan'dan çekinen paşa, kendisini hedef yapmayacak gizli bir vasıta ile Mehmed Ali Paşa'yı etkisiz hale getirmek istiyordu²⁴. O sırada Kıbrıslı Mehmed Paşa, yeğeni Besim Bey aracılığıyla "Ben sadrazam olsam Mehmed Ali Paşa'yı kimseye sormadan nefy eder ve ba'dehu Padişah'a arz eyler idim" sözlerini Mustafa Reşid Paşa'ya ilettili. Bunun üzerine umutlanan Mustafa Reşid Paşa, dikkatleri üzerine çekmeden Mehmed Ali Paşa'yı sürgüne gönderecek fırsatı ele geçirdiğini düşünerek, Kıbrıslı Mehmed Paşa'nın sadarete (30 Mayıs 1854/3 Ramazan 1270)²⁵ gelmesini sağladı. Ancak, işler Mustafa Reşid Paşa'nın umduğu gibi gelişmedi ve Kıbrıslı Mehmed Paşa sadaretinin ilk günlerinde sır kâtibi Mustafa Paşa ile Mehmed Ali Paşa'yı

²² Mehmed Ali Paşa ile Mustafa Reşid Paşa arasındaki rekabetten doğan Cezayirlioğlu Mıgırdiç meselesinin ayrıntıları için bkz. Sunay, *a.g.t.*, s. 214 vd. Ayrıca, Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in müsadere edilen malları hakkında bkz. Serap Sunay, "Tanzimat'ın Önde Gelen Sarraflarından Cezayirlioğlu Mıgırdiç Amira ve Mal Varlığı", *Prof. Dr. Şevki Nezihî Aykut Armağanı*, İstanbul 2011, s. 265-295.

²³ Söz konusu meselelerin ayrıntıları için bkz. Sunay, *a.g.t.*, s. 277 vd.

²⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 25.

²⁵ BOA, İrade Dahiliye, nr. 302/19109, 30 Mayıs 1854 (3 Ramazan 1270); *Cerîde-i Havâdis*, nr. 690, 1 Haziran 1854 (5 Ramazan 1270).

Mecâlis-i Âliyye azalığına tavsiye etti. Mustafa Reşid Paşa “Afedersiniz. Mehmed Ali Paşa onun gibi değildir. Tehlükeli âdemdir. Onun içimize girmesi hiç olmaz” sözleriyle bu duruma tepki gösterdi. Fakat iş iştin geçmiş ve Mustafa Reşid Paşa Kıbrıslı Mehmed Paşa’nın bu tavrı karşısında pişmanlık duyup, onu azlettirmek istemişse de daha bir hafta önce kendisini sadarete tavsiye ettiği için elinden bir şey gelmemiştir²⁶.

Böylece kendisini bir oyunun içinde bulan Mustafa Reşid Paşa, Mehmed Ali Paşa’dan kurtulabilmek için yeni bir yol aramaya başladı. Paşanın, Mehmed Ali Paşa’yı halk ve padişah nezdinde gözden düşürebilmesinin etkili araçlarından birisi ise onun rüşvet aldığı iddia ve ispat etmesiydi. Bu sebeple, Mehmed Ali Paşa’nın, sarraftan rüşvet aldığı ispatlamak için *tabîk-i mühür* meselesini ortaya attı²⁷. Yani, Mustafa Reşid Paşa bu davayı rakibine karşı siyasi bir intikam aracı olarak kullanmış, İngiliz Sefir Lord Stratford’un desteği ve Cezayirlioğlu Mıgırdıç’in alet edildiği bir entrika ile paşaya karşı harekete geçmişti. Slade de bu durumu şu sözlerle dile getirmiştir²⁸:

“...Damat Mehmed Ali Paşa ise evvelce Reşid Paşa’nın yerine sadrazam olunca Reşid Paşa’yı gümrük reisi Cezayirli Mıgırdıç içinde ortak tutarak itibardan düşürmeye uğraşmıştı; Mehmed Ali’nin o vakit kullandığı silahı sonradan Reşid Paşa,

²⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 25; a.mlf., *Tezâkir 40-Tetimme*, s. 69; Ali Fuad, *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 20; Fatma Aliyye, *Ahmed Cevdet Paşa ve Zamanı*, Dersaadet 1332, s. 107-108.

²⁷ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar*, İstanbul 1982, I, 65-66; BOA, HSD.AFT, nr. 9/4, s. 2; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 39-40; a.mlf., *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 21.

²⁸ Sir Adolphus Slade, *Müşavir Paşa’nın Kırım Harbi Anıları*, çev. Candan Badem, İstanbul 2012, s. 98-99. Destrilhes’e göre de bu dava, Cezayirlioğlu Mıgırdıç’in hamisi Mustafa Reşid Paşa’nın yol göstermesiyle, kendisini hapse attıran Mehmed Ali Paşa’dan intikam almak için ortaya attığı bir iftiraydı (Destrilhes, *a.g.e.*, s. 98, 104). Ahmed Ata da halkın ve devletin parasıyla görkemli bir yaşam sürdüren sabıkalı bir hilekâr olan Cezayirlioğlu Mıgırdıç’in, Mehmed Ali Paşa’nın mühürünü taklit ettirerek, paşayı haksız yere suçladığını ifade eder (Tayyar-zâde Ahmed Atâ Efendi, *Tarih-i Atâ*, İstanbul 1293, II, 180). Bu tavırların Mustafa Reşid Paşa’nın devlet adamlığına yakışmadığını düşünen Mehmed Galib de konu hakkındaki fikirlerini “Cezayirli işi Damad Mehmed Ali Paşa’yı çürütmek üzere meydana çıkarılmıştır” sözleriyle ifade etmiştir (Ali Rıza-Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız, XIII. Asr-ı Hicrîde Osmanlı Ricâli*, haz. Fahri Çetin Derin, İstanbul 1977, I, 97).

her ne kadar daha haklı olarak değilse de daha başarılı bir biçimde Mehmed Ali'nin aleyhine kullanmıştır...”.

Mustafa Reşid Paşa bu planıyla Mehmed Ali Paşa'yı rüşvetçilikle itham ederek ona hem itibar kaybettirmiş hem de onun herhangi bir vazife ile iktidara geri dönmesini engellemiş olacaktı. Üstelik en büyük düşmanını sürgüne gönderebilecek ve payitahttan uzaklaştırabilecekti. Her şey Cezayirlioğlu Mıgırdıç'in aşar, rüsumat ve iltizam müddetinin uzatılmasını onaylaması için Mehmed Ali Paşa'ya, “*hediye*” olarak 4.500.000 kuruş verdiğini ve karşılığında da paşanın mührünün olduğu üç senet aldığını iddia etmesiyle başladı. Rivayete göre Cezayirlioğlu Mıgırdıç o güne kadar sakladığı ve içinde üç senedin bulunduğu kesesini, kendisini hapisanede ziyaret eden bir Ermeni aracılığıyla Mustafa Reşid Paşa'ya göndermişti²⁹. Yukarıda izah edilenlerden de danışıklı dövüş olduğu anlaşılan bu hamleden sonra Mustafa Reşid Paşa, senetlerden devrin sadrazamı Kıbrıslı Mehmed Paşa'ya bahsetti. Sadrazam da duyduklarını Sultan Abdülmecid'e ilettili ve Mustafa Reşid Paşa'nın itibarının iadesini istediği Cezayirlioğlu Mıgırdıç'in açığının aslında valide sultan ile Mehmed Ali Paşa'ya verdiği meblağlardan kaynaklandığını iddia ettiğini bildirdi. Sultan Abdülmecid, Mehmed Ali Paşa'yı çağırarak durumu izah etti. İlk etapta büyük bir hayrete düşen ve meselenin kendisini gözden düşürmek için tezgâhlandığının farkında olan Mehmed Ali Paşa³⁰, akabinde hemen bu mühürlerin kendisine ait olmadığını beyan etti³¹.

Bu konuda daha detaylı bilgiler veren Fransa Büyükelçisi Thouvenel'in söz konusu rüşvet davasını izah için hükümetine gönderdiği

²⁹ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 104. Senetlerdeki bu meblağ, Melik tarafından ilki 75.000, ikincisi 500.000, üçüncüsü 3.500.000 kuruş olmak üzere toplam 4.075.000 kuruş olarak verilmişken (Melik, *a.g.e.*, s. 179); konuyla ilgili Fransa'da *Le Siècle* gazetesinde çıkan yazıda ise toplam 4.325.000 kuruş olarak verilmiştir (*Le Siècle*, 25 Ekim 1854).

³⁰ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 104, 106-107. İddiaya göre, Valide Sultan da Cezayirlioğlu Mıgırdıç'ten 8.000.000 kuruş almıştı. Ancak, dava süresince bu husus hiç gündeme getirilmemiş, Mehmed Ali Paşa'ya verildiği öne sürülen 4.500.000 kuruş gündemi meşgul etmiştir. Hatta bu meblağdan da 75.000 kuruşluk olan senet Meclis-i Tanzimat'ta görüşülmüşken, diğerlerinin akıbeti hakkında bir bilgiye tesadüf edilememiştir.

³¹ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 36; İnal, *a.g.e.*, I, 66; BOA, HSD.AFT, nr. 9/4, s. 2; Ali Fuad, *Marîf Simâlar*, s. 40; a. mlf., *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 21; *Colonial Times*, 8 Şubat 1855; *The Sydney Morning Herald*, 12 Şubat 1855.

raporuna göre ise olay şu şekilde gelişmişti: Büyük bir servete sahip İzmir gümrüklerinin mültezimi ve öyle görünüyor ki biraz da rüşvetçi olan Abdülkadir Ağa, paşa unvanına sahip olmak istiyordu. Bunu elde edebilmesi için de Mehmed Ali Paşa'ya yönlendirilmişti. Ardından Abdülkadir Ağa adına Cezayirlioğlu Mıgırđıç devreye girerek, Mehmed Ali Paşa ile olan eski ilişkilerini kullanarak, onun adına 75.000 kuruş ki yaklaşık 18.000 Frank'ı havale etmişti. Sarraf, bu paranın da Mehmed Ali Paşa ile arasındaki alacak hesabından kaynaklandığını ifade etmişti. Mehmed Ali Paşa'nın kullanmış olduğu mühürlere, ki o bunların gerçek olmadığını öne sürmekteydi, göre ise görünürde bu hesap ödenmişti. Kısacası, asıl borçlu Abdülkadir'den parayı istemek yerine bu skandalı kışkırtan Cezayirlioğlu Mıgırđıç, borcun ulaştığı zannedilen kişiden ödeme talebinde bulunmuştu. Üstelik yalan oldukları ortaya çıkan iki tane daha aynı karakterde alındı makbuzunu sunmuştu³². Fakat Abdülkadir Paşa, namına verildiği söylenen bu meblağ hakkında, Cezayirlioğlu Mıgırđıç tarafından Mehmed Ali Paşa'ya yapılan "bağıştan" bîhaber olduğunu bildirdi. Abdülkadir Paşa'nın kendi lehine yaptığı bu şahitlikle eli güçlenen Mehmed Ali Paşa ise davanın yeniden görülmesini ve "canını sıkkan bu işi bitirmek istediğini" söyledi³³. Bu esnada Fransa basınında da rüzgâr Mehmed Ali Paşa'dan yana esmekteydi. Mehmed Ali Paşa'ya karşı düzenlenen oyun hakkında H. Lamarche tarafından kaleme alınan yazıda durum şu sözlerle ifade edilmişti³⁴:

"... Bu entrika ise hükümet içerisinde daha ziyade Mehmet Ali Paşa'ya karşı yürütülmektedir... Osmanlı Devleti'nin üst kademesinde yer alan bazı ekâbirin Mehmet Ali Paşa'nın suçlandığı davada mührünün nasıl taklit edildiğini gördüklerini [görmelerine rağmen bir şey yapmamaları imalı şekilde

³² AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Thouvenel'den Walewski'ye, 17 Eylül 1855, s. 155-158. Thouvenel, *tatbik-i mühür* olayının ortaya çıkışına ilişkin raporunda verdiği bu bilgileri, Fransız H. Naz'ın 19 Aralık 1854 ve 1 Şubat 1855 tarihli *Journal de Constantinople* gazetesinde çıkan yazılarından aktarmış, ilgili gazete kupürlerini de eklemiştir (Aynı belge). Destrilhes, 75.000 kuruşu, 15.000 Frank olarak vermiştir (Destrilhes, *a.g.e.*, s. 109).

³³ Melik, *a.g.e.*, s. 217. Abdülkadir Paşa'nın bu ifadesi müellife göre yalancı şahitlikten başka bir şey değildi (*Aynı yer*).

³⁴ *Le Siècle*, 24 Nisan 1855.

eleştirilmekte] ve aynı adamların yeniden aynı yöntemle (Mehmet Ali Paşa'nın kaşesiyle) sahne aldıklarını söylemektedir. Bunları yapanların adları ve yerleri bilinmekte. İçlerinden birisi bunları ihbar etti. Bu suçlular artık hükümetin inisiyatifine kalmış durumdadır, umarım adalet yerini bulacaktır...”.

İçeride ise devlet ricâli arasındaki kutuplaşmayı daha da derinleştiren bu davada, Mustafa Reşid Paşa'nın Mehmed Ali Paşa'dan intikam almasında, Şeyhülislam Ârif Efendi de kendisine bir hayli destek olmuştu. İkili arasındaki bu çekişme, Mehmed Ali Paşa sadarete atandığında o zaman Meclis-i Vâlâ müftüsü olan Ârif Efendi'nin kendisini tebrik için gittiğinde fazla bekletilmesinden kaynaklanmıştı. Kindar bir kişiliğe sahip olan Ârif Efendi de bu fırsatı değerlendirerek, konuyla ilgili kişileri cesaretlendirip, desteklemişti³⁵. Netice itibariyle, tarafların karşılıklı iddialarıyla gittikçe çıkmaza giren konu, araştırılmak üzere Meclis-i Tanzimat'a havale edildi³⁶. Ancak, Reşid Paşa'nın bu şekilde Mehmed Ali Paşa'nın üzerine gitmesi çıkarlarına dokunan bazı devlet adamları, söz konusu durumdan rahatsızdı. Zira *tatbik-i mühür* meselesi gündeme geldiğinde İzmir ve Beyrut gümrükleri iltizamından dolayı Rıza, Safvetî ve Hariciye Müsteşarı Mahmud Nedim Bey aleyhinde halk arasında bir hayli dedikodular çıkmıştı. Bu sebeple onlar da Mustafa Reşid Paşa'nın bu meseleyi gündeme getirmesini istemiyorlardı³⁷. Öte yandan Rusya ile savaşıldığı böylesine hassas bir dönemde ricâlin bu şekilde birbirine düşmesi hiç hoş karşılanmamaktaydı³⁸. Yusuf Kâmil Paşa da bu konudaki fikrini: “Reşid Paşa, pek kıymetli bir zât-ı muhteremdir. Devlete büyük hizmet etmiştir. Ne faide ki şununla bununla uğraşarak hem mesâlih-i devleti, hem kendi kadr ü haysiyetini ihlâl ediyor” sözleriyle beyan etmiştir³⁹.

³⁵ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 38-39.

³⁶ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 36; BOA, HSD.AFT, nr. 9/4, s. 2; Ali Fuad, *Marîf Simâlar*, s. 39; a. mlf., *Ricâl-i Mühimme-i Siyâsiyye*, s. 21; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 122; İnal, *a.g.e.*, I, 66; Akyıldız, *a.g.e.*, s. 250; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Devrinde Meclis-i Vâlâ (1838-1868)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 48.

³⁷ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 31.

³⁸ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 35; İnal, *a.g.e.*, I, 67.

³⁹ İnal, Yusuf Kâmil Paşa'nın bu sözlerini, babası Mehmed Emin Paşa'nın aktardığını belirtir (İnal, *a.g.e.*, I, 67n.).

Dava Süreci

9 Ekim 1854 (16 Muharrem 1271) tarihinde hükümet, Mehmed Ali Paşa ile Mıgırđıç'ın muhasebelerine dair düzenlenen defterin bir nüshasının Bâbiâli'ye gönderilmesi istedi⁴⁰. Böylece, plan işlemeye başladı ve Mehmed Ali Paşa aleyhinde gelişen *atbâk-i mühür* meselesi ile zorlu bir soruşturma sürecine girildi. Mehmed Ali Paşa, senetlerdeki yazının Ceza-yirlioğlu Mıgırđıç'ın bir kâtibine ait olduğunu; buna karşın mühürlerin kendisine ait olmadığını ileri sürerek, şu sözlerle kendini savundu⁴¹:

“...Hangi memlekette rüşvet için makbuz verilir? Ceza-yirli'nin defterlerinde bu paraya dair bir kayıt var mı? Bir ticarethanenin böyle milyonlarca kuruşu, hususiyle mukabilinde makbuz senedi de alınmış iken kasa defterinde göstermemesi olur mu? Ben aleyhimde böyle bir silâha malik olduğunu bildiğim halde Cezayirli hakkında yaptığım gibi şiddetle harekete geçecek kadar akılsız mıyım? Gerçi mühürler benim mührüme benziyor. Fakat mühürlerin aldanılacak derecede taklit edildiği şimdi ilk defa görülmüş bir şey midir?...”

Agop Melik'in kendi söylemlerine ters düştüğü için davanın seyrini değiştirmekle itham ettiği⁴² Fransız *Le Siécle* gazetesinde Léon Plée tarafından kaleme alınan yazıda da mesele, Mehmed Ali Paşa'nın söylediklerini destekleyen şu ifadelerle sorgulanmıştır⁴³:

⁴⁰ BOA, Sadaret Mektûbî Kalemi, Nezâret ve Devâir (A.MKT. NZD), nr. 118/93, 9 Ekim 1854/16 Muharrem 1271. Başbakanlık Arşivi'ndeki tüm araştırmalarımıza rağmen bu deftere ulaşmak mümkün olamamıştır. Destrilhes, mahkemenin sorgulama yapmasına izin verildiğine dair kararın çıktığı gün, Cezayirlioğlu Mıgırđıç ile Mehmed Ali Paşa'nın yüzleştüğünü ileri sürmüştür. Buna göre Mehmed Ali Paşa'nın, Mıgırđıç'e, “İddia ettiğin gibi benim sana borcum olduğu doğru mu?” sorusu karşısında rengi atan Mıgırđıç, “hayır” yanıtını vermişti (Destrilhes, *a.g.e.*, s. 107).

⁴¹ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 107-108.

⁴² Melik, *a.g.e.*, s. 179. Melik'in dava sürecine ilişkin iddiaları bununla da sınırlı değildir. Müellife göre zaman kazanmak için Peder Boré'a uzlaştırma planları yaptırmak isteyen Mehmed Ali Paşa, Cezayirlioğlu Mıgırđıç'ın kâtibine de bu makbuzları kendisinin yazdığını söylemesi için 500.000 kuruş teklif etmişti. Ancak kâtip, Mıgırđıç'e ihanet etmemiş ve teklifi reddetmiştir (Melik, *a.g.e.*, s. 202).

⁴³ *Le Siécle*, 25 Ekim 1854.

“..Bu kadar fazla miktarda bir paranın herhangi bir yere haber verilmeden bu tarz mali bir yerden aktarılması nasıl düşünülebilir? Mezkûr makbuzlar yıl olarak fazlaca geriye dönük. Bu durumda nasıl oluyor da bütün belge ve dokümanlarına el konulmuş olan bir banker tarafından bu belgeler saklanabiliyorlar?...”

Mehmed Ali Paşa, soruşturma boyunca mühürlerin sahte olduğunu ısrarla yineledi. Bu sebeple, ilk olarak mühürlerin sahte olup olmadığının araştırılması için bir komisyon kuruldu⁴⁴. Davayla, bir anda gündem değişmiş ve her yerde bu mesele konuşulur hale gelmişti⁴⁵. Artık temel sorun şuydu: Mehmed Ali Paşa'ya ait olduğu iddia edilen bu mühürler sahte mi yoksa gerçek miydi? Bu kilit soru, son derece tartışmalı ve büyük çekişmelere sahne olacak “şaiBELİ” beş oturumdan sonra cevap bulmuştur. Tarin'in “...şunu söylemek zorundayız ki, davanın gidişatı öyle bir hal almıştı ki, müvekkilinin ortaya koyduğu belgelerin kontrol edilmesi için, Mehmet Ali'nin avukatına müsaade bile edilmedi...”⁴⁶ sözleri aslında

⁴⁴ BOA, Sadaret Mektubî Kalemi, Meclis-i Vâlâ (A.MKT. MVL), nr. 70/96, 22 Şubat 1855 (4 Cemaziyelâhır 1271). *Tatbîk-i mühür* meselesi açısından son derece önemli olan bu belge, Uluşık tarafından latinize edilmiştir. Fakat özensizce hazırlanan metin pek çok hatalarla doludur. Örneğin, Darphane-i Âmire yerine ne olduğuna anlam veremediğimiz “*harichane amire*”, meclis yerine “*mevlis*”, sikkezenbaşı yerine “*Seğzeren Başı*”, mikyâs yerine “*mukayns*” gibi belgeyi ve konuyu idrâktan uzak burada sayamayacağımız fahiş hatalar yapılmıştır (Krş. BOA, A.MKT.MVL, 70/96, 22 Şubat 1855/4 Cemaziyelâhır 1271; Seçil Uluşık, *A Nineteenth Century Sarraf in the Ottoman Empire: Mıgırdıç Cezayirliyan*, Koç Üniversitesi, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Haziran 2011, s. 113-114).

⁴⁵ Melik, *a.g.e.*, s. 191. Müellif, nazırların da gündemini meşgul eden Mehmed Ali Paşa'nın davası hakkında Rüşdü Paşa'nın “Mehmet Ali'nin para ile elde edilirdiği herkes tarafından o kadar iyi bilinmekteydi ki, eğer bir Çinli bile İstanbul'a ilk defa gelse ve daha gemiden iner inmez rüşvet olarak ona para verdiğini beyan etse, ona inanmak ve Mehmet Ali Paşa'yı yeniden eski konumuna getirmeye mahkûm etmek hususunda tereddüt etmiyordum” dediğini iddia eder (*Aym yer*).

⁴⁶ Tarin, *a.g.e.*, s. 114. Mehmed Ali Paşa'nın mühürlerinin sahte olup olmadığının anlaşılması için kurulan bu komisyon hakkında da spekülasyonlar vardı. Destrilhes'e göre, Mehmed Ali Paşa'nın aleyhindeki kişilerden oluşan komisyon (Destrilhes, *a.g.e.*, s. 109); Melik'e göre tam tersine onun lehindeki kişilerden oluşmuştur. Bunlardan Musa Saffeti Paşa, Mıgırdıç'i 1843'te sürgüne gönderen, onun en zorlu düşmanlarından birisiydi. Diğerleri ise Mehmed Ali Paşa taraftarı olan, Sadrazam Kıbrıslı Mehmed

meseleyi özetlemektedir. Mustafa Reşid Paşa'nın 23 Kasım 1854/2 Rebiülevvel 1271'de sadarete atanmasıyla⁴⁷ *tatbîk-i mühür* meselesi başka bir boyuta taşınmıştır. Böyle önemli bir davanın görüldüğü esnada şüphesiz ki Mehmed Ali Paşa'nın baş düşmanı Mustafa Reşid Paşa'nın sadarete atanması, meselenin paşa aleyhine gelişmesini kolaylaştırmıştı. Zira artık Mustafa Reşid Paşa'yı, bu yeni konumuyla davada hem hâkim hem de taraf olarak görmek mümkündür⁴⁸. Âli Paşa'nın, Mustafa Reşid Paşa'nın bu saldırısının Mehmed Ali karşıtlığının zirvede olduğu bir zamanda gerçekleşmesinin “körü körüne bir hareket”⁴⁹ olduğunu kendisine ifade etmiş olması da söz konusu durumu özetleyen önemli bir vurgudur. Bunlara ilaveten, meclisin hazırladığı ilk kanunun, rüşveti yasaklayan “Men-i irtikâba dâir cezanâme lâyihası”⁵⁰ olması da manidardır.

Paşa ve Hasib Paşa idi (Melik, *a.g.e.*, s. 190). Ancak, karşılıklı bu iddialar neticede Mehmed Ali Paşa'nın komisyonca 75.000 kuruşu ödemeye mahkûm edilmesi gerçeğini değiştirmemiştir. Ayrıca Melik, eserinin bir başka yerinde de Meclis-i Tanzimat'ın davayı büyük bir tarafsızlıkla ele aldığını söyleyerek (Melik, *a.g.e.*, s. 218) kendisiyle çelişmiştir.

⁴⁷ Dördüncü sadareti Kasım 1854-Mayıs 1855 (Beydilli, *a.g.md.*, s. 349; Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, V, haz. Nuri Akbayar, İstanbul 1996, s. 1385; *Ceride-i Havâdis*, nr. 717, 4 Aralık 1854 (13 Rebiülevvel 1271); *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 514, 7 Aralık 1854 (16 Rebiülevvel 1271).

⁴⁸ Melik, *a.g.e.*, s. 216. Destrilhes de bu durumu şu sözlerle ifade etmiştir: “Sadrazam Reşid, bu davaya gittikçe daha iğrenç bir temayül göstereceğinin işaretini veriyordu” (Destrilhes, *a.g.e.*, s. 114).

⁴⁹ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Schefer'den Thouvenel'e, 10 Eylül 1855, s. 86-90.

⁵⁰ Rüşvetle mücadele etmek üzere 3 Şubat 1855 (15 Cemaziyevvel 1271) tarihinde hazırlanan “Men-i irtikâba dâir cezanâme lâyihası”, 23 Şubat 1855 (5 Cemaziyelâhır 1271) tarihli iradeyle yürürlüğe girmiştir (Ahmet Akgündüz, “1274/1858 Tarihli Osmanlı Ceza Kanunnamesinin Hukuki Kaynakları, Tatbik Şekli ve Men'i İrtikâb Kanunnamesi”, *Belleten*, S. 199, (Nisan 1987), s. 161-162). Söz konusu kanunname için bkz. *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 519, 4 Mart 1855/14 Cemaziyelâhır 1271; Akgündüz, *a.g.m.*, s. 185-190; Erdoğan Keleş, “Tanzimat Dönemi'nde Rüşvetin Önlenmesi İçin Yapılan Düzenlemeler (1839-1858)”, *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 24/38, (Ankara 2005), s. 274-277; Enver Ziya Karal, “Tanzimat Devri Vesikaları: Rüşvetin Kaldırılması İçin Yapılan Teşebbüsler”, *Tarih Vesikaları*, I/1, (1941), s. 51-56. Ayrıca belirtmek gerekir ki 1855 tarihli kanunnamede yer alan hediye konusundaki hükümler, 1850 tarihli hediye nizamnamesi ve 1851 tarihli Kanun-ı Cedid'teki hükümlerden pek de farklı değildi (Çelik, “Tanzimat Devri'nde Rüşvet-Hediye İklemi...”, s. 60-61).

Buraya kadar izah edilenlerden hareketle; gerçekten de davanın inandırıcılığını ve Mehmed Ali Paşa'nın rüşvet aldığını sorgulayacak pek çok neden vardır. Bunlardan ilki, tüm evraklarına ve mal varlığına el konulan Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in ilk sorgusunda hiç bahsetmediği bu senetleri, hem kendisini hapisten çıkararak Prens Menşikov'un İstanbul'da bulunduğu esnada gündeme getirmesi, hem de bunları hamisi Mustafa Reşid Paşa'ya ulaştırmasıdır⁵¹. Zira Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in Mustafa Reşid Paşa'nın ismi zikredilmeksizin, güçlü bir teşvik ve destekçisi olmadan Mehmed Ali Paşa gibi önemli bir mevkide bulunan ve hanedan damadı olan zatın mührünü taklit etmeye ya da ona verdiği parayı geri istemeye cesaret edemeyeceği aşikârdır⁵². İkincisi ise alınan rüşvet karşılığında, mühürlü senet verilmesinin akla ve mantığa aykırı bir durum arz etmesidir⁵³. Üstelik Mehmed Ali Paşa'nın rüşvet alıp karşılığında mühürlü senet verdiğini iddia ettikleri kişinin, sadaretinde tüm mal varlığına el koyduğu Cezayirlioğlu Mıgırdiç olması, inandırıcılıktan uzak, izahı güç bir başka durumdur. Mıgırdiç'in hazineye olan yüklü borcunun karşısında (yaklaşık 75.000.000 kuruş), açığın Mehmed Ali Paşa'ya rüşvet olarak verdiğini iddia ettiği 4.500.000 kuruştan kaynaklandığının ifade edilmesi de bir başka garipliklerdir. Üstelik Mustafa Reşid Paşa'nın sadarettten azlinin ardından Mayıs 1855 tarihinde ikinci kez sadarete getirilen Âli Paşa, Mehmed Ali Paşa'nın mühürlerinin sahte olmadığı kararının altında mührü bulunmasına rağmen, yaptıkları gizli görüşmede Schefer'e bu işin İngiliz Büyükelçisi Lord Stratford ve Mustafa Reşid Paşa işbirliğiyle, Mehmed Ali Paşa'ya karşı hazırlanmış bir komplo olduğunu açıkça beyan etmiştir⁵⁴. Thouvenel de bu haberlerin yayımlandığı zaman Mustafa Reşid Paşa'nın sadrazam olduğunu, "rakibine

⁵¹ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 104.

⁵² İnal, *a.g.e.*, I, 68-69.

⁵³ Meseleyi yakından takip eden Fransız *Le Siècle* gazetesinde yazan Léon Plée de bir devlet adamının rüşvet için belge vermesinin akla uygun olmadığını belirtir (*Le Siècle*, 25 Ekim 1854).

⁵⁴ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Schefer'den Thouvenel'e, 10 Eylül 1855, s. 86-90; AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Thouvenel'den Walewski'ye, 13 Eylül 1855, s. 109-115.

çamur attığı” ve onu gözden düşürdüğünü raporuna eklemiştir⁵⁵. Ayrıca yukarıda izah edildiği üzere, olayı bildikleri aşikâr olan devrin yazarlarının dahi bir şekilde bu konudan bahsetmekten kaçınmaları, ya da tamamen öznel bir pencereden taraf oldukları hizbin lehine saptırmaları, davanın maksatlı olduğu yönündeki şüpheleri haklı kılmaktadır.

Söz konusu mantıksızlıklara rağmen dava devam etmiştir. Zira Mustafa Reşid Paşa ve ekibi davanın uzamasını istemiyor, bir an evvel padişahın iradesini alarak, işi bitirmeye çalışıyorlardı⁵⁶. Yapılan incelemede, mührün sahte olup olmadığını anlamak için “kâide-i hatt”, “kâide-i hendese” ve “kâide-i sanat-ı hâkk” olmak üzere üç kural vardı. İlk incelemede mühürlerin kâide-i hatt ve hendesece asıl mühürlerle aynı olduğu, ancak kâide-i sanatça şüpheli olduğu bilirkişilerce tespit edildi. Kâide-i sanat-ı hâkk üzerinde şüphe doğması üzerine, meselenin yalnızca bu alanda tetkiki gerekliyse de konunun hassasiyeti ve hadisenin her yönüyle ortaya konulması düşüncesiyle, yeniden bir inceleme yapılmasına karar verildi⁵⁷.

Mühürlerin gerçekliğini araştıran bu komisyona, yukarıda bahsedilen üç kâide üzerine inceleme yapmak için Meclis-i Vâlâ azası İzzet Efendi, Takvimhâne-i Âmire Memuru Raci Efendi ve Abdülfettah Efendi bilirkişisi olarak tayin edildi. Üç adet senetteki mühürler ile Mehmed Ali Paşa tarafından mühürlenmiş başka resmi evraklar kendilerine gösterildi. Yapılan incelemede, kâide ve usûl-ı hat olarak senetlerdeki mühürler ile resmi evraklardakinin tam olarak uyduğu ve hiçbir farklılıkları olmadığı

⁵⁵ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Thouvenel'den Walewski'ye, 17 Eylül 1855, s. 155-158.

⁵⁶ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 107.

⁵⁷ BOA, A.MKT.MVL, 70/96, 22 Şubat 1855 (4 Cemaziyelâhır 1271). Destrilhes, komisyona çağrılan meşhur hakkâklardan birisinin mahkeme önünde yaptığı tetkikler neticesinde üç makbuzdan birinin sahte olduğunu ve bu mührün başka bir ülkede imal edildiğini söyler (Destrilhes, *a.g.e.*, s. 109-110). Mühürlerin sahteliği ya da inkârı gibi durumlarda mühürçüler esnafı tarafından teşkil edilen “ehl-i hibre”ye başvurulurdu (İbrahim Kemal Baybura, “Osmanlılarda Mühür”, *Topkapı Sarayı Müzesi Yıllık II*, İstanbul 1987, s. 72). Osmanlı Devleti'nde mühür türleri ve kullanımını hakkında bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul 1994, s. 83-97; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Osmanlı Devleti Zamanında Kullanılmış Olan Bazı Mühürler Hakkında Bir Tetkik” *Belleten*, S. 16, (1940), s. 495-544; Baybura, *a.g.m.*, s. 70-84.

İzzet ve Raci Efendiler tarafından bildirilip, onaylandı. Hattatlığının yanı sıra sanat-ı hâkk/mühür kazımakta da usta olan Abdülfettah Efendi'nin de diğerleri gibi *kâide-i hat* hususunda şüphe duymadığı ifade edildi. Fakat Abdülfettah Efendi 75.000 kuruşluk senetteki mühürde, Mehmed isminin ikinci mim ve seyyid lafzının da sin harfinde biraz farklılık gördü. Bu durumun “basılış eseri” olabileceğini, mühürlerin hendese ile ölçülüp ölçüsü tam gelirse bu küçük şüphenin de bertaraf edilebileceğini beyan etti. Bilirkişiler bu ifadelerini kayıt altına alarak mühürlediler. Bunların yanı sıra komisyona bir de yabancı bir mühendis çağrıldı. O da mühürler üzerinde yaptığı ilk incelemede mühürlerin gerçek olduğu yönünde görüş bildirdi. Fakat mühendis, kesin karar vermek için yanında mühürleri ölçmek üzere kullandığı pergel ve ölçü aletinin olmadığından, evrakları götürerek ölçtükten sonra kesin kararını vereceğini bildirdi. Böylece inceleme başka bir güne bırakılarak meclis dağıldı. Bu uzmanların yanı sıra mühürleri inceleyen Darphane-i Âmire Sikkezenbaşı Sabit Efendi de ilk bakışta bazı farklılıkların göze çarptığını ve bunların da basılıştan kaynaklanabileceğini söyleyerek, ifadesini onayladı⁵⁸.

Davanın istediği gibi gitmediğini öğrenen Mustafa Reşid Paşa ise meclise gidip öfkeyle Mehmed Ali Paşa aleyhinde konuşarak tepkisini gösterdi ve sürece müdahil oldu. Mustafa Reşid Paşa'nın tavrına sert bir şekilde cevap veren Hasib Paşa'nın yanı sıra Kıbrıslı Mehmed Paşa ile Şeyhülislam Arif Efendi de kendisini uyardılar. Böylece meclis hararetli tartışmalarla son buldu⁵⁹. Mustafa Reşid Paşa'nın bu hususta gözü o denli

⁵⁸ BOA, A.MKT.MVL, 70/96, 22 Şubat 1855 (4 Cemaziyelâhır 1271).

⁵⁹ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 110. Destrilhes'e göre süreç şöyle gelişmişti: Mehmed Ali Paşa taraftarlarının Mustafa Reşid Paşa ile İngiliz Elçisi Lord Stratford tarafından hazırlanıp Meclis-i Vâlâ Azası Şekib Efendi'ye verdiklerini iddia ettikleri bir zabıt müsveddesi sadrazama verildi. Burada, alenen Mehmed Ali Paşa'nın şahsiyeti hedef alınmış ve şerefine dokunacak çok ağır eleştiriler yapılmıştı. Mecliste okunan bu varaka üzerine ortaya koyarak bunu asla imzalamayacaklarını bildirmişlerdi. Sadrazam meseleyi oylamaya sunmuştu. Musa Saffeti ve Rıza Paşa'ların kaçamak tavırları karşısında kızan sadrazam, “Bana gelince, benim kanaatim, bu tutanağın yalan ihtiva eden sahte bir belge olduğu ve yırtılması gerektiği şeklindedir. Konsey zaten yakın bir zamanda toplantıya çağırılmış olacaktır. Mehmet Ali Paşa'yı bu muhteşem toplantıda hazır bulunması için davet edeceğim. Hakkâklar da hazır bulunacaklar ve işte o zaman,

kararmıştı ki olay esnasında onun ve ekibinin, Mehmed Ali Paşa'nın damatlıktan aldığı gücünden kurtulmak için paşayı, Âdile Sultan'dan boşatmayı dahi denedikleri iddia edilmiştir⁶⁰. Böylece Mustafa Reşid Paşa ve ekibi, Mehmed Ali Paşa'nın hem damatlık sıfatını hem de Âdile Sultan'ın desteğini kaybetmesini sağlayarak, onu hanedanın dokunulmazlık zırhından mahrum bırakıp, ona karşı büyük bir zafer kazanabileceklerdi. Ancak, Âdile Sultan'ın paşaya olan sevgi ve bağlılığı bu niyeti boşa çıkarmıştır. Öte yandan Mehmed Ali Paşa, Mustafa Reşid Paşa'nın mecliste kendisi aleyhinde sarf ettiği sözlerden dolayı mahkemeye müracaat etmek istiyordu. Ancak, Sultan Abdülmecid olaya müdahale ederek, o günkü kritik şartlarda, devletin önde gelen saygı değer iki devlet adamı arasındaki bir davanın, kamunun gözleri önünde bir skandala dönüşmemesi gereğini Mehmed Ali Paşa'ya bildirdi⁶¹.

oturum yapılarak, birikişilerin şahitlikleri neticesinde ortaya çıkacak gerçeğe uygun bir tutanağı yeniden düzenleyeceğiz” diyerek oturumu kapatmak istedi. Ancak, o esnada meclise gelen Mustafa Reşid Paşa, Şekib Paşa'nın hazırladığı bu raporun Mehmed Ali Paşa'yı rencide eden kısımlarının çıkarılarak yeniden yazılmasını teklif etti. Ardından “ikiyüzlülüğünü” ispatlayan bir tavırla, Şekib Paşa'nın kaleme aldığı, hanedan mensubu birisi hakkında böylesine ağır tenkitler taşıyan bir yazıyı imzalamadığı için şeyhülislama teşekkür etti ve bir önceki mecliste sarf ettiği sözler için de özür diledi (Destrilhes, *a.g.e.*, s. 111-114). Melik ise Destrilhes'in geniş bir hayal gücüne sahip olduğunu ve Mustafa Reşid Paşa'nın bu sözleri söylediğinin şüpheli olduğunu söyler. Ayrıca, Mehmed Ali Paşa'yı kötü ahlaklı birisi olarak itham eden raporun bahsi geçenlerce imzalanmayacağı iddiasını da yalanlamıştır (Melik, *a.g.e.*, s. 196, 201). Başka kaynaklarda rastlamadığımız ve dolayısıyla teyit edemediğimiz bu ifadeler, şimdilik Destrilhes ve Melik'in iddialarından öte gidememektedir.

⁶⁰ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 115. Melik ise Mehmed Ali Paşa ile Âdile Sultan'ın boşanmasını padişahın istediğini ancak, Mustafa Reşid Paşa'nın buna mani olduğunu şu sözlerle iddia eder: “...İşte o andan itibaren, Âdile Sultan'ın talihine bakıp korkan padişahın endişeleri tekrar gün yüzüne çıktı. [Âdile Sultan'ı] Kocasından ayırmak istedi. Reşit'in arabuluculuğu olmasaydı, Mehmet Ali şu an padişahın eniştesi değildi. Destrilhes Bey'in özenli doğrularını [!] çoktan fark etmiş olan okurlar, Mehmet Ali'nin hayatının bu bölümünü renklendirmekte ve sürgün günlerine denk düşürmektedir/getirmektedir. Mutsuz ve acı çektirilmiş ve hatta hanımı elinden alınmak istenilen biri olarak sunma özenini gösterir!” (Melik, *a.g.e.*, s. 231). Ancak, Mustafa Reşid Paşa'nın Mehmed Ali Paşa'ya duyduğu düşmanlık ve onu iktidardan düşürmek için çevirdiği türlü entrikalar, Melik'in öne sürdüğü fikrin tam aksini düşündürmektedir.

⁶¹ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 114.

Mühürler üzerinde tam bir hüküm verilememesi üzerine, aynı uzmanlardan oluşan meclis ikinci kez toplandı. Bu kez gerekli aletleriyle gelen yabancı mühendis, mühürlerin hepsini büyük bir dikkat ve titizlikle tekrar tekrar ölçerek bir harfin diğerine olan uzaklığı ve oranını kıyaslayarak, sahte olduğundan şüphe duyulan senetlerdeki mühürlerin hendesece birbirinden hiçbir farkı olmadığını yazılı olarak imzasıyla beyan etti⁶². Onun bu hükmü üzerine, Abdülfettah Efendi de daha önce hendesece duyduğu şüphenin basılıştan kaynaklandığını açıklayıp, artık mühürlerin sahte olabileceğine dair şüphesinin kalmadığını önceki raporun zeyline yazarak, mühürledi. Böylece, ikinci mecliste yapılan ölçüm ve incelemeler sonucunda senetlerdeki mühürlerin *hat* ve *hendese* kurallarınca sahte olmadığı ve ilk meclisteki hükmü pekiştirdiği bildirildi. Geriye kalan *kâide-i hâkk* alanında uzman olan Abdülfettah ve Sabit Efendilerin görüşleriyle üç kuralda da şüpheye yer kalmamış yani *hat*, *hendese* ve *hâkk* kaidelerince mühürlerin sahte olmadığı tereddüde mahal bırakmayacak şekilde kabul görmüştü⁶³.

Ancak, Abdülfettah ve Sabit Efendi'nin beyanları yeterli olmadı ve şüphelerinin tamamen ortadan kaldırabilmesi için üçüncü bir meclis toplandı. Daha önceki meclislerde bulunan İzzet, Raci ve Abdülfettah Efendilerin yanı sıra mühürleri önceden gören ve sahte olabileceği hakkında

⁶² BOA, A.MKT.MVL, nr. 70/96, 22 Şubat 1855 (4 Cemaziyelâhır 1271). Melik, Avrupalı hakkâkın yaptığı ölçümler neticesinde tüm mühürlerin sahte olmadığı kanaatini açıklaması üzerine, Hasib Paşa tarafından uyarıldığını iddia eder (Melik, *a.g.e.*, s. 193). Destrilhes ise komisyona çağrılan bu yabancı uzmanları düzenbazlıkla suçlar. Ayrıca, bir İngiliz uzmanın Türk yazısını tetkik etmesini de eleştirir (Destrilhes, *a.g.e.*, s. 115). Buna karşılık Melik ise Müslüman hakkâkların dahi Avrupalı uzmanın üstünlüğünü kabul ederek, eski görüşlerinden vazgeçip, onunla aynı fikri paylaştıklarını ifade etmiştir (Melik, *a.g.e.*, s. 194). Melik'e göre, padişah meseleyi aydınlığa kavuşturmak için çok güvendiği imparatorluğun baş hattatı Mustafa Efendi'yi de komisyona göndermiştir. Yaptığı inceleme neticesinde o da Avrupalı uzmanla aynı görüşü paylaşarak "Her kim ki, bu damgaların tek ve aynı mühürden çıktıklarını alçak gönüllülikle beyan etmiyorsa, bu kişi onları değiştirmekle görevlendirilmiş demektir" şeklinde fikrini beyan etmiştir (Melik, *a.g.e.*, s. 205).

⁶³ Destrilhes, yapılan ikinci incelemede hakkâkın bazı nazırların baskılarına rağmen mühürlerin sahte olduğu ve bunların Türkiye'de hakk edilmediği görüşünde olduğunu söylese de belgede böyle bir bilgi mevcut değildir (Krş. BOA, A.MKT. MVL, 70/96, 22 Şubat 1855/4 Cemaziyelâhır 1271; Destrilhes, *a.g.e.*, s. 110).

şüphe duyduklarını ifade eden hakkâk Azmi, Salih, Hüsnü ve Said Efendiler görüşleri alınmak üzere meclise davet edildiler. Yukarıda da belirtildiği üzere, şüpheli denilen mühürler bilirkişiler tarafından defalarca ve dikkatlice incelendi ve sahte olmadığına karar verildi. Hakkâklara, bu durumun aksinde görüş bildirmelerinin nedeni soruldu. Birbirlerinden ayrı yapılan bu sorgulamada, özet olarak hepsi kendilerinin hat ve hendesece bilgilerinin olmadığı ancak zanaatları olan hakkâklık gereğince bu mühürleri önceden olduğu gibi şimdi de şüpheli gördüklerini ifade ettiler. Ayrıca hakkâklardan Said Efendi, incelemede özen gösterilmediğini, bu sebeple ilk bakışta hatalı karar verilebileceğini vurgulayarak, tekrar dört ustanın bir araya gelerek yeni bir inceleme yapmalarını talep etti. Bu ifadelerle adeta köşeye sıkışan komisyon, hakkâkların şüpheli olduğunu yineledikleri mühürler hakkında yine kesin bir karara varamadı ve mühürlerin gerçekliğinin yanı sıra, hakkâkların söylediklerinin doğru olup olmadığının da araştırılmasına karar verdi. Komisyon, açıktan gösterilen senetlerdeki mühürleri, hakkâkların akıllarında tuttuğundan ve önceki ifadelerine ters düşmemek için, sanatça farklılıklar olduğunda ısrar ettiklerinden kuşkulandı. Bu sebeple, hakkâkların “cehaletlerini” ortaya çıkarmak için, bir sonraki mecliste uygulanmak üzere yeni bir yol deneme kararı aldılar. Görüldüğü gibi söz konusu senet davası gittikçe içinden çıkılmaz bir hal almıştı. Toplanan meclislerde bir grup ısrarla mühürlerin kesinlikle sahte olmadığını iddia ederken, diğer grup mühürlerin şüpheli olduğu konusunda ısrarcıydı. Ayrıca komisyonun, bilirkişi sıfatıyla meclise çağırıldıkları hakkâkları cahil olarak nitelendirmesi ve onları ayrı ayrı sorguladıkları halde istedikleri yanıtları alamayınca farklı yollara başvurmaları soruşturmaya gölge düşüren unsurlardandı.

Bu gelişmelerin ardından gittikçe açmaza giren meselenin halli için dördüncü kez meclis toplandı. Bir önceki mecliste karar verildiği gibi hakkâkların şüpheli addettikleri mühürlerin basılı olduğu kâğıtlardan ikisiyle, Mehmed Ali Paşa tarafından mühürlenmiş bazı resmi evrak ve senetlerin hepsi, üzerinden yalnız mühürler görünecek şekilde farklı zarflara konuldu⁶⁴. Tamamı yedi adet olan ve teker teker hakkâklara gösterilen bu evraklar, hakkâklar tarafından uzun uzadıya incelendi. Bunlardan

⁶⁴ BOA, A.MKT.MVL, 70/96, 22 Şubat 1855 (4 Cemaziyelâhır 1271); Melik, *a.g.e.*, s. 193.

Azmi, Salih ve Said Efendiler, evrakların üçüne, Hüsnü Efendi ise ikisine kendi imzalarını atarak, şüpheli olduğu gerekçesiyle bu evrakları ayırdılar. Bu uygulamanın neticesinde, iki hakkâkın ayırdığı üçer adet kâğıdın ikişer tanesi önceki incelemelerinde şüpheli dedikleri mühürle mühürlenmiş olup; birer tanesi ise hiç şüphesi olmayan resmi evraktandı. Diğer hakkâkın ayırdığı kâğıtlardan ise birisi şüpheli denilen ve ikisi de şüphesiz kâğıtlardan ibaretti. Yani, komisyonun bir önceki mecliste aldığı karar işe yaramış ve hakkâklar arzu edildiği gibi yanılmışlardı. Bu usulde yanılığa düşmeyen tek hakkâk Hüsnü Efendi idi. Hüsnü Efendi, şüpheli denilen iki mühürlü kâğıdı ayırmayı başardı. Ancak, diğerlerinin şüphelidir diyerek ayırdığı ve aslında gerçek olan mühürler, komisyon tarafından kendilerini yalanlamaya yeterli görüldü. Komisyon, bu kez de Hüsnü Efendi'nin doğru kâğıtları tespit etmesinin, onlara işaret koymasından kaynaklandığı iddiasını ortaya atarak, diğerleri gibi onun da hata yapacağı ve kâğıtları tesadüfen bulduğunun ispatlanması için yeni bir deneme yapılmasına karar verdi. Bu davada, soruşturmayı yürüten komisyonun sürekli olarak mühürlerin sahte olmadığını kanıtlamak için gösterdiği çaba ve mühürlerin seçiminde isabetli davranmasına karşın Hüsnü Efendi'ye yöneltilen ithamlar da oldukça ilgi çekicidir. Zira bu süreç, en son uzmana da mühürlerin Mehmed Ali Paşa'ya ait olduğunu kabul ettirene kadar devam etti.

Senetlerdeki mühürlerin Mehmed Ali Paşa'ya ait olup olmadığına bir türlü karar veremeyen dört meclisin ardından beşinci ve son meclis toplandı. Diğer üç hakkâkın isabetli seçimler yapamamasıyla yanılığını kesinleşen dördüncü meclisten sonra, sıra kâğıtları doğru tespit eden Hüsnü Efendi'nin bunu tesadüfen mi yoksa hâkk sanatındaki ustalığıyla mı başardığını anlamaya gelmişti. Bunun için yine zarfların içlerine gerçek mühürlü kâğıtlar konularak incelemesi için Hüsnü Efendi'ye verildi. O da mühürlerden ikisini şüpheli görerek imzasıyla onaylayıp ayırdı. Diğer üç hakkâk da meclise çağrılarak, hatalı oldukları kendilerine tebliğ edildi. Bunun üzerine hatalarını kabul etmekten başka çareleri kalmayan hakkâklar, mühürler üzerinde hiçbir şüphelerinin kalmadığını kendi rızalarıyla kaleme alıp mühürledikten sonra meclisten ayrıldılar⁶⁵.

⁶⁵ BOA, A.MKT.MVL, 70/96, 22 Şubat 1855 (4 Cemaziyelâhır 1271).

Dava süresince Mehmed Ali Paşa'nın, olaya yaklaşımı da birtakım sıkıntılara yol açmıştır. Meclis-i Tanzimat tarafından, Cezayirlioğlu Mıgırdiç ile aralarında dava konusu olan 75.000 kuruşluk senetteki mührün sahte olup olmadığının inceleneceği komisyonda görüş bildirmek üzere kendisinin ya da bir vekilinin bulunması gereği Mehmed Ali Paşa'ya bildirilmiş⁶⁶ ancak o davaya tepki göstererek mahkemeye gitmeyi reddetmişti⁶⁷. Neticede dava gıyabında görülerek, mührün paşaya ait olduğu belirlendi ve Meclis-i Vükelâ'ca onaylanıp, iradesi çıktı. Bu durumda komisyona davet edildiği halde katılmayan Mehmed Ali Paşa'nın karara itiraz hakkının olmadığı ve davanın kalan kısmının da görüleceği tarafına bildirildi. Ayrıca Mehmed Ali Paşa'nın böyle davranarak, mühürler hakkında yapılan incelemeleri yok hükmüne koymaya çalıştığı belirtilerek, davanın bir an önce neticelenmesi için ya da kendisinin ya da vekilinin Meclis-i Tanzimat'a gelmesi hususu yinelenildi⁶⁸. Bunun üzerine Mehmed Ali Paşa kâhyası Refik Bey'i vekil tayin etti. Ayrıca konuyu bir avukata havale ettiğini ve birkaç gün içerisinde kendisini temsil edeceğini bildirdi⁶⁹.

Bu suretle, meselenin ilk kısmı olan senetlerdeki mühürlerin sahte olup olmadığının tetkiki işi sona ermişti. Oldukça çetin geçen dava sürecinin ardından 22 Şubat 1855 tarihinde mühürlerin Mehmed Ali Paşa'ya ait olduğuna karar verildi⁷⁰ ve mahkeme Mehmed Ali Paşa'yı, Mıgırdiç'e 75.000 kuruş ödemeye mahkûm etti⁷¹. Mehmed Ali Paşa aleyhinde sonuçlanan karar mazbatasında, Mustafa Reşid Paşa'nın yetiştirmeleri Âli ve Fuad Paşalar da dâhil, onların etrafındaki kimselerin mühürleri bulunmak-

⁶⁶ BOA, *Ayniyât Defteri*, nr. 1718, s. 3, 11 Nisan 1855 (23 Receb 1271); Destrilhes, *a.g.e.*, s. 116.

⁶⁷ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 111; Melik, *a.g.e.*, s. 185. Melik'e göre Mehmed Ali Paşa, evlerini koruma altına aldırması ve mahkemeye gitmemek için, davanın devam ettiği 9 Ekim 1854'ten, 16 Aralık 1854'e kadar sözde hastalanmıştı (Melik, *a.g.e.*, s. 186).

⁶⁸ BOA, *Ayniyât Defteri*, nr. 1718, s. 3, 11 Nisan 1855 (23 Receb 1271).

⁶⁹ Destrilhes, *a.g.e.*, s. 116.

⁷⁰ BOA, A.MKT.MVL, 70/96, 22 Şubat 1855 (4 Cemaziyelâhır 1271).

⁷¹ BOA, HSD.AFT, 9/4, s. 2; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 40; Destrilhes, *a.g.e.*, s. 109; Melik, *a.g.e.*, s. 200.

taydı⁷². Dava konusu diğer mühürler de incelenmeye başlandıysa da Mustafa Reşid Paşa nazarında baş düşmanının irtikâbına hükmetmek için bir mühür hakkında verilen karar yeterliydi⁷³. Meselenin kalanının takibi ve şifahî bazı ifadelere dayanarak, Cezayirlioğlu Mıgırdıç'ın İzmir gümrüklerini emanet ettiği Abdülkadir Paşa'dan da bir senet alındığına dair iddianın araştırılması hususu tekrardan Meclis-i Tanzimat'a havale edildi⁷⁴. Ancak, Mustafa Reşid Paşa'nın, Mıgırdıç'ın Mehmed Ali Paşa'dan alacağı olduğu iddiasıyla dördüncü sadaretinde yazılan bu tezkire, Mayıs 1855 tarihinde sadareten azledilerek, yerine Âli Paşa'nın geçmesiyle⁷⁵ neticesiz kalmıştır⁷⁶.

S o n u ç

Netice itibariyle, yılan hikâyesine dönen *tabrik-i mühür* meselesinde çevrilen entrikalarla suçlu bulunan Mehmed Ali Paşa, Kastamonu'ya sürgün edildi⁷⁷. Fakat Mehmed Ali Paşa'nın sürgün kararını içeren iradede,

⁷² Kararda mührü bulunan diğer üyeler: Yusuf Kamil, Mehmed, (...) Mehmed Rifat, Ali Şefik, Esseyid Mehmed Hasib, Esseyid Mustafa Hıfzı, Mehmed Reşid, Mehmed Fuad, Ziver Ahmed (...), Safvet, Edhem İbrahim ve Safveti idi (BOA, A.MKT.MVL, 70/96, 22 Şubat 1855/4 Cemaziyelâhır 1271).

⁷³ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 36; Fatma Aliyye, *a.g.e.*, s. 122.

⁷⁴ Mehmed Selâhaddin, *Bir Türk Diplomatının Evrâk-ı Siyâsiyyesi*, İstanbul 1306, s. 314.

⁷⁵ BOA, İrade Dahiliye, 319/20692, 2 Mayıs 1855 (16 Şaban 1271); *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 523, 14 Mayıs 1855 (26 Şaban 1271); *Ceride-i Havâdis*, nr. 741, 19 Mayıs 1855 (2 Ramazan 1271).

⁷⁶ Mehmed Selâhaddin, *a.g.e.*, s. 315.

⁷⁷ “Sadr-ı esbâk Mehmed Ali Paşa, hayli vakitten berû bir meslek-i gayr-ı müstakîme sulûk iderek emniyyet-i âmmeyi selb idecek harekât-ı makdûhada bulunduğundan kendisinin şer'an ve kanûnen te'dîbi lâzım gelüb bundan başka Nevrekoblu Mehmed Bey'in müşârünileyhden iddia iylediği mebâlig-i külliyenin tahkîkâtı derdest olduğu misillü Cezayirlioğlu Mıgırdıç'ın müşârünileyhden ittiği davânın dahi ber muktezâ-yı hakkâniyyet tedkîkât-ı amikâ ile uğraşılması ve müşârünileyhin dahi Meclis-i Âli-i Tanzimat'ın ihbârına muhalefetle bizzat gelmekden veyâhud vekil göndermekden istinkâf itmesi sebebleriyle henüz arkası alınmamış ise de bunun eczâsından bir cüz'î, müşârünileyhin Hazine-i Celîle'de mahfûz bulunan muhasebe defteriyle dahi musad-dak ve her bir kâide ve usûl ve nizâmca mahkûm olarak şimdiden sâbit ve bununla beraber kazıyye-i irtişâiyye dahi mütehakkik olduğu cihetle, bu keyfiyyet dahi müşârünileyh hakkında muâmele-i te'dîbiyyeyi dâ'i olduğuna binaen müşârünileyhin menfiyyen Kastamonu'da ikametini hususuna irâde-i adâlet-âde-i hazret-i padişâhî müteallik buyurularak iktizâsı icra kılınmıştır” (BOA, İrade, Dahiliye, 318/20611, 20 Nisan

tıpkı dava sürecinde olduğu gibi birtakım çelişkiler ve belirsizlikler mevcuttur. Burada ilk olarak, Mehmed Ali Paşa'nın kamu düzenini bozan bir takım hareketleri (softa ayaklanması kastedilerek) sebebiyle sürgüne gönderildiği ifade edilmiştir. Ardından, Nevrekoplu Mehmed⁷⁸ ve Cezayirlioğlu davaları gerekçe gösterilmiştir. Ancak bu konuda, bir taraftan Mehmed Ali Paşa hakkındaki davaların henüz sonuçlanmadığı yazılırken; diğer taraftan Mehmed Ali Paşa'nın mühürlerinin sahte olmadığının anlaşılmasının rüşvet suçuna ve sürgününe yeterli görülmesi durumu daha da şaibeli bir hale getirmektedir. Lütfi Efendi de "Takvîm-i Vekâyi'de müşârünileyhin te'bîd ve te'dîbi ber-vech-i muharrer şer' u kanûna müstenid olduğu gösterilmiş ise de vukû-ı hâle göre müşârünileyhin ne vicâhen ve ne de gıyâben muhâkemesi sebkât etmemiş olduğundan, te'dîb meselesinin idâreye atfı lâzım gelir" sözleriyle, Mehmed Ali Paşa'nın sürgününü Mustafa Reşid Paşa'nın iktidarda olmasına bağlamıştır⁷⁹. Üstelik Mehmed Ali Paşa, birkaç hafta gibi kısa bir müddet sonra, kimseyle görüşmemek şartıyla affedilmiş ve İstanbul'a dönmesine izin verilmiştir. Çok kısa bir süre sonra da Sultan Abdülmecid siyaset gereği Mehmed Ali Paşa'ya, tekrar kabinede yer vermiş ve onu 30 Ağustos 1855 tarihinde dördüncü kez kaptan-ı deryalıkla görevlendirmiştir. Lord Stratford'un, Mehmed Ali Paşa'nın yeniden kabineye dönmesi hususundaki şiddetli itirazları dahi bir netice vermemiş ve paşa uzun yıllar bu görevde kalmıştır⁸⁰.

Bu hareketlerinden dolayı Sultan Abdülmecid'in güvenini kaybeden Mustafa Reşid Paşa ise amacına ulaşamadığı gibi bilakis, hem yaptıkları hem de değişen dış politik dengeler sebebiyle sadarettten azledilerek, siyaset sahnesinin dışında kaldı. Üstelik Mustafa Reşid Paşa, savaşını yalnız bu

1855/2 Şaban 1271; *Takvîm-i Vekâyi*, nr. 522, 22 Nisan 1855/5 Şaban 1271; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 738, 26 Nisan 1855/8 Şaban 1271; BOA, HSD.AFT, 9/4, s. 12; Ali Fuad, *Marûf Simâlar*, s. 47).

⁷⁸ Cezayirlioğlu Mıgırdıç davası devam ederken, ortaya bir de fırsattan istifade Mehmed Ali Paşa'dan alacak iddiasında bulunan Nevrekoplu Mehmed Bey meselesi çıkmıştır. Ancak, Mehmed Ali Paşa'nın sürgününden sonra Nevrekoplu Mehmed meselesinin bir daha hiç gündeme gelmemesi ve bir neticeye bağlanmaması, bu konuda da Mehmed Ali Paşa'ya yöneltilmiş iddiaların mesnetsiz olduğunu göstermektedir. Konunun ayrıntıları için bkz. Sunay, *a.g.t.*, s. 327-331.

⁷⁹ *Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, yay. Münir Aktepe, İstanbul 1984, IX, 115.

⁸⁰ Sunay, *a.g.t.*, s. 331-341.

cephede değil, zamanla siyaseten yolları ayrılan yetiştirmeleri Âli ve Fuad Paşalar cephesinde de kaybetmişti. Zira paşa görevden alınmasıyla, Islahat Fermanı'nın (18 Şubat 1856) hazırlanması ve Paris Barış Antlaşması (30 Mart 1856) gibi son derece önemli gelişmeleri uzaktan seyretmek zorunda kalmış⁸¹ ve Bâbiâlî'deki hâkimiyetini Fransa siyasetine yakın Âli ve Fuad Paşalara kaptırmıştı⁸². Bu ağır güç kaybına rağmen, Mustafa Reşid Paşa ve Lord Stratford Mehmed Ali Paşa'nın kabinde yer almasını engellemek için çalışmalarına hiç ara vermemişlerdi. Yeni plana göre, Âli Paşa'nın yolsuzlukla suçladığı ve devlete milyonlarca kuruş borcunun olduğunu söylediği Cezayirlioğlu Mıgırdiç'e, Lord Stratford bir gün bir pusula vermişti. Burada, Mehmed Ali Paşa'nın dönüşünün Cezayirlioğlu Mıgırdiç'in hayatını tehdit edeceğinin lanse edilmesi yazılıydı. Bu entrikayla, Mehmed Ali Paşa'nın önü İngiltere tarafından yine Cezayirlioğlu Mıgırdiç kullanılarak kesilmiş olacaktı. Âli Paşa'nın ifadesiyle, "*Cezayirli, Londra'ya bir kurban sunacaktı*"⁸³. Bu plan Mehmed Ali Paşa'nın kaptanlığa atanmasıyla uygulamaya konuldu ve Cezayirlioğlu Mıgırdiç, can güvenliğinin olmadığını iddia eden arzuhalî mâbeyn-i hümâyûna, vükelâ ve sefirlere dağıtarak, İngiltere'ye kaçtı. Cevdet Paşa'nın konuyla ilgili üstü kapalı "... İngiliz beylik vapuruna binip gitmesi erbâb-ı politikanın nazar-ı dikkatini celb eyledi"⁸⁴ sözleri de bunun bir komplo olduğunu teyit eder niteliktedir.

Buraya kadar izah edilenlerden de anlaşılacağı üzere, iki devlet adamı arasındaki şiddetli rekabetin bir tezahürü şeklinde cereyan eden "tatbîk-i mühür" meselesi birkaç bakımdan değerlendirilmesi gereken bir hadisedir.

⁸¹ Beydilli, a.g.md., s. 349.

⁸² Âli ve Fuad Paşaların Bâbiâlî'deki yükselişleri hakkında bkz. Butrus Ebu Manneh, "Âli ve Fu'ad Paşaların Bâb-ı Âli'deki nüfuzlarının Kökleri (1855-1871)", çev. Fatih Yeşil, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, (der. Halil İnalçık-Mehmet Seyitdanlıoğlu), Ankara 2006, s. 343-352.

⁸³ AMAE, Paris, CPT, nr. 322 première, Thouvenel'den Walewski'ye, 13 Eylül 1855, s. 109-115.

⁸⁴ Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, s. 54. Melik'e göre ise "Mehmet Ali Paşa'nın kaptan-ı deryalığa atandığını öğrenir öğrenmez Cezayirli'ye tek bir yol kalmıştı; ülkeyi terk ederek, düşmanlarından uzak, haklılığını zamana bırakmak..." (Melik, a.g.e., s. 234). Müellif, eserinin bir başka yerinde ise Mehmed Ali Paşa'nın "Eğer suçsuzluğu kanıtlanırsa, suçlu için hiçbir ceza istemediğini ve mağfiretinin öcünü fazlasıyla alacağını" söylediğini ifade ederek yine kendisiyle çelişmiştir (Melik, a.g.e., s. 218).

Bunlardan ilki, devrin ricâlinin iç içe geçen siyasi ve kişisel çatışma ve çekişmelerinin, zaman zaman devlet işlerinin dahi önüne geçtiği gerçeğidir. Yani, Mustafa Reşid Paşa gibi hukukun üstünlüğü prensibini benimseyen bir devlet adamı, rakibini iktidardan uzaklaştırabilmek için, kanunları şahsi hesaplaşmalarına ve menfaatlerine alet etmiştir. Bir diğeri ise içteki bu rekabetin, İstanbul'da bulunan İngiltere ve Fransa elçilerine devletin içişlerine müdahale yolunu açarak, söz konusu durumu ülkelerinin lehine nasıl kullandıklarıdır. Ayrıca bu dönemde Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmelerin, Avrupalı devletlerce ne denli yakından takip edildiği ve hizipler arasındaki çekişmelerin Avrupa matbuatı üzerinden bir tartışma vesilesi haline getirildiğinin de somut örneğidir. Özetle, Tanzimat Devri'ni daha isabetli bir şekilde anlamlandırabilme adına, meselelerin perde arkasını irdelemenin önemini gösteren *tabîk-i mühür* meselesi; basit bir rüşvet davası olmasının ötesinde devrin siyasi atmosferini çarpıcı bir biçimde yansıtan, kayda değer bir hadisedir.

“FIRST BRIBE CASE IN THE COUNCIL OF TANZIMAT: “TATBİK-I MÜHÜR”
ISSUE AND ITS BACKGROUND”

Abstract

Political competition of high government officials of Tanzimat Era and crisis that happened because of them take an important place in the history of Ottoman Empire. In order to overthrow each other, state officials used every single opportunity that they got. In this a context, one of the significant examples of Sublime Porte-palace struggle which marked the period is the “tatbik-i mühür” incident that happened between Mustafa Reşit Pasha and Son-in-law Mehmet Ali Pasha, and also according to Cevdet Pasha, the secret purpose of founding The Council Of Tanzimat was to judge Mehmet Ali Pasha who was accused of being a briber. The claim in question that had been verified by Lütü Efendi shows taht leading to the power struggle taking place between the political actors of the era was very important and effective to give direction to the institution of the period and its functioning. In addition, their rivalries made easier the intervention of European States in the internal affairs of Ottoman Empire. Even, this had been a case being discussed in the international area in especially France where parties put down on paper various works on this subject to justify themselves. In this respect, “tatbik-i mühür” is a privileged and important event. Through these article, the background and the course of the issue of this political competitive environment was put forth with various sources, Turkish and French archives and with the domestic and foreign newspapers.

Keywords

Tanzimat Era, The Council Of Tanzimat, tatbik-i mühür, bribe, political struggle, Mustafa Reşit Pasha, Mehmet Ali Pasha.

ZİYNET ALTINI
(1898-1922)

Ömerül Faruk BÖLÜKBAŞI*

ÖZET

Ziynet altını basımı Türk numismatik tarihinin enteresan uygulamalarından biridir. İlk defa Sultan II. Abdülhamid devrinde, piyasada tedavül eden altın liraların standartları esas alınarak darp edilmiştir. Ziynet altınınun ortaya çıkışında halkın piyasada tedavül eden eski sikkeleri takı olarak kullanılması, bunlara büyük rağbet göstermesi ve bazı kişilerin bu durumu suistimal etmesi etkili olmuştur. Yapılan suistimaller piyasada kargaşaya yol açmış, vezni ve ayarı muhtelif pek çok eski ve sahte sikke halk arasında tedavül etmeye başlamıştır. Bazı sarrafların ziynet altını üretim ve satışını kendi tekellerine almak için çeşitli projeler sunmaları, problemi çözmek için devlet idarecilerinin harekete geçmesini sağlamıştır. Resmi makamlar yaptıkları değerlendirmeler sonucunda altın basımının özel sektör eliyle yapılmasının uygun olmayacağına, Darphane tarafından basılıp Emniyet Sandığı tarafından satılmasının daha doğru olacağına karar verdiler. 30 Temmuz 1898 tarihinde alınan kararlar başlatılan ziynet altını basımı I. Dünya Savaşı ve mütareke yıllarında azalmıştır. Çeyreğin yarısı, çeyrek, yarım, tam, iki buçukluk ve beşbiryerde olarak altı türde basılan ziynet altınları, Cumhuriyet Türkiye'sinde de -bazı küçük değişiklikler dışında- basılmaya devam etmiştir. 1898-1921 yılları arasında toplam 1.128.428 liralık ziynet altını piyasaya sürülmüştür. Bu makalede ziynet altının ortaya çıkış süreci, standartları, şekli özellikleri ve tedavülüyle ilgili sorunlar ele alınmakta, makalenin eklerinde ise basılan toplam altın miktarını gösteren tablolar ve ziynet altını resimleri yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler

Sultan II. Abdülhamid, Sultan Mehmed Reşad, Sultan Mehmed Vahdeddin, Darbhâne-i Amire, süslenme, sarraf, beşbiryerde, kalpazanlık.

Osmanlı iktisadî ve ticarî hayatında önemli bir yere sahip olan altın; giyim, kuşam, tefrişat ve süslenme amacıyla geniş toplumsal kesimler tarafından kullanılmıştır. Altın işlemeli kumaşlar, altın eşya, takı ve aksesuarlar; meskenleri, elbiseleri ve bizzat insanların bedenini süslemiştir.

* Yrd. Doç. Dr.; Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, faruk.bolukbasi@bilecik.edu.tr

Altının süslenme amacıyla kullanımına ilişkin en önemli uygulamalardan biri, XIX. yüzyılda Darbhâne-i Âmire tarafından ziynet altını basılmasıyla ortaya çıkmıştır. Ziynet altını darbı ilk defa 1898 yılında gerçekleştirilmiş, altın basılırken Tashih-i Sikke Islahatı (1844) esnasında benimsenen standartlar esas alınmıştır¹.

Ziynet altını basımı devletin hayata geçirdiği bir uygulama olmakla birlikte, resmi makamların bu işe girişmesini halkın eski altın sikkelere olan talebi ve bunun doğurduğu sorunlar tetiklemiştir. Tashih-i Sikke Islahatı öncesine ait altın sikkeler özellikle kadınlar arasında büyük rağbet görüyor, payitaht İstanbul ve vilayetlerde bu tür eski sikkeler pek çok kimse tarafından takı olarak kullanılıyordu. Bu durum eski altınların darp-hane tarafından piyasadan çekilmesine engel olmakta, para sisteminin istikrarına zarar vermekteydi. Devlet bunları toplamak için çabalarını arttırdıkça sayıları daha da azaldığından kıymetleri iyice artmaktaydı. Ortaya çıkan durumdan istifade etmek için bazı sarrafların ve kalpazanların işe el atması, piyasada sahte sikkelerin çoğalması sonucunu doğurmuş, hatta yurt dışından altın ithaline sebep olmuştu.

Halk arasında eski altın sikkelere talep devam etse de mevcut durum hem hazineye, hem de sikkeleri elinde tutanlara zarar veriyordu. Bu vaziyete uzun süre müdahale etmeyen resmi makamlar, sorunun çözümü, suis-timallerin önüne geçilmesi, halkın ziynet altını talebinin karşılanması ve bu talepten hazine lehine istifade edilmesi için 1898 yılında Darbhâne-i Âmire tarafından hususi olarak basılmış ziynet altınlarını piyasaya sürdüler².

¹ Halil Sahillioğlu, "XVII. Yüzyılın Ortalarında Sırmakeşlik ve Altın Gümüş İşlemeli Kumaşlarımız", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.16 Ocak, 1969, s. 48-53; Reşat Ekrem Koçu, *Türk Giyim, Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1967, s. 251; Mehmet Zeki Kuşoğlu, *Resimli Ansiklopedik Kuyumculuk ve Maden Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2006, s. 257. Tashih-i Sikke Islahatı modern Osmanlı para sisteminin temellerinin atıldığı, yüz gümüş kuruş, bir lira esasının benimsendiği reformdur. Bu ıslahatla yirmi iki ayarında beş, iki buçuk, bir, yarım ve çeyrek liralara basılmıştır (Şevket Pamuk "Osmanlı İmparatorluğu'nda Para, 1326-1914" *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, 1600-1914, ed. Halil İnalçık, Donald Quataert, çev. Serdar Alper, Eren Yayıncılık, İstanbul 2004, c. II, s. 1053-1093).

² Niyazi Asım, *Meskûkât-ı Şâhane İdaresi/Darbhâne-i Âmire 1336 Sene-i Maliyyesi Darbiyat ve Muâmelatı Hakkında Maliye Nezâret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor*, İstanbul 1921, s. 8-10; Hasan Ferid, *Nukud ve İtibari Mâli, Birinci Kitap: Meskûkat*, İstanbul 1330, c. I, s. 238-239.

1-) Ziy net Altının Ortaya Çıkış Süreci

Halk arasında ziy net altını olarak en çok kullanılan sikkeler, Tashih-i Sikke Islahatı öncesinden kalma mahmudiye, fındık ve adliye gibi eski altın paralardı. Zaman içinde yıpranmış ve ağırlıklarını yitirmişlerdi. Ancak sayıları az, talep fazla olduğu için piyasada gerçek kıymetlerinin üzerinde bir fiyata alınıp satılıyorlardı. Bu oran %10 ile %40 arasında değişiyordu. Bu kadar yüksek oranda kâr edilebilmesi, spekülâtorler için suiistimal kapılarını aralamıştı. Mesela bazı sarraflar kendi yaptıkları ve üzerine tuğra vurdukları sahte altınları ziy net altını olarak piyasaya sürüyorlardı. Kimi sarraflar da piyasadan topladıkları altınları Avrupa'ya gönderiyor, burada %4-5 oranında darp ücreti ödeyerek yabancı sikkelere veya Osmanlı altınlarının taklitlerine dönüştürüyorlardı.

Yapılan suiistimallerin hazineye ve halka verdiği zararın yanında en önemli sonuçlarından biri de piyasada büyük bir kargaşaya yol açmasıydı. Vezni ve ayarı muhtelif pek çok altın sikkenin halk arasında el değiştirmesi problemi büyütüyor, usulsüzlüklerin ve sıkıntıların daha çetrefilli bir hal almasına yol açıyordu. Mevcut duruma karşı bir önlem alınması ve piyasadaki karmaşanın sona erdirilmesi gerektiği devlet idarecileri tarafından bilinmekteydi. Ancak harekete geçmelerini bazı sarraf ve kuyumcuların ziy net altını üretim ve satışını kendi tekellerine almak için hazineye teklif sunmaları sağladı. Muhtelif Avrupa ülkelerinde basıldığı gibi darp-hanede de hususi ziy net altını basılmasını, bunların halkın rağbet ettiği eski tip altınlar tarzında olmasını ve pazarlanması işinin kendi uhdelere verilmesini istediler. Hazine-i Hassa müteahhitlerinden Garabed Gazazyan, Artin Şekerciyan, Sarraf Hananya ve ortakları, Artin-Tomas-Marko Şirketi bu tür teklifler sunan kişi ve kurumlardan bazılarıydı.³

³ 16 Kasım 1892 (25 Rebûlâhîr 1310) İ.HUS (İdare-i Hususiyye), 5/62; 8 Nisan 1894 (20 Şevval 1311), Y.A.HUS (Yıldız Sadaret Hususi Maruzat Evrakı), 295/10; 6 Kasım 1896 (30 Cemâziyelevvel 1314), Y.PRK.BŞK (Yıldız Perakende Mâbeyn Başkitâbeti), 48/56; 18 Ekim 1892 (26 Rebûlelevvel 1310), ŞD (Şûrâ-yı Devlet), 2956/27; 5 Ağustos 1892 (11 Muharrem 1310), ŞD, 2599/4; 23 Mayıs 1885 (8 Şaban 1302), ŞD, 307/20; 18 Haziran 1885 (5 Ramazan 1302), ŞD, 307/40; 8 Kasım 1891 (5 Rebûlâhîr 1309), DH.MKT (Dahiliye Mektubî), 1887/28; 17 Temmuz 1893 (3 Muharrem 1311) BEO (Babialı Evrak Odası), 49/3612.

Bu tür teklifler esas itibariyle Osmanlı idarecileri tarafından uygun bulunuyorsa da, tatbik edilmesi biraz zaman alacaktı. Tespit edebildiğimiz kadarıyla resmi makamlara sunulan ilk imtiyaz talebi 1885 yılına aitti. Bu talebi 1898 yılına kadar yeni talepler takip ettiyse de, hiçbirinin hayata geçirilmesi mümkün olamadı. Sarraflarca sunulan imtiyaz talepleri Maliye Nezareti, Şûrâ-yı Devlet ve Meclis-i Vükela başta olmak üzere çeşitli devlet kurumlarında ele alınmış, bazıları bizzat Sultan II. Abdülhamid tarafından incelenmiştir. Hatta bir defasında Sersikkegen Abdülfettah Efendi tarafından kalıplar hazırlanmış, numuneler üzerinde çalışmalar yapılmış, ancak uygulamaya geçilememiştir.

İmtiyaz talepleri üzerinde yapılan müzakereler esnasında devlet idarecileri tarafından ısrarla vurgulanan iki husus vardı. Biri imtiyaz talep eden müteşebbisler tarafından önerildiği şekilde Tashih-i Sikke öncesine ait eski altın sikkeler tarzında değil, yeni altın liralarda ziyet altını basılmasıydı. Basılacak ziyet altınlarının standartları, herhangi bir kafa karışıklığına engel olmak için normal liralardaki gibi olmalıydı. Bunların ayarları liralarda aynı, vezinleri bir kırat eksik, çapları biraz daha büyük olacaktı. Dolayısıyla bunlar normal liralardan biraz daha ince basılacaktı. Üzerinde önemle durulan diğer husus ise böyle bir işin özel sektör eliyle değil, mümkün olduğu kadar devlet kurumları vasıtasıyla yürütülmesiydi⁴.

Uzun süren müzakere ve bekleyişin ardından nihayet 30 Temmuz 1898 tarihinde Sultan II. Abdülhamid ziyet altını basımı için beklenen emri verdi. Altınlar Meskûkat-ı Şâhâne İdaresi⁵ tarafından yeni liralarda basılacak, Emniyet Sandığı⁶ vasıtasıyla da piyasaya dağıtılacaktı. Ziyet altını basıldığı İstanbul ve taşrada kamuoyuna duyurulacaktı⁷. Ziyet altınları ilk etapta sadece yüz, elli ve yirmi beş kuruşluk olarak üç

⁴ aynı yer

⁵ Darbhâne-i Âmire, Tanzimat Fermanı sonrasında resmi evrakta bazen Meskûkat-ı Şâhâne İdaresi olarak anılmıştır.

⁶ Emniyet Sandığı küçük sermayedarların birikimlerinin işletilmesi, talep edenlere kredi verilmesi için 1868 yılında kurulmuştu [*Düstûr*, I. Tertib, İstanbul 1289, c. II, s. 374-381; Adem Korkmaz, "Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği (1869-1872)", *Tarih Der-gisi*, Sayı 49 (2009/1) İstanbul 2010, s. 113-178].

⁷ 30 Temmuz 1898 (11 Rebîülevvel 1316), İ.HUS, 66/39; DH.MKT, 2195/107; 21 Eylül 1898 (5 Cemâziyelevvel 1316) DH.MKT, 2109/1; 17 Eylül 1899 (11 Cemâziyelevvel 1317), DH.MKT, 2257/116.

türde basıldı. Halkın göstereceği rağbete göre ilerde başka türlerde de basılması düşünülüyordu. Kısa bir süre sonra iki yüz elli kuruşluklar basılmaya başlandı ve 1899 yılı itibarıyla piyasaya sürüldü⁸. İki yıl sonra ise on iki buçuk ve beş yüz kuruşluk ziynet altınları basılmaya başlandı. Böylece normal liralara her birinin standardında ziynet altını basıldığı gibi, ilaveten on iki buçuk kuruşluk yeni bir altın da darp edilmiş oldu⁹.

Yukarıda da zikredildiği üzere bir liralık ziynet altınının vezni, normal bir liralığın ağırlığından bir kırat eksikti. Bu bir kıratlık kesintinin sebebi ziynet altını basım masrafının ve bu sıradaki zayıfın diğer altın liralardan yüksek olmasıydı¹⁰. Bu kesintiyle sağlanan paranın da eklenmesiyle bir liralık ziynet altını basımından elde edilen gelir yüz on pâreye ulaşıyor, bunun otuz pâresi Emniyet Sandığı'na veriliyordu¹¹. Ayrıca dışarıdan darphaneye altın getiren biri, bedeli karşılığı bunu ziynet altınına dönüştürebiliyordu¹².

2-) Ziyinet Altınlarının Standartları ve Şekli Özellikleri

Ziyinet altınlarının tamamı, normal liralara gibi yirmi iki ayarında¹³ basıldı. En büyükleri olan beş yüz kuruşluk beşbiryerde veya armalı olarak da anılıyordu. Oldukça ağır olan bu altın 10 dirhem 15 kırat¹⁴ ağırlı-

⁸ 25 Mart 1899 (13 Zilkade 1316), Y.MTV (Yıldız Mütenevvî Maruzat Evrakı), 188/56. Merhum Cüneyt Ölçer I.Abdülhamid devrinde ziynet altını basıldığını yazar. Ancak bu iddiasıyla ilgili herhangi bir kaynak göstermez. Zaten bu konuda dönemin kaynaklarında da herhangi bir bilgi yoktur. I. Abdülhamid devrinde Ölçer'in iddia ettiği gibi hususi bir ziynet altını basımı söz konusu değildir (Cüneyt Ölçer, *Sultan Murad V ve Sultan Abdülhamid II Dönemi Osmanlı Madeni Paraları*, İstanbul 1986, s. 35).

⁹ 3 Temmuz 1900 (5 Rebiülevvel 1318), İ.ML (İrade-i Maliyye), 39/13; BEO, 1423/106654. Beş yüz kuruşluk 5 lira, iki yüz elli kuruşluk 2,5 lira, yüz kuruşluk 1 lira, elli kuruşluk 0,5 lira, yirmi beş kuruşluk 0,25 lira, on iki buçuk kuruşluk 0,125 liraydı.

¹⁰ 30 Temmuz 1898 (11 Rebiülevvel 1316), İ.HUS, 66/39; 30 Mayıs 1898 (9 Muharrem 1316), BEO, 1134/85011; DH.MKT, 2100/108. Niyazi Asım, *Meskûkât-ı Şâhâne İdaresi/Darbhâne-i Âmire 1335 Sene-i Maliyyesi Darbiyat ve Muâmelatı Hakkında Maliye Nezâret-i Celilesine Takdim Olunan Rapor*, İstanbul 1920, s. 11.

¹¹ 15 Ekim 1898 (29 Cemâziyelevvel 1316), BEO, 1212/90828.

¹² Niyazi Asım, *1336 tarihli rapor*, s. 8-10.

¹³ Bu oran Osmanlı darphane geleneğine göre 24 ayar üzerinden ifade edilmiş şekliydi. Avrupa darphanelerindeki karşılığı milyem hesabı olarak adlandırılıyor, bu da bin üzerinden 916,66 oluyordu.

¹⁴ 35,08 gram.

ğında, 49,8 milimetre çapındaydı. Bir yüzüne Osmanlı devlet arması nakşedilmiş, diğer tarafına ise "*duribe fi Kostantiniyye*" yazısı ile devrin padişahının cülus tarihi yazılmıştı. İki yüzünde de armayı ve darp yeri ibaresini çevreleyen çiçek nakışı, nakışların arasında yıldızlar vardı. Sultan Mehmed Reşad döneminde beş yüzlüklerin çapı bir miktar küçültülmüş, 45,5 milimetreye indirilmişti. Sultan Mehmed Vahdeddin adına basılanların ise çapı 49 milimetreye çıkarılmış, arka yüze mevcut yazılara ek olarak "*azze nasrahu*" ibaresi eklenmişti¹⁵.

İki yüz eli kuruşluk ziynet altının vezni 5 dirhem 7,5 kırat¹⁶, çapı ise 44,5 milimetreydi. Bir yüzünde devrin padişahının tuğrası ile kaçıncı saltanat yılında basıldığını gösteren rakam, diğer tarafında ise "*duribe fi Kostantiniyye*" yazısı mevcuttu. Altının iki yüzünde de tuğrayı ve darp yeri ibaresini çiçek nakışı çevreliyordu. Sultan Mehmed Vahdeddin döneminde basılanların ise arka yüzünde mevcutlara ek olarak beş liralıkta olduğu gibi "*azze nasrahu*" ibaresine yer verilmişti. Bunun dışında ilk basımından sonra yazı ve nakışlarda herhangi bir değişiklik olmamıştı¹⁷.

Sultan II. Abdülhamid döneminde basılan yüzlük, yani bir liralık ziynet altınının ağırlığı ise 2 dirhem 3 kırat¹⁸, çapı ise 37,5 milimetreydi. Bir tarafında tuğra ve tuğrayı çevreleyen "*el-müstenid bi-tevfikât-ı rabbâniyye melikü'd-Devlet-i Osmâniyye*" ibaresi, diğer yüzünde ise "*azze nasrahu duribe fi Kostantiniyye*" ibaresi ile bunu çevreleyen "*es-Sultân el-Gâzi Abdülhamid Hân ibn-i es-Sultân Abdülmecid Hân dâme mülkühü*" yazısı vardı. Sultan Mehmed Reşad döneminde basılan yüzlüklerin çapı 30,5 milimetreye düşürülmüştü. Ön yüzünde tuğrayı çevreleyen ibarenin yerini bir çiçek nakı-

¹⁵ Niyazi Asım, *1335 tarihli rapor*, s. 12-13; *1336 tarihli rapor*, s. 62-64; Cüneyt Ölçer, *Sultan Mehmed Reşad ve Sultan Mehmed Vahdeddin Dönemi Osmanlı Madeni Paraları*, İstanbul 1987, s. 72, 107; Ölçer, *Murad V ve Abdülhamid II*, s. 112. Sultan II. Abdülhamid ve Sultan Mehmed Reşad döneminde basılmış beş yüzlük altınların görüntüleri eklerde verilmiştir.

¹⁶ 17,54 gram.

¹⁷ 25 Mart 1899 (13 Zilkade 1316), Y.MTV, 188/56. Niyazi Asım, *1335 tarihli rapor*, s. 12-13; *1336 tarihli rapor*, s. 62-64; Ölçer, *Murad V ve Abdülhamid II*, s. 113; *Mehmed Reşad ve Mehmed Vahdeddin*, s. 73, 108; Sultan Mehmed Vahdeddin döneminde basılmış iki yüz ellilik altının görüntüsü eklerde verilmiştir. Ayrıca ilk defa iki yüz ellilik ziynet altını basılacağına hazırlanan numune çizimi de ekte verilmiştir.

¹⁸ 7,016 gram.

şı almış, arka yüzünde ise sadece "*duribe fi Kostantiniyye*" ibaresi bırakılmıştı. Ayrıca onu çevreleyen yazının yerini çiçek nakışı almıştı. Sultan Mehmed Vahdeddin döneminde basılan yüzüklerin çapı ise 35 milimetre olarak belirlenmiş, ön ve arka yüzlerinde Sultan II. Abdülhamid döneminde basılan bir liralık altınlarda kullanılan yazı ve nakışlar kullanılmıştı¹⁹.

Elli kuruşluk ve yirmi beş kuruşluk altınların yazı ve nakışları yüzüklerle aynıydı. Elliliklerin vezni 1 dirhem 1,5 kırat²⁰, çapı 27,2 milimetre; yirmi beşliklerin vezni 8,75 kırat²¹, çapı ise 22,5 milimetreydi. On iki buçuk kuruşluk ziynet altınlarının vezni 4,375 kırat²², çapı ise 17,5 milimetreydi. On iki buçukluğun bir tarafında tuğra ve saltanat yılı, diğer tarafında ise "*duribe fi Kostantiniyye*" ibaresi ile devrin padişahının cülus tarihi yazılıydı. İki yüzünde de yazıları çevreleyen dairevi nakışlar vardı²³.

Ziynet altınlarının kıymeti, yani kaç kuruş değerinde olduğu altının darp yeri yazılan yüzüne nakşediliyordu. Sultan II. Abdülhamid devrinde basılan beş yüzük ve iki yüz elliliklerde altının kıymeti "*duribe fi*" ibaresindeki be harfinin içine; yüzük, ellilik, yirmi beşlik ve on iki buçuklukta ise fi'nin içine yazılmıştı. Sultan Mehmed Reşad döneminde basılan bütün ziynet altınlarının kıymeti ise "*duribe*" kelimesindeki be'nin içine nakşedilmişti. Sultan Mehmed Vahdeddin için basılanlarda ise "*duribe fi*" ibaresindeki fi'nin içine yerleştirilmişti²⁴.

¹⁹ 30 Temmuz 1898 (11 Rebiülevvel 1316), İ.HUS, 66/39; 21 Eylül 1898 (5 Cemâziyelevvel 1316) DH.MKT, 2109/1; 30 Mayıs 1898 (9 Muharrem 1316), BEO, 1134/85011; DH.MKT, 2100/108; Niyazi Asım, *1335 tarihli rapor*, s. 12-13; *1336 tarihli rapor*, s. 62-64; İbrahim ve Cevriye Artuk, *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslami Sikkeler Kataloğu*, İstanbul 1974, cilt II, s. 725; Ölçer, *Murad V ve Abdülhamid II*, s. 113; *Mehmed Reşad ve Mehmed Vahdeddin*, s. 74, 108. Sultan II. Abdülhamid ve Sultan Mehmed Reşad döneminde basılmış yüz kuruşluk altınların görüntüleri eklerde verilmiştir.

²⁰ 3,508 gram.

²¹ 1,754 gram.

²² 0,877 gram.

²³ 21 Eylül 1898 (5 Cemâziyelevvel 1316) DH.MKT, 2109/1. Niyazi Asım, *1335 tarihli rapor*, s. 12-13; *1336 tarihli rapor*, s. 62-64; İbrahim ve Cevriye Artuk, *age*, s. 725-726; Ölçer, *Murad V ve Abdülhamid II*, s. 114-116; *Mehmed Reşad ve Mehmed Vahdeddin*, s. 75-76, 109.

²⁴ 21 Eylül 1898 (5 Cemâziyelevvel 1316) DH.MKT, 2109/1; Niyazi Asım, *1336 tarihli rapor*, s. 62-64.

3-) Ziynet Altınının Üretimi, Satışı ve Tedavülü Sırasında Karşılaşılan Sorunlar

Ziynet altını basılıp piyasaya sürülmeye başlandığında, yetkili makamların yıllık yüz elli bin lira civarında satış beklentisi vardı²⁵. Ancak kısa sürede bu beklentiye ulaşamayacağı görüldü. Üretim başladığı tarihten 1922 yılına kadar yıllık satış miktarı ortalaması elli bin liranın altındaydı. Dört yıl hiç üretim ve satış yapılamazken, bu rakam sadece birkaç defa yüz bin lira sınırına ulaştı veya geçti. Dönem boyunca yapılan 1.128.428 liralık üretimin yaklaşık %41'i (463.264 lira) bir liralık, %21'i (236.522,5 lira) iki buçuk liralık, %15'i (165.155 lira) beş liralık, %11'i (119.468 lira) yarım liralık, %10'u (117.434,5 lira) çeyrek liralık, %2'si ise (26.584) çeyreğin yarısıydı²⁶.

Ziynet altını üretim ve satışının istenilen seviyeye çıkarılamamasının çeşitli sebepleri vardı. Bunlardan ilki halkın yeterli ölçüde bilgilendirilememesiydi. Ziynet altını basılacağı gazetelerde ilan edilmiş, vilayetlere yazılarak halka duyurulmaya çalışılmış olmasına rağmen maksat hasıl olmamıştı²⁷. Ahalinin gazetelerle irtibatı zaten sınırlı düzeydeydi. Emniyet Sandığı dağıtım işini başarıyla gerçekleştirecek imkanlara sahip değildi²⁸. Ziynet altını satışını çoğaltmak için düşünülen çarelerden de beklenen netice alınamamıştı. Sarraflar vasıtasıyla satış yaptırılması, sarraflara bir lirada 20 pâre komisyon verilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak bu bedel sarrafların taklit, eski ve yabancı sikke satarak elde ettikleri gelire göre çok düşüktü²⁹. Sarraflar darphanede basılmış ziynet altını satsalar bile, resmi

²⁵ 6 Nisan 1900 (5 Zilhicce 1317), DH.MKT, 2329/23; 22 Eylül 1899 (16 Cemâziyelevvel 1317), DH.MKT, 2259/122.

²⁶ *HH.d* (Hazine-i Hassa Defterleri), nr. 21272; Niyazi Asım, *1336 tarihli rapor*, s. 36-64; *Türkiye Cumhuriyeti Darbhâne-i Milli Müdiri Tarafından 1337, 1338, 1339, 1340 Sene-i Maliyyeleri Darbiyat ve Muâmelatı Hakkında Maliye Vekâlet-i Celilesine Takdim Olunan Üçüncü Rapor*, İstanbul 1925, s. 142-160; Hasan Ferid, *age*, c. I, s. 371-377. Ziynet altını üretim ve satış rakamlarına dair eklerde üç tablo sunulmuştur. Tablolardan birinde ziynet altını üretim miktarı adet olarak, diğerinde ise lira olarak verilmiştir.

²⁷ 30 Temmuz 1898 (11 Rebiülevvel 1316), İ.HUS, 66/39; 21 Eylül 1898 (5 Cemâziyelevvel 1316) DH.MKT, 2109/1; 17 Eylül 1899 (11 Cemâziyelevvel 1317), DH.MKT, 2257/116; 6 Nisan 1900 (5 Zilhicce 1317), DH.MKT, 2329/23; 9 Mayıs 1900 (9 Muharrem 1318), DH.MKT, 2342/66; DH.MKT, 2195/107.

²⁸ 2 Ekim 1898 (16 Cemâziyelevvel 1316), DH.MKT, 2259/122.

²⁹ 8 Mart 1905 (1 Muharrem 1323), ŞD, 420/12.

komisyonun çok üzerinde bir fark talep ediyorlar, bu da satışları düşürüyordu. Özellikle vilayetlerdeki sarraflar ziynet altını satarken kendi keyiflerine göre yüksek komisyon koyuyorlardı³⁰.

Altın satışının Ziraat Bankası şubeleri kullanılarak yapılması da gündeme geldi. Ancak banka şubelerinin iş yükünün zaten çok fazla olduğu, taşraya altın götürülmesinin ve satış muamelesinin şubeler için büyük külfete yol açacağı dile getirildi³¹. Bunun üzerine başka seçenekler üzerinde duran yetkililer Ziraat Bankası yerine Osmanlı Bankasıyla işbirliği yapmaya karar verdi. Banka yetkilileriyle yapılan görüşmeler sonucunda, dokuz maddelik bir uzlaşma metni ortaya çıktı. Banka ziynet altını basımı ve satışı için gerekli sermayeyi verecek, en az 5 bin lira tahsis edecekti. Altın satışı işine şubeleri vasıtasıyla destek olacak, bunun karşılığında bir lirada otuz pâre komisyon alacaktı³².

Aslında ziynet altını satışlarının istenilen seviyeye ulaşmamasının arkasında yatan sebep, eski, taklit ve yabancı altınların daha düşük fiyatlara alınabiliyor olmasıydı. Darphanede on iki buçuk kuruşluk ziynet altını basılmasının asıl sebebi de buydu³³. Devlet idarecileri taklit altın üretimi ve yurtdışından altın girişine engel olamıyorlardı. Darphanenin bastığı ziynet altınlarının piyasaya dağıtımında önemli rol oynayacağı düşünülen sarraflar, daha çok kâr getirdiği için taklit altınları satıyorlardı³⁴. Taklit ziynet altınları çeşitli Avrupa ülkelerinde ve Mısır'da imal ettirildiği gibi, bazen de Anadolu'nun çeşitli vilayetlerinde kalpazanlarca basılıyordu. Bunları İstanbul'a sokan ve büyük kazanç sağlayan, başta sarraflar olmak üzere pek çok kimse vardı. Hatta aralarında azımsanamayacak ölçüde yabancı uyruklular da mevcuttu³⁵. İstanbul'a sokulan altınlar Galata ve Balıkpazarı civarındaki sarraflar eliyle Anadolu ve Rumeli vilayetlerine

³⁰ 9 Mayıs 1900 (9 Muharrem 1318), DH.MKT, 2342/66.

³¹ 2 Ekim 1898 (16 Cemâziyelevvel 1316), DH.MKT, 2259/122; 22 Eylül 1899 (16 Cemâziyelevvel 1317), DH.MKT, 2259/122; DH.MKT, 2267/13.

³² 8 Mart 1905 (1 Muharrem 1323), ŞD, 420/12. Eldem Edhem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, çev. Ayşe Berktaş, İstanbul 1999, s. 197-198.

³³ 3 Temmuz 1900 (5 Rebîülevvel 1318), İ.ML, 39/13; BEO, 1423/106654.

³⁴ 4 Haziran 1901 (16 Safer 1319), DH.MKT, 2493/70.

³⁵ 14 Nisan 1903 (16 Muharrem 1321), BEO, 2047/153453.

dağıtılıyordu. Bazı sarraflar bu tür altınları bizzat sipariş ederek yurtdışında imal ettiriyorlardı³⁶.

Dışarıdan altın girişini engellemek için gümrüklerde ve postanelerde denetimler yapıldığı gibi³⁷, vilayetlerde bu tür altınların tedavül etmesinin önüne geçmek için de büyük çaba harcanıyordu. Vilayetlerde yapılan teftiş ve yoklamalarda çok miktarda taklit ve sahte altın yakalanıyordu³⁸. Altın takibi işini daha iyi yürütmeleri için görevliler teşvik ediliyor, başarılı bulunanlar nişan ve rütbelerle taltif ediliyordu³⁹. Ancak bazı memurların gözü taltif sayesinde elde edecekleri mükafattan ziyade, taklit ve sahte altın satışının sağladığı gelirdeydi. Nitekim taklit ve sahte altın alışverişi yaparken yakalananlar arasında bazı memurlar da vardı⁴⁰.

Alınan çeşitli tedbirlere rağmen ziynet altını satışını yükseltecek ölçüde başarı sağlanamadı. Halkın eski altınlara olan rağbetini, darphanede basılan ziynet altınlarına yöneltmek ve bundan gelir elde etmek için girişilen uygulama beklenen ölçüde olumlu neticeler vermedi. Piyasada 1898 yılı öncesinde olduğu gibi eski, taklit ve yurtdışında bastırılmış altınların ticareti devam etti. Çeşitli cezalar verilmesi, yakalanan altınlara el konulup darphanede gerçek ziynet altınına dönüştürülmesi gibi uygulamalardan sonuç alınamadı. Bunun temel sebeplerinden biri mevzuatta birtakım açıkların olması ve kaçak altın işiyle uğraşanlara caydırıcı cezalar verilememesiydi⁴¹.

³⁶ 15 Şubat 1903 (17 Zilkade 1320), ŞD, 1303/9; 6 Şubat 1901 (16 Şevval 1318), Y.PRK.ZB (Yıldız Perakende Evrakı Zaptiye), 26/44.

³⁷ 4 Ekim 1900 (9 Cemâziyelâhir 1318), DH.MKT, 2411/37.

³⁸ 27 Mart 1902 (17 Zilhicce 1319), DH.MKT, 482/3; 22 Aralık 1900 (29 Şaban 1318), DH.MKT, 2430/74.

³⁹ 10 Ağustos 1901 (24 Rebîülâhir 1319), DH.MKT, 2509/49.

⁴⁰ 2 Nisan 1903 (4 Muharrem 1321), BEO, 2040/152981.

⁴¹ 11 Temmuz 1900 (13 Rebîülevvel 1318), DH.MKT, 2372/32; 1 Eylül 1901 (17 Cemâziyelevvel 1319), DH.MKT, 2527/122; 26 Temmuz 1908 (26 Cemâziyelevvel 1326), ZB (Zaptiye Nezareti) 311/84; 2 Mayıs 1902 (23 Muharrem 1320), BEO, 2056/154151; 14 Nisan 1903 (16 Muharrem 1321), BEO, 2047/153453; 15 Şubat 1903 (17 Zilkade 1320), ŞD, 1303/9; 9 Nisan 1903 (11 Muharrem 1321), ŞD, 2727/49.

Sonuç Yerine

Osmanlı devrinde başlatılan ziynet altını basımı, Cumhuriyet Türkiye'sine de intikal etmiştir. Piyasaya sürüldükten sonra satışında ve tedavülünde birtakım sorunlarla karşılaşmış olmasına rağmen kültürel, sosyal ve iktisadî açıdan önemli bir geleneğe dönüşmüştür. Bu gelenek öylesine güç kazanmıştır ki, cumhuriyet döneminde yazı ve nakışlarında yapılan bazı zorunlu değişiklikler dışında, ziynet altınlarının vezin ve ayarı aynen muhafaza edilmiştir. Kağıt banknotların para sistemine hakim olmasıyla darphanenin en önemli meşgalesi ziynet altını darbı olmuştur. Bu durum günümüzde de devam etmektedir.

Ziynet altını yalnızca bir süslenme aracı olarak kalmamış, zaman içinde birikim yapma ve hediyeleşme vasıtasına da dönüşmüştür. Halk arasında en sevilen ve en çok kullanılanı ise çeyrek altındır. Kökleri Tas-hih-i Sikke Islahatı öncesine kadar uzanan, 1898 yılında gerçek anlamda vücut bulan ziynet altını darbı, iktisadî ve malî açılardan olduğu kadar, sosyal, kültürel ve folklorik açılardan da araştırılmaya değerdir. Çeyreğin yarısı, çeyrek, yarım, tam, iki buçukluk ve beşbiryerde olarak altı türde basılan ziynet altınları, Osmanlı-Türk Numismatiği açısından da önemli bir inceleme alanıdır.

EK-1

1898 Yılında İhdasından Salatanın İşgasına (1922) Kadar Basılan Ziynet Altını Türleri ve Miktarları¹

Madd/Mitlad Yılı	5 İhrak (adet)	2,5 İhrak (adet)	1 İhrak (adet)	0,5 İhrak (adet)	0,25 İhrak (adet)	0,125 İhrak (adet)	YILLIK TOPLAM	
							İhra cinsinden	kuruş cinsinden ²
1314 (1898)	-	-	10.270	13.760	25.960	-	23.640	2.364.000
1315 (1899)	-	2.240	9.600	8.980	17.200	-	23.990	2.399.000
1316 (1900)	-	1.544	3.635	4.820	4.300	-	10.980	1.098.000
1317 (1901)	550	1.538	5.590	5.436	7.620	720	16.898	1.689.800
1318 (1902)	1.428	1.770	9.580	6.630	9.268	-	26.777	2.677.700
1319 (1903)	858	1.520	13.638	8.660	7.600	800	28.058	2.805.800
1320 (1904)	804	1.631	18.129	14.924	26.056	11.696	41.664,5	4.166.450
1321 (1905)	1.204	1.922	22.796	18.812	27.964	13.208	51.669	5.166.900
1322 (1906)	1.021	1.778	31.126	22.460	39.192	24.504	64.767	6.476.700
1323 (1907)	1.334	2.650	42.667	27.542	41.696	14.392	81.956	8.195.600
1324 (1908)	812	931	18.716	12.886	17.728	13.032	37.607,5	3.760.750
1325 (1909)	-	-	-	-	-	-	-	-

¹ *HHd*, nr. 21272; Niyazi Aşım, *1335 tarihli rapor*, s. 10; *1336 tarihli rapor*, s. 36-64; *1337*, *1338*, *1339 ve 1340 tarihli raporlar*, s. 142-160; Hasan Ferid, *age*, c. I, s. 371-377; Ölçer, *Murad V ve Abdülhamid II*, s. 70; *Mehmed Reşad ve Mehmed Vahdeddin*, s. 45, 59.

² Bir İtra yüz kuruş kabul edilmiştir.

EK-II

1898 Yılında İhdasından Saltanatın İlgasına (1922) Kadar Basılan Ziyet Altınlarının Lira Olarak Değeri³

Mafe/Mihadfe Yılı	5 liralık (lira)	2,5 liralık (lira)	1 liralık (lira)	0,5 liralık (lira)	0,25 liralık (lira)	0,125 liralık (lira)	YILLIK	
							TOPLAM	lira cinsinden
1314 (1898)	-	-	10.270	6.880	6.422,5	-	23.640	-
1315 (1899)	-	5.600	9.600	4.490	4.300	-	23.990	-
1316 (1900)	-	3.860	3.635	2.410	1.075	-	10.980	-
1317 (1901)	2.750	3.845	5.590	2.718	1.905	90	16.898	-
1318 (1902)	7.140	4.425	9.580	3.315	2.317	-	26.777	-
1319 (1903)	4.290	3.800	13.638	4.330	1.900	100	28.058	-
1320 (1904)	4.020	4.077,5	18.129	14.924	6.514	1.462	41.664,5	-
1321 (1905)	6.020	4.805	22.796	7.462	6.991	1.651	51.669	-
1322 (1906)	5.105	4.445	31.126	11.230	9.778	3.063	64.767	-
1323 (1907)	6.670	6.625	42.667	13.771	10.424	1.799	81.956	-
1324 (1908)	4.060	2.327,5	18.716	6.443	4.432	1.629	37.607,5	-
1325 (1909)	-	-	-	-	-	-	-	-

³ *HH.d.*, nr: 21272; Niyazi Asım, 1335 tarihli rapor, s. 10; 1336 tarihli rapor, s. 36-64; 1337, 1338, 1339 ve 1340 tarihli raporlar, s. 142-160; Hasan Ferid, *age*, c. I, s. 371-377; Ölçer, *Murad V ve Abdülhamid II*, s. 70; Mehmed Reşad ve Mehmed Vahdedin, s. 45, 59.

Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi

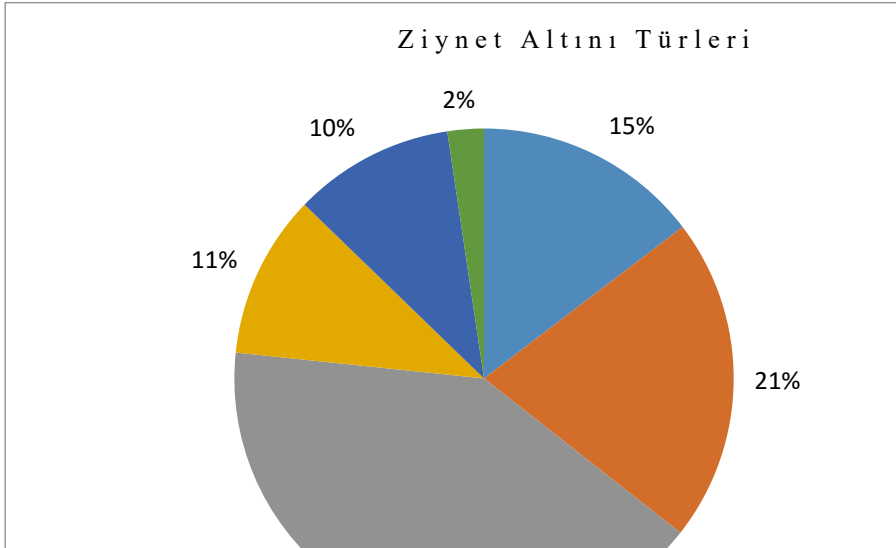
127

1326 (1910)	8.740	16.745	37.110	12.612	11.947	5446	93.350
1327 (1911)	23.155	30.210	53.738	11.985,5	17.693,75	6.296	143.078,25
1328 (1912)	19.435	25.625	41.507	7.858	11.772	2.418	108.615
1329 (1913)	25.725	42.197,5	58.819	8.559	6.491	9.160	142.936,5
1330 (1914)	12.005	22.590	19.768	4.353	5.837	1.145	66.038
1331 (1915)	1.475	-	-	-	-	-	1.475
1332 (1916)	8.090	7.760	13.250	1.645,5	2.653	-	33.398,5
1333 (1917)	-	-	-	-	-	-	-
1334 (1918)	-	-	-	-	-	-	-
1335 (1919)	-	14.987,5	33.077	-	2.100	-	50.164,5
1336 (1920)	26.035	31.847,5	20.248	-	2.794,75	-	80.925,25
1337 (1921)	440	-	-	-	-	-	440
1338 (1922)	-	-	-	-	-	-	-
Türlere Göre Toplam	165.155	236.522,5	463.264	119.468	117.434,5	26.584	GENEL TOPLAM 1.128.428

Ek-III

Ziynet Altınlarının Türlerine Göre Dağılımı¹
(1898-1922)

Ziynet Altını Türleri	Miktarları (lira)
5 liralık	165.155
2,5 liralık	236.522,5
1 liralık	463.264
0,5 liralık	119.468
0,25 liralık	117.434,5
0,125 liralık	26.584
Toplam	1.128.428

¹ *HH.d.*, nr. 21272; Niyazi Asım, *1335 tarihli rapor*, s. 10; *1336 tarihli rapor*, s. 36-64; *1337, 1338, 1339 ve 1340 tarihli raporlar*, s. 142-160; Hasan Ferid, *age*, c. I, s. 371-377; Ölçer, *Murad V ve Abdülhamid II*, s. 70; *Mehmed Reşad ve Mehmed Vahdeddin*, s. 45, 59.

Ek-IV

Ziyinet Altını Görüntüleri

1a

1b

1-) Sultan II. Abdülhamid döneminde basılmış olan beş liralık ziyinet altının ön ve arka yüzü (*Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu*, nr. 7556).

2a

2b

2-) Sultan II. Abdülhamid döneminde basılmış olan bir liralık ziyinet altının ön ve arka yüzü (*Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu*, nr. 7558)

3a

3b

3-) Sultan Mehmed Reşad döneminde basılmış olan beş liralık ziynet altının ön ve arka yüzü (*Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu*, nr. 7910)

4a

4b

4-) Sultan Mehmed Reşad döneminde basılmış olan bir liralık ziynet altının ön ve arka yüzü (*Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu*, nr. 7912)

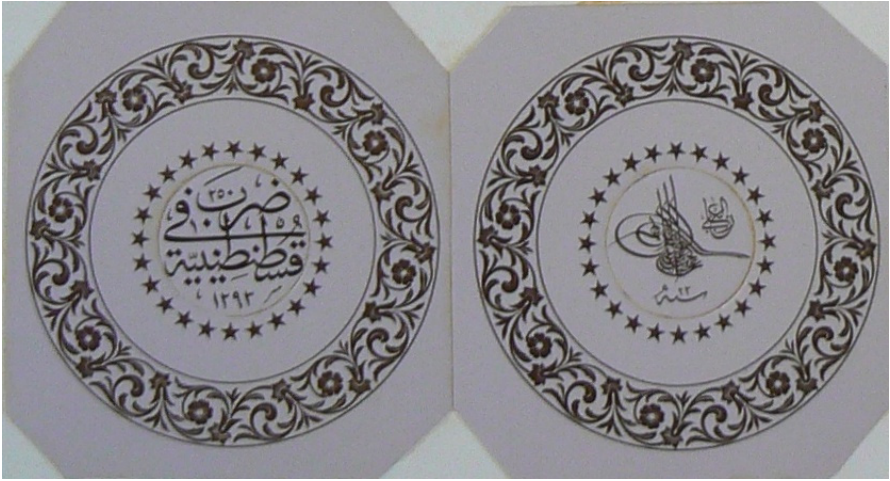

5a

5b

5-) Sultan Mehmed Vahdeddin döneminde basılmış olan iki buçuk liralık ziynet altının ön ve arka yüzü (*Yapı Kredi Sikke Koleksiyonu*, nr. 8132).

6

6-) Sultan II. Abdülhamid döneminde basılmış olan iki buçuk liralık ziynet altının ön ve arka yüzü için hazırlanmış olan taslak (Y.MTV.188/6).

"ZİYNET (DECORATIVE) GOLD
(1898-1922)"

Abstract

Coinage of ziynet (decorative) gold is one of the interesting practices of Turkish numismatic history. It was first coined based on the standards of gold liras in circulation during the reign of Sultan Abdülhamid II. The fact that people used old species in circulation for adornment, lionized it and some of them abused this case was influential in the emergence of ziynet(decorative) gold. The abuses in question caused confusion in the market and a lot of old and spurious species in various standards and qualities began to circulate among people. The fact that some sarrafs offered various projects to monopolize the production and sale of ziynet(decorative) gold prompted the state authorities to take action for the solution of these problems. Official authorities decided that gold coinage by private sector is not appropriate but it should be coined by the Imperial Mint and sold by the Government Lending Agency. The coinage of ziynet (decorative) gold initiated by the decree on 30 July 1898 decreased in the years of First World War and of Armistice. Ziynet (decorative) gold was coined in six different forms as; half of the quarter gold coin, quarter gold coin, half gold coin, full gold coin, a two-and-a-half coin, beshibiryerde (five pieces of money). It continued to be coined in Republican era with some small changes. A sum of 1.128.428 liras of ziynet(decorative) gold was released between the years 1898-1922. In this study, questions concerning the emergence process of ziynet (decorative) gold, its standards, figurative characteristics and circulation are examined. In the appendices, there are tables indicating the sum of golden money coined and the pictures of ziynet(decorative) gold coins.

Keywords

Sultan Abdulhamit II, Sultan Mehmet Reshad, Sultan Mehmet Vahdeddin, Imperial Mint, decoration, sarraf (money changer), beshibiryerde (five pieces of gold), forgery.

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE İCÂZ'A DAİR TESBİTLER TEKLİFLER

Türkân ALVAN*

ÖZET

Klasik Türk edebiyatında bir şairin başarısını ölçerken yapılan üslup değerlendirmelerinde belâgat ilminden mutlaka istifade edilmelidir. Bu çalışmada klasik Türk şiirinden örneklerle icâz'ın değerini analiz etmek istedik. Başka bir belâgat terimi olan ve şairin şaşırtacak güzellikte, incelikte ve zekice şiir söyleyerek dinleyeni kendine hayran bırakması olarak bilinen i'câz ile icâz'ın karıştırılmaması gerekir. Belâgatın meanî ilmine dahil olan icâz, az ve öz sözle merâmı anlatmaktır. İcâz-ı hazf ve icâz-ı kısar diye iki grupta incelenen icâz, söziün çağrışım değerini artıran bir belâgat unsurudur. İcâz-ı hazf yapılırken bazen bir sözcük türü olarak isim, sıfat, edat, bağlaç gibi bir kelime, bazen tamlama unsurlarından biri, bazen de cümle unsurlarından biri, bazen de şart cümlesi veya cevap cümlesi gibi cümleler sözden düşürülür. İcâz-ı kısarda cümlede eksiltmeye gitmeden, kısa bir ibareye birden çok anlam sığdırılır. İcâz, yerinde ve durumuna göre kullanılırsa sanat değeri taşır. Araştırmamızda belâgatın beyan ve bedii kısmına dahil olan söz sanatlarında icâzın örnekleri incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler

Klasik Türk şiiri, belâgat, icâz, en az çaba yasası.

Giriş

İcâz, ايجاز Arapça'da "iş çabuk yapmak, sözü kısa kesmek, özetlemek" gibi manalara gelir.¹ Belâgatte meanî ilmine dahil bir terim

* Yrd. Doç. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, İstanbul/Türkiye, talvan@fsm.edu.tr

¹ İcâzın belâgatteki tanımları için şu kaynaklara müracaat edilebilir: (Saraç, 2012; Bolelli, 1993'den naklen: İbnü Kutaybe, *Edebü'l-Kâtib*, 19; el-Câhız, I/54; *el-Haverân*, 3/86; İbnü Râşik, *el-Umde*, 1/431; el-Haffâcî, *Sırru'l-Fesâha*, 208-209; er-Râzî, *Nihâ-yetü'l-İcâz*, 347; es-Sekkâkî, *Miftâhü'l-Ulûm*, 277; el-Kazvinî, *el-İzâh*, 1/287; *Telhîs*, 139-140; el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 59; Taftazânî, *el-Mutavvel*, 286; *Muhtasârü'l-Me'ânî*, 257; Bâbertî, *Şerhü'l-Telhîs*, 421; Tehânevî, *Keşşâfü'l-İstılâhâtil-Fünûn*, 727, 901, 1473; Desûkî, *el-Hâsiye*, 131, 147, 128; Matlûb, *Mucemü'l-Mustalahâtil-Belâgiyye*, 202, 132,

olan *îcâz* ise “maksadı açık ve net bir şekilde ifade etmek suretiyle az kelimeyle çok manaları anlatmaktır.”² *Îcâz*ın sözü en az, en özlü ve etkili bir biçimde ifade etmesine dayanarak birçok eserde *îcâz*ın belâgatle eş tutulması; belâgatte *îcâza* verilen önemi gösterir.³ Hemen bütün belâgat âlimleri, *îcâz*ın belâgatteki önemi ve kıymeti konusunda hemfikirdir.⁴

Meânî ilminde arasında *îcâz*dan başka, sözü mânâya katkı sağlayacak şekilde uzatmaya *itnâb*, sözü günlük hayatın diliyle muhataba uygun, yaygın kullanıma göre dengeli kullanmaya *müsâvât* denir. Arap literatüründe belâgatın temelini oluşturan meleke ve ilim olma özelliği *îcâz* için de geçerlidir. Yani şair veya yazar, doğuştan gelen melekesiyle bu sanatı icra ederken zevk-i selîm sahibi eleştirmenler, *îcâz*ın kaidelerine göre bu sanatçıların edebî metinlerinin değerini analiz ederler.

Arapça, yapısı itibarıyla *îcâza* en yakın dillerdendir. Cahiliyye devrinde olduğu gibi ve İslamiyet’ten sonra da akılda kolay kalması, naklinin kolay olması ve hemen anlaşılması nedeniyle daima *îcâz*lı söz tercih edilmiştir.⁵ İslam coğrafyası genişleyip farklı kültürlerle etkileşim devam ederken diğer belâgat dalları gibi *îcâz*; Kur’ân-ı Kerîm’i ve Hz. Peygamber’in hadis-i şeriflerini anlamak ve *îcâz* değeri açısından üstünlüğünü ortaya koymak maksadıyla önemsenmiş ve edebî tenkit olarak gelişmiştir.⁶

Îcâz sanatını ilk ele alan kişinin, hicri III. asırda Ebû Osmân ‘Amr el-Câhiz (ö.869) olduğu kabul edilir. Abbasiler devrinin büyük Mutezîle âli-

1616; Atîk, *İlmü’l-Meanî el-Beyân el-Bedî*, 167; Tabâne, *Mucemü’l-Belâgati’l-Arabiyye*, 903, 47, 353; Süleymân Paşa, *Mebâniü’l-İnşâ*, I/34, 40; Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-i Osmâniyye*, 116, 127; Recâizâde M.Ekrem, *Ta’lîm-i Edebiyat*, 163; Abdurrahman Süreyyâ, *Mizânü’l-Belâga*, 217, 286; Diyarbakırlı Said Paşa, *Mizânü’l-Edeb*, 257; Mehmed Rif’at, *Mecâmü’l-Edeb*, 212, 224, 227.)

² Muzaffer Özli, “Arap Dilinde *Îcâz*ın Tarihî Seyri ve Önemi”, *Fırat Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 16/1, Elazığ, 2011, s.178; Nusrettin Bolelli, *Belâgat: Beyân Meanî Bedî’ İlimleri*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. V. Yay, İstanbul, 2012, s.356.

³ M. A. Yekta Saraç, “*Îcâz*”, *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.XXI. İstanbul, 2000, s.392.

⁴ Kadir Kınar, *Belâgatta Îcâz*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniv. SBE., Konya, 2004, s.94-98.

⁵ Kınar, *a.g.e.*, s.94-95.

⁶ Hulusi Kılıç, “Belâgat” *DİA: Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c.V. İstanbul, 1992, s.391.

mi olan el-Câhiz, “*el-Beyân ve't-Tebyîn*” ve “*Kitâbu'l-Hayevân*” adlı eserlerinde îcâzı “birçok anlam için az lafız kullanmak” şeklinde tanımlarken sonradan bu tabiri “Mütekellimin maksadını, ister az isterse çok lafızla olsun, muhatabın ihtiyacına uygun bir dille anlatmasıdır” şeklinde genişletmiştir. Hicrî IV. yüzyılda el-Rummanî (ö.994) *En-Nüketü Fi İcâzû'l-Kur'ân* adlı eserinde, Kur'ân'ın mucizevî dilini (*i'câzû'l-Kur'ân*) açıklarken en çok îcâz üstünde durmuştur. Ebu'l-Hasan el-Cürcânî (ö.1002), Ebu Hilal el-Askerî (ö.1009?), Ebu Ali Hasen el-Kayravanî (ö.1071), İbni Sinan el-Hafecî (ö.1073) da belâgat ilmine katkısı olan âlimlerdir. Şeyhü'l-belâgat olarak tanınan Abdülkâhir el- Cürcânî (ö.1079) ise meânî ilminin kurucusu kabul edilir.⁷ Meanî ilminin bütün ayrıntıları ve inceliklerini Zemahşeri'nin (ö.1144) kemâle erdirdiği kabul edilir.

Daha sonra Fahreddin Razî (ö.1209) *Nihâyetü'l-İcâz fi Dirâyetü'l-İcâz* adlı eserinde edebiyatı mantık ve kelâm çerçevesinde incelemiştir. Türk asıllı Sekkakî (ö.1229) ise belâgati sarf ve nahiv kaidelerine göre incelemiş ve *Kitabü Miftâhü'l-'Ulûm* adlı eserinde îcâz ve itnâbdan bahsetmiştir. Sekkakî ise îcâz ve itnâbın hangisinin üstün olduğu hakkında kolay karar verilemeyeceğini, belîğ ediplerin kendi seviyesinden düşük edipler arasında örfü uyararak yerine göre îcâz veya itnâb kullanması gerektiğini belirtmiştir.⁸ İbnü'l-Esîr (ö.1239) ise *el-Meseli's-Sair fi Edebül-Kâtib ve's-Şa'ir* adlı eserinde îcâzı kısımlara ayırmıştır. Celalüddin el-Kazvîni (ö.1338) *El-İzah fi "Ulûmü'l-Belâga ve Telhîsü'l-Miftâh"* adlı eserlerinde îcâz ve bölümleri hakkında ayrıntılı bilgi verir. Sa'düddîn et-Taftazanî (ö.1390) *el-Mutavvel 'ale't-Telhîs, ve Muhtasarü'l-Me'ânî* adlı eserlerinde, eserini şerh ettiği el-Kazvîni'nin îcâz hakkındaki görüşlerini açıklamıştır. Es-Seyyid eş-Şerîf (ö.1413) ise es-Sekkakî'nin *Miftâhü'l-'Ulûm*'unun belâgat kısmını şerh ettiği *el-Misbâh* adlı eserinde îcâz konusunu Sekkakî'nin görüşleri çerçevesinde açıklamıştır.⁹

Türkler tarafından yazılan belâgat kitaplarında Sekkakî-Kazvîni geleneği ile Acem belâgat âlimi Reşidüddin Vatvat'ın (ö.1177) geleneği esas alınmış ve bu âlimlerin eserleri tercüme ve şerh edilmiştir. Osmanlı dö-

⁷ M. A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belâgat*, Gökkuşbu Yay, İstanbul, 2012, s.23.

⁸ Kınar, *a.g.e.*, s.98.

⁹ Özli, *a.g.e.*, s.177-187.

neminde Mehmed Tahir'in *Mizânü'l-Edeb* tercümesi (İstanbul:1257), İsmail Ankaravî'nin *Miftahü'l-Belâga ve Mısbâhü'l-Fesâha* (İstanbul:1284) adlı ilk belâgat kitapları gibi bütün belâgat kitaplarındaki diğer bahisler gibi îcâz da Tanzimat'a kadar Arap belâgat eserleri çerçevesinde ele alınmıştır.

Türkçe'de îcâz kavramı dolayısıyla belâgat hakkında yazılan eserler arasında Ahmed Cevdet Paşa'nın *Belâgat-ı Osmaniyye*, Tâhirü'l-Mevlevî'nin, *Edebiyat Lugatı*, el-Hac İbrahim *Edebiyat-ı Osmaniyye*, Muallim Naci'nin *İstulâhât-ı Edebiyye*, Recâizâde M. Ekrem'in *Ta'lim-i Edebiyat*, Said Paşa'nın *Mizanü'l-Edeb* ve günümüzde Kaya Bilgegil'in "*Edebiyat Bilgi ve Teorileri* ile M. A. Yekta Saraç'ın *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belâgat* adlı eserleri sayılabilir.

Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-i Osmaniyye* adlı eserinde îcâzı şöyle tanımlar: "Ma'nâ-yı maksûdu ibâre-i müte'ârifeden ekall olan ibâre ile edâ eylemek îcâz ve andan ekser ibâreyle edâ eylemek ıtınâbdır."¹⁰ Îcâzda Ahmed Cevdet Paşa'nın belirttiği *ibâre-i mütearife* yani günlük hayatta herkesin kullandığı standart dil esas alınır, kastedilen mana için muhatabın durumuna göre az ve öz ifadeler kullanılır.

Şiir dilinin en önemli özelliklerinden biri kısa ve eksilteli anlatımı etkin kullanmaktır. Yani az ama çağrışımı zengin sözcükler akılda daha çok kalır ve etkilidir. Staiger, gerçek lirik şiirin ancak kısa anlatımla mümkün olduğunu düşünür ve bu tür şiirde bir olayın anlatılmasının söz konusu olmadığını belirtir. Ancak şiir dilindeki asıl etkileyicilik kısa anlatımla değil, göstergeleri en değişik ve etkileyici biçimde yerli yerinde kullanmakla gerçekleşir.¹¹ Staiger'ın iddiasının aksine klasik Türk şiirinde *Leyla vü Mecnûn*, *Hüs n ü Aşk*, gibi eşsiz eserlerle süslü mesnevi edebiyatı az ama öz sözün, yani îcâzın olay anlatımında da kullanılabileceğini göstermiştir. Bununla birlikte îcâzı sadece kısa şiir ve mısralardan ibaret saymak da doğru değildir. Öyle olsa her kısa şiire îcâz denirdi. Yine de rûbaî, kıta, müfred gibi kısa şiirler yoğun fikirler vermeye müsait olduğu için îcâza yatkındır. Yine kelimelerin yan ve mecaz anlamları, istiare gibi sanatlı anlatımlar daha çok îcâz niteliği taşımaktadır.

¹⁰ Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-i Osmaniyye*. haz: Mehmet Çavuşoğlu, Mimar Sinan Üniv.Yay, İstanbul, 1987, s.116.

¹¹ Aksan Doğan Aksan, *Şiir Dili ve Türk Şiir Dili*, Engin Yay, Ankara, 1995, s.60,66.

Îcâz her ne kadar söze değer katan özelliğe sahipse de yerinde ve durumuna göre kullanılırsa sanat değeri taşır. Mukteza-yı hâl ve makâm bunun için belirleyici bir husustur.¹² Îcâz anlaşılır derecede olursa makbuldür.¹³ Bu sebeple îcâz, her zaman ve her durumda makbul olmayabilir. Maksadı karşılamada söz yetersiz kalıyorsa buna *îcâz-ı muhil/ihtisar-ı muhil* denir ve bir meziyet değil; kusur sayılır.¹⁴

Belâgatte îcâz iki şekilde yapılır:

a. Eksiltme ile yapılan îcâz (Îcâz-ı hazf)

Sözden kendileri bulunmadan da anlamın tamam olduğu, kelime veya cümlelerin çıkarılmasıyla yapılan îcâzdır. Bu nev'i hazfe meanî ilminde *ihtizâl* denir.¹⁵ Bu tür kısaltmada muhatabın anlayacağı, tahmin edeceği düşünülen ifadeler düşürülerek sözden tasarruf edilir. Zira muhatabın bildiği ifadeleri kullanıp sözü gereksiz yere uzatmak anlamı bozabilir (haşv-i müfsid). Îcâz-ı hazf sayesinde dikkat, sözün asıl maksadına yöneltilir ve dile getirilmeyen hususlar muhatabın veya okurun hayal gücü ve çağrışım zenginliğine bırakılır. Bu tür estetik kaygılardan başka, bazen vezin zorlamasıyla da hazf yapıldığı görülür.

İbnü'l-Esîr, îcâzı “fazla sözlerin ifadeden düşürülmesidir.” şeklinde tanımlarken îcâz-ı hazfî îcâzın kendisi yerine koymuş gibidir.¹⁶ El-Cürçânî ise “Öyle hazfler var ki onlar birer elmas pırlanta gibidir.”¹⁷ diyerek îcâz-ı hazfın sözün tesirine katacağı değeri ifade etmiştir.

Klasik Türk şiirinde îcâz-ı hazf yapılırken bazen bir sözcük türü olarak isim, sıfat, edat, bağlaç gibi bir kelime, bazen tamlama unsurlarından biri, bazen cümle unsurlarından biri, bazen de şart cümlesi veya cevap cümlesi gibi cümleler sözden düşürülür.

¹² İsmail Durmuş, *Arap Dili ve Belâgatiyle İlgili İncelemeler*, [y.y.], İstanbul, 2001, s.65.

¹³ Tahir Olgun, *Edebiyat Lugati*, Âsâr-ı İlmiye Kütüphanesi, İstanbul, 1936, s.48.

¹⁴ Muallim Naci, *Edebiyat Terimleri: Istulâhât-ı Edebiyye*, haz. M. A. Yekta Saraç, Risale Yay., İstanbul, 1996, s.46.

¹⁵ M. A. Yekta Saraç, “Îcâz”, *DİA*, s.392.

¹⁶ Sevim Özdemir, “Bir Belâgat Terimi Olarak Îcâz”. *EKEV Akademi*, 8/19, 2004, s.311.

¹⁷ Kınar, *a.g.e.*, s.116.

b. Az ve öz söz söyleyerek yapılan îcâz (Îcâz-ı kısar)

Îcâz-ı kısar, cümlede herhangi bir eksiltmeye gidilmeden kısa söze çok manâlar sığdırmaktır.¹⁸ Bütün belâgat kitaplarında îcâz-ı kısar “lafzın az, manânın çok olması” şeklinde tarif edilir. Kasr ile icaz-ı kısar arasında alaka kurulabilirse de bazı belâgat kitaplarındaki gibi birini diğerinin yerine koymak doğru olmaz.¹⁹ Rummanî (388/998) îcâzı kısarı daha dakik bulur. Cahiliye ve İslamî devir şairleri içinde İmrül-Kays, Züheyr b.Ebî Sulma, Es b. Hacer, Hasan b. Sabit de Arap belâgati kitaplarında îcâz-ı kısara en güzel örnekleri veren şairler arasında zikredilir.²⁰

Îcâzın her çeşidinin belâgat değeri varsa da bunların en değerlisi îcâz-ı kısardır.²¹ Bu nedenle îcâz-ı kısara îcâz-ı belâgat de denir.²² Îcâzdan ilk bahseden Câhız gibi belâgat âlimlerinin çoğu “Meramı az lafız ve çok manâlı şekilde ifade etmeye de îcâz denir.”²³ diye îcâzı, îcâz-ı kısarın tanımıyla bir tutar. Yine Câhız, başka bir açıdan “Îcâz o dereceye varır ki îcâza dönüşür. İtnab da öyle.”²⁴ diyerek îcâz-ı kısarı; yerine göre Arapça “ac” kökünden gelen ve “mucize göstererek şaşırtıcı güzellikte, incelikte ve zekice söz söyleyerek dinleyeni kendine hayran bırakması” anlamına gelen *i’câz* ile eşleştirir. Kur’ân-ı Kerîm’in mucizevî yönünü ortaya koymak amacıyla gelişen i’câz ilmi (i’câzü’l-Kur’ân) hakkında birçok eser yazılmıştır.²⁵ Câhız’ın bu tespitinde hazften ziyade îcâz-ı kısarın i’câza

¹⁸ M. A. Yekta Saraç, “Îcâz”, *DİA*, s.392.

¹⁹ Kınar, *a.g.e.*, s.113.

²⁰ Kınar, *a.g.e.*, s.111, 131-140.

²¹ M. A. Yekta Saraç, “Îcâz”, *DİA*, s.393.

²² Hikmet Aydemir, *Belâgat Terimleri Ansiklopedisi*, Nil Yay., İzmir, 1999, s.106.

²³ Nusrettin Bolelli, *Belâgat: Arap Edebiyatı Bilgi ve Teorileri*, Marmara Ün. İlahiyat Fak. V. Yay., İstanbul, 1993, s.71.

²⁴ Kınar, *a.g.e.*, s.99.

²⁵ Ebü’l-Hasan er-Rummânî’nin *en-Nüket fi İcâzi’l-Kur’ân*’ı (Kahire 1968), Ebü Süleyman el-Hattâbî’nin *Risâletü Beyâni İcâzi’l-Kur’ân*’ı (Dımaşk 1995), Bâkîllânî’nin *İcâzü’l-Kur’ân*’ı (Beyrut 1991), Kâdî Abdülcebâr’ın *İcâzü’l-Kur’ân*’ı (el-Muğni’nin XVI. cildi, Kahire 1960), Abdülkâhir el-Cürçânî’nin *Delâ’ilü’l-İcâz*’ı (Beyrut 1980), Fahreddin er-Râzî’nin *Nihâyetü’l-İcâz fi Dirâyeti’l-İcâz*’ı (Amman 1985), Ubeydullah Semerkandî’nin *İcâzü’l-Kur’ân*’ı (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 168), İbnü’z-Zemlekânî’nin *el-Burhânü’l-Kâşif an İcâzi’l-Kur’ân*’ı (Bağdat 1974), İbn Ebü’l-İsba’ın *Bedî’ü’l-Kur’ân*’ı (Kahire 1957), Yahyâ b. Hamza el-Müeyyed’in *et-Trâz fi Esrâri’l-Belâga ve Ulûmi Hağâ’iki’l-İcâz*’ı (Beyrut 1986), Süyûtî’nin

dönüşebileceğini düşünmek akla daha yatkındır. Çünkü îcâz-ı kısarin özlü ve veziz söz söyleme olduğu dikkate alındığında gerek âyetlerde gerek hadis-i şeriflerde sayısız örnekle karşılaşırız:

Kur'ân-ı Kerîm'deki “*Ey ulûl elbâb! Kısasta sizin için hayat vardır* (Bakara/179).” ayeti îcâz-ı kısara güzel bir örnektir. Bu ayetteki veziz ifade Cahiliye Arapları arasında yaygın olan “*Öldürmenin çaresi öldürmektir.*” darb-ı meselini nesh etmiş ve bu sapkın inanışa adeta sözle kısas uygulayarak mukabele etmiştir.²⁶ Ayetteki يَا أُولِي الْأَلْبَابِ sözü, “aklı ve gönlü işleyenler, temiz akıl sahipleri, derin kavrayış sahipleri, sır hazinelerinin sahipleri” gibi zengin çağrışımlara fırsat veren bir hitaptır. *Efsahü'l-Arab* ve *Cevâmii'l-Kelâm* olarak bilinen Hz. Peygamber de “*Ben Araplar içinde en fasih konuşan kişiyim.*”; “*Ben, sözlerin kapsamlısına sahip kıldım.* “*Bana az lafızlarla çok manaları ifade edebilme kabiliyeti verildi.*”²⁷ şeklindeki hadis-i şeriflerinde belâgatte üstünlüğünü kendisi teyit etmiştir. Hz. Peygamber'in birçok sözü îcâz-ı kısarin en güzel örnekleri arasındadır: “*Kişi sevdiğiyle beraberdir.*”²⁸ “*Hacc Arafattır.*”²⁹ “*Ameller niyete göredir.*”³⁰ gibi hadis-i şerifleri az sözle çok yoğun anlamlar içeren îcâz-ı kısar örneklerinden birkaçıdır.

BATI RETORİĞİNDE ELLİPSİS (İCÂZ)

Kimi uzmanlara göre belâgat ilminin ve dolayısıyla îcâzın gelişmesini sağlayan el-Câhız gibi Mutezîle âlimleri; m.ö. V. yüzyılda yaşayan Yunan sofistlerine benzemektedir. Sofistler, etkileyici hitabetleriyle Atina sokaklarında insanları nasıl etkilemişse Mutezîle âlimleri de Basra'da aynı şekilde zeki âlimleri etkilediler. Batı'da Sokrat'ın diyalektiği, Eflatun'un

Mu'terekü'l-Akrân fi 'Îcâzi'l-Kur'ân'ı (Beyrut 1988) ve Kemalpaşazâde'nin *Risâle fi 'Îcâzi'l-Kur'ân*'ı (Süleymaniye Ktp., nr. 3682) klasik eserlerden bazılarıdır. (Yavuz, 2000/ 21: 403)

²⁶ M. A. Yekta Saraç, “İcâz”, *DİA*, s.392.

²⁷ Hadis kaynakları için bkz. M. Vecih Uzunoglu, “Hz. Peygamber'in Edebî Yönü”. *Dokuz Eylül Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, s. 32, İzmir, 2010, s.41-76.

²⁸ Buhârî, Edeb/96, Müslim Birr/165, Tirmizi Zühd/50, Davaat/98, Hanbel Müsned 1/392, 3/104, 110.

²⁹ *Kütüb-i Sitte*, hadis no:1427.

³⁰ Buhârî, Bed'u'l-Vahyi/I. Müslim; el-İmâre/155; Nesâî. et-Tahâret/60; İbn Mace, el-Câmi'u's-Sahih, ez-Zühd/26.

Akademisi, Aristo'nun Mantık ve Retorika'sı Sofistlere tepki olarak doğmuştu. Ehl-i Sünnet âlimleri de Yunan felsefe ve mantığını öğrenen el-Câhız gibi Mutezile âlimleri sayesinde kelimeler ve belâgat ilimlerinin gelişmesine sebep oldular.³¹

Batı retorığının Doğu belâgatine olan etkisini dikkate alırsak îcâzın retorik ilmindeki karşılığı olan *ellipsis* hakkında biraz bilgi vermemiz gerekir. *Ellipsis* anlatımda kolaylık sağlamak üzere bir kelimenin, kelime grubunun veya bir cümlede bazı öğelerinin atılıp eksiltilerek kullanılmasıdır.³² Dilde en az çaba yasağı (the least effort) ilkesinin en önemli unsurlarından biri olan ellipsis sayesinde; gereksiz yapılardan, tekrarlardan kaçınarak sözü en kısa yoldan ve gereksiz kullanımlardan kaçınarak vermek esastır.³³ Batı retorığının önemli ustalarından Fontainer, yapı figürleri (Figures of construction) arasında saydığı ellipsis ile yapılan eksiltmenin, cümlede anlam belirsizliğine ve müphemliğine yol açmadan sözü kuvvetlendirmesi gerektiğini söyler.³⁴ Ellipsis, yani eksiltimin tanımı özellikle kelime ve cümlede öğelerinde anlamı kuvvetlendirme için yapılan biçimiyle îcâz-ı hazf ile örtüşmektedir.

Ahmedî'nin şu beyiti sanki Batı retorığı ile Doğu belâgatinin îcâz bahsindeki örtüşmesini îmâ edercesine îcâz değeri yüksek sözün her iki kültür için de önemini belirtir:

Bu Ahmedî midür ya hakîm-i güher-furûş

Bu söz midür ya hikmet-i Yunân midür nedür (Ahmedî, g.145/7)³⁵

³¹ Nasrullah Hacımuftuoğlu, "Kelâmcılar ile İslâm Felsefecilerinin Belâgat ve İcâz İlimlerinin Gelişmesinde Rollerini", *Atatürk Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, c.IX, Erzurum, 1990, s.218.

³² Zeynep Korkmaz, *Grammer Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay., Ankara, 1992, s.53.

³³ Aydın Hasene, "Dilde En Az Çaba İlkesi Üzerine", *IJSES:Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 1 /1, 2011, s.1-6. (www.nobel.gen.tr) (02.12.2015); Gürkan Gümüşatam, "Eksiltim (Ellipsis) ve Türkçede Eksiltim Türleri" *Turkish Studies*, Ankara: vol.8/1, 2013/Winter, s.1541.

³⁴ Safiye Akdeniz, "Ziya Osman Saba'nın Nefes Almak Adlı Şiir Kitabında Eksiltim (Ellipsis) Sanatının (Figür) Kullanımı" *Atatürk Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s.24, Erzurum, 2004, s.149.

³⁵ *Ahmedî Divânı*, haz.Yaşar Akdoğan. (<http://ekitap.kulturizm.gov.tr>) (11.10.2015)

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE İCÂZIN SEYRİ

XI. yüzyılda yazılan ilk İslâmî eserlerden anlaşıldığı üzere Türk şiirinde az, öz ve tesirli söz söyleme daima önemsenmiştir. Kaşgarlı Mahmud, *Dîvânü Lügati't-Türk*'te günümüz Türkçesiyle “*İnsan dağdan yalçın kayayı yıkamaz; çok sözü de anlayamaz.*”³⁶ anlamındaki atasözleriyle icâzın fonksiyonuna dikkat çeker. Yusuf Has Hâcib de *Kutadgu Bilig*'de “*Çok sözden fazla bir fayda görmedim, ama söylemek de faydasız değildir.*” (119/171) “*Sözünü kısa kes (255/1008), ömrün uzun olur.*”³⁷ (119/176) “*Fazla söz, sormadan söylenip insanı usandıran sözdür. Az söz ise sorulduğunda söylenen ve bir ihtiyacı karşılayan sözdür.*” (253/1005-1006) “*Sözü çok söyleme, az ve birer birer söyle; binlerce söz düğümünü bu bir sözde çöz!*” (119/172) manâsındaki beyitlerinde terim olarak zikredilmese de icâzı metheder ve meanî ilminin oluştuğu yıllarda Arap belâgat âlimlerinin yaptığı icâz-ı kısar ve icâz-ı hafz tanımlarıyla örtüşen açıklamalar yapar.

XIII. yüzyılda Mevlânâ, eserlerinde, icâzın en güzel örneklerini vermiştir. Özellikle Mesnevî'nin ilk 18 beyiti hakkında birçok şerh yazılması eserin icâz değerinin ispatıdır. Mevlânâ'nın *Fusûsü'l-Hikem*'de Arap ve Acem belâgatinde icâzın değeri hususunda yazılan kitaplara paralel bir görüş belirtmesi edebî dilde icâzın öneminin farkında olduğunu göstermektedir:

“*Sözlerin âlâsı, çok olan değil; muhtasar olandır. Fi'l-vâki İhlâs suresi görünüşte muhtasardır. Fakat en uzun sure olan Bakara suresine göre (günlük hayatta) ifade bakımından tercih edilir (daha sık okunur.)*”³⁸

Yine bu yüzyılda Yunus Emre, “*Kelecilerin bışürgil; yaramazını şeşürgil*”³⁹ derken “güzel ve manalı söz” anlamında *kelecî* ifadesini kullanırken işe yaramayan sözlerin hafzedilmesi gerektiğini hatırlatır ve sözde icâzın önemine dikkat çeker. XV. yüzyılın en önemli mesnevilerinden

³⁶ “Teslim sözüğ ukça bolmas, yalım kaya yıksa bolmas” (I/383; 429; II/20; 150-51) (Besim Atalay, *Dîvânü Lügati't – Türk*, TTK Yay., Ankara, 2006, s.20)

³⁷ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, çev. Reşit R.Arat, 2.bs., Kabcacı Yay., İstanbul, 2008, s.119, 253, 255.

³⁸ Mevlânâ, *Fih-i Mâ Fih*. trc: A. Avni Konuk, haz. Selçuk Eraydın, İstanbul: İz Yay., İstanbul, 1994, s.203.

³⁹ Mustafa Tatçı, *Yunus Emre Dîvânı: Tenkili Metin*, H Yay., İstanbul, 2008, s..121.

olan *Muhammediyye*'de Yazıcıoğlu Mehmed de Hz. Peygamber'in hüsn-i mutlak olan Allah'ın varlık aynasına yansıyan nurunu (nûr-ı Muhammedî) az veya çok bütün güzel sözlerle varlık âleminin daima methettiğini anlatırken bir belâgat terimi olarak îcâzdan ve itnâbtan bahseder:

Sen ol gözgünüün içinde gözüken nûr-ı a'zâmsın
Vücûdun hep onu söyler eger îcâz eger itnâb (Yazıcıoğlu m.,7964)⁴⁰

XIV.yüzyılda klasik Türk şiir geleneğinin mimarlarından Ahmedî çok söz söylerse ayıplanacağını düşünerek îcâzı güzel kullanan şairlerin halk arasında saygınlık kazandığını şöyle anlatır:

Söz çoğ illâ ki korharam diyeler
Hâtübü'l-leyl ü mutnib ü miksâr (Ahmedî, 21/57)⁴¹

Ahmedî'nin bu beyitinde geçen *hâtübü'l-leyl*, “gece odun toplayan” anlamında Arapça yergi bildiren kinayedir. İlim adına çok konuşan biri, gece odun toplayan kişinin durumuna düşer. Şöyle ki karanlıktan dolayı yılanı da odun zannedip çuvalına atan kişi gibi lüzumsuz, hatta zararlı şeyleri akıl heybesine atıp yerli yersiz konuşan insan da çok hataya ve hatara düşer ve bu hâliyle halkın diline düşer. Beyitin kendisi ayrıca îcâz-ı kısara güzel bir örnektir.

Dede Ömer Ruşenî (XV.yy.) de az sözle çok mana ifade etmekten, yani îcâzdan yanadır:

Az dé sözüni öz dé çoh söyleme sözüüm tut
Çoh söylese sözi dil zahmet vërir dimâga (Ruşenî, g.72/2)⁴²

Klasik Türk şiirinin zirve şairlerinden Necâtî Bey (XV.yy.), bir kıtasında nev-zuhur şairlere seslenerek îcâzın şiirde tercih edilmesi gerektiğini öğütler. Kur'ân-ı Kerîm'deki “*O halde Kur'ân'dan kolayımıza geleni okuyun.* (Müzemmil/20)” tavsiyesi gereği nasıl kısa sureler gündelik hayatta daha çok okunuyorsa Mevlânâ'nın yukarıda belirttiği gibi hitapta veya şiirde de itnâb yerine îcâzı kullanmanın halk üzerinde daha tesirli olduğunu belirtir:

⁴⁰ Yazıcızâde Mehmed, *Muhammediyye*, haz. Âmil Çelebioğlu, MEB, Ankara, 1987.

⁴¹ *Ahmedî Dîvânı*, haz.Yaşar Akdoğan. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (11.10.2015)

⁴² *Dede Ömer Ruşenî Dîvânı*, haz.Orhan Kemal Tavukçu. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (12.10.2015)

*İtnâbdan sakın ne kadar çok ise kelâm
Eyle müfîd ü muhtasar olan sözü edâ*

*Kim olmuş iken البقرة a'zâm-ı süver
Çok vakt olur ki bazı ile olur iktifâ*

*Görmez misin ki her ne kadar nâziük olsa vakt
Bir demde üç kez okunur İhlâs-ı bî-riyâ (Necâtî, kıta/5)⁴³*

Fuzûlî için söz “hâzin-i gencîne-yi esrâr” yani sırlar hazinesinin hazinedârıdır. Çünkü söz gönül hazinesindeki kıymetli mücevherler gibi muhafaza edilerek vakti gelince ortaya çıkar. Fuzûlî’nin sözden kastı elbette şiidir. İşte bu yüzden söz sahibi şairler az ve öz sözle (îcâz-ı kısar) halk içinde itibar bulurlar:

*Ger çok istersen Fuzûlî izzetin az ét sözü
Kim çok olmaktan kılıpdur çok azîzi har söz (Fuzûlî, g.119/7)⁴⁴*

XVI. yüzyıl şairlerinden Ravzî, “Her kelâm-ı hûb u mevzûnum belâgat üzredür” (k.14/17) “Gül-i hoş-bûy-ı me’ânî ile édüp zînet/Ravziyâ şî’rünü gülzâr-ı belâgat eyle” (g.538/5) diyerek şiiirlerinde belâgat kaidelerine ne denli itina gösterdiğini anlatır. Birçok ilme vâkıf olan Muradiye Camii imamı Nakşibendî Muhyiddin Halife’ye yazdığı bir kasidesinde ise îcâzın, itnâba üstünlüğünü latif bir şekilde ifade eder. Ravzî, Necâtî’nin Dîvânı’nı îcâzın en güzel örneklerini içerse de kendi şiiirinin daha makbul olduğunu düşünür ve Necâtî’nin şiiirini haşv anlamında gereksiz söze benzeterek mübalâğa yapar. “Îcâzı terk ettim.” dese de bu kasidesi îcâza güzel bir örnektir. Onun şiiirinin kıyaslanmayacak kadar kıymetli olduğunu sadece irfan sahipleri bilir:

*Hûbdur gerçi zıddı itnâbun
Sen mükerrer édince ihsânı*

*Terk-i îcâz u ihtisâr étdüm
Nev-bahâr eyledüm zemistânı*

*Ehl-i ‘îrfâna bu kasîde yeter
Lâzım olmaz Necâtî Dîvânı (Ravzî, k.8/135-137)⁴⁵*

⁴³ Necâtî Beg Dîvânı, haz. Ali Nihat Tarlan, MEB, İstanbul, 1997.

⁴⁴ Fuzûlî Dîvânı, (www.zekiankun.com.tr) (7.09.2015)

⁴⁵ Edincikli Ravzî Dîvânı, haz. Yaşar Aydemir, (http://ekitap.kulturturizm.gov.tr) (11.09.2015)

Klasik Türk şiirinin oluşumundan sonra îcâz, artık sevgiliyi tasvir için kullanılmaya başlandı. XIV. yüzyılda Ahmedî gibi XVII. yüzyılın önemli şairlerinden Şeyhülislam Yahya, belâgat terimlerinden îcâz ve itnâbı sevgiliyi methetmek için kullanmıştır. Onlara göre sevgilin yok gibi minicik ağzını az ve öz söz söyleme sanatı olan îcâz, upuzun saçlarının güzelliğini ise çok söz söyleme sanatı olan itnâb ile anlatmak daha münasıptır:

*Nice kim agzunun vafında îcâz
Saçun fikrindedür lâzım itâle* (Ahmedî, g.554/8)⁴⁶

*Deheni vafımı îcâz êdün
Kâküli medhini itnâb eyle* (Şeyhülislam Yahya, g.377/6)⁴⁷

XVII.yüzyıldan sonra ve bir belâgat terimi olan ve şairin şaşırtacak güzellikte, incelikte ve zekice şiir söyleyerek dinleyeni şaşırtması, kendine hayran bırakması olarak bilinen îcâzın da klasik Türk şiirinde kullanılmaya başladığını görüyoruz. Arapça olup acz kökünden gelen îcâzın estetik değeri; Kur'ân'ın tefsiri ve edebi değeri üzerinde yapılan çalışmalar (İ'câzu'l-Kur'ân) ve peygamberlerin mucizevî şahsiyetlerini - özellikle Hz.Muhammed'i- tanıtmak gayesiyle ortaya çıkmıştır. Klasik Türk şiirinde ise özellikle XVII. yüzyılda başta Nef'i, Nâ'ilî, Neşatî, Fehim-i Kadîm, Mezâkî vb. Sebk-i Hindî şairlerinin şiir dilinde kullanım yoğunluğu kazanan îcâz, şairlerin doğuştan gelen *dâd-ı Hakk* kabiliyetini övmek ve diğer şairlerden farklı, tek, özgün ve usta olduğunu göstermek için kullanılmıştır.⁴⁸

XVI. yüzyıl klasik Türk şiirinin önemli şairlerinden Zâtî, îcâzın şiirine peygamber mucizesi değeri kattığının farkındadır. Ünlü Arap belâgat âlimi Câhız'ın yukarıda belirttiğimiz, îcâzın îcâza dönüşerek şaşırtıcı güzellikte ve zekilikte dinleyeni hayran bırakabileceği fikrini destekleyen şu beyitinde şiirinin mucizevî yönüne dikkat çeker:

⁴⁶ *Ahmedî Dîvânı*, haz.Yaşar Akdoğan. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (11.08.2015)

⁴⁷ *Şeyhülislam Yahya Dîvânı*, haz. Hasan Kavruk. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (11.09.2015)

⁴⁸ Mine Mengi, "Divan Şiirinin Estetiği Açısından İcâz" *Atatürk Ü. Türkiyat Araş. Enst. Dergisi, Hüseyin Ayan Özel Sayısı*, sayı:39, Erzurum, 2009, s.135-146.

*Hakk budur kim Zâtîyâ peygamberî hâmen senün
Her ne söz tahrîr éderse dér gören îcâz imiş (Zâtî)⁴⁹*

XVIII. yüzyılda klasik Türk şiirinin son sultânü'ş-şu'aralarından Sünbülzâde Vehbî, devrinin şair geçinenlerini nefis bir dille tariz sanatıyla eleştirdiği Sühân kasidesinde “*Evvêlâ ‘ilm-i me’ânîde mahâret lâzım/Bilmege nükte-i serbeste-i ma’nâ-yı sühân*” (k.51/27) diyerek belâgate dahil olan me’anî ilminde maharet sahibi olmanın önemine dikkat çeker. Meanîde maharet sahibi olmak da itnâb gibi îcâzı yerinde ve en güzel şekilde kullanmaktan geçer. Sünbülzâde Vehbî; Münîf’in Halil Paşa’ya yazdığı bir kasidesine yaptığı tahmiste îcâzdan şöyle bahsediyor:

*Ol ki güftârî ile da’vî-i î’câz eyler
Vasfîna geldiği dem ‘aczini îbrâz eyler
Anda itnâb-ı sühen etse de îcâz eyler
"Midhat-i zâtına bu gûne ser-âgâz eyler
Nükte-sencân-ı pesendide kelâm-ı devlet" (Sünbülzâde Vehbî, tah.32,
XI)⁵⁰*

Diyarbakırlı Said Paşa, *Mizânü'l-Edeb* adlı eserinde Emrî'nin şu gaze-
lini -hazf ve kısarın ikisini de içerdiği için olmalı- îcâz bahsinin güzel
örnekleri arasında göstermiştir (1035, vr.263):

*Yârsuz bu cihânda n'eylersin
Güli yok gülsitânda n'eylersin
Ey gönül murgı yüce pervâz ét
Bu türâb âşiyânda n'eylersin
Tîr-i âhuñ gibi felekten geç
Lâ-mekân ol mekânda n'eylersin
‘Aşk-ı Leylâyı iste gönlünde
Hây Mecnûn yabanda n'eylersin
Çünkü ‘âşık degülsin ey Emrî
Söyle kûy-ı fülânda n'eylersin*

⁴⁹ “İcâz”, *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, Dergah Yayınları, c.IV, s.337.

⁵⁰ *Sünbülzâde Vehbî Dîvânı*, haz.Ahmet Yenikale. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>)
(11.10.2015)

Ahmed Cevdet Paşa, *Belâgat-i Osmaniyye*'de Nâmık Kemal'in meşhur "*Bârîka-i hakikat müsâdeme-i efkârdan çıkar*" sözünü îcâzın en güzel örneklerinden kabul ediyorsa da gerçekte bu ifade az sözle çok anlam içerdiğinden îcâz-ı kısar örneğidir, demek daha doğrudur.⁵¹

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE İCÂZ-I HAZF

İcâz-ı hazf yapılırken bazen bir sözcük türü olarak isim, sıfat, edat, bağlaç gibi bir kelime, bazen tamlama unsurlarından biri, bazen de cümle unsurlarından biri, bazen de şart cümlesi veya cevap cümlesi gibi cümleler sözden düşürülür:

*Mihr ü vefâ için mi getürdi beni felek
Cevr ü cefâ için mi yarattı Hüdâ seni* (Necâtî, g.595/3)⁵²

Şair "Ey sevgili!" nidâsını hazfetse de sevgiliye sitem ettiği aşıkârdır. İlk mısradaki "Felek beni vefa ve dostluk için mi getirdi." cümlesinde "diğerlerine örnek olsun diye" sebep cümlesi hazfedilmiştir. Ayrıca her ilk mısradaki "bu dünyaya" ve ikinci mısradaki "âşıklara" dolaylı tümleçleri hazfedilmiştir.

*Görmez bizi âyinede ger aks-dih olsak
Piş-nazar-ı 'akl hod-ârâda nihâmız* (Nâ'ilî, 2011:192)⁵³

"Biz aynada kendini süsleyen aklın bakışı önünde gizliyiz. Aynada aksetsek bile bizi görmez." anlamındaki beyitte akıl, ayna karşısında kendini süsleyen birine benzetilip kapalı istiare yapılmış. Kendiyle övünen akıl, ilahî aşkın güzelliklerini tek başına göremez. Zâhid veya dünyaperest kişi özne (müsnedün ileyh) olarak ilk mısradaki doğrudan kullanılmadığı için îcâz-ı hazf yapılmıştır.

*Cefâ vü cevri ile mu'tâdem onlarsız n'olur hâlüm
Cefâsına had ü cevriine pâyân olmasın yâ Rabb* (Fuzûlî, g.30/5)⁵⁴

⁵¹ M. A. Yekta Saraç, "İcâz", *DİA*, s.392.

⁵² *Necâtî Beg Dîvânı*, haz.Ali Nihat Tarlan, MEB, İstanbul, 1997.

⁵³ *Nâ'ilî Dîvânı*, haz.Haluk İpekten, Akçağ Yay., Ankara, 1990.

⁵⁴ *Fuzûlî Dîvânı*, (www.zekiankun.com.tr) (7.10.2015)

Fuzûlî, “Sevgiliden gelen her tür haksızlık ve zulme iyice alıştım.” dedikten sonra “Yâ Rabb! Bu dertler olmadan hâlîm nice olur! Sevgilimden gelecek her türlü eziyet hiç bitmesin.” anlamındaki ikinci mısradan sevgiliden bahsettiği hâlde tamlayan görevindeki *sevgilinin* sözünü hafzetmiştir. Sadece *cefâsına*, *cevrine* tamlayan görevinde kullanılarak lüzumsuz fazlalığa (haşv-i kabih) mânî olunmuştur.

Bâkî çemende hayli perîşân imiş varak
Benzer ki bir şikâyeti var rüzgârdan (Bâkî, g.371/5)⁵⁵

“Ey Bâkî! Bâkî olan çimenlikte hazan ile ağaçların yaprakları hayli perişan olmuşlar. Belli ki onların zamana sitemi var.” mealindeki beyitte ağaçların sonbahar yüzünden sararıp solduğu söylenmediği için sebep cümlesi hafzedilmiş. Beyitte *rüzgâr* kelimesi hem zaman hem sonbahar yelini akla getirdiği için sebep cümlesinin hafzedilmesi durum icâbı (muhtezâ-yı hâl) makbuldür. Ayrıca *varak* kelimesi ilk mısradan söylendiği için ikinci mısradan tamlayan görevindeyken hafzedilmiş ve gereksiz yere söz uzatılmamıştır. Ayrıca *Bâkî* ve *rüzgâr* kelimeleri tevriyeli kullanıldığı için icâz-ı kısır yapılmıştır diyebiliriz.

Şemşîr elinde fitne vü âşûba başladı
Çeşmi de gamzesi gibi meşhûr mest olur (Şeyhülislam Yahya, g.77/2)⁵⁶

“Sevgili elinde kılıç fitne ve kargaşa çıkarmaya başladı. Onun gözü de yan bakışı gibi şöhretli bir sarhoştur.” şeklinde tercüme edebileceğimiz beyitte yine *sevgili* sözü ilk mısradan ve tamlayan olarak ikinci mısradan hafzedilmiştir.

Hâk olduğuma inanmaz isen bâd-ı sabâ
Ayağı tozu ile geldi seferden sorasın (Ahmed Paşa, g.242/5)⁵⁷

“(Sevgilinin yolunda ölüp) toprak olduğuma inanmazsan sabah yeli (şimdi) ayağı tozuyla seferden döndü; (ondan) sor!” Ahmed Paşa, ilk mısradan sevgili uğruna can verdiğini anlatan sebep cümlesini hafzedip sonuç cümlesi olan hâk olmak fiilini kullanmıştır. Ayrıca ikinci mısradan *sabâdan*

⁵⁵ *Bâkî Dîvânı*, haz. Sabahattin Küçük, TDK, Ankara, 1994.

⁵⁶ *Şeyhülislam Yahya Dîvânı*, , haz. Hasan Kavruk. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (11.09.2015)

⁵⁷ *Ahmed Paşa Dîvânı*, haz. Ali Nihat Tarlan, Akçağ yay., Ankara, 1992.

sözü hazfedilmiştir. Ancak bu, cümlede düşüklüğe sebep olduğu için sözün değerini düşürmüştür (îcâz-ı muhil).

Zâhid salâ-yı mescid éder ben hevâ-yı dost
Niçün éder bu doğru yolundan yâbû beni (Şeyhî, g.193/3)⁵⁸

“Ben sevgilinin aşkını arzularken zâhid beni mescide namaza çağırıyor. Beni doğru yolumdan bu ihtiyar at, zâhid niye çeviriyor, anlamadım.” Beyitin ilk mısraında *ben hevâ-yı dost éderim* şeklinde yapılması gereken *édmek* fiili, şahıs eki farklı olduğu hâlde hazfedilmiştir. Bu hâliyle cümle düşük olduğu için cümledeki îcâz-ı hafz makbul değildir. Mısra belki farklı şekilde söylene kusur ortadan kaldırılır ve daha estetik olurdu. Ayrıca *yâbû* kelimesi, hem “ihtiyar at” hem “ya bu” zâhid anlamında tevriyeli düşünölebileceğinden aşağıda anlatacağımız îcâz-ı kısar örneğidir.

Hak verdi sana devlet ü baht u sa'âdeti
Bağlarsa n'ola karşuna ehl-i kemâl saf (Bâkî, g.230/3)⁵⁹

“(Ey sultanım!) Kemal sahibi (kişilerin bile) karşında arz-ı ta'zîm ve hürmetle eğilmesine şaşmamak gerekir. (Çünkü sahip olduğun) bu baht, saadet ve devleti sana Allah'ın ihsanıdır.” anlamındaki beyitte özne (müsned) ve sonuç cümlesi içinde “Bu devlet senin hakkındır, kimseye söz düşmez.” anlamındaki sonuç cümlesi düşürölmüşse de okur bu sonucu beyitin içinde tahmin ettiğii için makbul bir îcâz-ı hafz yapılmıştır.

Cânâ gidicek 'akl u dil ü sabr u karârî
Dahi ne gelir 'âşık-ı nâ-çârın elinden (Mezâkî, g.331/3)⁶⁰

“Ey canım sevgilim! Çaresiz âşığının akli da sabrı da kararı da gittikten sonra elinden daha ne gelir ki!” diyen Mezâkî, “Senin aşkın, hasretin yüzünden” sebep cümlesini hazfetmiştir.

Mecâz-ı Mürsel ve istiare örneklerinde îcâz-ı hafz olduğu dikkate alınmalıdır. Çünkü bu sanatlardan mürsel mecazda gerçek anlamdan mecazî anlama geçişi sağlayan alakalardan (parça-bütün ilişkisi, sebep-sonuç-

⁵⁸ *Şeyhî Divâm*, haz. Mustafa İsen-Cemâl Kurnaz, Ankara 1990.

⁵⁹ *Bâkî Divâm*, haz. Sabahattin Küçük, TDK, Ankara, 1994.

⁶⁰ *Mezâkî Hayatı, Edebî Kişiliğii ve Divanının Tenkidli Metni*, haz. Ahmet Mermer, AKM, Ankara, 1991.

ilişkisi, mahal ilgisi vb.) birinin zikredilip diğerinin kullanılmamasıyla îcâz-ı hazf yapılmış olur. Yine *açık istiare* ve *kapalı istiare* sanatlarında benzeyen (müşebbeh) veya kendisine benzetilen (müşebbehün bih) hazfedildiği için îcâz-ı hazf söz konusudur.

Kanaatimizce *kinaye* ve *tevriye* sanatlarında ise gerçek veya mecaz, yakın veya uzak anlam az kelimeyle birden çok anlam kastedildiği için îcâz-ı hazf değil; îcâz-ı kısar söz konusudur. *Kinaye* sanatında ifadenin açık anlamından ziyade gizli anlamı kastedilir ve her iki anlamda bir ifadede kullanıldığı için îcâz-ı kısar söz konusudur. *Tevriye* ise kullanılan sözün yakın anlamını söyleyip uzak anlamının kastedildiği bir sanattır ve her iki anlamı da akla getirdiği için îcâz-ı kısar yapılmıştır. Bu nedenle *kinaye* ve *tevriye* örneklerini “Klasik Türk Şiirinde Îcâz-ı Kısar” bahsinde ele alacağız.

Yér mi basar ayağı hümânun ferahından
Sümbüllerine nisbet édüp eller uçurdu (Zâtî, g.1504/6)⁶¹

“Hüma kuşunu senin sümbül saçına nispet için eller gökyüzüne saldı. Artık o kuşun sevinçten yere ayak basar mı?” anlamındaki beyitte hüma kuşu sevinçten ayağı yerden kesilen bir insana benzetildiği için kapalı istiare yoluyla teşhis yapılmıştır. Hüma (müşebbeh) söylenirken benzetildiği sevinçli insan (müşebbehün bih) söylenmediği için îcâz-ı hazf söz konusudur. Yine sevgilinin saçları sümbüle benzetilerek açık istiare yapılmıştır. Saç (müşebbeh) söylenmeyip benzetildiği sümbül (müşebbehün bih) söylendiği için îcâz-ı hazf söz konusudur. Ayrıca beyitte “Ey sevgilim!” nidası ve “uçurduğu vakit” zarf tümleci eki hazfedilmiştir.

Tutuşursun ey gönül ol âh-ı âteş-nâkdan
Ger meded erişmese bu dide-yi nem-nâkdan (Helâkî, g.112/1)⁶²

“Ey gönlüm, nemli gözüm (gözyaşlarım) imdadına yetişmese ettiğim ateşli âhlardan yanıp tutuşurdun.” anlamına gelen beyitte sadece gönül söylene de âşğın bütün bedeninin yanıp kül olması kastedildiği için (parça-bütün ilişkisi) mecaz-ı mürsel vardır. Ayrıca *dide-yi nem-nâk* söylendiği halde yangını söndüren gözyaşlarıdır. Burada da mahal ilgisi

⁶¹ *Zâtî Divânı*, haz. Ali N.Tarlan-M.Ali Tanyeri, İstanbul Üniv. Edb. Fak., İstanbul, 1970, 1987.

⁶² *Helâkî Divânı*, haz. Mehmed Çavuşoğlu, İstanbul Üniv. Ed. Fak. Yay., 1982.

sebebiyle mecaz-ı mürsel söz konusudur. *Dîde-yi nem-nâk* yangın söndüren tulumbacılar benzetiğinden kapalı istiare yapılmıştır. Bütün bu sanatlar sayesinde icâz-ı hazf yapılmıştır.

Érmesün dérsen yakana dest-i ağıâr ey gönül

El uzatma kimse dâmânına zinhâr ey gönül (Hayretî, g.246/1)⁶³

“Ey gönlüm, rakiplerin eli yakana yapışmasın dersin sakın sen de kimsenin eteğine el uzatma!” Beyitte gerçek anlamından ziyade *dâmâna el uzatmak* “birinin işine karışmak” anlamında ve *yakaya ermek* “birinin kişiye musallat olması” anlamındaki deyimlerle kinaye yapılmıştır ve icâz-ı hazf söz konusudur. Ayrıca *gönül* kelimesiyle âşığın kendisi kastedildiğinden parça-bütün ilişkisi içinde burada da icâz-ı hazf vardır.

Arap belâgatinde Kur’ân-ı Kerîm ve hadis-i şeriflerin orijinal hâlinde bazı ekler, kelimeler ve cümlelerin hazfı söz konusudur. Klasik Türk şiirinde de buna mukabil, *iktibas* sanatında ayet ve hadislerin tamamının değil de bazı kelimelerinin alıntılanması söz konusu olduğunda icâz-ı hazf yapılmıştır:

Evsâf-ı dehânından ‘uşşâk-ı nazar-bâza

Sordum dediler müşkil lâ tûdrikühül’-ebsâr (Seyyid Nigârî, g.164/2)⁶⁴

Beyitte “Gözler Onu görmez; fakat O gözleri görür. Onun ilmi her şeyin bütün inceliklerine nüfuz eder. O, her şeyden haberdardır.” (Enam/103) ayetinin sadece başındaki cümle alındığı için icâz-ı hazf söz konusudur.

Esîr-i dâm-ı Siccîn oldun indin evc-i a’lâdan

Sebük-pervâz-ı İlliyyîn olup a’lâyı bilmezsin (Osman Şems Efendi, g.107/4)⁶⁵

Kur’ân-ı Kerîm’de geçen سَجِّينَ كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْفُجَّارِ لَفِي سَجِّينَ “Hayır, iş düşündükleri gibi değil! Rezillîğe batanların kitabı, siccîn’in (karanlık, pis bir çukurun) içindedir.” ve كَلَّا إِنَّ كِتَابَ الْأَبْرَارِ لَفِي عَلِّيِّينَ “Hayır, (sandıkları gibi değil!) iyilerin yazısı illiyyîn’da (en yüce burçlardadır.)” (Mutaffifin/7,18)

⁶³ *Hayretî Divânı*, haz. Mehmet Çavuşoğlu M.Ali Tanyeri, İstanbul, 1981.

⁶⁴ *Nigârî Divânı*, haz. Azmi Bilgin. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (11.09.2015)

⁶⁵ Kemal Edip Kürkçüoğlu, *Osman Şems Efendi Divânı’ndan Seçmeler*, Kubbealtı Yay., İstanbul, 1996, s.296.

ayetlerinin son kelimeleri dışında diğerleri beyitte hazfedilmiştir. Şair, insanoğlunun *illiyîn* burcuna çabucak uçmak yerine *siccîn* çukurunda günahlara batmış hâlde esir olmasını eleştiriyor. Beyitte insanoğlunun işlediği günahlar sonucu kıyamette çekeceği azap anlatıldığı gibi insanın ana rahminden itibaren karanlık, pislik dolu bir dünyaya gelişi hatırlatılarak aslını unutmaması gerektiği ima ediliyor. Dünyada mihnet, pislikle karşılaşsa da insanoğlunun indiği cennetine (evc-i a'lâ) kavuşması işleyeceği salih amellerle mümkündür.

Cenâb-ı Hazret-i levlâk tâc-ı târik-i eflâk
Resûl-i Hâlk-ı pâk âfitâb-ı evc-i isti'lâ (Nev'izâde Atâî, k.1/26)⁶⁶

Yukarıdaki beyitte Hazret-i Muhammed'e övgü için söylenen لَوْلَاكَ لَمْ أَخْلُقْتُ □ فَلَإِكَ "Sen olmasaydın, sen olmasaydın; felekleri yaratmazdım." hadis-i kudsîsinin tamamı beyite alınmayarak îcâz-ı hazf yapılmıştır.

Belâgatte bedî ilmine dahil olan *tensîkû's-sıfat* sanatında (brachylogia) îcâz-ı hazf söz konusudur. Şiirin tamamında genellikle methedilen kişi art arda gelen sıfatlarla nitelenir. Cümlenin diğer öğeleri olmadığı için tensîkû's-sıfat methedilen varlığa dair okurun zihninde az sözle daha çok çağrışım ve anlam uyanabilir. Bu yönüyle de tensîkû's-sıfatta îcâz-ı kısar söz konusudur. Kânûnî'nin zevcesi Hürrem Sultan'a yazdığı meşhur gazeli ve oğlu Şehzade Bayezid'in bu gazele naziresi gibi tensîkû's-sıfata nice güzel örnek verilebilir:

'Abîrüm 'anberüm varum habîbüm mâh-ı tâbânüm
Enîsüm mahremüm varum güzeller içre sultânüm

Hayâtum hâsulum ömrüm şarâb-ı Kevser'üm 'Adn'üm
Bahârum behcetüm rûzum gülüm ey verd-i handânüm (Muhibbî,
 g.1848/1-2)⁶⁷

Bahârum sohbetüm subhum dahi şem'-i şebistânüm
Kamer-çihrem yüzi bedrüm felekde mâh-ı tâbânüm (Şâhî, g.95/1)⁶⁸

⁶⁶ *Nev'izâde Atâyî Dîvânı*, haz. Saadet Karaköse. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (11.09.2015)

⁶⁷ *Muhibbî Dîvânı*, haz. Coşkun Ak, c.2, Trabzon Valiliği Yay.

⁶⁸ Filiz Kılıç, *Şehzade Bayezid Şâhî Hayatı ve Dîvânı*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2000.

Elâ ey lû'bet-i ferhunde-dîdâr
Meh-i nârenc-gabgab sîb-ruhsâr (Necâtî, m.2/1)⁶⁹

Ey risâlet bûstânında hırâmân sero-kad
V'ey nübüvvet ravzasında yâsemen-bû lâle-had (Rûşenî, g.6/1)⁷⁰

Ey pâdişâh-ı zümre-yi merdân yâ Hüseyin
V'ey server-i gürûh-ı şehîdân yâ Hüseyin (Hayretî, k.4/1)⁷¹

KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE İCÂZ - I KISAR

İcâz-ı kısıarda cümlede herhangi bir eksiltmeye gitmeden kısa bir ibareye birden çok anlam sığdırılır. Recaizâde Mahmud Ekrem *Talîm-i Edebiyat*'ta icâzı, üslubun itidali (münakkahiyet) bahsi içinde incelerken daha ziyade icâz-ı kısar üzerinde durmuştur. Ona göre icâz en çok fıkıh ve kanun hükümleri, atasözleri ve hikmetli sözler icâz-ı kısarın en güzel örneklerine sahiptir.⁷²

Türkçemizde bazı deyimlerden başka darb-ı mesel denen atasözleri, icâzın bu türünü en iyi aksettiren misaller olduğu için Türkçe belâgat kitaplarında bunlara yer verilmiştir.⁷³ Eski hamam, eski tas; akacak kan damarda durmaz; boş başağın başı dik olur; serçeden korkan darı ekmez; yalancının mumu yatsıya kadar yanar gibi... Şu hâlde belâgatın bedî ilmine mensup olan *irâd-ı mesel (irsâl-i mesel)* sanatında, şair fikrini ispat için atasözü veya yaygın bilinen hikmetli sözlere şiirinde yer verdiği için icâz-ı kısar yapar:

“Meyve vermeyen ağacı taşlarlar:”

Urdukça seng 'Âşık eyler du'â senâ
Taşlanmaz ol dirahî ki ol vèrmeye semer (Âşık Çelebi, g. 84/5)⁷⁴

⁶⁹ *Necâtî Beg Dîvânı*, haz.Ali Nihat Tarlan, MEB, İstanbul, 1997.

⁷⁰ *Dede Ömer Rûşenî Dîvânı*, haz. Orhan Kemal Tavukçu. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (12.10.2015)

⁷¹ *Hayretî Dîvânı*, haz.Mehmet Çavuşoğlu M.Ali Tanyeri, , İstanbul, 1981.

⁷² Recaizâde Mahmud Ekrem, *Talîm-i Edebiyyât*, İstanbul 1305, s. 163.

⁷³ Muallim Naci, *a.g.e.*, 46; Recâizâde, 165; M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri: Belâgat*, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1989, s.115-117.

⁷⁴ *Âşık Çelebi Dîvânı*, haz.Filiz Kılıç. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (11.09.2015)

“Kişi kazdığı kuyuya kendisi düşer:”

*Kardaşına kuyu kazarsa kişi
Kuyuya düşmek olur anun işi* (H. Hamdi, Yûsuf u Züleyhâ’dan)⁷⁵

“Güneş balçıkla sıvanmaz:”

*Hidâyet nûrına mâni’ degüldür câm-ı yâkûtî
Ki sırça hâ’il-i ferr-i ziyâ-yı âfütâb olmaz* (Necatî Bey, g.244/4)⁷⁶

“Âşığa Bağdat sorulmaz:”

*‘Âşıkâ Bağdâd irak olmaz vücûdun fülkini
Cûy-ı eşkün kûy-ı yâre ırgürür mânend-ı şatt* (Şeyhülislam Yahya, g.)⁷⁷

“Ya tahammül ya sefer”

*Kıldum belâ-yı ‘aşk ile mübtelâ sefer
Meşhûrdur ki âşıkâ ya sabr u ya sefer* (Ahmed Paşa, g.73/1)⁷⁸

“Dikensiz gül olmaz.”

*Geh cefâ gâhi vefâdur rûzgârın ‘âdeti
Ey Hayâlî sanma ‘âlemdaki gül bî-hârdur* (Hayâlî-i Gülşenî, g. 84/5)⁷⁹

“Zaman sana uymazsa sen zamana uy!”

*Merd isen zinhâr ey dil eyleme hergiz inâd
Zâl-i devrân her ne sûretten görünse uy aña* (Ravzî, g.18/2)⁸⁰

Belâgatin bedî ilmine dahil olsa da daha ziyade meânî ilmiyle ilişkili olan *mezheb-i kelâmî* sanatında da îcâz-ı kısar söz konusudur. Kimi araştırmacılar mezheb-i kelâmî sanatını herhangi bir fikri ispatlamak için

⁷⁵ Hamdullah Hamdi, *Yusuf u Züleyha*, haz. Naci Onur, Akçağ Yay., Ankara, 1991.

⁷⁶ *Necatî Beg Dîvânı*, haz. Ali Nihat Tarlan, MEB, İstanbul, 1997.

⁷⁷ *Şeyhülislam Yahya Dîvânı*, , haz. Hasan Kavruk. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (11.08.2015)

⁷⁸ *Ahmed Paşa Dîvânı*, haz. Ali Nihat Tarlan, Akçağ yay., Ankara, 1992.

⁷⁹ *Hayâlî-i Gülşenî Dîvânı*, haz. Türkan Alvan, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniv. SBE., 1998.

⁸⁰ *Edincikli Razî Dîvânı*, haz. Yaşar Aydemir, (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (11.09.2015)

ikna edici, akli veya hayâli yada mizâhî bir kanıt sunmaktır” şeklinde tanımlamıştır.⁸¹ Oysa mezheb-i kelâmî sadece kelim ilminin mantık kaide-lerine göre dile getirilen husus için kıyas yapılması ve delil getirilmesine dayanan bir sanattır.⁸² Aşağıdaki beyitlerde kelâm ilmine dair önermeleri içeren mezheb-i kelâmî yapılmış beyitler incelenmiştir:

“Fiilleri yaratan Allah’tır, ama kulun seçme hakkı vardır ve her kulun ameli imandan bir cüz değildir. Amel imanın asıl parçası değil, imanı güçlendiren, onu tamamlayan bir unsurdur. Allah dilediğini dalalete, dilediğini hidayete ulaştırır.”⁸³

*Her kimin var ise zâtında şerâret küfrü
İstulâhât-ı ‘ulûm ile müselmân olmaz (Fuzûlî, g.13/1)⁸⁴*

*Biñ günâh eylese bir kul yine rızkın kesmez
Şükr-i in’âm-ı şeh-i bende-nevâz eyleyelüm (Bâkî, g.317/2)⁸⁵*

“Âlem hadistir, Hadis olan her şey hareket halindedir.”⁸⁶

*Rüzgârûñ hâli dâ’im inkılab üstündedir
Bâd ile mebnî durur bünyâdı âb üstündedir*

*Hâk ü âteş zıdduna durur hevâ vü âb ile
Yohdur anuñ-çün qarârı şan serâb üstündedir (Hayâlî-i Gülşenî,
g.57/1-2)⁸⁷*

Zahir olan bir şey inkâr edilemez.”

*Nice pinhân édeyin sîmede dâğ-ı aşkun
Gül gibi zâhir olan nesneye inkâr olmaz (Bâkî, g.194/3)⁸⁸*

⁸¹ Menderes Coşkun Menderes, *Sözün Büyüsü: Edebî Sanatlar*, Dergah Yay., İstanbul, 2010, s.179.

⁸² M. A. Yekta Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi: Belâgat*, Gökkuşbu Yay., İstanbul, 2012, s.240.

⁸³ Sadeddin Taftazânî, *Şerhü'l-Akaid-i Neseî Tercümesi*, çev.Ali Haydar Doğan, Yasin Yay., İstanbul, 2008, s.222.

⁸⁴ *Fuzûlî Dîvânı*, (www.zekiankun.com.tr) (7.09.2015)

⁸⁵ *Bâkî Dîvânı*, haz. Sabahattin Küçük, TDK, Ankara, 1994.

⁸⁶ Mehmet Dağ, “Kelim ve İslam Felsefesinde Hareket Kuramı”, s.230. (<http://dergiler.ankara.edu.tr>) (04.08.2015)

⁸⁷ *Hayâlî-i Gülşenî Dîvânı*, haz.Türkân Alvan, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniv. SBE., 1998.

⁸⁸ *Bâkî Dîvânı*, a.g.e.

Îcâz-ı kısarada şairin halk içinde bilinen atasözü ve hikmetli sözleri kullanması şiiri sıradanlaştırmamalıdır. Yani Nâbî'nin dediği gibi, şairin mısraları adeta darb-ı mesel hâlinde dilden dile meşhur olursa başarısını ispat eder:

*Sözde darbü'l-mesel îrâdına söz yok ammâ
Söz odur 'âleme senden kala bir darb-ı mesel (Nâbî, mf.35)⁸⁹*

Nâbî'nin bahsettiği, îcâz-ı kısar örneği bir beyit ya da mısranın dilden dile dolaşarak adeta darb-ı mesel hâline gelmesinin en güze kanıtı *tazmin* ve *tahmistir*. *Tazmin* mısra-yı berceste olarak beğenilen ve unutulmayan mısraların diğer şairlerin şiirlerinde kullanılmasına dayalı bir sanattır. *Tazminde* şair kullandığı mısranın kime ait olduğunu belirtme ihtiyacı duymaz, çünkü o mısranın sahibi herkesin malumudur. *Tazmin* mısraları hikmetli söz olarak kabul edildiği için îcâz-ı kısar örneği olarak kabul edilebilir. Şeyh Gâlib, Hayâlî'nin meşhur gazelini bu şekilde *tahmis*, yani tazmin ederken beyitin devrinde de popülerliğini örneklemiştir:

*Nefahnâ nefhasın güş etmeyenler nâyı bilmezler
Miyân-ı cân u cânânda bu Hû-yı Hâyı bilmezler
Nefes-âşinâlar gevher-i ma 'nâyı bilmezler
'Cihân-ârâ cihân içindedür ârâyı bilmezler
Ol mâhîler ki deryâ içredür deryâyı bilmezler" (Şeyh Galib, th.8/1)⁹⁰*

İbrahim b. Balî (XV.yy.) *Hikmetnâme* adlı mesnevisinde dinleyene eziyet, sıkıntı vermesin diye az sözle çok anlamlar içeren mısralar yazdığını, yani îcâz-ı kısarı tercih ettiğini şöyle anlatıyor:

*Ta'b arta tavîl ola bu kıssa
Hem ihsâ olmaya birinde hisse
Velî sözümden îcâz eylemişem
Ma'ânî çoğ ü lafz az eylemişem (İbrahim b.Balî, II/12454-55)⁹¹*

⁸⁹ *Nabî Divânı*, haz.Ali Fuat Bilkan Akçağ, Ankara, 2011.

⁹⁰ *Şeyh Gâlib Divânı*, haz. Naci Okçu. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (11.09.2015)

⁹¹ Mustafa Altun, *İbrahim b.Balî'nin Hikmetnâme'si*. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (11.09.2015)

Nev'izâde Atâyî de çoğu zevk-i selîm sahiplerinin şiirde sade, sıradan sözlere itibar etmediği gerçeğinin farkındadır. Ama kendi şiiri sade söz içinde derin anlamlar içerdiği, yani îcâz-ı kısara dahil olduğu için sanatının şiir eleştirmenleri tarafından beğenileceğinden emindir:

Bakmaz zürefâ sâde söze gerçi 'Atâyî
Ammâ görinen sen dedüğüñ sâde degüldür (Nev'izâde Atâyî, g.48/5)⁹²

Nedîm de kendine telkinde bulunarak az ama çok değerli anlamlar içeren sözün mücevher gibi nadide olanından yani îcâz-ı kısardan yanadır:

Sözü az söyle ağır söyle Nedîmâ ki sühan
Zer gibi sayılı gevher gibi sencîde gerek (Nedim, g.LV/6)⁹³

Mezâkî'nin Mustafa Paşa'ya yazdığı 101 beyitli kasidesi îcâz-ı kısarin seçkin örneklerindendir:

Dil ki sâhib-kıran-ı ma'nâdur
Rüstem-i dâsutân-ı ma'nâdur (Mezâkî, k.21/1)⁹⁴

Necâtî'nin "okur" redifli gazelinde îcâz-ı kısara örnek pek çok beyit varsa da özellikle şu beyitler dikkat çekicidir:

Âyet-i hüsnüni dil hoş vech ile takrîr éder
San ki Yûsuf sûresini Hazret-i 'Osmân okur
Bî-nikâb olma habîbüm görmesin yüzün rakîb
Mushaf açuk olcak derler anı şeytân okur (Necâtî, g.196/4-5)⁹⁵

Telmih sanatı içeren mısralarda kıssalara, efsanelere veya tarihî olaylara veya bir ayet veya hadîse işaret edildiği için îcâz-ı kısar vardır. *Telmih* içeren beyitleri okuyanın zihninde, o hâdiseye, ayet veya hadîse dair zengin çağrışımlar oluşur. Bu şekilde az sözle yoğun anlamlar anlatılır. Yukarıdaki örnekte Hz. Osman'ın Kur'ân-ı Kerîm okurken şehit edilişi

⁹² *Nev'izâde Atâyî Dîvâm*, haz. Saadet Karaköse. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (11.09.2015)

⁹³ *Nedîm Dîvâm*, haz. Muhsin Macit. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (11.10.2015)

⁹⁴ *Mezâkî Hayatı, Edebî Kişiliği ve Dîvanının Tenkidli Metni*, haz. Ahmet Mermer, AKM, Ankara, 1991.

⁹⁵ *Necâtî Beg Dîvâm*, haz. Ali Nihat Tarlan, MEB, İstanbul, 1997.

olayına *telmihte* bulunulmuştur. Bakara suresini okurken şehit edildiğinde bu surenin “Onlara karşı Allah sana yeter.” mealindeki 137.ayetine Hz. Osman’ın kanı sıçramıştı. Beyitte Hz. Osman’ın Yusuf suresini okuduğu belirtiliyor. Kur’ân-ı Kerîm’in en güzel kıssası (ahsenü’l-kasas) olarak bilinen Yusuf suresinin 9. ayetinde Hz. Yusuf’u kardeşlerinin öldürme çabası anlatılır. Dolayısıyla Hz. Yusuf ile Hz. Osman arasında kurulan bu ilgide bu ayete de *telmih* yapılmıştır. Beyitte âşık da başına gelene rıza gösterdiği ve aşk şehidi olduğu için Hz.Osman’a benzetilmiştir. Bütün bu zengin çağrışımlar bir beyitte toplandığı için îcâz-ı kısar yapılmıştır. Yine akabindeki beyitte “Mushaf açık kalırsa onu şeytan okur.” inancı îrâd-i mesel yoluyla anlatıldığı için îcâz-ı kısar vardır.

Kinaye ve *tevriye* sanatlarında az kelimeyle birden çok anlam kastedildiği için îcâz-ı kısarın söz konusu olduğunu belirtmiştik. Şimdi bunun birkaç örneğini inceleyelim:

*Kuluyuz kendümüzi satamazuz anun için
Bilmez ol Yûsuf-ı gül-çihre bizüm kıymetümüz* (Necâtî, g.223/3)⁹⁶

“Biz o sevgilinin kuluyuz, ama kendimizi satamıyoruz. Bu yüzden o gül yüzlü Yusuf bizim kıymetimizi bilmiyor.” Beyitte “kendini satmak” ifadesi bir köle olarak satılmak anlamında kullanılsa da asıl kastedilen sevgiliye beğendirmek için kendini methetmektir. Bu nedenle kinaye sanatı yapılmıştır. Ayrıca Hz.Yusuf kıssasına telmihte bulunulduğu için de beyit îcâz-ı kısarın güzel örneklerindedir.

*Lafz-ı kinâye yazmadum u yazdum adunı
Nâmum kenârına ki kinâyet hemîn ola* (Ahmed Paşa, g.6/4)⁹⁷

“Adımın kenarına kinaye sözünü yazmadım da senin adını yazdım. İşte kinaye dediğin böyle olur.” Şairin kullandığı *kenâr* sözcüğü hem “bir şeyin kenarı” hem de “kucaklamak” manâsındadır. Şair sevgiliyi kucaklamayı istediği için hiç olmazsa adım senin adını kucaklasın, diyerek kinaye yapıyor. Beyitte yakın ve uzak anlam bir arada kullanıldığı için îcâz-ı kısar vardır.

⁹⁶ *Necâtî Beg Dîvânı*, haz.Ali Nihat Tarlan, MEB, İstanbul, 1997.

⁹⁷ *Ahmed Paşa Dîvânı*, haz.Ali Nihat Tarlan, Akçağ yay., Ankara, 1992.

Minnet Hüda'ya devlet-i dünyâ fenâ bulur
Bâkî kalur sahîfe-i 'âlemde adumuz (Bâkî, g.192/6)⁹⁸

“Allah’tan başkasına minnet etmeyiz. Dünyadaki iktidarlar eninde sonunda yok olacaktır. Ancak bu dünya sayfasında bizim adımız baki kalır.” Bâkî kendi mahlasını söyleyerek adının ve sanatının daima hatırlanacağını belirtiyor. Ayrıca *Bâkî* kelimesi “sonsuzluk” anlamıyla da kullanılabileceği için tevriye sanatı sayesinde îcâz-ı kısar yapılmıştır. Dünyanın bir bilgi ve hikmet kitabına benzetildiği beyitte sadece *âlem* (müşebbeh) söylenip benzetildiği *kitap* (müşebbehün bih) söylenmediği için kapalı istiare yapılması îcâz-ı hazfe de örnektir.

Az âb u tâb vërmedi bezm-i mahabbete
Mecnûn-ı nâ-murâdı da yâbâna atmanız (Şeyhülislam Yahya, g.143/2)⁹⁹

“Muhabbet meclisinde az yol katetmedi. Aşkta bahsedince bu yolda muradına eremeyen Mecnun’u da yabana atmayın.” Beyitte Leyla ile Mecnun kıssasına telmihte bulunulmuştur. Yine *yabana atmak* “Mecnun’un aşkı yüzünden çöllere düşmesi” ve “Mecnun’u da dikkate alın.” anlamında tevriyeli kullanılmıştır. *Âb u tâb* “yol, tarz” hem de “güzellik, tazelik, parlaklık” anlamında tevriyeli olarak kullanılmıştır. Bütün bu anlamlar az sözle bir beyitte ifade edildiği için îcâz-ı kısarın farklı uygulamaları söz konusudur.

Şu’le de olsa çeker sineye dil ma’sûkım
Göre pervâne olur suhte nevmîd olmaz (Fehîm-i Kadîm, g.CXIII/4)¹⁰⁰

“Gönül ateş de olsa sevdiğini sineye çeker. Pervanenin yandığı hâlde ümitsiz olmayışını gör!” Burada şair *sineye çekmek* ifadesini hem “sarılmak, murâd almak” anlamında hem de “ondan gelen her tür eziyeti göğüslemek” anlamında kullandığı için tevriye sanatı yapılmıştır. Her iki sanatta da çok anlamın bu kadar az kelimeyle ifadesi sayesinde îcâz-ı kısar yapıldığından anlatım daha estetik olmuştur. Yine Şem ve Pervâne kıssasına telmihte bulunulması yönüyle de beyit îcâz-ı kısar örneği sayılabilir.

⁹⁸ *Bâkî Dîvânı*, haz. Sabahattin Küçük, TDK, Ankara, 1994.

⁹⁹ *Şeyhülislam Yahya Dîvânı*, , haz. Hasan Kavruk. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (11.09.2015)

¹⁰⁰ *Fehîm-i Kadîm Dîvânı*, haz. Tahir Üzgör, AKM Yay., Ankara, 1991.

Hey Muhammed ümmeti billahi müminler midir

Küfr-i zülfün bilmeyenler dîn ü îmân Ahmed'in (Hayretî, g.231/4)¹⁰¹

Hayretî, Müslüman olduğunu söyleyenlere “Ey iman edenler, ...iman edin.” (Nisa/136) ayetine telmihte bulunarak *hakikat-i Muhammediye* fikrine iman ederek iman tazelemeleri gerektiğini hatırlatıyor. Beyitte geçen *küfr-i zülf* mazmunu *hakikat-i Muhammediye* olgusundan kinayedir. Tasavvuf düşüncesinde kesretin karanlığı Hz. Peygamber’in simsiyah saçlarını temsil ederken vahdet nuru O’nun yüzündedir. Ama kesret vahdetin nurunu gizler, örter. Bunu idrak edemeyenler gerçekten iman etmiş sayılmazlar. Bu nedenle zülfün simgelediği küfür ile iman nurunu simgeleyen cemâl/rûy tasavvufta kesret-vahdet ilişkisini anlatır. Şair üzerinde zengin bir literatür bulunan bu hakikati bir beyite sığdırarak îcâz-ı kısar yapmıştır.

Her zilletin elbetde bir izzet var içinde

Seyr et çeh-i Ken‘ânı ne devlet var içinde

Sen akla uyup gezme Felâtûn dahi bilmez

Humhâne-i dehrin nice hikmet var içinde

Çâk eyleyemem sînemi her dilbere zîrâ

Sultânıma âid bir emânet var içinde (Şeyh Gâlib, g.296/1,4,6)¹⁰²

Şeyh Galib’in yukarıdaki beyitlerinde hikmetli söz söylemesi açısından îcâz-ı kısar vardır. İlk beyitte Hz. Yusuf kıssasına telmihte bulunulmuştur. Üçüncü beyitte ise tasavvuf literatüründe anlatılan Allah-kul, müşid-mürid ilişkisi zengin çağrışımlara dair fikir verirken şair kalp sözcüğünden kinaye *emânet* sözünü kullanmıştır. Bu yönüyle de beyit îcâz-ı kısar örneğidir.

Şâd itmek için ruhımı her gece zemâne

Ve'l-leyl okur türbet-i Mecnûn üzerinde (Emrî, g.484/4)¹⁰³

Leyla ile Mecnun mesnevilerine telmihte bulunulan beyitte, *leyl* hem “Leyla” hem “gece” anlamında tevriyeli olarak kullanılmıştır. Ayrıca Leyl

¹⁰¹ *Hayretî Dîvânı*, haz. Mehmet Çavuşoğlu M.Ali Tanyeri, İstanbul, 1981.

¹⁰² *Şeyh Gâlib Dîvânı*, haz. Naci Okçu. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (15.10.2013)

¹⁰³ *Emrî Dîvânı*, haz. M.A.Yekta Saraç. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (15.10.2013)

suresinin ilk ayeti kısmen iktibas edildiği beyitte farklı açılardan îcâz-ı kısar yapılmıştır.

*Duyunca makdemın teşrîfin Âdem sulb-i pâkinden
Değişdi habbeye bâğ-ı cinâmı yâ Resûlallah (Kânî, kıt.16/2)¹⁰⁴*

“Ya Resulallah! Hz. Âdem kendi neslinden senin dünyayı teşrif edeceğin müjdesini alınca cennet bahçelerini bir damla döl suyuna değişti.” Hz. Âdem’in cennetten çıkarılış kıssasına telmihte bulunan bu beyitte bu hadise güzel bir sebebe bağlandığı için hüsn-i talil yapılması beyiti zengin çağrışımlar içeren bir îcâz-ı kısar örneği hâline getirmiştir.

*İlim bir lücce-yi bî-sâhıldür
Anda ‘âlim geçünen câhıldür (Nâbî, Hayriyye, 2292)¹⁰⁵*

İlmin sınırsız bir denize benzetildiği beyitte şair, Sokrates’in “En iyi bildiğim şey hiçbir şey bilmediğimdir.” sözüne gönderme yaparcasına âlim geçinip bilgisiyle övünenlerin uçsuz bucaksız ilim denizinde aslında cehaletini itiraf ettiğini eleştiriyor. Az ama özlü bir ifadeyle ilmin değeri ve zenginlinin anlatıldığı beyitte îcâz-ı kısar vardır.

S O N U Ç :

1. İcâz bir söz sanatı değildir; belâğatin meanî ilmine dair önemli bir ifade özelliğidir. İster sözde eksiltmeye dayalı îcâz-ı hafz ile yapılsın; ister az ama öz sözle çok zengin anlamlar içeren îcâz-ı kısar ile yapılsın; anlatımda estetiği sağlamada îcâzın şiire katkısı büyüktür. Araştırmamızda klasik Türk şairlerinin terim olarak XIV. yüzyıldan itibaren îcâzın farkında olduklarını tespit ettik. Ancak, XI. yüzyıldan itibaren İslamî devir Türk şiirinde az, öz ve tesirli söz söylemenin daima önemsendiği anlaşılmaktadır.

2. Klasik Türk şiirinde kullanılan bazı edebî sanatlarda îcâz bulunmaktadır. Beyan ve bedî ilmine ait edebî sanatlardan *mecâz-ı mürsel*, *istiare*, *tensîkû’s-sıfat* sanatlarında îcâz-ı hafz söz konusudur. Yine *iktibas* sanatında ayet ve hadislerin tamamının değil de bazı kelimelerinin alın-

¹⁰⁴ Kânî *Dîvânı*, haz. İlyas Yazar. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr>) (15.10.2013)

¹⁰⁵ Nâbî, *Hayriyye*, Haz. İskender Pala, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1989.

tılanma söz konusu olduğunda îcâz-ı hazf yapılmıştır. *Kinaye* ve *tevriye* sanatlarında ise az kelimeyle birden çok anlam kastedildiği îcâz-ı kısar söz konusudur. *Telmih* sanatı içeren mısralarda kıssalara, tarihî olaylara veya ayet, hadîse işaret edildiği için îcâz-ı kısar vardır.

Belâğatin bedî ilmine dahil olsa da daha ziyade meânî ilmiyle ilişkili olan *mezheb-i kelâmî* sanatında da îcâz-ı kısar söz konusudur. Mezheb-i kelâmî sanatı şairâne kanıtlama demek değildir; kelimelerin mantık kaidelerine göre dile getirilen husus için kıyas yapılması ve delil getirilmesine dayanan bir sanattır.

3. Îcâz-ı kısarda şairin halk içinde bilinen atasözü ve hikmetli sözleri kullanması şiiri sıradanlaştırmamalıdır. Şairlerin *tazmin* edilen beyitleri hikmetli söz olarak halk arasında meşhur olduğuna delalet ettiği için îcâz-ı kısar örneği olarak kabul edilebilir.

4. Sünbülzâde Vehbî'nin şu beyiti zevk-i selîm sahiplerinin ve şairlerin belâgate dolayısıyla îcâza ne denli önem verdiğini göstermektedir. Klasik Türk şiirinin şeriati belâgattir. Bu şeriata uymayan ve mesela başkasının şiirlerini kendisininmiş gibi gösteren şairlerin; söz fetvası gereği dilini kesmek, yani onları susturmak icap eder. Beyitte kat'-ı zebân sözü hem "susturmak", "sözü kısaltmak" hem de "dilini keserek cezalandırmak" anlamında tevriyeli olarak kullanıldığından yine îcâz-ı kısar yapılmıştır.

Sirkat-i şi'r edene kat'-ı zebân lâzımdır

Böyledir şer'-i belâgate fetâvâ-yı sühân (Sünbülzâde Vehbî, k.51/74)¹⁰⁶

¹⁰⁶ *Sünbülzâde Vehbî Dîvânı*, haz.Ahmet Yenikale. (15.10.2015)

“SOME REMARKS AND OFFERS ABOUT “İCÂZ” IN CLASSICAL TURKISH LITERATURE”

Abstract

In classical Turkish literature, rhetoric science (belâgat) must be utilized in style evaluations when measuring a poet's success. In this work, we wanted to analyze the value of îcâz with examples from the Turkish poetry. İ'câz which is another rhetoric term with the meaning of reciting in fascinating and clever way should not be confused with îcâz. îcâz which is within the science of "Meanî in Belâgat" is to say much with few words. îcâz which is examined in two groups Îcâz-ı hazf (ellipsis) and îcâz-ı kısar, is a rhetoric element which increases the connotation value of the statement. while doing Îcâz-ı hazf, sometimes noun, adjective, participle or conjunction type of word or an element of a word phrase or an element of a sentence is dropped. In Îcâz-ı kısar, without deducting from the sentence, several meanings are attributed to a short statement. when Îcâz is used appropriately it composes an art. In our research, examples of İcaz are examined in beyan and bedii parts of belagat.

Keywords

Classical Turkish literature, rhetoric, belâgat, îcâz, the least effort principle

KLÂSİK TÜRK ŞİİRİNDE KÂĞIT (Kâğıttan Hayâller)

Yasemin AKKUŞ*

ÖZET

İnsanoğlu tarafından kâğıdın imal edilmesi, geçen zamanla değerinin ve çeşidinin artması, yeryüzündeki pek çok coğrafyaya yayılmasıyla birlikte kâğıt, hayatın vazgeçilmez eşyalarından biri hâline gelmiştir. Kâğıt, medeniyetin en mühim hususiyetlerinden biri olarak her dâim edebiyatla birebir ilişki içerisinde olmuştur. Bu ilişki, eserin / şiirin kâğıda yazılmasının ve onun eşya olarak kullanılmasının yanısıra Klâsik şâirlerin hayâllerine zengin manalar ihtiva eden bir imge olarak yansımaları şeklinde tezâhür eder. Kâğıt; çeşidi, rengi, kalem-divit-mürekkep gibi yazı gereçleri ile olan münâsebeti, haberleşme vasıtası olarak mektubun göstergesi, âşık ve mâşuğun dünyasında yüklendiği çeşitli sanatlı söyleyişler çerçevesinde Klâsik şiirin hayâl âlemine orijinal mazzamunlar kazandırmıştır. Klâsik şâirler, kâğıt ile teşekkül eden terim ve ifâdeleri şiirlerinde sık sık kullanmış, özellikle teşbih ve teşhis sanatları ile ona çeşitli manalar atfetmiş ve kâğıdın mevcudiyetini kat-be-kat üst mertebelere çıkarmışlardır.

Anahtar Kelimeler

Kâğıt, kâğıt çeşitleri, klâsik şiirde kâğıt, kâğıtla ilgili terimler.

GİRİŞ

*Bu nâme ki bir fakirdendir
Gönli gibi kâğıdı şikendir*

Şeyh Gâlib

Kâğıt, insanoğlunun yüzyıllardır kullandığı değerli eşyalardan bir tanesidir. Hayatın tüm diriliğini ve maddi-mânevî her husûsiyetini bünyesinde barındıran Klasik şiir, insanlığın bu önemli eşyasına günlük hayatın gereği olarak elbette yer vermiştir. Yaşamın içinde var olan pek çok nesne gibi kâğıt da Klâsik şiirde yerini almıştır.

* Yrd. Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. yaseminakkus@kmu.edu.tr

Kâğıdın şiiire konu edilmesinden evvel, insanoğlunun onu nasıl, nerede ve ne zaman icat ettiğı, isimlendirdiğı, her devirde biraz daha geliştirip birçok kâğıt çeşidi meydana getirdiğı yani tarihsel süreci, şüphesiz önceliğı olan bir mevzudur. Daha da önemlisi, asırlardır değerini yitirmeyen ve kalıcılığı hedefleyen kâğıt, insanla birlikte çoğalarak hayatın mühim bir parçası haline gelmiştir.

KÂĞIDIN TARİHÇESİ

Bugünkü kâğıdı, yani ince elyafın keçeleştirilmesi ile imal olunan ilk kâğıdı milattan evvel 105 senesinde Çin İmparatorluğu nâzırlarından Tsai-Loun icat ve imal etmiştir.¹ Çince ‘kâğıt’ manasına gelen ‘ku-chih (ku-şi)’ kelimesi bazılarına göre Çince’den Farsça’ya, oradan da Arapça’ya geçmiştir. Araplar, kâğıda esas olarak ‘kırtâs’, beyaz sayfa veya parşömene ‘mührâk’ ve ‘varak’ derler. Berthold Laufer, kelimenin Uygurca ‘kağat’ veya ‘kağas’tan geldiğini söyler. Ona göre birtakım Türk lehçelerinde kâğıt karşılığı yer alan ‘kağat, kağaz’ gibi kelimeler Türkçe’dir. Bazı Türk boylarında ‘kağas’ın ‘ağaç kabuğı’ anlamına gelmesi, Kaşgarlı’nın bu manada ‘kadız² (kazız)’ kelimesini vermesi bu ihtimâli güçlendirmektedir.³ Ayrıca Yusuf Has Hacib’in “Kutadgu Bilig” adlı eserinde kâğıt kelimesinin ‘kagaz⁴’ ve ‘kagıd⁵’ şekliyle geçtiğı görülmektedir. Eserin indeksinde kelime Farsça olarak belirtilmiştir.⁶ Kâğıt kelimesinin kökeni ile ilgili çok çeşitli görüşler mevcuttur. M. Ali Kâğıtçı, bu mevzuyla ilgili

¹ M. Ali Kâğıtçı, *Kâğıtçılık Tarihçesi*, İstanbul 1936, s. 11 : “Bazı müellifler Tsai-Loun’un keşfini milattan sonra 105 senesinde vaki gösterirlerse de, bu müelliflerin ne gibi esasa istinaden bu tarihi kaydettikleri malum değildir.”

² Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lûgati’t-Türk (Dizin)*, Çeviren: Besim Atalay, Ankara 2006, s. 249.

³ Osman Ersoy, “Kâğıt” *İslam Ansiklopedisi*, C. 24, İstanbul 2001, s. 163.

⁴ R. Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig*, C. 1, Ankara 1991, s. 373.

‘Kagaz’ kelimesi Kutadgu Bilig’in 3714. ve 3896. beyitlerinde geçmektedir: “Devat koldı **kagaz** kötürdi kalem / İligke bitig başladı söz ulam” (beyit no: 3714)

⁵ *A.e.*, s. 152.

‘Kagıd’ kelimesi Kutadgu Bilig’in 1342. ve 3187. beyitlerinde geçmektedir: “Bitigü bile koldı **kagıd** tetig / Bayat atı birle bitidi bitig” (beyit no: 1342)

⁶ R. Rahmeti Arat, *Kutadgu Bilig III İndeks*, İstanbul 1979, s. 215.

‘kagaz (F.): 3714, 3896; kagıd (F.): 1342, 3187’

olarak; 751 senesinde Semerkantlılar ile Çinliler arasındaki Talas savaşında esir düşen Çinlilerden kâğıt imali usüllerinin öğrenildiğini ve ağaç kabukları, ceylan derileri gibi eski yazı safihalarının yerini alan bu yeni safihaya ‘kagat’ dendiğini ve bu kelimenin ipek kozasından kâğıdın keşfini yapan milletin dilinde yani Türkçe olması gerektiğini söylemektedir.⁷ İsmet Binark “Eski Kitapçılık Sanatlarımız” adlı eserinde; Uygur Türkleri’nin Çinlilerden önce ‘kagat’ adını verdikleri kâğıt keçesini bulup imal ettiklerini ve bu durumun çoktan beri ilim dünyasının malumu olduğunu ifade etmektedir.⁸ Şinasi Tekin ise Uygurca metinlerde ‘kegde’ şeklinde geçen kâğıt kelimesinin Sogutca’dan geçmiş olma ihtimali üzerinde durmakta fakat bazı noktaların karanlık kaldığını da itiraf etmektedir.⁹

Farsça’da, ‘kâgaz’¹⁰ şekliyle kullanılan kelime, köken itibariyle Farsça kabul edildiğinden dolayı pek çok Türkçe etimolojik sözlükte¹¹ ‘kâğıt’ maddesi yer almamakta olup Türk Dil Kurumu’nun Türkçe sözlüğünde ve Farsça sözlüklerde de aynı umûmî görüşün devam ettiği görülmektedir. Fakat Berthold Laufer, Yusuf Has Hacib ve Kaşgarlı’nın ‘kâğıt’ kelimesini Türkçe kabul etmesi dikkate değer ve üzerinde durulması gereken bir mevzudur.

⁷ M. Ali Kâğıtçı, *a.g.e.*, s. 31. (Yazar görüşünü şöyle kuvvetlendirmektedir: “Semerkantlı müverrih Ali bin Mehmed’e nazaran ipek kozasından ‘kagat’ yapan ilk imalathane Semerkant’ta miladın 652. senesinde kurulmuştur.” Ziya Paşa, *Endülüs Tarihi*, C.2, s. 532)

⁸ İsmet Binark, *Eski Kitapçılık Sanatlarımız*, Ankara 1975, s. 61-62.

⁹ Şinasi Tekin, *Eski Türklerde Yazı, Kâğıt, Kitap ve Kâğıt Damgaları*, İstanbul 1993, s.32

¹⁰ M. Ali Kâğıtçı: “...kâğıdın İran’a intikalinde ‘kagat’ kelimesi acem şivesine göre ‘kâgez’ şekline tahavvül etmiştir. San’atın Arabistan’a intişarından sonra Arapça’da ‘elvarak’ ve ‘elkırtas’ kelimeleri bulunmasına rağmen ‘kagat’ kelimesi müsta’rep olarak ‘elkâğıt’ ve ‘elkâgez’ şeklinde kullanılmıştır. Tacülarus, ‘elkâğıt’ ve ‘elkâgez’ kelimelerinin Arapça olmadığını fakat kullanıldıklarını kaydeder.” (Tacülarus, *Arapça Kamus Şerhi*, C. 2, s. 576) Ayrıca Hintlilerin kâğıt imal edenlere ‘kâğdı’ nâmını verdiklerini de belirtmektedir. (M. Ali Kâğıtçı, *a.g.e.*, s. 31)

¹¹ *Tarama Sözlüğü*, C.IV, Ankara 2009; Sir Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford At The Clarendon Press, 1972; *Türkiye’de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü*, C. IV, Ankara 2009; Tuncer Gülensoy, *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü –Etimolojik Sözlük Denemesi-*, C. 1, Ankara 2011.

Çinliler kâğıt yapmak için, memleketlerinde yetişen bazı nebatların lifli kabuklarını kullanıyorlardı. Türkler ve Araplar paçavra, halat ve ip eskilerini kullanmışlardır.¹² Kâğıdı bugünkü müttekâmil durumuna getirmek için insanlar asırlar boyunca uğraşıp didinmişler ve böylece asırların hayalini nihayet bir gerçek haline getirmişlerdir.¹³ *Medeniyet-i İslâmiyye Tarihi*'nde, kâğıdın yayılıp gelişmesinde en büyük katkıyı 'İslamlar'ın sağladığı ve Avrupalıların Şam kâğıdını Araplarda görerek alıp kullandığı, kâğıtçılık sanatının Endülüs yoluyla Avrupa'ya intikal ettiği belirtilmektedir.¹⁴ 10. yüzyılda Şam imalatı kâğıtlar, Avrupa'da hayli makbuldü. Kâğıtçılık 900 tarihinde Kahire'ye; 1100 tarihinde Merakış'e kadar yayılmıştı. 11. yüzyılın başlarında Kahire'de kâğıt o kadar yayılmıştı ki mağazalarda satılan her şey kâğıtlara sarılarak müşteriye veriliyordu.¹⁵

Türklerde ve Osmanlı'da Kâğıt

Anadolu'da ilk Türk devletinin kuruluşu olan 1071 tarihinden bu yana kâğıda bir ithal malı olarak rastlanmaktadır. Bu ithal önceleri Doğu'dan, sonraları Batı'dan yapılmaktaydı. Orta Çağ'ın sona ermesiyle kâğıt imali ve ticareti Batı'nın inhisarına girmeye başladı.¹⁶ 13. yüzyılda memleketimizde kullanılan kâğıtların bir kısmı ticaret maksadıyla Hint'ten ve Orta Asya Türk illerinden nakledilmiştir. Ancak 14. yüzyıl sonlarına doğru deniz yoluyla bize ve Doğu'ya Akdeniz kıyılarındaki memleketlerinden Avrupa kâğıtları sevk edilmiştir. 15. yüzyılda da çok çeşitli ve bizde terbiye edilen bu kâğıtlar, Akdeniz'in bütün sahil şehirlerinden¹⁷ bol miktarda getirilmiştir. Fetihten sonra bizde kâğıt yapıldığı söylenmektedir.¹⁸ 15. yüzyıl boyunca Batı'dan Türkiye'ye kâğıt ithali daha

¹² M. Ali Kâğıtçı, *a.g.e.*, s. 33.

¹³ John H. Ainsworth, *Asırlar Boyunca Kâğıt*, İstanbul 1962, s. 24

¹⁴ Mahmud Bedreddin Yazır, *Medeniyet Âleminde Yazı ve İslâm Medeniyetinde Kalem Güzeli*, Ankara 1989, s. 157. (Bkz. *Medeniyet-i İslâmiye Tarihi*, C.1, s. 225-226)

¹⁵ M. Ali Kâğıtçı, *a.g.e.*, s. 32.

¹⁶ Osman Ersoy, *XVIII. ve XIX. Yüzyıllarda Türkiye'de Kâğıt*, Ankara 1963, s. 15.

¹⁷ "Akdeniz'in hangi limanından getirilirse getirilsin hepsine 'Elikorne'den tahrifen 'Ali Kurna' denmiştir. Bu tabir Avrupa'nın her çeşit kâğıdına alem olmuştur." (Süheyl Ünver, "XV. Asırda Türkiye'de Kullanılan Kâğıtlar ve Su Damgaları", *Belleten XXXVI* (1962) 104: s. 741)

¹⁸ *A.e.*, s. 739.

fazla artmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun üç kıtaya yayılması, devletin kâğıt ihtiyacını arttırmıştır.¹⁹ Avrupa'dan yapılan kâğıt ithali Yahudi tüccarların elinde bulunduğu için kâğıt ucuz ithal edilse bile el değıştirdikçe pahalıya mal olmuştur. 19. yüzyılın başlarından itibaren Venedik ve Fransız kâğıtlarının yanı sıra İngiliz ve Felemenk kâğıtları da piyasaya sürülmüştür. Osmanlıda ilk kâğıt fabrikasının 1744 tarihinde Yalova'da (Yalakabad) kurulduğu bilirse de daha öncesinde 15. yüzyılda Amasya'da, Bursa'da ve hatta İstanbul-Kâğıthane'de kâğıt üretiminin yapıldığına dâir kesin olmamakla birlikte çeşitli bilgiler mevcuttur.²⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet ve memleketin her türlü kâğıt ihtiyacı "Kâğıt Eminliği" vazifesini gören bir makam sahibi tarafından idare ediliyordu.²¹ İstanbul'da ve imparatorluğun bütün kültür merkezlerinde kâğıt terbiye dükkânları bulunurdu ve bunlar yapılan işlemlere göre üç çeşitti: Mühreciler, aharcılar ve boyacılar.²²

Evliya Çelebi, 17. yüzyıl İstanbul'unda 200 kâğıtçı dükkânı olduğundan ve 205 kişinin de bu sanatla uğraştığından bahsetmektedir. Dükkânların çeşitli kâğıtlarla süslendiğini, kâğıt sanatkârlarının kâğıttan yaptıkları ferâce, cübbe, hırka, sarık ve külahlarla kendilerini süsleyerek dolaştıklarını da belirtmektedir.²³ O devirde Beyazıt, kâğıtçılar muhiti idi.²⁴

Kâğıt, özellikle Osmanlı sarayında düzenlenen şenliklerde çok kullanılmıştır. Sultan III. Murad'ın şehzadesi Mehmet'in sünnet düğününde kâğıdın ihtişamını ve bu 'medeniyet hamuru'na* ne derece önem verildiğini hem mesnevilerde hem de minyatürlerde görmekteyiz. Şöyle ki; "mühreci esnafının düğünün gösteri alanı olarak kullanılan At

¹⁹ Osman Ersoy, *a.g.e.*, s. 20.

²⁰ *A.e.*, s. 24,27,28.

²¹ Süheyl Ünver, *a.g.m.*, s. 742.

²² Şinasi Tekin, *a.g.e.*, s. 30.

²³ Orhan Şaik Gökyay, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi-Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini, 1. Kitap: İstanbul*, İstanbul 1996, s. 291.

²⁴ M. Ali Kâğıtçı, *a.g.e.*, s. 222.

* 'Medeniyet hamuru' ifâdesi şu eserden alınmıştır: *Medeniyet Hamuru, Kâğıt ve Bir Eski Dönem Kâğıthânemiz, Kâğıthâne-i Yalakabad*, Editörler: Aytekin Vural, Esra Nigar İrmak, Yalova 2013.

Meydanı'ndan geçişi, kâğıt üretiminin ve kitap sanatlarının ayrılmaz bir parçası olan mührecilerin sağdan sola doğru kaftanları ve başlıkları kâğıttan olan özel kıyafetleri içinde ve ellerinde mühreli kâğıt üzerine yapılmış nakışlı sahifelerle ilerleyişi, meydana getirilen ve uçurulan renkli kâğıtlardan yapılmış simurg kuşu şeklindeki büyük bir uçurtma, çok büyük boyutta kâğıttan yapılmış kırmızı bir lâle, karanfil, padişaha hediye edilmek üzere getirilen kâğıttan kale, kartonlardan yapılan kız kulesi vb. Sonraki yüzyıllarda bu tür şenliklerde kâğıtçı esnafının da geçişine yer verilmiştir. Şâir Vehbî, Sultan III. Ahmed'in şehzâdelerinin sünnet düğününü tasvir ederken; kâğıtçıların geçişiyle ilgili olarak; alayların önünde ellerinde yıldızlı kâğıttan bayraklar; kâğıttan yapılmış güzr, balta, tolga ve miğferlerle savaşçı asker kılığında çocukların yürüdüğünü ve bunların kapağı taş işlemeli, mükemmel gümüş bir divit, altın işlemeli makas, iki deste Semerkandî kâğıt ve altın işlemeli kâğıttan yapılmış bir yelpazeyi padişaha hediye ettiklerini belirtmiştir.”²⁵

K â ğ ı t Ç e ş i t l e r i

Medeniyetin en mühim unsurlarından biri olan kâğıt, asırlar boyunca hem Batı'da hem Doğu'da hem de İslâm dünyasında kendi kültürünü meydana getirmiş, giderek zenginleşen ve tesirini arttıran bir hâl almıştır.

“İslâm dünyasında 987 yıllarında fir'avnî, süleymânî, ca'ferî, talhî, tâhirî ve nûhî adlarında altı cins kâğıt kullanılmaktaydı.”²⁶

İstanbul'a Doğu ve Batı'nın muhtelif yerlerinden çeşitli ve her cinsten kâğıt getirilmiştir. Doğu'dan getirilenler arasında Çin'in ipek kâğıtları, Semerkant ve Buhara'da ipek çamurundan kâğıtlar, Hint'te yapılanlar vardır. Bunlar, yapıldığı şehirlerin isimleri sonunda 'âbâd' ekleri bulunduğundan 'Âbâdî' diye anılırdı. Eski hattatlarımız, Allah-Âbâd'da yapılanlar ve Hint'ten gelenleri 'Âbâdî' veyahut 'Hint Âbâdisi' tâbiriyle isimlendirirlerdi. Bu kâğıtlar, tabakalar halinde terbiye edilmemiş olarak

²⁵ Filiz Çağman, *Kat'ı-Osmanlı Dünyasında Kâğıt Oyma Sanatı ve Sanatçıları*, İstanbul 2014, s. 33-38.

²⁶ Osman Ersoy, “Kâğıt” *İslam Ansiklopedisi*, C. 24, s. 164.

getirilirdi. Aralarında ‘harc-ı âlem’ denilen aşağı ve düşük olanlar bulunduğu gibi iyi cinsleri de vardı.²⁷

Âbâdî kâğıtların birinci sınıf kâğıt olduğuna dâir hattatların ittifâkı vardır. Buhârâ kâğıtları da ön safta gelir. Bir de İstanbulî kâğıt denilen ve Bayezıd zamanında yapılan Türk kâğıtlarını da eklemek lâzımdır. 15. yüzyılda İstanbul’da Kâğıthâne semtinde kurulan kâğıt fabrikasında imal edildiği söylenmektedir. Kâğıthâne’ye ‘Sa’dâbâd’ ismi de verildiği için bazıları İstanbulî kâğıtları ‘âbâdî’ denilen Hint kâğıtları zannetmişlerdir.²⁸

Hattatların kullandıkları kâğıtlar arasında Venedik kâğıtları da kayda değerdir. Hattatlar, bunların gayet sert bir çeşidine ‘Alikurna’ derlerdi ve bu kâğıtlar, âhârlanıp mührlenmeden yazı yazmağa elverişli değildiler. İslah edilemeyen düşük değerdeki kâğıtlar ise karalama, müsvedde, kalıp, kopya vb. gibi işlerde kullanırlardı. Parşömen, kuşe, siyah, kalın kâğıtlar, ince harita ve kopya kâğıtları, taş basmalar için eczalı mürekkeple yazmaya mahsus kolalı ince Avrupa kâğıtları da çok kullanılırdı.²⁹ Alikurna kâğıdı, eskiden özellikle sülüs yazı için kullanılırdı.³⁰

1641 senesinde İstanbul’da saraya gelen kâğıt çeşitleri şunlardır: Hindkârî kâğıt, orta battal kâğıt, zarflık kâğıt, telhis kâğıdı, Alikurna kâğıdı.³¹ Ayrıca yine 1600 ve 1640 tarihli narh defterlerinde piyasada bulunan kâğıt çeşitleri; İstanbulî, sultânî, âbâdî, ay ve alem damgalı, haşebî, şabta olarak verilmiştir. Ayrıca bu türden kâğıtlar sagîr, vasat, kebir ve battal; sulu ve susuz olarak ayrılmaktaydı.³² M. Ali Kâğıtçı, eserinde Osmanlı’nın kâğıtçı ve ciltçilerinden olan Safvet Efendi’nin defterinden o zamanlar kullanılan 85 adet kâğıt çeşidini belirtmiştir. Bunlar; kâğıdın türü, rengi, ebadı, kullanım alanı ve işlenişine göre ayrı ayrı isimlendirilmiştir: “Şeker renk Venedik âherlisi, elvan çifte âherli fıstıkî, cüzlük, esericided şeker renk battal, ince şeker renk battal, Venedik şeker renk battal, şeker renk battal, mavi çizgili İstanbul, eski Venedik, gül kurusu âherli fıstık, iki yüzlü fıstık, şeker renk fıstık, perakende

²⁷ Süheyl Ünver, *a.g.m.*, s. 740

²⁸ Mahmud Bedreddin Yazır, *a.g.e.*, s. 158-159

²⁹ *A.e.*, s. 159.

³⁰ Mine Esiner Özen, *Yazma Kitap Sanatları Sözlüğü*, İstanbul 1985, s. 3.

³¹ M. Ali Kâğıtçı, *a.g.e.*, s. 241.

³² Osman Ersoy, “Kâğıt” *İslam Ansiklopedisi*, C. 24, s. 164-165.

Venedik, hünkâr battal, esericidedid battal, Venedik battal, mühreli battal, santrancılı battal, resim kâğıdı, battal ebrûsu, şeker renk âherli telhis, Venedik İstanbulu, mushaflık yeşil, âherli beyaz, çifte posta, perşuvan orta, Hind âbâdî, Buhârâ, elvan hoca meşkliği, kalın perşuvan, ince perşuvan, çınarlı âherli, kalın Hind âbâdîsi, ince Hind âbâdîsi, takrirlik, yıldızlı İngiliz, Venedik fıstıkîsi, Alikurna, esericidedid, fıstıkî, mavi çizgili fıstıkî, elvan resim kâğıdı, kumlu ebru, ceylan kâğıdı, tezkerelik, münsetire, kalın münsetire, çifte takrirlik, müzekkerelik, süfera perakende, ince süfera, ruganlı al kâğıt, iki yüzlü, Felemenk ruganlısı, çifte âherli Venedik, çifte âherli fıstıkî, ruganlı fıstıkî, çifte âherli, Frenk parlağı, düz yıldızlı kâğıt, elvan süferâ, kalın süferâ, boyalı Felemenk, okkalık, Alikurna boyalı, Venedik battal çifte âherlisi, damgalı fıstıkî, yeşil çifte âherli, mavi çifte âherli, Frenk ebrusu, cüzlük âherlisi, âherli Venedik, mühreli Alikurna, âherli Alikurna boyalı, âherli fıstıkî boyalı, sünger kâğıdı, esericidedid battal, nâme kâğıdı, kabartmalı ebru, saman kâğıdı, tomar kâğıdı, eczâlî kâğıt, terzi kâğıdı, vb.”³³

Gelibolulu Âlî, *Menâkıb-ı Hünerverân* adlı eserinde 14 çeşit kâğıt türü belirtse de bunlardan Haşebî ve Dımişkî'ye itibar edilmemesini öğütleyerek bu iki cinsi, kâğıt türlerine dâhil etmemiştir. “Kâğıd kısmının en alçağı”nın Dımişkî olduğunu ifâde eden Âlî, kâğıt türlerinin birincisi olan Semerkandî'den aşağısına tenezzül edilmemesini söylemiştir. İkinci Devletâbâdî, üçüncü Hatâyî, dördüncü Âdilşâhî, beşinci Harîrî Semerkandî, altıncı Sultânî Semerkandî, yedinci Hindî, sekizinci Nizamşâhî, dokuzuncu Kâsımbegî, onuncu Harîrî Hindî, on birinci Gûnî-i Tebrîzî (Şeker renktir ve Tebrizlilere mahsustur.), on ikinci Muhayyerdir (Bu da şeker renktir.).³⁴

Kâğıtların renkleri kimi zaman o kâğıt türünün adı olmuştur, kimi zaman da tafsilatlı bir renk ayrımı yapılmıştır. Mahmud Bedreddin Yazır, kâğıdı 8 ana renge ayırdıktan sonra bu renkleri kendi içinde ayrıma tabii tutmaktadır: “1) Beyaz: Şeker renk, çiğ renk, süt beyaz; 2) Sarı: Kanarya sarısı, saman, altın sarısı, açık krem, bal köpüğü, açık kavun içi; 3) Kırmızı: Toz pembe, gül kurusu, kiremidî, nar çiçeği; 4) Yeşil: Açık yeşil, filizî, çimenî, zeytunî, limon küfü, çağla rengi, neftî; 5) Mâî: Açık mavi, gök

³³ M. Ali Kâğıtçı, *a.g.e.*, s. 222-227.

³⁴ Gelibolulu Âlî, *Menâkıb-ı Hünerverân*, İstanbul 1926, s. 11.

rengi, süt mavisi; 6) Kahverengi: Açık kahverengi, toprak rengi; 7) Siyah: Parlak, donuk, açık, koyu; 8) Karışık: Kumlu, dalgalı, kirli, ebrûlu.”³⁵

Kâğıdın rengi, çoğu zaman renk olmaktan çıkıp duyguları yahut hayatı ifâde eder olmuştur. Meselâ; beyaz kâğıt, alelâde olarak kabul edilmiştir. Kırmızı kâğıt, üst tabakanın kullandığı bir kâğıt olup saâdete ve insâniyete işaret ederdi. Sarı veya altın renkli kâğıt, zenginliğin ve ihtişamın timsaliydi ve safranla boyanan en makbulüydü. Mavi kâğıt, çivit ile hazırlanırdı ve kedere işaret ederdi. Mavi renk kâğıtların üzerine idam kararları yazılırdı.³⁶

Kâğıtla İlgili Terimler³⁷

Âbâdî: Sarımsak renkli, parlak ve güzel bir kâğıttır. Kur’ân ve murakkalarda kullanılırdı. Dut ağacı elyafından yapılan bu kâğıtların bir zamanlar Avrupa taklitleri görülmüştür. (Frenk âbâdisi)

Âhârlamak-Boyamak-Mührelemek: Yumurta, nişasta ve pirinç olmak üzere üç farklı tarzda olan kâğıdı âherleme işi yapıldıktan sonra kâğıt, yassı ve özel yapılmış cam mührelerle mührelenir. Mühreli kâğıt ismi de buradan gelir. Kâğıdın sathının düzleşip parlamasını sağlar. Mühreli kâğıtların içine mürekkep ve boya nüfûz edince yalansa veya silinse bile belli olur. Âherli kâğıtlarda bu mahzur yoktur. Bu sebeple devlet dairelerinde, resmi kütüklerde, tahrir defterlerinde mühreli kâğıt kullanılırdı.³⁸ “Beyaz kâğıtlar, hamurları ne olursa olsun nebâtî ve mâdenî boyalarla latîf ve çeşitli renge boyanırdı.”³⁹

Bağdat Kâğıdı: Bir zamanlar Bağdat’ta yapılmış olan kâğıtlara verilen isimdir. Şam ve Mısır hükümetleri dâirelerinde Bağdat kâğıdı çok kullanılmıştır.

³⁵ Mahmud Bedreddin Yazır, *a.g.e.*, s. 159.

³⁶ M. Ali Kâğıtçı, *a.g.e.*, s. 34.

³⁷ Kâğıt etrafında teşekkül etmiş ve şiirlerde kullanılan terimler, meslekler yahut eşyalarla ilgili isimler hakkındaki bilgiler şu kaynaklardan alınmıştır: Sîrûs Şemisâ, *Ferheng-i İşârât*, C. 2, Tahran 1387, s. 982-989;

Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 1-2, İstanbul 1983, s.136-137, s.149, s. 872; Mine Esiner Özen, *Yazma Kitap Sanatları Sözlüğü*, İstanbul 1985.

³⁸ Süheyl Ünver, *a.g.m.*, s. 741-742.

³⁹ Mahmud Bedreddin Yazır, *a.g.e.*, s. 159.

Çengâr battal: Eskiden kullanılan büyük boy, renkli kâğıt.

Çifte âhârlı kâğıt: İki yüzüne âhâr sürülmüş kâğıtlara verilen ad.

Çifte ali: Alikurna kâğıdının katlanıp kısaltılmış olanlarına verilen ad.

Defter-şikesten: Defter yapımında kullanılan kâğıt.

Frenk kâğıdı: Avrupa'dan gelen kâğıtlara verilen ad.

Japon kâğıdı: Japonya'da su kenarında yetişen saza benzer bir bitkinin lifleri ayrılarak, elle yapılan, krem renkli, parlak, çok sağlam ve pahalı bir tür kâğıt. Özellikle, yazma eserlerin onarımında kullanılmaktadır.

Habeşî: Eskiden Habeşistan'da yapılan bir yazı kâğıdı türü.

Haşebî: Ağaç liflerinden yapılan eski yazı kâğıtlarına verilen ad.

Hanbalık kâğıdı: Çin'in iyi cins âbâdî kâğıdına verilen ad. Hanbalık, Pekin'in eski adıdır.

Hind kâğıdı: Pamuktan yapılan ve minyatürde kullanılan kâğıt.

Hünkârî kâğıt: Arzlık denilen beyaz, güzel kâğıt demektir. Saraya yazılan yazılar, bu kâğıda yazıldığı için o ad verilmiştir.

İki parmak kâğıt: Güvercinin götürebilmesi için iki parmak ölçüsünde küçük kâğıt.

Kâğıd-ı bâd: Uçurtma.

Kâğıd-ı ebrî: "Ebr ü bâd" kâğıt diye de bilinir. Buluttan kasıt, kâğıdın nakşidir. Yapımı oldukça zahmetli olan bu değerli kâğıdı kıt'a, hâşiye yazarları ve ciltçiler kullanırdı.

Kâğıd-ı efşân veya kâğıd-ı zer-efşân: Üzerine altın yahut gümüş serpilmiş güzel, değerli kâğıt.

Kâğıd-ı zer: Altın varak, berat, bir kimseye verilmek üzere içine altın yahut belli bir meblağ konulan kâğıt.

Kâğıd-ı kebûd-devâ: Âdete göre devâ yahut derman olacak şey mor kâğıda sarılırdı, beyaz kâğıda sarmak uğur getirmezdi.

Kâğıdîn Câme: Zulüm gören kişiler kâğıttan elbise giyip padişahın huzuruna adalet istemek yahut mâruzat için giderlerdi. Adalet istedikleri mevzuyu üzerlerine yazarlardı. Bu ifade, zulüm ve çaresizliğe kinaye olmuştur. Muhtemelen bu elbise, kırmızı renkteydi. “Kâğıt elbise giyip yakmak İran’a mahsus tazallüm adetlerinden biri olduğu anlaşılıyor.”⁴⁰

Kâğıd-ı elvân: Renklendirilmiş yahut renkli kâğıt. Renklendirilmiş kâğıtlar mecmu’a ve cönklerde görülürdü. Kına rengi ve mavi en değerlisiydi. Kına rengine rağbet çoktu.

Kâğıd-ı şeker, şeker kâğıdı: Şekeri, helvayı ya da tatlıyı sarmak için kullanılırdı.

Kâğıda çekmek: Müzehhiplerin ve yıldız işleyenlerin altın varakaları deste kâğıdına çekme işlemi hakkında kullanılan bir tabirdir.

Kâğıd-ı bîrun emîni: Mâliyyeye ait evrak işleriyle uğraşan memurun unvanı. Kırtasiye eşyası da bunun nezareti altında bulunup senet karşılığında verirdi.

Kâğıd-ı enderûn emîni: Mâliyyeye ait evrak işleriyle vazifeli memura verilen unvan.

Kâğıtçı başı: Devletin kâğıt ihtiyacını temin etmek üzere görevlendirilmiş kişiye denir.

Kâğıt emîni: Mâliye ve saray ile haberleşme işleriyle meşgul olan memurun unvânı idi. Yeniden berat alan veya beratını yenileyenlerin beratları bu memur tarafından verilir ve berat harcı da onun tarafından tahsil edilirdi.

Kâğıt fener: Elde taşınan ve katlanan üstüvânî şekilde körüklü ve altıyla üstü madeni iki yuvarlak parçadan ibaret fener adıdır. Üzerlerine resim yapılmış olanları da vardı. Sokaklara fenersiz çıkmamanın yasak olduğu zamanlarda elde taşınmak sûreti ile kullanılmıştır. Aynı zamanda şenlik maksadı ile evlerin kapı ve pencerelerine asılırdı.

Katı: Herhangi bir motif veya yazı örneğinin ince bir kâğıt veya deriden oyulması suretiyle meydana getirilen eserlere denir.⁴¹

⁴⁰ Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar*, Ankara 1993, s. 234.

⁴¹ Gülbün Mesârâ, *Türk Sanatında İnce Kâğıt Oymacılığı: Katı*, Ankara 1991, s. 1.

Lui Tebrizî: Eskiden kullanılan şeker rengi yazı kâğıtlarından birinin adıdır. Gûnî-i Tebrizî de denmiştir.

Mıstarlamak (satırlamak): Üzerine yazı yazılacak kâğıdı mıstar üzerine koyarak hafifçe bastırmak ve böylece kâğıt yüzeyinde kabarık bir iz elde etmek.

Muhayyer: Kâğıt çeşitlerinden biridir. Lui Tebrizî gibi bu da şeker renktir.

Neşşaf kâğıt: Sünger kâğıdı gibi gözenekli bir kâğıt. Mürekkepler bunu mürekkebi süzme işinde kullanmışlardır.

Nizamşahî: 17. yy.da kullanılan bir kâğıt cinsi.

Parşömen: Mısır'dan papirüs alamayan Bergamalılarının koyun, keçi ve özellikle dana derisinden yaptıkları bir tür yazı kâğıdı.

Saykallı: Yüzeyi parlatılmış kâğıt.

Saykallı âbâdî: Uçuk krem veya beyaz parlak kâğıt.

Su çizgisi: Eski kâğıtların dokusunda bulunan, aydınlığa tutulunca görülebilen çizgi. Daha çok enine çizgilerdir.

Şukka: Arapça 'parça' demektir ve kâğıt parçası anlamında kullanılmıştır. Yazma eserlere sonradan eklenen yazılara şukka denir. Küçük, ayrı kâğıtlara yazılıp sayfa aralarına yapıştırılmıştır.

Talik kâğıdı: Talik yazı yazmak için hazırlanan kâğıtlara verilen ad. Nakışlı ya da ebrulu bir kâğıt üzerine bundan 4-5 mm ufak olan Hind âbâdîsi veya benzeri kâğıt ortasından yapıştırılırdı. İstanbul'da bu kâğıdı hazırlayanlar kâğıdın köşelerine soğuk damga basarlardı yahut altın varak üzerine isimlerini yazarlardı.

Tavlama: Kâğıdın sertliğini gidermek için yapılan işleme denir.

Tekali: Eski kâğıt çeşitlerinden birinin adıdır. Tek bir sayfadan ibarettir. Aynı kâğıdın iki sayfa olanına 'çiftali' denilirdi.

Zernişan: İrili ufaklı altın noktalarla süslenmiş kâğıtlara verilen ad.

KLÂSİK TÜRK ŞİİRİNDE KÂĞIT

Kâğıt, medeniyetin tekâmülünde yadsınamayacak derecede önemli bir yere sahip olmakla beraber çeşitli bilim dalları ve edebiyat zaviyesinden bakıldığında ise bu önemin kat-be-kat fazlaştığı görülmektedir. 13. ve 19. yüzyıllar arasında varlığını sürdürmüş olan klasik Türk edebiyatı da şüphesiz aynı önemi hâizdir. Matbaanın henüz rol almadığı yahut yaygınlaşmadığı asırlarda edebî eserler, müellifler ve müstensihler tarafından kâğıtlara yazılmak sureti ile çoğaltılır ve insanlığın hizmetine sunulurdu. Elbette, öncesinde şâir/nâsir eserini kâğıtlara yazar ve onunla hem-hâl olurdu. Yukarıda bahsedildiği üzere, kâğıda çeşitleri ve renklerine göre farklı anlamlar yüklenirdi.

Klasik Türk şiirinde ‘kâğıt’ kelimesinin yanı sıra ‘varak, levh’ gibi kelimelerin varlığı da söz konusudur. Hatta çoğu zaman kâğıt yerine ‘varak’ kelimesinin kullanıldığı muhtemeldir ve bu kelimelerin bazen farklı mânâlar ihtivâ ettikleri de bilinmektedir. Fakat bu çalışmada, ‘varak’ ve ‘levh’ kelimelerinden ziyâde ‘medeniyet hamuru’ olarak nitelendirilen ‘kâğıt’ kelimesinin şâirlerin hayal dünyasında nasıl bir yer edindiği ve ne tür inceliklere yahut mazmunlara konu olduğunun cevabı aranmıştır. Bu esnada, 13. asırdan 19. asra kadar hemen hemen her yüzyıldan pek çok şâirin Dîvân’ı dijital yolla taranmıştır. 110 adet civarında olan bu dîvânların tarama işlemi titizlikle yapılmış ve basılı dîvânlarda karşılığı aranarak kontrol edilmiştir. Çalışma evreni olarak klâsik Türk şiirinin tamamı kabul edilmiş; örneklem alanı olarak da divanlardan elde edilen malzemelerin yeterli kanâat oluşturduğu düşüncesiyle çalışma, aşağıdaki metinlerle sınırlandırılmıştır. Netice itibariyle, Klâsik Türk şiirinin ‘kâğıt’ hakkında neler söylediği fazlasıyla ortaya çıkmıştır. Takriben, söz konusu dîvânların 63’ünde ve 300’den fazla beyitte ‘kâğıt’ kelimesinin geçtiği ve 21 civarında ‘kâğıt’ redifli şiir olduğu tespit edilmekle birlikte bu sayının daha fazla olabileceği düşünülmektedir.

Şiirlerinde ‘kâğıt’ kelimesi geçen ve örneklem alanını oluşturan şâirler, yüzyıllara göre şöyledir: Yunus Emre (13. yy.), Ahmedî (14.yy.), Kadı Burhâneddin (14. yy.), Ahmed Paşa (15. yy.), Hamdullah Hamdî (15. yy.), Mesihî (15. yy.), Necâtî (15. yy.), Nesîmî (15. yy.), Revânî (15.-16. yy.), Tâcizâde Câfer Çelebi (15. yy.), Âhî (16. yy.), Ahdî (16. yy.), Âşık Çelebi (16. yy.), Bâkî (16. yy.), Emrî (16. yy.), Hasan Ziyâî (16. yy.), Hayâlî

Bey (16. yy.), Hayretî (16. yy.), Helâkî (16. yy.), Kütahyalı Rahimî (16. yy.), Meâlî (16. yy.), Mürekkepçi Enverî (16. yy.), Nev'î (16. yy.), Süheylî (16. yy.), Yahyâ Bey (16. yy.), Zâtî (16. yy.), Azmî-zâde Hâletî (17. yy.), Mezâkî (17. yy.), Nâbî (17. yy.), Nâmî (17. yy.), Nef'î (17. yy.), Nehcî (17. yy.), Sâbir Parsâ (17. yy.), Sâkîb Dede (17. yy.), Şeyhülislam Yahyâ (17. yy.), Tecellî (17. yy.), Tûrâbî (17. yy.), Vahyî (17. yy.), Arpaemîni-zâde Sâmi (18. yy.), Cesârî (18. yy.), Fasihî (18. yy.), Hafid (18. yy.), Haşmet (18. yy.), Hâzık (18. yy.), Kâmî (18. yy.), Kâtibzâde Mustafa Sâkîb(17.-18. yy.), Mirzâ-zâde Sâlim (18. yy.), Muvakkît-zâde Pertev (18. yy.), Nâşid (18. yy.), Neccarzâde Rızâ (18. yy.), Nedim (18. yy.), Nevres-i Kadîm (18. yy.), Neylî (18. yy.), Rezmî (18. yy.), Sa'îd Giray (18. yy.), Şeyh Gâlib (18. yy.), Şeyhülislam Es'ad (18. yy.), Tırsî (18. yy.), Tokatlı Kânî (18. yy.), Antepli Aynî (19. yy.), Âsaf (19. yy.), Hâlet Efendi (18.-19. yy.), Mütevelli-zâde Ömer İhyâ (19.yy.), Nigârî (19. yy.).⁴²

⁴² Dîvânlardan alınan örnek beyitler için her sayfada ayrı ayrı dipnot gösterilmemiştir. Beyit alıntıları yapılan dîvânlar ve künyeleri sırasıyla şöyledir: Ali Nihat Tarlan, *Ahmet Paşa Dîvânı*, Ankara 1992; Mustafa Tatçı, *Yunus Emre Dîvânı-Tenkitli Metin*, Ankara 1990; Yaşar Akdoğan, *Ahmedi Dîvânı I-II: Tenkitli Metin ve Dil Hususiyetleri*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türkiyat Araştırma Merkezi Tez nr. 2054, İstanbul 1979. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78357/ahmedi-divani.html>); Hüseyin Akkaya, *Nevres-i Kadîm ve Türkçe Dîvânı: İnceleme Tenkidli Metin ve Tıpkıbasım (1. kısım: inceleme) / Abdürrazzak Nevres*, Yay. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Cambridge: Harvard University 1995; Yasemin Akkuş, “*Benderli Cesârî'nin (Ölüm: 1829) Dîvânı ve Divançesi (İnceleme- Tenkitli Metin)*”, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul 2010. 1447 y. (Danışman: Prof. Dr. Sebahat Deniz); Mustafa Kaçalın, *Âhî (1476-1517) Dîvânı*, (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78356/ahi-divani.html>); Mehmet Gürbüz, *Rezmî Dîvân Safiye Sultan-zâde Mehmed*, Ankara 2012; Ali Nihat Tarlan, *Zâtî Dîvânı, C.II.*, İstanbul 1970; Mertol Tulum-M. Ali Tanyeri, *Dîvân / Yahyâ Nev'î*, İstanbul 1977; Ali Emre Özyıldırım, *Hamdullah Hamdî ve Dîvânı*, Ankara 1999. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78375/hamdullah-hamdi-divani.html>); Hüseyin Ayan, *Nesimî Dîvânı*, Ankara 1990; M. Esat Harmancı, *Süheylî Ahmet bin Hemdem Kethüdâ Dîvânı*, Ankara 2007; Nâci Okçu, *Şeyh Gâlib Dîvânı*, Ankara 2013; Ekrem Bektaş, *Muvakkît-zâde Muhammed Pertev Dîvânı*, (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78387/muvakkitzade-pertev-divani.html>); Muhsin Macit, *Nedim Dîvânı*, Ankara 1997; Fatîm Davud, *Hâtîmetü'l-Eş'âr (Fatîm Tezkiresi)*, Hazırlayan: Ömer Çifçi; Ali Nihat Tarlan, *Hayâlî Bey Dîvânı*, Ankara 1992; Edith Ambros, *Candid penstrokes: the lyrics of Me'âlî an Ottoman poet of the 16th century*, Berlin 1982; Ahmet Mermer, *Kütahyalı Rahimî ve Dîvânı*, İstanbul 2004; Halûk Gökalp, “*Fasihî Dîvânı: İnceleme-Metin*”, Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana 2001. (Danışman: Doç. Dr. İ. Çetin Derdiyok); Adnan İnce, *Mirzâ-zâde Mehmed Sâlim Dîvânı*

Tespit edilen 21 adet ‘kâğıt’ redifli şiirin şâirlerine göre dağılımı şöyledir: Hayâlî Bey, Şeyhülislam Yahya, Mezâkî, Tecellî, Es’ad, Fasihî, Neylî, Tırsî, Sa’îd Giray, Şeyh Gâlib ve Nigârî l’er adet; Nâmî, Vahyî, Cesârî, Rezmî, Mirza-zâde Sâlim ise 2’şer adet ‘kâğıt’ redifli şiir kaleme almışlardır.

‘Kâğıt’ kelimesinin şiirdeki kullanımına sayısal olarak bakıldığında öne çıkan şâirler sırasıyla şunlardır: Vahyî, Tırsî, Cesârî, Mirzâ-zâde

Tenkitle Basım, Ankara 1994; Ahmet Mermer, *Mezâkî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divânı’nın Tenkitli Metni*, Ankara 1991; Hasan Kavruk, *Şeyhülislam Yahyâ Divânı*, Ankara 2001; Kâzım Yoldaş, *Sâbir Parsâ Divânı*, İstanbul 2005; İsmail Erünsal, *The Life and works of Taci-zade Ca’fer Çelebi: with critical edition of his Divan*, İstanbul 1983; Bayram Ali Kaya, *Azmi-zâde Hâletî: Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divânı’nın Tenkitli Metni*, Doktora Tezi, Trakya Üniversitesi, Edirne 1996. (Danışman: Yrd. Doç. Dr. Kâşif Yılmaz); Ali Fuat Bilkan, *Nâbî Divânı*, C.1-2, İstanbul 1997; Mehmet Arslan-İsmail Hakkı Aksoyak; *Haşmet Külliyyatı: Divân, Senedü’ş-şu’arâ, Vilâdet-nâme (Surnâme), İntisabü’l-mülk (Hab-nâme)*, Sivas 1994. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78376/hasmet-kulliyati.html>); M. A. Yekta Saraç, *Emrî Divânı*, İstanbul 2002. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78368/emri-divani.html>); Kadriye Yılmaz, *İbrahim Tırsî Divânı İnceleme-Tenkitle Metin-Sözlük*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Isparta 2001. (Danışman: Doç. Dr. Sadık ERDEM) (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78406/tirsi-divani.html>); Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı, *Ümmî Divân Şâirleri ve Enverî Divânı*, Ankara 2001; Sabahattin Küçük, *Bâkî Divânı Tenkitli Basım*, Ankara 1994; Ali Nihat Tarlan, *Necâti Beg Divânı*, Ankara 1992; Hakan Taş, *Vahyî Divân ve İncelenmesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2004. (Danışman: Doç. Dr. A. Azmi Bilgin) (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78408/vahyi-divani.html>); Ahmet Yenikale, *Nâmî Divânı ve İncelenmesi*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul 2002. (Danışman: Doç. Dr. M. Yekta Saraç). (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78389/nami-divani.html>); Mehmet Kırbıyık, *Kâtib-zâde Mustafa Sâkib: Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divânı’nın Tenkitli Metni*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya 1999. (Danışman: Doç. Dr. Emine Yeniterzi) (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78381/katibzade-sakib-divani.html>); Mehmet Çavuşoğlu, *Yahyâ Bey Divân Tenkidli Basım*, İstanbul 1977; Müberra Gürgendereli, *Mostarlı Hasan Ziyâ’î Divânı*, Ankara 2002. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78386/mostarli-ziyai-divani.html>); Filiz Kılıç, *Âşık Çelebi Divânı*, (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78359/asik-celebi-divani.html>); Mehmet Arslan, *Antepli Aynî Divânı*, İstanbul 20017; Saadet Karaköse, *Sa’îd Giray Divânı*, (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78397/said-giray-divani.html>); Ziya Avşar, *Revânî Divânı*, (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78396/revani-divani.html>); Metin Akkuş, *Nefî Divânı*, Akçağ Yayınları, Ankara 1993; Ahmet Arı, *Sâkib Dede ve Divânı / Mevlevîlikte Bir Hânedanlık Kurucusu*, Ankara 2003. (<http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/TR,78398/sakib-dede-divani.html>).

Sâlim, Şeyh Gâlib, Şeyhülislam Yahyâ, Nâmî, Rezmî, Hayâlî vb. Bu sıralamaya göre 18. yüzyıl için, 'kâğıt'ın gerek terimsel gerekse imgesel olarak kullanımının en yoğun olduğu dönemdir, denilebilir. Netice itibarıyla klâsik şiirde 'kâğıt', 13. ve 14. yüzyıllarda varlık kazanmakla birlikte 15. ve 16. yüzyıllarda artarak devam etmiş, 17. ve 18. yüzyıllarda ise klâsik şiirin hayâl dünyasında zengin ifadelerle daha kalıcı bir yer edinmiştir.

Çeşidi ve rengi ile şâirler tarafından söz konusu edilen 'kâğıt', aynı zamanda âşık/şâir ve maşuk tipinin hususiyetlerini ve ilişkilerini betimleyen bir teşbih / teşhis unsuru olarak da işlenmektedir. Sonuç itibarıyla, kâğıt ile canlanan tüm bu hayal tasvirleri belli başlıklar çerçevesinde incelenirse daha iyi anlaşılacaktır.

Beyitlerin seçiminde, şâir çeşitliliğinden ziyade 'kâğıt' mazmunu çerçevesinde oluşan farklı ve orijinal imgelere yer verilmeye çalışılmıştır.

a) K â ğ ı t - Ş â i r İ l i ŝ k i s i :

Şâir ile hislerini -kalem vasıtasıyla- döktüğü kâğıt arasındaki ilişki şüphesiz önemli bir mevzûdur ve şâirin kâğıda bakış açısı çoğu zaman dostânedir; fakat bazen bu müsbet bakışın tam tersi yönde tezâhür ettiği de görülmektedir. Yine de kâğıt, kalem, divit, hokka vb. şâirin ayrılmaz bir parçası olarak addedilmektedir.

Şâirler için kâğıt, her dâim duygularını dile getirmelerini sağlayan mühim bir vasıta olmuştur. Ahmedî, aşağıdaki beytinde sevgiliyi methetmek üzere gece gündüz kâğıda yazdığını, tüm zamanının bu şekilde geçtiğini ifade etmektedir. Şâirin karası da akı da budur; yani gecesini gündüzü böyle geçer ve kâğıda yazma eylemi neticesinde akı(gündüzü) kâğıt, karası(gecesi) da kâğıdın üzerindeki yazılar olur:

Gice gündüz yazar *kâğıdda* medhin

Budurur Ahmedî'nün karası ağı

(G. 708 / 13, Ahmedî)*

* Kâğıt ile ilgili alınan örnek beyitlerde parantez içinde verilen sayıların ilki şiir numarası, ikincisi beyit numarasıdır. Örnek alınan beyitler, sayıca fazla olduğundan alıntı yapılan kaynaklar 'Kaynakça' kısmında belirtilmiştir. Kısaltmalarda; "G Gazel, K Kaside, M Mesnevi, T Tarih, Kt. Kır'a, Mh. Muhammes, Mr. Murabba', Md. Medhiye, Mk. Mukatta', Tcb. Terci'-bend, Mf. Müfred" demektir.

Ahmet Paşa, sözlerini yazıya döktüğünde kendi yanmakla kalmayıp kalem de ateşlerde yanar, diğer yandan sözlerini yazdığı kâğıt da tutuşuverir. Şâirin aşka dâir ve aşk ateşiyle kavru lan yüreğinden çıkan her sözü yakıcıdır:

Ahmed sözünü yazıcak özüm köyünür kim
Kâğıd tutuşup odlara yanar kalem ey dost (G. 16 / 5, Ahmet Paşa)

Yunus Emre, Mevlâ yolunda yapılan işte yahut yazılan şiirde, kâğıdın ve mürekkebin tükenmeyeceğini, kalemlerin ise aşınmayacağını belirtmektedir. İlâhî feyz ile tüm bu unsurlar bereketlenerek artacaktır:

Kâğıdları dükenmez ne hod mürekkepleri
Aşınmaz kalemleri kâyimlerdür ol işde (301 / 11, Yunus Emre)

Nevres-i Kadîm, ne kadar çok şiir yazdığını ve kalemine hâkim olmadığını anlatmak için şöyle demiştir: “Kalem, mürekkep şişesine gire çıka kendini mahvetti, elimdeki kâğıt ise mürekkebe bulandı.” Kalem kişileştirilmiş ve sanki mürekkep şişesine kendi girip çıkarak cismini harap etmiştir. Elindeki kâğıda o kadar çok yazmıştır ki kâğıt, mürekkeple dolmuştur:

Kalem devâta gire çıka mahv idüp cismin
Elimde *kâgaz* olurdu mürekkeb-i tekrâr (K. 25 / 45, Nevres-i Kadîm)

Şâir, ne yapıp ettiğini yazabilmek için kalem, devat ve kâğıt nerde, diye sorar:

Dediler söyle yaz her ne kılıpsan
Dedim devât-ı kalem *kâğıdı* kanı (G. 439 / 38, Nesîmî)

18. ve 19. yüzyılda dahi şâirlerin kâğıt edinme husûsunda sıkıntıya düştüğü görülmektedir. Elinde hiç kâğıt kalmayan Cesârî, muhtemelen bir arkadaşından yahut sevgiliden lutf edip birkaç deste kâğıt göndermesini istemektedir:

Kâğıdun kalmadı âsârî hele hiç bende
Birkaç deste bana lutf ile gönder *kâğıd* (G. 150 / 4, Cesârî)

“Kâğıdın bağı yufka, kalemin ise gözleri yaşlı iken dert ve elemi ne olduğunu nasıl yazayım?” Kâğıdın bağırının yufka olması hem gerçek mânâda inceliğine işaret eder hem de onu kişileştirerek çok merhametli, her şeye dertlenen biri yapar. Kalem ise mürekkep ile gözyaşı benzerliği çerçevesinde ve kişileştirilerek devamlı ağlayan biri olur. Şâir, dolayısıyla derdi ve elemi nasıl yazacağını bilememektedir:

Nice tahrîr ideyin vasfını derd ü elemün
Bağrı yufka kâğıdun gözleri yaşlı kalemün (G. 58 / 1, *Âhî*)

Kâğıt, her şâirin şiirinde farklı bir hayâl dünyasına ortak olurken Rezmî, onu kendisine sırdaş yapmıştır. Duygu ve düşüncelerin yazıldığı kâğıt, şâirin sırrına ortak olmakta ve o sırrı saklamaktadır. Şâir, bundan dolayı kâğıda olan minnet duygularını dile getirmekte ve yüzünün iki cihanda da ak olmasını istemektedir. Teşhis sanatıyla kişileştirilen kâğıt, hem sırdaş hem yüzünün ak olması özelliğiyle insana benzetilmiştir. Tabii, kâğıdın zaten ak olduğunu da unutmamak gerekir:

İki cihânda yüzi ag olsun
 Saklar esrârımı müdâm *kâgaz* (G. 84 / 2, *Rezmî*)

Zâtî, şiirlerinin yakıcılığını söz konusu ettiği aşağıdaki beyitte, tüm yakıcı aşk şiirlerini bir araya getiren Dîvânı'nın neden yanmadığını sormakta ve şöyle cevap vermektedir: “Yoksa şiirleri yazdığın kâğıt, semender kanadından mıdır?” Kâğıt (müşebbeh), ateşte yaşamasıyla meşhur ve efsanevi bir hayvan olan semenderin kanadına(müşebbehün bih) teşbih edilmiştir. Aşk ateşinin yakıcılığını barındıran şiirlere dayanabilecek kâğıt, ancak semenderin(âşıkın) kanadı (kâğıdı) olabilirdi, bu sebeple şâirin Dîvânı yanmamaktadır:

Yohsa Zâtî *kâğıdı* perr-i semenderden midür
 Sûz-ı şî'ründen ne için yanmaya dîvânun senün (G. 802 / 5, *Zâtî*)

Nev'î, günlerce inzivada kalıp bir şeyler yazıp çizmemesini uzlet kınının paslanması olarak tarif etmektedir. Kının içindeki paslanan şey ise lisan kılıcıdır. Uzun zaman sonra ise lisan kılıcının pasını atıp onu keskin hâle getirmiş ve bunu da kâğıt ile imtihan etmiştir. Eskiden, kılıcın keskinliğini anlamak için kâğıt dikine kesilirdi. Hem bu âdete atf vardır hem de şâirin kâğıda bol bol şiir yazması ile lisanının pasını silip atması söz konusu edilmiştir:

Jeng idi uzlet niyâmında nice eyyâm idi
Kâgad ile eyledüm tîg-ı lisânım imtihân (K. XXXVII / 31, Nevî)

Şevküm beyânına elüme çün kalem alam
 Dil rikkat ile **kâğd** u eşküm medâd olur (G. LXIII / 2, Hamdullah
 Hamdî)

Hamdî, yukarıdaki beyitte gönlü(müşebbeh) kâğıda(müşebbehün bih), gözyaşını ise kaleme teşbih etmektedir. Şâir, arzularını beyan etmek üzere kalemi eline aldığı anda gönlü, inceliğiyle kâğıt olur; gözyaşları ise kalem. Böylece, kaleme gerek kalmaz. İsteklerini gönlü kâğıdına dökmek isteyen âşık, gözyaşlarını tutamaz. Gözyaşları kalemin mürekkebi olur. Gönlün inceliği ve yufkalığı ile kâğıt arasında ilgi mevcuttur. Velhâsıl âşık/şâir, arzularını gözyaşı kalemiyle gönlü kâğıdında beyan eder.

Aşağıdaki beyitte renk ve şekil itibariyle kefen(müşebbeh), kâğıda(müşebbehün bih) ayrıca sadece şekil itibariyle ağız divite(hokka) parmak da kaleme benzetilmiştir. Şâir, parmağı kalem gibi kullanarak mürekkep almak üzere hokkaya yani ağza sokup kâğıda yani kefene yazılmasını istemektedir. Dünya hayatının geçiciliğinden ötürü bunu çabuk yapmasını söylemektedir. İnsanoğlunun ağzından çıkan sözler, ölene dek yazılmaktadır. Bir nevi bu durumu ele alan şâir, ölümü anımsatmakta; her şeyin senin ağzında ve elinde, ne yaz(p)acaksan bir an önce yaz(p) demektedir:

Dedi ağzun devât parmak kalemdür
Kefen kâğd durur tiz yazgıl anı (G. 439 / 39, Nesimî)

Süheylî, gül yaprağını(müşebbeh) al kâğıda(müşebbehün bih), çiğ tanelerini ise inciye teşbih ederek şöyle demektedir: “Yeni açmış gül yaprağının üzerine düşmüş çiğ taneleri, tıpkı al kâğıdın üzerine konulmuş emsalsiz inci gibidir.” Al renkli kâğıttaki inci taneleri, şâirin şiirine ve sözüne istiâredir. İlk bakışta al kâğıt, kırmızı gülün yaprağı gibi ve üzerindeki inci misali sözler de gül yaprağının üzerine düşen çiğ taneleri gibi görünse de işin aslı, kâğıda yazılmış sözlerden ibarettir. Şâir, kendini methetmek için bu beyti söylemiştir:

Görinen jâle degül berg-i gül-i ter üzre
Al kâğidda konulmuş nice dürr-i şehvâr (K. 22 / 8, Süheylî)

Aşağıdaki beyitte ‘haber getiren, haberci’ özelliğiyle kâğıt, peygambere benzetilmiştir. Şeyh Gâlib, şöyle demektedir: “Gâlib’in sihirli ülkesini feth etmeye mucize olarak şiir, kılıç olarak lisan ve haberci olarak kâğıt yeter.” İnsanoğluna gönderilmiş peygamberler; mucize göstermeleri, mesajlarını tebliğ etmek için gerekirse kılıçlarını kullanmaları ile bilinmektedirler. Gâlib, bu kutsal ve sıradışı özellikleri kendi şiirine hasretmiştir. Üslûbunu ve şâirliğini sihirli bir ülkeye benzeten şâir, bu sihri idrâk ve feth etmek için kâğıt, şiir ve dil yeterli olacaktır. Kullandığı kâğıt, peygamber gibidir, yazılanı (haberi) ulaştırır. Şiiri, o peygambere (kâğıda) verilen mucize gibidir ki kâğıdın vazifesi o haberi (mesajı) yaymaktır. Dil ise şâirin hedefine ulaşmak için kullandığı kılıç gibidir:

Feth ü teshîre yeter kişver-i sihr-i Gâlib
Mu’cize şi’r ü zebân tîg u peyember *kâğıd* (G. 54 / 8, Şeyh Gâlib)

Pertev’in neş’e bahşeden beytinin yanında, Nef’î’nin *Sahbâ-nâme’si* bir köşeye atılmış müsvedde kâğıt gibidir:

Bu beyt-i neş’e-bahşânun ki Sahbâ-nâme-i Nef’î
Atılmış *kâgez-i tesvîd*dir bir gûşede gûyâ (Kt. IV / 5, *Muvakkit-zâde Pertev*)

Bir araya gelmesi müşkil olan ateş ve pamuğu sihir ile bir araya getiren Zâtî, gönlü penbe kâğıda ateşi ise şiire benzetir. Gönlün pamuk - kâğıdın imalinde pamuğun rolünü de eklemek mümkündür- kadar çabuk ateşlerde yanmasının yanı sıra ‘penbe’ kelimesi ile kâğıdın rengini de belirtir ki bu aynı zamanda gönlün de rengidir ve ateşten şiirin böyle bir gönül kâğıdının üzerine yazılsa da yanıp tükenmeyişi şüphesiz âşığın/şâirin sihride (aşkında) gizlidir:

Sihir ile cem’ eyledüm bir yire nâr u penbeyi
Ol nedür didüm didi dil *penbe kâgad* nâr şi’r (G. 346 / 6, Zâtî)

Nedîm’e göre, mıstar ile satırlanmış kâğıda şiir yazmak, ev sahibi kalemin şiirin edâsını (misafiri) merdivene benzeyen satırlara kadar uğurlaması gibidir. Bu beyitte kâğıt, üzerine kabartma satır çekilmiş ve yazı yazılan bir nesne olarak gerçek anlamda kullanılmakla birlikte; aynı zamanda merdivenleri olan bir eve de teşbih edilmiştir ki ev sahibi de kalemdir. Misafirlige gelen şiir ve edâsı, kalem tarafından önce ağırlanır sonra da merdivenlere (satırlara) uğurlanır. Ayrıca ‘beyit’ kelimesinin ‘ev’,

‘mısra’nın ise ‘kapı kanadı’ anlamından yola çıkıldığında kalemin, misafiri yani ‘edâ’yı evden kapıya kadar uğurlama kurgusu daha belirgin hâle gelmektedir:

Mıstarlı kâğıd üzre yazup nazmı gûyîâ
Teşyi’ eder edâyı kalem nerdübâna dek (G. 59 / 4, *Nedîm*)

Cesârî, kâğıt redifli gazelinde kâğıdın rengine göre bir imaj yaratmıştır. Şeker renkli kâğıdın hoş olduğunu, fakat kara bahtının açılması için beyaz renkli kâğıdı tercih ettiğini söyler. Ayrıca fıstıkî renk kâğıdı da şiirinde zikrederek, o dönemde bir şâir için kâğıdın ve renginin ne kadar mühim olduğunu, husûsî mânâlar taşıdığını anlatmaya çalışır:

Kanı maksudumuzun hâsılı hoş-ter *kâğıd*
Kanı ol *fıstıkî reng* rûy-ı mutahhar *kâğıd* (G. 150 / 1, *Cesârî*)

Şekerî rengi de hoş lîki *beyaz*dan geçmem
Kara bahtum açılır olsa münevver *kâğıd* (G. 150 / 2, *Cesârî*)

Şâir ile kâğıdın ilişkisini farklı imgelerle ortaya koyan diğer beyitlerden bazıları şunlardır:

Eş’ârımı hep kâğıd-ı yelpâzeye yazdum
Yârâna benim bâd-ı hevâ çok eserim var (Mehmed Hıfzî Efendi)

İmrü’l-Kays gibi oldu Hayâlî hakkım
Bu fesâhatle der-i Ka’beye asmak kâğıd (G. 46 / 5, *Hayâlî Bey*)

Gâlib gül-i mazâmin ü elfâz-ı sadeden
Kâğıd siyeh-bahâr sefid ü siyâh u sürh (G. 50 / 7, *Şeyh Gâlib*)

b) K â ğ ı t v e Â ş ı k - M â ş u k - A ğ y â r İ l i ş k i s i :

Bünyesinde her dâim sanatlı anlatımları barındırmış ve anlam derinliğini muhafaza etmiş olan klâsik şiirin hayâl dünyası, çoğunlukla âşık ve mâşuk etrafında şekillenmiştir. Zengin imgeler ve ideal ifâdelerle yüklü ‘kâğıt’ kelimesi âşık, mâşuk, ağyâr gibi tiplerin yaşantılarına orijinallikler katmış ve bu anlamda şâirlere yeni malzemeler sunmuştur. Kâğıt, şâirlerin hayâl âleminde “âşık, âşığın gönlü, çehresi, gözü, yanağı” yahut “mâşukun yüzü, yanağı, alnı” gibi benzetmelerle anlam bulmuştur. Aynı zamanda

sevgiliye sunulan ya da onun için yazılan şiirlerde kullanılan kâğıt, en iyi cins kâğıt (Âbâdî) olmalı ve şeker yahut al renkli olmalıdır.

Me'âlî'ye ait olan aşağıdaki beyitte kalem, ince ve uzun olduğu için sevgilinin parmağına teşbih edilmiştir. Kâğıt (müşebbeh) ise âşığa (müşebbehün bih) benzetilerek kapalı istiâre yapılmış ve de kişileştirilmiştir. Kâğıt (âşık), kalemin yazmak üzere yanına her gelişinde yüzüne gülmektedir. Çünkü kalem, sevgilinin parmağını andırmakta ve kâğıt da bundan dolayı sevinmektedir. Aynı zamanda kalemlerle yazılan kâğıdın yüzeyinin değişmesi ve güler gibi bir hâl alması da söz konusudur:

Yâr engüştine benzersin diyü cânâ *kâğıd*
Geldügince yanına güler yüzine hâmenün (G. 216 / 4, Me'âlî)

Rahîmî, aşağıdaki beytinde sevgiliye şöyle seslenmektedir: “Gözyaşı kâtibim, çehreme senin yanaklarının özelliklerini yazarken, hazan yanımda al kâğıttan bir defter tuttu.” Âşığın gözyaşları mürekkep, çehresi ise kâğıt misâlidir. Sevgilinin yanağını vasfetmek isteyen âşık, gözyaşlarını tutamaz ve o gözyaşları hem kâtip olur hem de mürekkep. Kanlı akan gözyaşı, âşığın kâğıt misâli çehresine sevgilinin yanağının özelliklerini yazar. Ve âşığın hazana teşbih edilen sararmış çehresi, kanlı mürekkeple ala boyanır ve al kâğıt oluverir. Netice olarak, sevgilinin al yanaklarının kırmızılığı farklı bir işlevle de olsa âşığın çehresine aksetmiş olur:

Vasf-ı haddün kâtib-i eşküm yazarken çihreme
Al kâğıddan yanumca tutdı bir defter hazân (K. 3 / 17, Rahîmî)

Yukarıdaki iki beyitte de âşık ile kâğıt arasında benzerlik kurulurken bu beyitte tam aksi bir örnek söz konusudur. Teşbih ve leff ü neşr sanatı etrafında kurgulanan aşağıdaki beyitte, âşık kaleme mâşuk (müşebbeh) ise kâğıda (müşebbehün bih) benzetilmiştir. Kalemin yazarken mürekkebinin akıtması ile âşığın devamlı gözyaşı dökmesi arasında ilgi kurulmuştur. Mâşuk, kendisi için gözyaşı dökülen olması sebebiyle mürekkebin damladığı kâğıda teşbih edilmiştir. Bu durumda, âşık ağlayıp gözyaşı dөktükçe mâşuk da bu duruma sevinmekte ve gülmektedir. Bu tıpkı mürekkebin kâğıda dökülmesi ile kâğıdın çehresinin değişmesi ve sanki gülmesi gibidir:

Benzeyüp âşık u ma'şûka kalem *kâğıd* ile
 Birisi ağladuğınca birinin yüzi güler (G. 239 / 2, *Meâlî*)

Alalı âhımını benim o felek
Kâğıt uçurmasına döndü felek (G. 282 / 1, *Hayâlî Bey*)

Hayâlî Bey, yukarıdaki şiirinde feleği(müşebbeh) kâğıt uçurtmaya (müşebbehün bih) teşbih etmektedir. Şâire göre; felek, âhımını aldığından beri kâğıttan bir uçurtma gibi dönüp durmaktadır. Âşığın âhı öylesine kuvvetlidir ki feleği bile kâğıt bir uçurtma gibi oradan oraya savurabilir ve bunun neticesinde dönmesine sebep olur.

“Kâğıt, sanki bir yolcudur. Sevgilinin saçı ve yüzünün hevesiyle seher vakti yola çıkar, akşamı Çin’de geçirir.” ‘Rûy-seher’ ve ‘zülf-Çin’ arasındaki şekil ve renk ilişkisi ile meydana gelen hayal dünyasında kâğıt, sefer erbabı olarak sabah orda akşam burada vaktini geçiren biri olarak teşhis edilmiştir. Bunu yapmasına sebep mâşuğun saçı ve yüzüdür. Aydınlık ve parlak yüzü ile ‘seher’ vakti arasında ve kıvrımlı saçları ile büklüm, kıvrım manasına gelen ‘çin’ ve saçlarının siyahlığı ile akşam vakti arasında anlam ilişkisi mevcuttur. İlâveten, kâğıdın ilk bulunduğu yer olan Çin ülkesine gitmesi de söz konusu edilmiştir:

Hevâ-yı rûy u zülfünle çü *erbâb-ı sefer* gûyâ
 Seher kalkıp yerinden Çin’de ahşam eder *kâgaz* (G. 41 / 3, *Mirzâ-zâde Sâlim*)

Âşık, kendini kâğıda resmedilmiş Mecnûn’a benzettiğini söyler; gece saçlı mâşuk (Leylâ) da cevaben şöyle der: “Öyleyse bizi bırak, (madem kâğıttaki resim gibisin) sen duvara yapış!”

Şekl-i Mecnûn gibiyin *kâgada* yazulı didüm
 Ol saçı Leylî didi ko bizi divâra yapış (G. 594 / 3, *Zâtî*)

“Gönül tomarını, o açmadan önce sevgiliye ben açayım. İki parmak kâğıt, benim hâlimi anlatmaya yetmez.” Kâğıdın küçüklüğüne binâen kullanılan iki parmak kâğıt çeşidi ile âşığın gönül tomarı arasında tezat oluşturulmuştur. Âşık, hissiyatını gönlünde biriktirir ve onlarca kâğıt yetmez. Gönül bir kâğıt tomarı oluverir ve her şey orada gizlidir. O tomarı sevgili açmadan önce, âşık açmak ve ona göstermeyi istemektedir:

Meğer açmazdan açam dilbere *tûmâr-ı dili*

Hâlimi arz edemez bir *iki parmak kâğıd* (G. 46 / 2, *Hayâlî Bey*)

“Gönül, mis kokulu saçlarına bağlı bir kâğıt olsa, âh ipliği sine kâğıdına mıstar çeker.” Şeyh Gâlib, gönül ve sine (müşebbeh) ile kâğıt(müşebbehün bih) arasında benzerlik ilişkisi kurarak gönlünü, sevgilinin anber kokan zülûflerine vurgun bir kâğıt olarak düşünmüştür. Bu durumun neticesinde, âşığın âh çekmesi kâğıda mıstar çekmek olarak değerlendirilecektir. Âh, uzunluğu ve iz bırakıcılığı sebebiyle ipe benzetilmiş ve gönül kâğıdını satırlamak amacıyla iz bırakmak üzere âh ipi ile mıstar çekilmiştir. Âşığın beyaz bir kâğıt gibi olan gönlü, sevgilinin saçlarına bağlanıp âh çekmesiyle şerha şerha olmuş ve o gönülde mâşuğun izi kalmıştır:

Olsa dil beste-i gîsû-yı mu'anber *kâğıd*

Rişte-i âh çeker sineye mıstar *kâğıd* (G. 54 / 1, *Şeyh Gâlib*)

Günümüz Türkçesinde de “kâğıdı kalemi eline alıp yazmak” ifâdesinin kullanıldığını hatırlatarak Mezâkî'nin aşağıdaki beytine göz atarsak; şâir, sevgilinin ayva tüylerini vâf etmek üzere eline kâğıdı kalemi aldığı anda hem kâğıt hem kâğıdın üzerindeki satırlar sevgilinin hoş kokusundan nasibini almışlardır. Kâğıt, sevgilinin yüzü iken kâğıdın üzerindeki satırlar ise sevgilinin ayva tüylerine teşbih edilmiştir:

Alınca vâf-ı hatunla ele kalem *kâğıd*

Mu'anber oldı hemân hem sûtûr u hem *kâğıd* (G. 55 / 1, *Mezâkî*)

Âşık, kâğıda derdini ve hissiyatını yazarken çoğu zaman o kâğıt gözyaşlarıyla ıslanır. Fakat aşağıdaki beyitte, dîvâne âşık kalem yerine kirpiklerinin ucuyla kâğıda yazmakta ve gamla döktüğü gözyaşları ise mürekkep vazifesi görmektedir. Netice ise; kâğıdın baştanbaşa âşığın gözyaşına bulanmış olmasıdır ki bunda da şaşılacak bir şey yoktur:

Sirişk ile n'ola âlûde olsa ser-te-ser *kâgaz*

Ser-i müjgânı ile âşık-ı şeydâ yazar *kâgaz* (G. 40 / 1, *Mirzâ-zâde Sâlim*)

Şeyhülislâm Yahyâ, sevgiliye şöyle seslenmektedir: “Ey can! Senden rahatlık ulaştıran bir mektubun gelmesine ne engel var? Ben, kendi

sözümü yazmaya kalksam; bana ne kâğıt ne de kalem dayanır.” Âşığın, canı gibi gördüğü cânânına söyleyecek o kadar çok sözü vardır ki bunları yazmaya kâğıt da kalem de dayanmayacaktır. Hâlbuki mektubu cânân yazıp gönderse şâir, hem bu yükten kurtulacak ve hem de ondan gelen bu mektupla kendisine rahat ve huzur erişecektir:

Benüm hod sözümi yazmağa döymez *kâgaz* u hâme
Ne mâni' gelse cânâ nâme-i râhat-resân senden (G. 254/4, *Şeyhülislam Yahyâ*)

“O âşıklar, sevgilinin ayağının tozunu mektup olarak yazmışlar, binlerce sözü kalemsiz ve kâğıtsız yazmışlar.” Sevgilinin ayağının tozu, mürekkep yapmak üzere kullanılmakta ve o tozlar, âşığın sevgiliye olan aşkını anlatmaktadır. Fakat ne mürekkep vardır ne kâğıt ne de kalem. Sadece mürekkebin ham malzemesi olan toz vardır. Ve o tozlar mürekkep olsaydılar, binlerce kelimeyi yazabilecek kudrete sahip olurlardı:

O âşıklar ki hâk-pâ-yı yârı nâme yazmışlar
Hezârân güft ü gü *bî-kâğıd* u bî-hâme yazmışlar (G.79/1, *Sâbir Parsâ*)

“Güle mektup yazdığı için kimse Ca'fer'i ayıplamasın; çünkü goncalar, gül tarafından başı bağlı bir mektup gibidir.” diyen şâir, mektubun kapalı(bağlı) olması ile goncanın açılmamış olması arasında şekil bakımından benzerlik kurmuştur. Gül misâli olan sevgiliye mektup yazmak, âşık için olağan bir durumdur. Bundan dolayı ayıplanmayı istemez ve bu duruma kendince bir açıklama getirir. Gül, henüz açılmamış bir gonca iken mektup gibi idi. İçinde sırları gizleyen ve yaprakları kapalı olan gonca, bu özellikleri ile başı bağlı (açılmamış) mektuba benzemektedir. “Başı bağlı” ifâdesinden aynı zamanda söz konusu gülün (sevgilinin) daha goncayken sahibinin belli olduğu ve bunun da âşığın kendisi olduğu anlaşılmaktadır. Kâğıt kelimesi, mektup anlamında kullanılmıştır:

Ca'fere 'âr itme *kâğıd* yazmadan kim güle
Goncalar gül canibinden nâme-i ser-bestedür (G. 32 / 5, *Tâcizâde Ca'fer Çelebi*)

“Sevgilinin oklarına hedef tahtası olmamayı ümit etsen ne olur! Ağlamaktan gözlerim beyaz kâğıt gibi oldu.” Şâir, sevgilinin bakışlarını

(kırpiklerini) oka benzetmekte ve bu bakışlar (ok), hedef tahtası misâli âşığın gözlerine atılmaktadır. Mecâzen, âşığın sevgiliden gelen bakışa dayanamayıp ağlaması ile hakikî manada, gözüne ok atılan birinin gözlerinin yaşarması ve her iki durumda da gözlerin kör olması söz konusu edilmiştir. Bu körlük ile gözlerin(müşebbeh) beyaz kâğıda(müşebbehün bih) dönmesi yani bembeyaz olması yine kör olduğunun işareti olarak algılanmalıdır:

Şabla-i tîr itmesen yârün n'ola kılsam ümîd
Ağlamaktan oldu çeşmüm nitekim *kâğıd sefid* (Mf. 54, Azmi-zâde
Hâletî)

Nâbî aşağıdaki beytinde Hatâyî kâğıt ile yanak arasında ve nazar kalemi ile nemli göz arasında leff ü neşr ve teşbih sanatlarını ustalıklı kullanmıştır. Bakış(nazar) kalemi nasıl Hatâyî kâğıda meyl edip yazmak isterse, âşığın yaşlı gözleri için de sade yanak(kâğıt) cezbedicidir; çünkü gözyaşlarını rahatça dökebilecektir. Ayrıca bu beyitte, iki ayrı kâğıt cinsinin kalite ve kullanım bakımından mukayesesi de yapılmaktadır. Hatâyî kâğıt, iyi cins kâğıt olduğundan ona ancak bakılır; gözyaşı ile hebâ edilmez. Sâde kâğıt ise herhangi bir özelliği olmayan kâğıttır ve âşığın gözyaşlarına uygundur:

‘Îzâr-ı sadeyedir incizâbı çeşm-i terün
Hatâyî kâğıdadur meyli hâme-i nazarun (G. 458 / 1, Nâbî)

Nâbî, meşhur beytinde şöyle demektedir: “O padişah gibi sevgiliye hâlîmi anlatmak için hangi birini kendime mahrem edeyim, bilmiyorum. Kalem eğri gönüllü, mürekkep yüzü kara, kâğıt ise ikiyüzlü...” Nâbî, tevriyeli olarak kullandığı bir kâğıt cinsi olan ‘iki yüzlü’ kelimesi yerine ‘dü-rû’ ifâdesini yani Farsça’sını tercih etmiştir. Beyitte kâğıt, mürekkep ve kalem kişileştirilmiştir. Âşık, padişaha (sevgiliye) hâlîni arz etmek üzere yazacağı mektup için kimseye güvenmemekte ve kimseyi sırlarına mahrem etmeyi istememektedir:

Kalem kec-dil mürekkeb rû-siyeh *kâğıd dü-rû* bilmem
Kimi itsem o şâha arz-hâlüm yazmada mahrem (G. 497 / 1, Nâbî)

La'lün hayâli kim varak-ı sînem içredür
‘Attâr san ki *kâğıd* ile sardı şekkeri (G. 128 / 2, Me’âlî)

Me'âlî yukarıdaki beytinde kâğıtla ilgili şunları söylemektedir: “Şeker satan bir attarın şekeri kâğıda sarması gibi, sevgilinin şeker misâli dudaklarının hayâlî de aşığın kâğıt gibi herşeyi sarmalayan sinisinin içindedir.”

Yasemin çehreli sevgiliye mektup yazmak isteyen Hayâlî Bey, yüzünün aksiyile ak kâğıdın hazan yaprağı gibi saracağını ifade etmektedir. Böylece kâğıdı eline alan yasemin gibi beyaz çehreli sevgili de bu menfi durumdan etkilenecektir:

Dilesem yâr-ı semen-çehreme yazmak *kâğıd*

Aks-i rüyumla hazân bergi olur *ak kâğıd* (G. 46 / 1, *Hayâlî Bey*)

Şeyhülislam Yahyâ, aşağıdaki beytinde sevgilinin yüzünü al kâğıda teşbih etmektedir. Al kâğıt, saâdet ve üstünlük anlamlarına geldiği için genellikle sevgiliyle birlikte kullanılmaktadır. İlaveten, sevgilinin anber kokulu saçları siyah rengi itibariyle yazıya, kirpiklerinin gölgesi i'râba, benleri ise noktalara benzetilmektedir:

Rûy-ı dilber *al kâgaz* anberîn mü anda hat

Sâyesi müjgânının i'râb benlerdür nukat (G. 167 / 1, *Şeyhülislâm Yahyâ*)

Pür-'arak ruhda degül hatt hüsnünü şerh itdiler

Bir zer-efşân *kâgaz-ı zîbâ-yı gül-gûn* üstine (G. 305 / 4, *Fasîhî*)

Yukarıdaki beyitte Fasîhî, sevgilinin yanağını gül renkli kâğıda, ayva tüylerini ise o kâğıdın üzerine saçılmış altın tanelerine benzetmektedir.

Haşmet, aşağıdaki beytinde şöyle demektedir: “Ey sevgili! Senin tatlı dudağın sümbülün hatrına gelse, Nil renkli kâğıda sarılmış şeker kellesine döner.” Nil renkli kâğıt ile bir yandan sümbülün rengine atıf yapılmış diğer yandan da şeker sarılan kâğıdın rengi de söylenmiştir. Yâd etme eylemini gerçekleştiren sümbül (beyin-kelle), sevgilinin tatlı dudağı ile öylesine doludur ki dışarıdan bakanlar, şeker kellesinin nil rengindeki kâğıda sarılı olduğunu zannederler:

Kelle-i kande döner *kâğıd-ı nîlî* içre

Olsa yâd-ı leb-i şîrînine mazhar sümbül (K. 21 / 12, *Haşmet*)

“Eğer gönül çocuğumuz uçurtma uçurmak isterse, biz nazar ipini felek çadırından keseriz.” diyen Şeyh Gâlip, gönlünü uçurtma oyunu

oynamak isteyen bir çocuğa teşbih etmiş ve uçurtmanın ipi âşığın bakışları, kâğıttan yapılan gövde kısmı ise felek olmuştur. Âşığın gönül gözüyle feleği uçurtmaya döndürmesi, bir çocuk gibi onunla oynaması ve canı istediğinde nazar ipini keserek felekle ve dünya ile ilgili tüm alakasını bitirebileceğini ima etmiştir:

Tıfl-ı dilimüz *kâğıd-ı bâd* oynu dilerse
Târ-ı nazarı çetr-i felekden keseriz biz (G. 129 / 11, Şeyh Gâlib)

Tırsî'ye göre; sevgiliye arz-ı hâl etmek üzere mektup yazılacaksa, bu ancak kâğıt cinslerinin en değerlisi addedilen Âbâdî kâğıt ile yapılmalıdır:

Arz-ı hâl eylemeğe yâre yazarlar *kâgaz*
Meğer *Âbâdî* ola olmaz ana her *kâgaz* (G. XL / 1, Tırsî)

Gök renkli ve altın yaldızlı bir kâğıda ay yüzlü sevgili için mektup yazmak isteyen âşık, kâğıdın rengini gökyüzünden yaldızını ise âh kıvılcımlarından meydana getirir. Emrî, diğer beytinde ise al damgalı kâğıt cinsini, sevgiliye arz edilen bir mektupta, sevgiliye değer verme aracı olarak zikretmektedir:

Ol mâha nâme yazmağa *gök kâğıd* üstine
Her gice *zer-feşân* ider âhum şerârımı (G. 514 / 3, Emrî)

Nâmesin Emrî bu *al tamgalu kâğıd* itdüğü
Nâzükâne merhabaya el sunar cânâ sana (Mk. 14 / 2, Emrî)

Zâtî, mâşukun şeker gibi tatlı dudaklarını vasf etmek isteyince kâğıdın şeker renkli olması yönünde bir ihtar alır:

Didüm vasf-ı lebün yazsam gerekdür
Eyitdi kâgado olsun *şeker-reng* (G. 742 / 3, Zâtî)

Bâkî, sevgilinin zülfü ve yanağı ile kâğıt-gül yaprağı ve yazı-sünbül arasında üçlü bir teşbih oluşturarak şöyle demektedir: “Ey sevgili! Senin saçını ve yanağını vasf etmek üzere bir deftere yazsam; o defterin kâğıdı, kırmızı yanağına atfen gül yaprağı olurdu; defterdeki yazılar ise siyah saçlarına atfen sünbül olurdu.” Renk ve şekil etrafında teşekkül eden benzerlikleri şu şekilde söylemek mümkündür: Renk itibariyle yanağın, gülün ve kâğıdın al renkli olması ile şekil itibariyle yanak, gül yaprağı ve

kâğıdın hem narin hem de şeklen düz bir yüzeye sahip olmaları; renk itibariyle zülf, hatt ve sünbülün koyu renkli olması ile şekil itibariyle yine zülf, hatt ve sünbülün kıvrık bir yapıya sahip olmasıdır:

Yaraşur zülf ü ruhun vasfına defter yazsam

Kâğıdı berg-i gül ola hat-ı defter sünbül (K. 24 / 41, *Bâki*)

Necâtî Bey, şiirinde sevgilinin kevser gibi olan dudaklarındaki tatlı ve saf suyu görünce şekerin eridiğini ve Şirin'in (sevgilinin) şekeri kâğıda sarıp öyle satması gerektiğini söylemektedir. Şeker, sevgilinin (şeker gibi) dudaklarındaki tatlı suyu görünce kendinden utanır, ezilir ve bunun yanı sıra kimyasal bir tepkime olarak şekerin suda erimesi de söz konusudur. O yüzden şekerin kâğıda sarılarak satılması ve sevgilinin de şeker gibi dudaklarını gizlemesi, açıkta tutmaması gerekmektedir:

Kevser lebün zülâlini görüp ezildi kand

Şirin budur ki *kâğıda burar* dahi satar (G. 58 / 5, *Necâtî Bey*)

Aşağıdaki Mirza-zâde Sâlim'in müfredinde, sevgilinin alını parlak âbâdî kâğıda, kaşısı ise o kâğıdın üzerindeki tuğraya teşbih edilmektedir:

Kaşın tuğrâ cebînin *kâğıd-ı âbâdî-i garrâ*

O tuğrâya serinde zülfün oldu zülfeler cânâ (*Mf.106, Mirza-zâde Sâlim*)

'Kâğıt' kelimesi ile Klâsik şiirin hayâl dünyasında rol oynayan kahramanların arasındaki ilişkiye bakıldığında bunun daha çok âşık-mâşuk etrafında teşekkül ettiği görülmektedir. 'Ağyâr' ve 'kâğıt' ilişkisine dâir birkaç tane örnek beyit bulunmakla birlikte bunlar da genellikle menfi mânâlar taşımaktadır.

"Ne ağyâra inan ne de onun mektubuna itibar et! Kâğıt, yanlış haberler getiren ikiyüzlü münafık gibidir." diyen Fasihî, ağyar ile kâğıdı ikiyüzlülük bakımından birbirine benzetirken aynı zamanda "ikiyüzlü" ifâdesini tevriyeli kullanarak bir kâğıt çeşidini de dile getirmektedir:

Ne ağyâra ne nâmesine i'tibâr eyle

İki yüzlü münâfıkdur virür yanlış haber *kâgaz* (G. 99 / 4, *Fasihî*)

Kâgaz ile söyleşürmiş hâlini dil-dâr ile

Müstehakdur alsalar ol kâfir ağyârdan harâc (G. 67 / 3, *Rezmî*)

c) Kâğıt ve Sosyal Hayat İlişkisi:

Kâğıt ile birlikte, sosyal hayata dâir pek çok husus gündeme gelmektedir. Bunlar; insan ve kâğıt etrafında kurulan benzerlikler, kâğıt ile ilgili çeşitli meslek gruplarının yanısıra kâğıttan yapılan eşyalar, alışveriş esnasında satın alınan şeyin kâğıda sarılması, kâğıdın teknik husûsiyetleri yahut kâğıtla ilgili ritüellerin gündelik hayatın içinden çıkıp Klâsik şiire malzeme oluşturması şeklinde sıralanabilir. Şâirlerin ‘mektup/nâme’ yerine ‘kâğıt’ kelimesini kullanmaları ve bu bağlamda şiirlerine konu etmeleri de yine altı çizilmesi gereken diğer bir mevzudur. Ayrıca ‘kâğıt’ kelimesi etrafında birtakım deyim ve mecazlı ifâdelerin teşekkül ettiği görülmektedir. Bunlar: “Kâğıt uçurmak, kâğıt saymak, kâğıt sunmak, sıtmaya kâğıt satmak, yüzü kâğıt gibi ak olmak, kâğıda burmak, kâğıda dökülmek vb.”

İnsanların yüzyıllarca haberleşme aracı olarak kullandığı mektup, şâirlerin dilinde genellikle -mektubun cüz’ü- ‘kâğıt’ kelimesi ile ifâde edilmiştir. Aşağıdaki beyit de buna örnektir. Eski zamanlarda mektup, güvercinle gönderilirdi. Vahyî ise sevgiliye göndermek istediği mektubu güvercinle yollamak istememektedir. Çünkü bu aşk mektubunu taşıyacak olan güvercinin, aşkın yakıcılığına dayanamayacağını düşünmektedir. Bu sebeple, mektubunu gözyaşlarının seliyle göndermeyi talep etmektedir:

Kebûterün olamaz sûz-ı ‘ışka tâbı meğer

O şûha seyl-i sirişkümle gönderem *kâgaz* (G. 39 / 6, *Vahyî*)

“Eğer güvercin, sevgiliye senden bir mektup götürürse; o mektubu güvercinin tüyüne can ipliğiyle sar!” Mektubu bağlamak için kullanılan ip, âşğın canıdır ve âşık, o aşk mektubunu canıyla sarıp sarmalamıştır ki sevgiliye ulaşsın. Bunun yanı sıra ‘şeh-perine’ ifâdesi cinaslı kullanımla hem güvercinin mektup bağlanmak için kullanılan tüyü hem de şâh olan sevgilidir. Ve şâir, kendisine söyle seslenmektedir: “Ey Yahyâ, can ipliğiyle o şâhı sarmala.”:

Rişte-i cân ile sar şeh-perine ey Yahyâ

Senden iltürse eger yâre kebûter *kâgaz* (G.56/5, *Şeyhülislâm Yahyâ*)

“O gönül hırsız sevgiliden, bir mektup gelseydi gönlümüz açılırdı; acaba yollar mı kapandı, o vefasızdan neden mektup gelmedi?” diyen şâir,

elbette tecâhül-i ârif yaparak vefâsız sevgilinin mektup göndermemesini alaylı bir dille eleştirmektedir. Gönlün açılıp yolların kapanması arasındaki tezat sanatıyla oluşmuş anlam bağı da dile getirilmesi gereken diğer bir hususiyettir:

Açardı gönlümüzi gelse dil-rübâdan *kâgaz*
Yollar mı kapandı gelmedi bi-vefâdan *kâgaz* (G. 83 / 1, *Rezmî*)

Fasîhî, şiirinde şöyle söylemektedir: “Eğer sevgilinin semtine arzu ile bir mektup yazılsa kâğıt, Bağdatlı bir güvercin gibi kanat açar.” Bağdâdî kâğıt, Bağdat’ta yapılan bir kâğıt çeşididir. Kâğıdı (müşebbeh) güvercine (müşebbehün bih) teşbih eden şâir, aynı zamanda Bağdatlı güvercin ifâdesiyle kâğıdın çeşidini de belirtmektedir. Âşık tarafından arzu ile yazılan mektup, kâğıdın dahi kanat açıp bir güvercin gibi uçması ve o mektubu sevgilinin semtine ulaştırmasına sebep olmaktadır. Güvercin ile kâğıt hem renk hem de fonksiyon itibariyle benzerlik oluşturmaktadır. Her ikisi de beyaz renktedir ve haberleşme için kullanılmaktadır:

Yazılsa kûyuna bir nâme gûyâ ârzû ile
Açar pervâza Bağdâdî kebûter gibi perr *kâgaz* (G. 99 / 3, *Fasîhî*)

‘Kâğıd-ı nâme’ yani mektup kâğıdına Hâletî’nin aşağıdaki beyti örnek oluşturmaktadır. Şâir, şöyle söylemektedir: “Eğer mektup kâğıdım, yasemin yaprağından olursa o nazik tabiatlı gonca’yı ele almak olmaz.” Beyaz rengi itibariyle mektup kâğıdına benzetilen yasemin yaprağı, aynı zamanda gonca gibi çabuk incinir olması sebebiyle de ele alınmaması gerekir, çünkü âşığın mektubu sırlarla doludur ve ona başkalarının el sürmemesi gerekir:

Almag olmaz destine ol gonce-i nâzûk-mizâc
Kâğıd-ı nâmem eger olursa berg-i yâsemen (G. 608 / 2, *Azmi-zâde Hâletî*)

‘Kâğıt uçurmak’ tâbiri ‘haber göndermek’ manasında pek çok şâir tarafından kullanılmıştır. Hayâlî Bey de aşağıdaki beytinde şöyle söylemektedir: “Güller, çimenlikte sensiz açılmayız diyerek sabâ rüzgârı ile bülbüle haber gönderdiler.” Sabâ rüzgârının âşık ile mâşuk arasında haber getirip götürmesi herkesin bilgisi dâhilindedir. Gül ile bülbülün aşk hikâyesi yine meşhurdur. Gülün açılması ve kırmızı rengini alması için

âşığın yani bülbülün kanına ihtiyacı vardır. Bundan ötürü güller, sabâ rüzgârı ile bülbüle haber yollamışlar: “Biz, sensiz açılmayız!”:

Sensiz açılmazuz deyü peyk-i sabâ ile
Güller çemende bülbüle *kâğıt uçurdular* (G. 61 / 2, Hayâlî Bey)

Hayâlî Bey aşağıdaki beytinde, hikmet ya da şifâ dağıtan sözde hocaları eleştirmektedir. Bu hocalar, hikmeti kâğıda yazıp satarlar. Kötülüğü vaáz eden bu kişilerin işi de ancak sıtmaya kâğıt satmaktır. Deyim olduğu tahmin edilen bu ifâde ile beyitte; “Sıtma hastalığına tutulmuş biri için kâğıda yalan yanlış birşeyler yazarlar ve onu satarlar; başka bir işten anlamazlar.” anlamı verildiği düşünülebilir:

Yalanı kâğıda yazar ki sata hâce hakîm
Vâ'iz-i şerrin işi *sıtmaya satmak kâğıd* (G. 46 / 4, Hayâlî Bey)

Tomar, genellikle birden çok kâğıdın dürülmesiyle meydana gelir. ‘Kâğıt sunmak’ ise kendinden üstün olan kişiye sunulan arz-ı hâldir. Eskiden pâdişaha ya da üst makamdaki kişilere kâğıt sunulurdu. Şeyhülislam Yahyâ, aşağıdaki beytinde şöyle demektedir: “Ey sevgili! Gönlümün ve canımın tomarını sana sunsam ne olur! Padişah olana elbette kâğıt sunulur.” Padişah olan sevgiliye hâlini arz etmek isteyen âşık, arzusunu bir kâğıda yazarak ona sunar. Âşığın sunduğu bir kâğıt değil kâğıt tomarıdır ve bu tomar, gönlü ile canını ihtivâ eder. Âşık, gönül ve can tomarını sevgiliye sunmaktan imtinâ etmez ve bunu tabii bir durum olarak görür:

Sana tomar-ı dil ü cânı sunarsam n’ola kim
Pâdişâh olana elbette *sunarlar kâgaz* (G. 56 / 2, Şeyhülislam Yahyâ)

Kâğıt kelimesinin ‘belge’ anlamında kullanılmasına aşağıdaki mısra örnektir. Hayâlî Bey, cennete girmek için kimsenin elinde kâğıt yani belge olmadığını dile getirmektedir:

Behişt girmeye yokdur elinde kimsenin *kâğıd* (Mh.3c, Hayâlî Bey)

Emân kâğıdı virilmedi sana zâhir
Gam-ı günâhdan olmak revâ mı şimdi emîn (K. 19 / 16, Yahyâ Bey)

Yukarıdaki beyitte Yahyâ Bey; günahlardan dolayı çekilen sıkıntidan nasıl emin olabilirsin diye sormakta ve bunun olması için ancak eline ‘emân kâğıdı’ verilmesi gerektiğini ifâde etmektedir. Emân kâğıdı, her-

hangi bir mevzudan emin olmak üzere verilen bir belge olarak düşünülmemelidir. Şiirde de işlenen günahların sıkıntısından ancak emân kâğıdı alınarak emin olunabileceği fakat bunun da mümkün olmadığı anlatılmaktadır.

“Melek tabiatli, güneş kadar aydınlık bir görüşe sahip olan o idrâkların padişahına ne felek, dergâh olmaya lâyıktır ne de Müşteri gezegeni, kâğıtçı başı olmaya lâyıktır.” Şâir, idrâk ve anlayışın şâhına daha fazlasının lâyık olduğunu mübalağalı bir anlatımla ifâde etmektedir. Müşteri yıldızı, feleğin kadısı olarak kabul edildiği için kâğıtçıbaşılık vazifesi ile ilişkilendirilmiştir:

Degildür Müşterî *kâğıdçıbaşı* olmağa lâyık
 Felek-dergeh melek-hû mihr-re’y ol şâh-ı derrâke (T.170/2,
Antepli Aynî)

Kâğıt, sadece yazı yazmak için değil aynı zamanda alışveriş esnasında bir şeyleri sarmak/paketlemek için de kullanılagelmiştir. Klasik şiirde özellikle şekerin kâğıda sarılmasıyla ilgili pek çok beyit mevcuttur. Aşağıdaki beyitte şekerçiye benzetilen zaman, oduna şeker kâğıdı sarsa şekerçi dükkânının vitrinine bakanlar, odunu şeker kellesi zannederler, denmektedir. Zaman mefhumu, şüphesiz insanoğluna pek çok şeyi güzel göstermektedir. Öyle ki odun yahut tahta, üzerine sarılan süslü kâğıtla şeker olarak algılanabilir, tabii “odun kalıp” ifadesini insana teşbih etmek de mümkündür, bu durumda insan sarındığı kıyafetle hoş görünebilir yahut zaman öyle gösterir:

Kelle-i şekker sanur dükkân yüzünde seyr iden
 Kâlib-ı çûbına *kâğıd* sarsa kannâd-ı zamân (K. 37 / 25 *Azmî-zâde*
Hâletî)

İnsanoğlunun hayatına girdiğinden beri önemini neredeyse hiç yitirmeyen kâğıt, her dönemde değerini korumaya devam etmiştir. Kâğıdın işlevi dolayısıyla üzerine ilmî, edebî vb. pek çok bilgi yazılması onu ârif derecesine yükseltmiştir ve bir ârif bakışına sahip olmuştur. Hem bu birikimi hem de kıymetinin her dâim var olması sebebiyle halk, kâğıdı el üstünde tutmuş, kıymet vermiştir. Gerçek manada ise kâğıdın taşınır-ken el üzerinde tutularak sunulması yahut taşınmasına da kinaye vardır:

Nigâh-ı ârif-i billâha irmişdür meğer *kâğız*
 El üstünde tutar halk anı makbul o kadar *kâğız* (G. 24 / 1, *Nâmî*)

Rezmî'ye ait olan aşağıdaki beyitte kâğıt, selam getirip götürün ve emanete ihanet etmeyen bir insan gibi hayâl edilmiştir:

Hıyânet itmez emânete hiç
Götürür murâd üzre selâm *kâgaz* (G. 84 / 4, *Rezmî*)

“Kâğıt, gönül aynasını her türlü gayrıdan temizlemiş ve mürşidini arayıp bulmak için devamlı seyahat etmektedir.” Bu beyitte Nâmî, kâğıdı bir mürid gibi tasavvur etmiştir. Onun âhar ve mühre işlemlerinden geçmesi sonucu pürüzsüz olması ile beyazlığını, bir müridin gönlünü dünyevî olan her şeyden temizlemesi ile bağdaştırmıştır. Maddeden sıyrılan müridin bundan sonraki görevi kendine yol gösterecek bir mürşid bulmaktır. Bunun için de yollara düşer ve mürşidini aramaya başlar. Kâğıdın seyahat etmesini aynı zamanda onun elden ele dolaşması yahut mektup vazifesi görerek her dâim yol üzre olması şeklinde tanımlamak mümkündür:

Gönül mir'âtını gerd-i sivâdan sâf u pâk itmiş
Seyâhat üzredür dâyim meğer mürşid arar *kâgız* (G. 24 / 4, *Nâmî*)

Şâir gözüyle, kâğıdın fonksiyonlarından biri de şudur: “Kâğıt, kalemin tüm sırlarını içindeki (söz) cevheri kutusunda biriktirip halkın (gözünün) huzuruna varır ve tüm bildiklerini açıklar.” Teşhis sanatıyla bilgiyi aktaran bir kişi gibi tahayyül edilen kâğıt, kalemin üzerine yazmasıyla sırları içinde toplar. Yazıldıktan sonra insanların onu okuması göz ile gerçekleşeceğinden ötürü, sanki halkın gözü önüne çıkar ve onlara bilgisini arz eder. Genellikle sır tutması özelliğiyle anılan kâğıt, bu beyitte aksine sırları açığa vurmuştur. Tabii, bunun kişiye ait bir sırrın açığa çıkması olarak değil de bilginin aktarılması şeklinde algılanması daha doğrudur:

Alur esrâr-ı kilki derc idüp dürc-i derûnına
Huzûr-ı merdüm-i çeşme gider izhâr ider *kâgız* (G. 24 / 5, *Nâmî*)

Kâğıdın elden ele gezmesi yahut herkesin onu okuması şâirin hayal dünyasında şöyle görülmektedir: “Kâğıt, herkesle konuşup masal anlatmayı kendine iş edinmeseydi; böyle derde düşmezdi, ızdırıp çekmezdi.” Toplum içinde, devamlı aslı olmayan şeyler söyleyip saçmalayan kimseler, hoş görülmez ve sonunda cezasını çeker. Gerçek manada ise,

kâğıdın elden ele dolaşması neticesinde buruşup bükülmesi söz konusu edilmiştir:

Herkesle itmeseydi efsâne-güyı der-kâr
Bir böyle pîç ü tâba düşmezdi hâl-i *kâğız* (G. 34 / 2, Sa'îd Giray)

Kâğıt, dertlere sabreden insan misâlidir. Kara temrenli kalem okuna, göğsünü hedef tahtası yapmış ve tüm acılara sabr etmektedir. Kâğıda yazı yazılması neticesinde ortaya çıkan güzel iş, şâirin hayal dünyasında ok gibi bir kalemlle hedef tahtası olan kâğıt arasındaki anlam bağı etrafında şekillenmiştir. Kalemin sivri ucu ile ok arasındaki benzerlik ve okun temreninin karalığı ile mürekkebin kastedilmesi; diğer taraftan kâğıdın ok'a yani kaleme hedef tahtası olması ve tüm bu sıkıntılara kâğıdın göğüs girmesi neticesinde ortaya güzel bir yazı çıkmaktadır. Ve şâir, güzel işle- rin kolaylıkla değil sıkıntı çekerek meydana geleceğini düşünmektedir:

Cemîl olsa 'aceb mi tîr-i kil-k-i tîre-peykâna
Hedef-veş sîne germiş dâğ-ı derde sabr ider *kâğız* (G. 35 / 4, Es'ad)

Ta'zîmüñ için secde kılır *kâğıda* hâme
Ahlâkuñı tahrîre şürû' eylese kâtib (K. 15 / 36, Süheylî)

Süheylî, kasidesine ait yukarıdaki beyitte şöyle demektedir: "Kâtib, senin ne kadar ahlaklı olduğunu yazmaya başladığında; kalem sana olan ihtiramını göstermek için kâğıda secde eder." Yazma işlemi esnasında kalemin kâğıda doğru eğilmesini şâir, Hüsn-i ta'lîl sanatıyla kalemin secde etmesi şeklinde göstermiş ve böylece kalem, hem davranışıyla hem de yazdıklarıyla onun büyüklüğünü ifâde etmiştir.

Hayatı âsûde yaşayabilmek adına bir anahtar niteliğinde olan aşağıdaki beyitte Kâtib-zâde Mustafa Sâkıb şöyle demektedir: "Hâl sayfasını unvanlardan, başlıklardan kurtarıp pâk edenler tıpkı yazılmamış kâğıt gibidir. Üstündeki kıvrımlardan (karmaşadan), yazılardan kurtulup huzura ermişlerdir":

Pîç ü hamdan *kâğıd-ı nenvîşte-veş* âsûdedir
Safha-i hâlin idenler kayd-ı 'unvândan halâs (G. 315 / 3, K. Mustafa Sâkıb)

Şan, şöhret sahibi Nişancı Bey'in adını yazmak için sanki felek seferber olmuştur. Öyle ki ay, divit (hokka); güneş kâğıt, doğunun ışığı ise

kalem olmuştur. Ay, şekil itibarıyla ve çoğunlukla gece görünmesinden hareketle içinde mürekkebi olan hokkaya; güneş (müşebbeh), parlaklığıyla kâğıda (müşebbehün bih); gün doğuşuyla ortaya çıkan ışık da kaleme benzetilmiştir. Gökyüzünün parlak ve ışıltılı bu üç unsuru, Nişancı Bey'in şöhretli adını göklere yazmak üzere bir araya gelmiştir:

Zât-ı 'âlî-şân Nişancı Beg ki adın yazmaga
Meh devât u *mîhr kâğid* şu'le-i hâver kalem (K. 7 / 17, *Âşık Çelebi*)

Eski devirlerde geceleyin sokağa çıkanlar, ellerine fener alırlardı. Tırsî de aşağıdaki beytinde, gece vakti teravîh kılmak için mescide gidenlere işkembe fener⁴³ ya da kâğıt fener lazım olduğunu dile getirmektedir:

Terâvihe-çün mescide gidenlere lâzım
İşkenbe fener yok ise *kâğid fener* olsun (G. CLI / 7, *Tırsî*)

“Dünya, yaz defterinden ne varsa yırtıp attı; kışın yağan karlar, ufalanmış kâğıtlara benzedi.” Şâir, yaz mevsiminin bitip kış mevsiminin gelmesini sanatlı bir anlatımla dile getirmektedir. Yaz mevsimi deftere, kışın yağan kar (müşebbeh) ise kâğıt parçalarına (müşebbehün bih) benzetilmektedir. Kar ile kâğıt parçaları arasında renk (beyaz) ve şekil (küçüklük) bakımından ve işlevsel (ağır ağır yere inmeleri) yönden benzerlik mevcuttur. Dünya kişileştirilmiştir. Dünya yaz defterini yırtınca dökülen kâğıt parçaları kar'a benzemiş ve böylece kış mevsiminin habercisi olmuştur:

Yırtup atdı var ise defter-i sayfi gerdûn
Hurde-i kâğıda benzer dökilen berf-i şitâ (K. 2 / 10, *Hasan Ziyâî*)

Sulu olursa mürekkeb katı rüsvâ yazılır
Çeker elbet anı mânende-i *sünger kâgaz* (G. XL / 2, *Tırsî*)

Yukarıdaki beyitte Tırsî, kâğıdın husûsiyetlerinden birini dile getirmektedir. Mürekkebin sulu olması durumunda kâğıt onu sünger gibi çekeceği için yazma işleminin zor ve nâhoş olacağını söylemektedir. Kâğıt (müşebbeh), sıvıyı emmesi özelliğiyle süngere (müşebbehün bih) teşbih edilmiştir.

⁴³ “İşkembe Fener: Eskiden muşamba fenerlere verilen addır. Altı üstü pirinç, ortası muşamba olanlarından başka kâğıttan muhtelif şekillerde ve üzerlerinde nakışlar yapılmış olanları da vardı.” Mehmet Zeki Pakalın, *a.g.e.*, C. 2, s.103.

Düşük kalitede imal edilen bir kâğıt cinsi olan ‘alçak kâğıt’ Nev’î’nin şiirinde, kinayeli bir kullanımla yeryüzündeki toprağa teşbih edilmiş ve bu kâğıt türünün mürekkebi hemen alta geçirmesiyle ilintili olarak da toprağın, üstüne nakş edilen her şeyi altına geçirdiği dile getirilmiştir:

Hey ne *alçak kâğıd* olur safha-i gabrâ-yı hâk
Üstine her nakş olan altına neşf eyler hemân (G. 378 / 3, Nev’î)

“Kurumuş gönüllerin mizacı saf şarap ile birbirine uymaz. Bu tıpkı kâğıttan gülün su ile uyuşmamasına benzemektedir.” Gül, su ile hayat bulurken eğer kâğıttansa su ile bir araya gelmesi imkânsızdır; çünkü kâğıt, suyu görünce bozulmaya ve erimeye başlar. Kurumuş gönüller de hem kuru olması hem de saf şarapla (suyla) tabiatının uyuşmaması ve onun değerini bilmemesi sebebiyle kâğıt gibidir. Hâlbuki kâğıdın yapımında suyun çok önemli bir vazifesi olduğu, aynı şekilde insanın(gönül) da su (sıvı) ile hayat bulduğu bilinmektedir. Buradaki tezat, asıl hayat kaynağı su olan bu iki unsurun artık özlerinden uzaklaşmaları ve başka bir hâle bürünmeleridir:

Huşk diller bâde-i nâb ile itmez imtizâc
Gül (ki) *kâgaz*dan ola âb ile itmez imtizâc (G.62 / 1, Kâtib-zâde Mustafa Sâkîb)

Cesârî aşağıdaki beytinde, sevgiliye lâyük bir kâğıdın mührelenirken yenilenip daha parlak ve aydınlık hâle gelmiş bir kâğıt olduğunu söylemektedir. Bu beyitten, kâğıdın mühreleme işlemiyle değerinin arttığı anlaşılmaktadır:

Mührelenükçe olur tâze vü ter her *kâğıd*
Diseler lâyük ana rûy-ı münevver *kâğıd* (G. 149 / 1, Cesârî)

Klâsik şiirde sosyal hayatın husûsiyetleri ile kâğıt arasındaki ilgiyi gerek anlamsal gerekse işlevsel cihetten gösteren ve bu bölüme dâhil edilmesi gereken diğer beyitler şunlardır:

İsbât-ı meh-i savma olan hücceti saklar
Kâğıd uçurur menzil ile yolda ulaklar (G. 193 / 1, Nâbî)

Seyr-i gülzâr eyleyicek şâha kâğıd sunmaga
Gonca-i zambakdan itmîş nâmeler izhâr gül (K. 15 / 21, Revânî)

*Dökülür kâğıda nevk-i kaleminden hûn-âb
Vâdî-i midhat-i hulkunda ger etse tek u pû* (Md.31, Nef'i)

*Hurde-girâna alâkat ile virmiş lüknet
Hindû-yı hâmenün olsun yüzi kâğıd gibi ag* (G. 101 / 15, Sâkıb
Mustafa Dede)

*Geldi bir kelle şeker başında bir kâğıd külâh
Serverâ sen pâdişâhun baş şîrîn-kâridur* (G. 95 / 3, Mürekkepçi
Enverî)

*Öyle pâk ola ki gözler kamaşa bakdukça
Ola mûmci* kuşağı gibi ser-â-ser kâgaz* (G. XL / 4, Tırsî)

SONUÇ

Kâğıt, milattan öncesine dayanan îcâdından bu yana, insanoğlunun asırlardır el birliğiyle çeşitlendirip şekillendirdiği medeniyete açılan bir kapıdır. En ilkel zamanlardan modern çağlara kadar asıl ve temel işlevini kaybetmeden korumuş, her devirde revaçta olmayı başarmıştır.

Pek çok sözlükte ‘kâğıt’ kelimesinin Farsça kökenli olduğu ifâde edilse de bu bilginin doğruluğu şüphelidir. Kelimenin Türkçe kökenli olma ihtimâli büyüktür. Bu önemli meselenin enine boyuna ele alınması ve -varsa- süregelen yanlışın düzeltilmesi gerekmektedir.

Osmanlı döneminde kâğıdın ithâli ve imali neticesinde, hayatın her alanında fazlasıyla kullanılan ve tartışmasız bir öneme sahip olan kâğıtla ilgili devlet dâirelerinde birtakım iş alanlarının oluştuğu görülmektedir. O devirlerde, devlete kâğıt temin etmek ve kâğıt (belge) vermek amacıyla oluşmuş “kâğıtçı başı, kâğıt emini, kâğıd-ı bîrûn emini, kâğıd-ı enderûn emîni” gibi makamlar vardır. Ayrıca kâğıdın varlığıyla ihtiyaç haline gelen âharcı, mühreci, boyacı gibi başka mesleklerin de gündeme geldiği ve bunların çok revaçta oldukları bilinmektedir. Gündelik hayatın içinde böylesine ilgi gören kâğıt, elbette klâsik şâirlerin şiirinde yerini alacaktı.

* “Mumcu: Yeniçeri ocağında küçük zabıtlere verilen isim. Mumcu adlı on iki zabıt vardı. Başlarına serpuş başlık) takarlardı. Arkalarına kaftan, içlerine mintan, bacaklarına şalvar, ayaklarına yemeni giyerlerdi. Şalvarla mintan siyah çuhadandı. Yeniçeri ortalarının aydınlatılmasında kullanılan mumları yapanlara da mumcu denilirdi.” A.e., s. 582-583.

Klâsik şiir dünyasında tabiata ve hayata dâir pek çok eşya, şâirler tarafından çeşitli tasavvurlar etrafında kullanılmış, kimi zaman sanatlı anlatımlarla, bilindik mazmunlarla harmanlanmış kimi zaman ise orijinal söyleyişlerle yeni ve bilinmedik hayâl dünyaları dile getirilmiştir. Şâir ile hayâlleri arasında bir köprü vazifesi gören kâğıt, söz konusu mazmunlar ve tasavvurlar dünyasında kendine biçildiği değer kadarıyla yerini almıştır. Bu durum elbette şâire ve onun şairlik gücüne bağlı olmakla birlikte bakış açısı, yüzyıl, yaşam şartları vb. gibi husûsiyetlerle de şekillenmiştir.

Kâğıt, zaman geçtikçe insanların elinde şekilden şekile, renkten renge ve çeşitten çeşide dönüşmüştür. Her dönemde çeşidi ve rengi biraz daha zenginleşen kâğıt, tüm bu hususiyetleriyle şâirlere ilham kaynağı olmuştur. Âbâdî, Semerkandî, Hindî vb. çeşitleri ile yahut al, fıstıkî, sefid (beyaz), şeker renk, nil rengi, âsmânî vb. gibi renkleri ile kâğıt, pek çok şâire imgesel malzemeler sunmuştur: Sevgiliye yazılan mektubun kâğıdı en iyi cins (âbâdî) ve al renkli olmalıdır veya gül rengi. Alçak ve ikiyüzlü cins kâğıda pek rağbet edilmemiştir. Klâsik şâirlere göre kâğıt, mühreli olmalıdır ve mührelendikçe tazelandığı düşünülmektedir. İrem bahçesinin güllerinin yaprağı gibi ya da mumcu kuşağı gibi parlak olmalıdır. Beyaz renk kâğıda da talep çoktur; çünkü şâir, kara bahtının açılacağını düşünür.

Kâğıt, şâirlerin hayatına öncelikle bir yazı malzemesi olarak girmiştir. Üzerine duyguların, düşüncelerin, arzu ve isteklerin yazıldığı bir eşya olmuştur. Defter, kitap, kalem, mürekkep, hokka, divit gibi diğer yazı gereçleri kâğıt ile anlam bulmuş ve tüm bunlar bir arada iken daha değerli hâle gelmişlerdir. Özellikle kalem ile kâğıt arasındaki ünsiyet kaçınılmaz olmuş ve her dâim birlikte olan bu iki kader arkadaşı, şâirlerin hayâl dünyalarında rolden role girmişlerdir: Kâğıdın kaleme kucak açması, kalemin kâğıda secde etmesi, kalem ağlayan bir âşık iken kâğıdın mâşuk olup gülmesi, kalemin sırlarını insanlara kâğıdın sunması, kâğıdın el ayası kalemin ise parmak olması vb. Netice itibariyle, bu iki unsurun şâirler tarafından sık sık bir arada kullanıldığı görülmektedir.

Klâsik şâirler, kâğıt kelimesini -anlam genişlemesiyle- çoğunlukla 'mektup' anlamında kullanmayı tercih etmişlerdir. Çünkü mektup, o dönemde insanlar arasında en önemli iletişim ve haberleşme aracıdır. Mektup/kâğıt etrafında teşekkül eden hayâl dünyasına genellikle âşık ve

mâşuk da dâhil olmuştur. Şâir, ikisi arasındaki aşkı mektup/kâğıt vasıtasıyla farklı alanlara taşımıştır. Mektup, bazen güvercin aracılığıyla bazen âşığın gözyaşı seliyle bazen de sabâ rüzgârıyla sevgiliye ulaştırılan mühim bir iletişim aracıdır.

Haber getirmek yahut haber göndermek anlamında ‘kâğıt uçurmak’ gibi ifâdelerin de kullanıldığı görülmektedir. Ramazan hilâlinin görülmesiyle kâğıt uçurulması yani insanlara Ramazan’ın başladığı haberinin verilmesi, buna örnektir. Ayrıca kâğıt, ‘belge’ manasında da kullanılmıştır. Üst makama sunulan bir belge yahut herhangi bir mevzûda güvenilirlik için alınan belge olarak kullanılan kâğıdın anlam genişlemesine uğradığı görülmektedir.

Klâsik şâirler, şiir dünyasının mecazlı ve sanatlı anlatımları ile zengin mazmunları çerçevesinde kâğıda pek çok değer atfetmişlerdir: Kâğıt, bilgiyi içinde barındırmasıyla âriftir; bazen ateşlerde yanan bir âşıktır; beyaz rengi ve düz bir satıha sahip olmasıyla sevgilinin alnı, gerdanı yahut yüzüdür; bazen al ve şeker rengiyle sevgilinin dudağı veya yanağıdır; penbe rengiyle ise gönüldür; bazen üzerindeki satırlar şâire, sevgilinin ayva tüylerini anımsatmıştır; bazen göz akı olmuştur; bazen gül ya da yasemin yaprağı; bazen aşkla tutuşan semenderin kanadı veya pervanedir; bazen haber taşıyan beyaz bir güvercindir; bazen felek yahut feleklerdeki uçurtma; bazen kefen olmuştur bazen de kar tanelerini andıran parça parça kâğıt; mürekkebi emmesiyle bazen süngere benzetilmiştir, parlaklığıyla güneşe; bazen el ayası kâğıdın yerine geçmiştir; bazen yatak, kâğıt oluvermiştir. Kâğıt, şâirler tarafından birçok nesneye teşbih edilerek bazen benzeyen bazen de benzetilen olmuştur. Şüphesiz kâğıt, şiirin uçsuz bucaksız hayâl âleminde hem işlevsel hem şekilsel hem de rengiyle fazlaca yer edinmiştir.

Ömrünün büyük bir kısmını yazarak geçiren şâirler için kâğıt, aynı zamanda yoldaş ve sırdaştır. Şâirin, şiirini yazdığı kâğıt, belki de en çok yüzüne baktığı, dokunduğu hem-hâli ve hem-derdi hâline gelmiş ve şâir, kâğıdı herhangi bir araç/eşya değil de bir dost olarak kabullenmiştir. Aşkını, umudunu, arzusunu, nefretini, kızgınlığını yazıya döken şâir, ister istemez bu duyguları ilk olarak kâğıtla paylaşır. Dolayısıyla kişileştirilen kâğıt, çoğunlukla sır tutuculuğu ile gündeme gelmiştir. İçindeki pek çok sırrı canı gibi saklar. Hele dostlarının haberlerine ayrı özen gösterir. Âşık

ile maşuk arasındaki sırları bilendir. Rengini, âşığın kanlı gözyaşından alır. Kâğıt, emanete ihanet etmez, hiçbir zaman. Ehl-i sohbettir, gittiği mecliste mir-i kelâm olur. Sözü edâ eden, elemi def edendir. Bağı yufkadır, merhametlidir. Yüzü aktır, hatta bu anlamda örnek gösterilir. İnsanın kâğıt gibi yüzü ak olmalı, denir. Acılara sabr eden bir insan gibidir, hatta iki büklümdür. Kimi zaman dertsiz, tasasız maşuktur. Kimi zaman aşk derdiyle sinesine kırmızı cedvel (şerhalar) çeken bir âşıktır. Sevgilinin berrak yanağını kıskanıp bedenini mühreyle dağlayandır. Gönüldeki aşkı şerh edip bildirendir. Kâğıt, ayrılık acısını unutturandır, âşığın hâlini arz etmeye âmâde ve âşığa sevgiliden haber getirendir. Hatta sadece âşik için değil insanlar için de vücûdunu haberleşmek üzere geçit yapandır. Kâğıt yolcudur, aynı zamanda. Haber götüren, getiren ya da arayan bir yolcu gibidir. Kimi zaman da mürşidini aramak üzere yollara düşmüş bir mürittir.

Kâğıt, klâsik şiirde genellikle müsbet manalarla konu edilmiştir. Fakat şâirler bazen, birtakım özelliklerinden yola çıkarak kâğıda menfi anlamlar da yüklemişlerdir. Meselâ; üzerindeki kara renkli yazılara ve âşığın hasretine atfen, kâğıdın başına toprak saçması yahut bedduâ niteliğinde olan 'kâğıt gibi yüzüme kara dürtülsün' ifâdelerinden anlaşılmaktadır ki kâğıt, her zaman el üstünde tutulan ve olumlu anlam çağrıştıran bir imge olmamıştır. Kâğıt, hem yüz aklığı hem de yüz karalığı ile anılarak, birbirine tamamen tezat olan iki ayrı anlamı ihtiva etmiştir. Ayrıca kalemin yazdığı sırları halka sunmasından dolayı veya herkesle konuşup masal anlatması neticesinde kâğıdın düştüğü durum acınası olarak görülmüş ve eleştirilmiştir. Şâirlerin sık sık kullandığı kâğıt çeşitlerinden olan 'iki yüzlü' ve 'alçak kâğıt', olumsuz mana barındıran ifâdelerdendir. Bu iki unsur, iyi cins kâğıtlardan olmayıp genellikle talep görmemişlerdir. Tabii, şâirler 'alçak' ve 'iki yüzlü' kâğıdı, hem kaliteli cinse sahip olmamaları hem de ihtiva ettikleri menfi anlam dolayısıyla tevriyeli kullanmışlardır. İki yüzlü münâfık yahut alçak olan birinden (ağyâr) söz ederken bu cins kâğıtları şiirlerine malzeme yapmışlardır.

Netice itibariyle; klâsik şiirin imgesel dünyasında fazlasıyla yer edinen gündelik (sosyal) hayat ve bu hayata dair nesnelere yanı sıra kâğıt, şâirle ve şiirle olan direkt münasebetinden ötürü belki daha ayrıcalıklıdır. Lâkin, klâsik edebiyatın varlığını sürdürdüğü 13. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar olan döneme bakıldığında, günlük hayatta kâğıdın kullanımı ve

işlevinin artmasıyla doğru orantılı olarak kâğıt, şâirlerin hayâl âlemine daha fazla dâhil olagelmıştır. Kâğıdın önceleri imalının az olması yahut ithâl edilmesinden doğan pahalılık geçen zamanla azalmış ve sonraki zamanlarda her cinsine her rengine daha kolay ulaşılmış olabilir. Bunu, her geçen yüzyılla şâirlerin ‘kâğıd’ı şiirlerine daha fazla konu etmesinden anlamak mümkündür. Klâsik edebiyatın ilk dönemleri ile son dönemleri mukayese edildiğinde görülmektedir ki ‘kâğıt’, özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda zengin bir kullanıma sahip olup şâirlerin daha çok dilinde ve şiirindedir.

Sonuç olarak; klâsik Türk şiirinde “kâğıt” mevzusunun, fazlasıyla geniş bir yelpazeye sahip olduğu anlaşılacakla birlikte “levh” ve “varak” kelimelerini de konunun içine dâhil etmek sûretiyle, bu değerli ve mühim meselenin enine boyuna irdelenip elde edilen tüm malzemeleri ihtivâ eden bir kitaba dönüştürülmesi fikri ister istemez meydana gelmiştir.

“PAPER IN CLASSICAL POETRY”

Abstract

Paper after its production by humankind has become one of the most essential items with its increase in value and variety and its spread all around the world. Paper has always been in a one-to-one relationship with literature as being one of the most important tokens of civilisation. This relationship shows itself as an image that has rich meanings in the classic poets' imagination. Paper added original mazmuns to the imagination of Classical poetry in the frame of its type, colour, its relationship with pen, inkwell and ink, being an indicator of letter as being a means of communication and the artistic sayings that it undertook in the lover and the beloved's world. Classic poets frequently used the terms and expressions that is formed with paper, they gave several meanings to it especially by teşbih and teşhis literary arts and they uplifted its existence to higher levels.

Keywords

Paper, paper types, paper in classical poetry, terms related to paper.

“BİYOGRAFİ ROMANLARI” ROMAN MI?

*Necmettin ÖZMEN**

ÖZET

*Değişik tasniflere göre çok çeşitli alt türleri olan roman, en sevilen ve okunan edebiyat ürünlerinden biridir. Onun sevilmesinin sebebi okuyucuya bilmediği, tanımadığı yeni dünyalar-hayatlar-mekânlar-insanlar-kültürler sunmasıdır. Romanın alt türlerinden biri de biyografi romanıdır. Sanat, spor, bilim, siyaset vb. alanlarda tanınmış veya bir yönüyle öne çıkmış kişilerin hayatını “kurgu” olmak kaydıyla anlatan romanlara biyografi romanı denir. Türk edebiyatında sporcuların, bilim adamlarının, askerlerin, siyasetçilerin hayatını anlatan biyografi romanları olduğu gibi bazı yazar ve şairlerin hayatını anlatan biyografi romanları da vardır. Bu yazıda, 1923-1960 yılları arasında vefat eden şair-yazarların hayatını anlatan Mehmet Emin Erişirgil’in *Bir Fikir Adamının Romanı* Ziya Gökalp, *İslâmcı Bir Şairin Romanı* Mehmet Akif, *Hıfzı Topuz’un Çılgın ve Özgür*, *Başın Öne Eğilmesin*; *Sevda Kıdeş’in Mısır Apartmanı*, *Fatma Karabıyık Barbarosoğlu’nun*, *Uzak Ülke*, *Adem Çevik’in Vatana Adanan Ömür* Mehmet Akif; *Mehmet Öklü’nün Kimseye Etmem Şikayet*; *Beşir Ayvazoğlu’nun Bozgununda Fetih Rüyası*; *Aziz Erdoğan’ın Abide Şahsiyet* Mehmet Akif Ersoy adlı romanları konu edilmiş; bu romanların, modern roman ölçütleri açısından “roman” özellikleri taşıyıp taşımadığı tartışılmıştır.*

Anahtar Kelimeler

Biyografi, Biyografik roman, modern roman, Türk romanı

Giriş

Roman, ortaya çıktığından beri bütün dünyada sevilmiş ve ilgiyle takip edilmiş bir edebiyat türüdür. Romana karşı duyulan bu sevginin temelinde ne olduğu önemli ve ayrı bir konudur. Ancak hem okuyucu hem de sanatkâr açısından bir edebiyat türü olarak sunduğu imkânlar romanın sevilen bir tür olmasına vesile olduğu ifade edilebilir. Romancı hayalindeki dünyayı, insani ilişkileri, roman kahramanları marifetiyle

* Yard. Doç. Dr., İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe Öğretmenliği Bölümü. necmettinozmen94@gmail.com

kolayca anlatır; okuyucu ise merak ettiği hayatı, insanı, duyguyu, kültürü romanlarda bulur.

Romanda düşmanlık, gurbet, anne, vatan, millet, tabiat gibi çok farklı temalar işlenebilir. Bunlara ilave edilecek bir diğer tema ise kişi hayatlarıdır ki bu nevi romanlara biyografi romanı denir. Sanatkârlar ya bir milleti derinden etkileyen, ona yol gösteren, öncülük eden, yıkıcı-yapıcı fikirleri ile öne çıkan siyasetçi, bilim-devlet adamı, düşünür, sanatçı veya felsefecilerin hayatını anlatır ya da kendine has bir kişiliğe sahip olan insanları topluma tanıtmak veya hak ettikleri yere ulaştırmak için biyografi romanı yazar.

Bir romanın edebî bir eser sayılması için asgari bazı ölçütler vardır. Bunlardan belki de en önemlisi romanın kurmaca (fiktif) olmasıdır. Çünkü roman, hayalî karakter ve durumları betimler. Romanda anlatılan olay, kişi ve mekânlar sanatkârın birer tasarımı, kurgusudur. Roman teorisyen ve araştırmacıları, hiçbir romanın tarihî veya yaşanmış bir vakayı olduğu gibi yansıtamayacağını söyler. Gerçek ancak değişikliklere uğrayarak edebî esere konu olur. Bu sebeple hayatın gerçeği ile sanatın yansıttığı (romanın) gerçek, birbirinden farklıdır. “En gerçekçi olduğu iddia edilen edebî eserler dahi yaşanmış olanı değil, gerçeğe uygun olanı dikkatlere sunar. İtibari vaka, hayal âlemine has vakadır: Üzerinde yaşadığımız dünyadan, daha yerinde bir ifadeyle harici âlemden alınan unsurlarla sanatkâr tarafından inşa edilen yeni ve muhayyel âleme itibari âlem; orada cereyan eden olaylara itibari olay; bu olaya iştirak edenlere itibari insan; mekâna da itibari mekân demek gerekir.”¹ “Bir roman gerçek yaşamdaki mekânlardan, insanlardan ve olaylardan bahsedebilir, onlara atıfta bulunabilir; fakat sadece böylesi bahis ve atıfları içeren bir eser olarak kalamaz.”² Aksi takdirde bir edebi eser olamaz. “Bir anlatıya konu olmuş kişi veya kişilerin gerçek yaşamdaki falan şahıs olduğu iddiası, kurgu kişinin en azından bir kalem tarafından verilmiş görevleri ifa etmek üzere, belirli bir bakış açısı ışığında yoğrulmuşluğunun

¹ Şerif Aktaş, *Roman Sanatı ve Roman İncelemesine Giriş*, Akçağ Yayınları, 2. Baskı, Ankara 1991, s.15.

² Jeremy Hawthorn, *Roman Analizi* (Çev: Ufuk Köse, Özge Gümüş, Özcan Bayrak) Kesit Yayınları İstanbul 2014, s.20-21.

yadsınması demektir.”³ Aslında: “Edebî eserler, düşünce, hayal ve his gibi üç ögenin farklı seviyelerdeki işbirliği ile yaratılırlar. Düşünce, hayal ve hislerin akıl almaz değişkenliği dikkate alındığında bu üç ögeyle kurulan edebî ürünlerin hiçbirisinin birebir gerçeklikleri anlatamayacakları, yani bu eserlerde gerçek hayatlardan bahsediliyor dahi olsa, anlatılanların yaşanıp geçmişte kalmış olan gerçek hayatı asla tam olarak aksettiremeyecekleri açıkça ortaya çıkar.”⁴ Bu sebeple: “Edebiyat ve yazınsal metin, toplumun tarihi değildir. Toplumdan yansımalar, toplumsal gerçeklikler bulunabilir ama bunlar gerçek değildir; bir insan duyarlığından kaleme dökülmüş kurgusal anlatılardır.”⁵ Bütün bu yorumlardan şu anlaşılır: Romanlarda anlatılan hayat-olaylar kesinlikle gerçek hayat ile aynı değildir, olamaz. Türk edebiyatında yazar-şair hayatını konu eden biyografi romanlarında roman teorisyenleri ve araştırmacılarının tam aksine roman yazarları/anlatıcıları anlattıklarının tamamen hayatın gerçeklerine bağlı olduğunu, pek de kurgu yapmadıklarını, gerçeği saptırmak istemediklerini bazen romanlarına yazdıkları ön sözde bazen romanın arka kapağında ısrarla ifade ederler.

Romandaki olayları okuyucuya aktarmanın ilahi, gözlemci ve kahraman bakış açısı olmak üzere üç yolu vardır.⁶ Bu değişik aktarma yolları romanın tarihî gelişimiyle beraber ve bazı sebeplerle ortaya çıkmıştır.⁷ İlk Türk ve dünya romanlarında, genellikle, anlatıcıya geniş imkânlar sunan ilahi (hâkim) bakış açısı kullanılır. 20. yüzyılın başından itibaren okuyucu beklentisinin değişmesiyle bu durum da değişir. Mehmet Tekin, hâkim bakış açılı romanların zamanla nasıl değiştiğini şöyle ifade eder: “... modern zamanlarda gündeme gelen ve giderek karmaşık bir vaziyet kazanan toplumsal yapıyı ve bu yapıda varlığını sürdüren bireyin problemlili hâlini –hakkıyla- anlatmakta söz konusu bakış açısı –en azından

³ Fatih Tepebaşılı, *Roman İncelemesine Giriş*, Çizgi Kitabevi, Konya 2012, s.48.

⁴ Selçuk Çıkla, “Romanda Kurmaca ve Gerçeklik”, *Hece*, Yıl 6, Sayı 65/66/67, Mayıs/Haziran/Temmuz 2002, s.111-129.

⁵ Hilmi Uçan, *Yazınsal Eleştiri ve Göstergebilim*, İz Yayıncılık, İstanbul 2015, s.58.

⁶ Hasan Boynukara, *Romanda Bakış Açısı ve Anlatılış*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1997, s. 14/35/47.

⁷ Sevim Kantarcıoğlu, *Yakınçağ Tarihimizde Roman*, Paradigma Yayınları, İstanbul 2008, s.4-10.

tek başına kullanıldığında- yetersiz kalıyordu. Bunu telafi etmek üzere, modern zamanlarda yıldızı giderek parlayan psikoloji biliminin de desteğiyle yeni bakış açıları devreye sokulur.”⁸ Bu yeni bakış açılarından ikisi; gözlemci bakış açısı ile kahramanı kendi dilinden tanıtan, iç monologlarla bezeli, bilinç akışı yönteminin çok kullanıldığı kahraman bakış açısıdır. Son dönemde gözlemci ve kahraman bakış açılı romanlar revaçtadır, okuyucu tarafından sevilir. Modern okurun bu tercihihine rağmen Türk edebiyatında yazar-şair hayatını anlatan biyografi romanlarında okuyucuyu heyecanlandırmayan, her şeyi bilen, hatta zaman zaman olayları kesip bilgiler aktaran hâkim bakış açısı tercih edilmektedir. Tabii bu hâl, biyografi romanlarının çok okunması ve sevilmesine etki eden önemli bir faktördür.

Modern roman için önemli hususlardan biri de anlatıcısının tarafsız olması, kahramanlarına eşit mesafede durup onlar arasında kurduğu ilişkiler ile okuyucuya istediği mesajı, fikri vermesidir. Bu durum, okuyucunun anlatılanları gerçekten yaşıyormuş hissine kapılmasına vesile olur. Oysa Türk edebiyatındaki yazar-şair hayatını konu eden biyografi romanlarında anlatıcılar, âdeta bir futbol takımını tutar gibi taraflı davranır. Anlatıcılar, fikirlerini benimsediği kahramanı göklere çıkarırken, fikirlerini tasvip etmediği kahramanları yerin dibine sokar, onların fikirleri ve hayatları ile alay eder. Oysa modern romanda anlatıcının kendisi de fiktif âlemin âdeta bir kahramanıdır. Onlar, olaylara müdahale etmez, sadece aktarır. 1923-1960 yılların arasında vefat eden şair-yazar hayatlarını anlatan “biyografi romanı” yazarlarının çoğu bu tarafsızlığı gösteremez. Çünkü onlar anlattığı hadiselerle sık sık müdahale eder veya bir kahramanından yana tavır alır.

Mustafa Apaydın, Türk edebiyatındaki biyografi romanlarında karşılaşılan en önemli sorunla ilgili şunu söyler: “Biyografik romanların kurgu bakımından en önemli sorunları, belgesel olanla kurmacayı bir roman metni içinde kaynaştıramamaktır. Bu romanlarda kurmaca dünyaya ait figürler yoktur. Yazarlar, kimi zaman, romanlarında anlatılanların belgelere dayandığını, gerçek olduğunu, birkaç kişi isminden başka romandaki figürlerin gerçekten yaşamış ve daha da

⁸ Mehmet Tekin, “Bir Kurgu Sorunu Olarak Bakış Açısı”, *Hece*, Yıl 6, Sayı 65/66/67, Mayıs/Haziran/Temmuz 2002, s.164-173.

önemlisi romanda anlatılan olayların içinde bulduklarını ileri sürerler.”⁹ Bu tavır biyografi romanlarındaki kurmaca âlemin yıkılıp dağılmasına sebep olur. Türk biyografi romanlarında anlatıcılar (Belki yazarlar demek daha doğru olur ve yazı içinde zaman zaman anlatıcı olmayı başaramadıkları için yazar olarak anılmış/anılacaktır.) verdikleri tarihî bilgiler, romana dahil ettikleri gerçek gazetelerde yayımlanmış haberler-siyasi olaylar, anlattıkları kahramanların fotoğraflarını eserlerine koymaları ile romanın kurmaca âlemini yıkarlar. Okuyucu, bir tarih kitabı içinde geziyorum hissine kapılır.

Genel manada romanda, özel manada biyografi romanında karakterler oluşturulurken anlatıcının iki tercihi söz konusudur. “Biri, çizilmek istenen kişiyle ilgili bilgilerin bizzat yazar tarafından verilmesi (açıklama yöntemi), diğeri, kişinin davranış, düşünce ve duygularıyla kendi kendini ortaya koyması (dramatik yöntem)... Temelde tasvirî özellik taşıyan ve bilgi ağırlıklı olan açıklama yöntemiyle gerçekleştirilen karakterizasyon uygulamaları, romanın modernleşme sürecinden itibaren yerini giderek dramatik yöneme bırakmıştır.”¹⁰ Yani modern romanda önemli olan bir olayı anlatmak değil, onu kahramanları kullanarak göstermektir. Çünkü açıklama yöntemi okuyucuyu boğar, bıktırır, onun dikkatini dağıtır, metni heyecanla takibini zorlaştırır. Günümüz okuyucusu her an sürprizlerle açılan, heyecan ögesini diri tutan, dramatik yöntemle yazılmış romanları daha çok beğenir. Bu sebeple sanatkarlar bu yöntemi daha çok tercih eder. Fakat bu yazıya konu olan biyografi romanlarında “açıklama” yöntemi anlatıcılar tarafından daha çok tercih edilir.

Bir romanda çok sayıda kahraman olabilir. Bu kahramanlar işlevlerine göre genelde birincil ve ikincil kahramanlar olarak tasnif edilir. Birincil kahramanlar, romanda daha çok yer işgal eder ve eserin başından sonuna kadar neredeyse her olayın içinde veya çevresinde olur. Bu anlatıcıya kahramanını ve olayları derinlemesine tahlil imkânı sunar; böylece onun hayatı, düşünceleri ve dönüşümleri verilir. Bu yazıya konu edilen Türk biyografi romanlarında bir karakter yaratmaktan ve onun

⁹ Mustafa Apaydın, “Biyografik Romanlar ve Türk Edebiyatında Biyografik Romanın Gelişimi Üzerine Bazı Gözlemler”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, Çukurova 2001, s.165-173.

¹⁰ Mehmet Tekin, *Roman Sanatı I*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2001, s.79-80.

çevresindeki hayattan bahsedildiğini söylemek çok zordur. Çoğu zaman kahraman duygu ve düşünceleri ile değil dışarıdan bir bakış açısıyla, figüran gibi romana dahil edilir. Romana konu edilen kişinin hayatındaki önemli olaylar ve kimseler bir kalabalık hâlinde metne dolur. Sırası gelen ve metne giren figüran veya birincil kahramanlar, birer ikişer cümle söyleyerek metnin sahnesinden çekilir. Eserin başından sonuna kadar ana kahramana eşlik eden, onunla ağlayıp onunla gülen, duygularına yön veren kahramanlar yok gibidir. İkincil kahramanlar, genelde ana kahramanın yaşadığı olayı/olayları anlatmak için kullanılır. Onlar görevini yapmak veya tarihen sabit bir cümlesini söylemek için ortaya çıkmış gibidir. Bir görünür ve bir daha ortaya çıkmazlar. Yani biyografi romanlarında ne tam bir karakter çözümlemesi ne de anlatılanları gerilimli hâle getiren figüranlar bulunur.

Modern roman genelde bir veya birkaç kahramanın hayatına odaklanır ve onların yaşadıklarını veya fikri dönüşümlerini anlatır. Bu yazıya konu edilen Türk biyografi romanları ise bir “kahramanlar ormanı” gibidir. Türk biyografi romanında yazarın/anlatıcının ana gayesi genelde romanın ana kahramanının yaşadığı olayları bölüm pörçük vermek ya da kahramanın yaşadığı önemli her olayı anlatmak olduğundan, ana kahraman/lar hiçbir zaman okuyucuya, zihnî ve fiziki olarak tam manasıyla tanıtılmaz. Bu da ana kahramanın yaşadığı trajedi/trajedilerin anlatılmamasına sebep olur.

Türk Edebiyatındaki Biyografi Romanları:

Biyografi romanları az önce de ifade edildiği gibi sanat, spor, bilim, devlet adamı veya sıradan kişilerin hayatını konu edebilir. Bu bakımdan Türk edebiyatında çok sayıda biyografi romanı bulunur. Bu yazı, 1923-1960 arasında vefat eden şair-yazar hayatlarını anlatan ve roman unvanı ile yayımlanmış eserler ile sınırlı tutulmuştur. Bu romanlar, Mehmet Emin Erişirgil'in Ziya Gökalp'in hayatını konu ettiği *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*,¹¹ Mehmet Akif Ersoy'un hayatını konu ettiği *İslâmcı Bir*

¹¹ Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*, 3. Baskı, Nobel, Ankara 2007, 181s.

Şairin Romanı Mehmet Akif;¹² Hıfzı Topuz'un Neyzen Tevfik'in hayatını konu ettiği *Çılgın ve Özgür*¹³ ve Hasan Ali Yücel'in hayatını konu ettiği *Başın Öne Eğilmesin*;¹⁴ *Sevda Kıdeyş*'in Mehmet Akif Ersoy'un hayatını konu ettiği *Mısır Apartmanı*;¹⁵ Fatma Karabıyık Barbarosoğlu'nun, Fatma Aliye'nin hayatını konu ettiği *Uzak Ülke*;¹⁶ Adem Çevik'in Mehmet Akif Ersoy'un hayatını konu ettiği *Vatana Adanan Ömür Mehmet Akif*;¹⁷ Mehmet Öklü'nün İhsan Raif Hanım'ın hayatını konu ettiği *Kimseye Etmem Şikâyet*;¹⁸ Beşir Ayvazoğlu'nun Yahya Kemal'in hayatını anlattığı *Bozgunda Fetih Rüyası*;¹⁹ Aziz Erdoğan'ın Mehmet Akif Ersoy'un hayatını konu ettiği *Abide Şahsiyet Mehmet Akif Ersoy*²⁰dur. Biyografi romanı unvanıyla ve bir şairin-yazarın hayatını anlattığı bizzat yazarı tarafından ifade edilen bu romanlar, yazının girişinde bahsedilen modern roman kriterleri açısından incelenecektir. Yazıda, romanın “kurgu olma” zorunluluğunu bozan hallere ve teknik manada “anlatıcı kusurlarına” odaklanılacaktır.

1. Kurgu İçinde Tarihî Bilgiler:

Romanın kurmaca âlemine en çok zarar veren unsur, tarihî sabit bazı bilgilerin romanda sürekli ve olduğu gibi verilmesidir. Romanda tarihî bilgi verme, hele bu bilginin gerçek bilgi olduğunu bizatihi anlatıcının ifade etmesi romanı kurgu olmaktan çıkarır. Anlatıcı, *Kimseye Etmem Şikâyet*'te başkahramanın yaşadığı Taş Konak'ı tanıtırken kurgu dışına çıkar, Taş Konak hakkında tarihî bilgi verir: “ Taş Konak, Raif Paşa'nın 6

¹² Mehmet Emin Erişirgil, *İslâmcı Bir Şairin Romanı Mehmet Akif*, 3. Baskı, Nobel, Ankara 2006, 391s.

¹³ Hıfzı Topuz, *Çılgın ve Özgür*, Remzi Kitabevi, Haziran 2014, 254s.

¹⁴ Hıfzı Topuz, *Başın Öne Eğilmesin*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2014, 264s.

¹⁵ Sevda Kıdeyş, *Mısır Apartmanı*, Paradoks Yayınları, 1. Baskı, Şubat 2014, 311s.

¹⁶ Fatma Karabıyık Barbarosoğlu, *Uzak Ülke*, Profil Yayınları, Aralık 2013, 344s.

¹⁷ Adem Çevik, *Vatana Adanan Ömür Mehmet Akif*, Sütun Yayınları, İstanbul 7. Baskı, Mart 2013, 200s.

¹⁸ Mehmet Öklü, *Kimseye Etmem Şikâyet*, Doğan Kitap, İstanbul, Nisan 2013, 240s.

¹⁹ Beşir Ayvazoğlu, *Bozgunda Fetih Rüyası*, Kapı Yayınları, İstanbul 2006, 415s.

²⁰ Aziz Erdoğan, *Abide Şahsiyet Mehmet Akif Ersoy*, Yağmur Yayınları, İstanbul 2010, 184s.

Temmuz 1903 tarihinde saraya verdiği bir dilekçe ile restore edilmiş günümüze ulaşan son şeklini bu onarımla kazanmıştır.” (s.28) Naciye Sultan ve Enver Paşa'nın düğünü anlatılırken İhsan Raif'in o günlerde nelerle meşgul olduğunu parantez içinde bir paragrafla anlatır. (s.67) Ali Namık Bey, Şehabettin Bey'le meşhur Fransız felsefeci ve siyasetçisi Jaures'i tanıştıır. İştirakçi Hilmi Bey'in bu kişiden ilham aldığını söyler. Anlatıcı, bir parantez açarak Jaures ve İştirakçi Hilmi hakkında tarihî bilgiler verir. (s.94)

Mehmet Emin Erişirgil, Ziya Gökalp'in hayatını anlattığı romanda döneme dair birçok askerî, siyasi ve sosyal olaya dair bilgi verir. Romanda II. Meşrutiyet dönemiⁿi (s.93), İttihat ve Terakki Partisinin ana ilkeleriⁿi (s.125-127), İttihat ve Terakki Partisi'nin kongresiⁿi (s.129), I. Dünya Savaşı'ndan sonra mütareke sırasındaki hâliⁿi (s.169), mektep ve medreselerin birleştirilmesiⁿi (s.140), Milli Mücadele sırasında Ankara'nın hâliⁿi anlatır. “Bugün yaşı elli beşi aşan her Türk, memleketin maddi sıkıntılı üç devrini, pek iyi hatırlamak durumundadırlar. 1) Birinci Dünya Savaşı'nın bilhassa son iki yılını, 2) İstiklal Savaşı senelerini, 3) İkinci Dünya Savaşı sırasını” (s. 234) diyerek bu dönemlere dair çok fazla bilgi sıralar.

Hıfzı Topuz, Neyzen Tevfik'in hayatını anlattığı *Çılgın ve Özgür* adlı romanda Neyzen Tevfik'in hayatı ile doğrudan alakalı olmamasına rağmen birçok tarihî bilgi verir. Ali Kemal, Çerkez Ethem, Mustafa Kemal etrafında 1921 yılı Türkiye'sinin durumunu anlatır. (s.120) İnönü Savaşlarından Büyük Taarruz'a başlığı altında çok fazla tarihî bilgi verir. (s.126-130) 26 Ağustos 1922 zaferi öncesi Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde çıkan haberler, Gazi Mustafa Kemal'in bu sırada Rauf Bey ve Fikriye Hanım'a çektiği telgraflar, 1 Eylül 1922'de Mustafa Kemal'in yayımladığı bildiri^yi anlatır.(s.129) 1927'li yılların ahvaline dair bilgiler verir, hatta harflerin değiştirilmesi ile ilgili çok teferruata girer.(s.140-142) Bu bölümün sonuna doğru Ahmet Rasim'in ölümü üzerine onun Mustafa Kemal ile hatıralarını verir. (s.144-147) Ana/birincil kahraman olan Neyzen Tevfik burada âdeta unutulur. Yeni harfler, devrimler (s.159-160), 1930'lar Türkiye'si (s.162), 1937-1938'de Beyoğlu'nda hayat (s.173-174) , Atatürk'ün ölümünden sonra yaşananlar (s.186-187) bunun başka örnekleridir. Savaş Yılları başlığı altında II. Dünya Savaşı öncesi (s.192-93) ve “o dönemin önemli olaylarından biri de Köy Enstitüleri'nin

kurulması oldu.” (s.199) diyerek köy enstitülerine dair bilgiler verir. Romanda Kore Savaşını çok fazla konu etmemesine rağmen Kore’de şehit olan askerlerin hatıralarına yer verir. (s.227-31) Anlatıcı, *Başın Öne Eğilmesin*’de Sabahattin Ali’nin soy ağacını bir tarihçi üslubuyla anlatır. (s.33) Resimli Ay’ın kuruluşunu anlatır. (s.46) Sabahattin Ali Sinop cezaevinde tutuklu iken orada bulunan mahkumları anlatır. (s.75) II. Dünya Savaşı öncesinde yaşananlara (s.100-101), Yurt ve Dünya dergisine (s.106), Demokrat Parti’nin nasıl kurulduğuna (s.123-127), Görüşler dergisinin nasıl çıkarıldığına (s.129-132) Markopaşa’nın nerede nasıl basıldığına (s.161-170), 1946-47 yıllarının siyasi ve sosyal olaylarına (s.192-193), Rasuh Nuri ve ailesine (s.200-201) dair çok fazla bilgi verir.

Vatana Adanan Ömür Mehmet Akif’te anlatıcı, Akif’in yaşadığı dönemdeki siyasi olaylar anlatılır. I. Dünya Savaşı sırasında yaşananlar, Milli Mücadele yılları (s.17-124) ve özellikle İstiklal Marşı’nın yazılma süreci bütün detayları ile (s.132-158) ezanın Türkçeye tahvilini (s.177-188) konu eder. Romanın arka kapağında şöyle bir cümle bulunur: “Eser Akif özelinde, bir dönemin siyasi hayatına, devrin şartlarına ve Osmanlı devletinin içinde bulunduğu duruma da ışık tutuyor.” Bu ifadeler aslında yazarın dönemi özellikleri ile anlatma arzusunu ortaya koyar.

Romanın kurmaca olduğu, bir/birkaç olay çevresinde gelişmesi gerektiği hatırlanırsa Aziz Erdoğan tarafından kaleme alınan *Abide Şahsiyet Mehmet Akif* adlı esere de roman demek zorlaşır. Bu esere, belki, biyografi demek daha doğrudur. Çünkü romanda anlatılanlar Mehmet Akif hakkında hemen herkes tarafından bilinenleri tekrardan öteye gitmez. Bu romanın gerçek bir biyografiden tek farkı, eserin kronolojik olmaması, romanın Mehmet Akif’in ölümüyle başlamasıdır. Eser “Birliğimiz Dirliğimizdir” (s.91) gibi bazı bölümlerinde, bir tarih kitabı okunduğu hissini verir. Anlatıcı eserde çok sayıda tarihî olay anlatır. Anlatıcı/yazar, bazen ısrarla gerçek hayatla bağlantı kurar. Belki böyle bilmiyorsunuz ama şöyle anlarsınız tarzında cümlelerle fazladan bilgi verir, açıklama yapar. Yazar, Akif’in okula başlayışını anlatırken: “Babası onu Otakçılar Yokuşu’ndaki Fatih Merkez Rüştüyesine (İlköğretim okulu) yazdırdı (s.27)”, İstanbul Üniversitesinden bahsederken: “İstanbul Üniversitesi bir diğer adıyla Darülfünun ihtişamlı yapısıyla şehrin ortasında bulunurdu. (s.61)” der. Yazarın bu tavrı romanın diğer birçok bölümünde de (s.69, 79, 129) devam eder.

Beşir Ayvazoğlu, 1912-1922 yılları arasında Yahya Kemal'in yaşadıklarını anlattığı *Bozgununda Fetih Rüyası*'nda, bu dönemde yaşanan çok sayıda önemli tarihî olaya temas eder. Bunların bazılarını detaylı bir şekilde anlatır. Bu olaylardan bazıları şöyle sıralanabilir. Ahmet Samim Cinayeti (s.22), Sosyalist Hilmi ve faaliyetleri (s.23-24), Kıbrıslılar Yalısı ve yalının tarihî (s.29), Kıbrıslızâde Şevket'in Mevhibe Hanımla yasak aşkı (s.31-32), Rübab Dergisi ve çevresi (s.52-54), Darülfünun öğrencilerinin gösterileri (s.69), Karadağ'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı (s.71), Kıbrıslılar ailesinin başına gelenler (s.86-93), Nev-Yunanilik meselesi (s.116-117), Nayilerin amaçları (s.127), Rıza Tevfik, Hüseyin Cahit, Mehmet Emin, Ahmet Haşim, Süleyman Nazif'in Yahya Kemal'e dair düşünceleri (s.121-122), Türk Ocağı'nın kuruluşu (s.138-140), Çanakkale Savaşı sırasında İstanbul'un düşeceği kaygısıyla Turancılar ve milliyetçiler arasında çıkan tartışmalar (s.157-160), *Divanü Lügati't-Türk*'ün nasıl bulunduğu ve basıldığı (182-184), Celile Hanım'ın dedesi Leh asıllı Mustafa Celaleddin Paşa'nın hayatı (s.187-188), *Yeni Mecmua*'nın neşri (s.202), II. Abdülhamit'in cenaze töreni (s.230), I. Dünya savaşında Bulgar cephesinin yarılmasının İstanbul'daki akisleri (s.240-245), Mondros mütarekesi sonrası İstanbul'da yaşananlar (s.252-254), Fransız generali Franchet d'Esperey'in İstanbul'a bir işgal komutanı olarak girişi (s.256-257), yabancı işgallere karşı direnmek için yapılanlar (s.268-269), İkbâl Kırâathanesi ve müdavimleri (s.285), İstanbul'un işgali (s.292), Dergâh dergisinin ilk sayısı, dergâhtaki yazılar ve o yazıların aksülamelleri (s.306-308). Bütün bu tarihî kişi, olay, kitap, aile vb.nin anlatılması bunlardan bihaber okuyucu için çok büyük bir müşkül teşkil eder.

2. Kurguda Aktif Olmayan Kahramanlara Dair Ansiklopedik Bilgiler:

Türk biyografi romanlarında yazarlar, olay örgüsünde çok önemli katkısı olmayan ikincil bazı kişileri (figüranlar) romana dahil eder. Bu kişiler okuyucunun dikkatini dağıtır. Mehmet Emin Erişirgil, Mehmet Akif'in hayatını anlattığı *İslamcı Bir Şairin Romanı*'nda Ali Kemal'in Mehmet Akif'le ilişkilerini kısaca verir. Ardından roman boyunca Akif'in bir daha hiç karşılaşmayacağı Ali Kemal (s.68-69) ve Babanzade Ahmet Naim Bey'in istifalarını (s.187-192) uzunca anlatır. Aynı tavır yazarın bir

diğer romanı olan *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*'te, bir kişinin İttihat ve Terakki ve Prens Sabahattin'e dair görüşleri (s.48-51) ile Celal Nuri'nin fikirlerini anlattığı bölümlerde de görülür. (s.90-92)

Kimseye Etmem Şikâyet'te ana kahramanın ilişkisi olan bütün kahramanlar bazen bir mekânda bir araya getirilir. Onların bilgi, kültür ve meraklarına dair bilgiler verilir. Şahabettin Süleyman, İhsan Raif, Yahya Kemal, Fazıl Ahmet, Ruşen Eşref, Selahattin Enis, Ahmet Haşim, Halit Fahri, Yakup Kadri, Tahsin Nahit, Hakkı Tahsin, Udi Nevres Bey'in katıldığı bir toplantı olur ve hemen hemen bazıları sadece burada ortaya çıkan kahramanlar kendi ilgi ve bilgisini çevresine aktarır.(s.148-162) Bu kahramanların bir kısmı romanda bir daha görülmez.

Uzak Ülke'de de olay örgüsünde çok yer bulamayan, bir defa görünüp kaybolan kahramanlar vardır. Onlardan bazıları Fatma Aliye Hanım'ın edebiyat, tarih, coğrafya ve felsefe hocası Hoca Mustafa Efendi (s.33), Fransızca hocası İlyas Matar Efendi (s.41), Halide Edip Adıvar, Fatih Kerimi, Yusuf Akçura (s.119-131)'dir. Onlar vazifelerini yaptıktan sonra kaybolurlar.

Neyzen Tevfik'in hayatının anlatıldığı *Çılgın ve Özgür*'de Mehmet Akif ile Neyzen Tevfik tanışır. Yazar "Kimdi bu Akif Bey?" sorusuyla Mehmet Akif hakkında ansiklopedik bilgiler verir. Hatta daha de ötesinde Akif'in hatıralarını verir. Mehmet Akif'le iyice hemhâl olan okuyucu Neyzen'i unuttur. Aynı husus Ahmet Rasim'in (s.35) Kara Kemal'in (s.43), Ali Kemal'in (s.120), İhsan Ada'nın (s.214/216) anlatıldığı bölümlerde de söz konusudur. Yazar kurgu ile çok ilgisi olmayan ama bir şekilde ana kahramanla ilişkisi bulunan kişi, mekân ve olayları da konu eder. Romandaki *Meserret*, *Vasfi Raşit Sevig*, *Kurt Stringler* bölümü böyledir. (s.149-152) Anlatıcı, *Başın Öne Eğilmesin*'de "Sabahattin Ali'nin dedesi Mehmet Ali Paşa Türkiye'ye nasıl gelmiş ve mareşalliği kadar nasıl yükselmiş" diyerek kurguda hiç yer almayan Mehmet Ali Paşa'nın hayatını (s.33-36), Sabahattin Ali'nin babası Selahattin Bey'i anlatır.(s.36) Kurguda aktif olmadığı hâlde Mehmet Ali Cimcoz ve ailesini (s.180), Asaf Halet Çelebi'yi (227-228), Ali Ertekin'i (s.234) okuyucuya tanıtır.

Vatana Adanan Ömür Mehmet Akif'te, Mehmet Akif ve Kuşçubaşı Eşref Necid çöllerinde iken anlatıcı sözü Lawrance'a getirir. Ona dair ansiklopedik bilgiler verir (s.91-93) ki bu bilgiler romanın genel kurgusu

Mehmet Akif'in hayatını anlatırken hiçbir işe yaramaz. İstiklal Marşı'nın yazılma sürecini anlatırken yarışmada öne çıkan bütün şiiirlerinden örnek bölümler verir; onlara dair yorumlar yapar ki bu şiiir metinlerine dair yapılan yorumların hiçbirisi Akif'in hayatı ile ilişkili değildir. (s.146-149) İstiklal Marşı'nın kabulü sırasında Hamdullah Suphi, Hasan Basri, Besim Atalay ve Doktor Suat Beyin Meclisteki tartışmalarını anlatır. (s.152-158) Romanın sonunda İstanbul'da yaşanan bir vakayı anlatır. (s.179-184) Oysa bu vakanın Akif'in hayatı ile hiçbir ilgisi yoktur.

4. Gerçek Hayatla Bağlantılar:

Biyografi romanlarında yazarlar önemli tarihî bilgi ve olaylarla zaten bozdukları kurgu dünyalarını bazen gerçek hayatla kurdukları bağlarla da parçalarlar. Burada gerçek hayattan kasıt tarih kitaplarına geçmemiş ve milletin gündemi hâline gelmemiş hadiselerdir. *İslamcı Bir Şairin Romanı Mehmet Akif*'te anlatıcı, bir kâtiple (yazarın kendisi), baytarın (Mehmet Akif) konuşmaları ve ilişkilerini anlatırken Cihangirden daha önce hiç bahsetmediği hâlde: “Bunlar Fatih'te, Tophane'de, yangından evvelki Cihangir'de, Üsküdar'da oturan ailelerin çocuklarıydı” diyerek herkesin yangın öncesi Cihangir'ini bildiğini varsayar. (s.16) Bu, yazarın, eserini tarihten bahseden, gerçekleri anlatan bir kitap gibi gördüğünün işaretidir. Mehmet Akif, Kapalıçarşı'nın Nur-ı Osmaniye Kapısı karşısında bulunan Kebapçı Kâmil'de yemeğini yer. Ardından anlatıcı/yazar şöyle devam eder: “Meşrutiyeti ve ondan önceki devirleri bilmeyenler bu Kebapçı Kamil'i bilmezler doğrusu. Kebapçı Kamil'de yemek yemeyen adam da kebab neyelerinin tadını kolay kolay bilemez.” (s.75) Kurgu âlemin büyüsünü bozan şu cümleler de yine aynı romandadır: “Akif'in hayatını yazarlar Ankara'ya gelerek Milli harekete katıldığını överler ama bu Balıkesir seyahatinden ya hiç bahsetmezler yahut birkaç satırla geçerler.” (s.293) Yazar burada birilerinin Mehmet Akif'in hayatını yazdığını ve onların bazı yerleri atladığını ifade etmiş olur.

Anlatıcı, *Kimseye Etmem Şikâyet*'in baş kahramanı İhsan Raif'in dört yaşında iken Nişantaşı'na taşınmalarını anlatırken şöyle der: “Mehmet Raif vezir olduğunda II. Abdülhamit Han irade-i şahaneyle Teşvikiye, Cabi sokak, şimdiki Rumeli Caddesi'nde kendisine, devlet ricaline mahsus bir konak inşa etmek üzere arsa tahsis etti.” (s.25) Bu, anlatıcının kurgu

âlemden tamamen ayrılarak kendi yaşadığı dönem ile hayatını anlattığı kahramanın yaşadığı dönem arasında irtibat kurduğunu gösterir. Roman-da Teşvikiye için anlatıcı şöyle der: “Taş Konak’tan Osmanbey’e doğru yetmiş metre ileride, Şimdiki Titiz Apartmanı’nın yerinde Nigar Hanım’ın konağı vardı.” (s.28) Bu hâlihazırda Osmanbey’den az ileride Titiz apartmanını bilmeyen bir okuyucu için hiçbir şey ifade etmez. Anlatıcı bir mekânı tanıtırken şöyle der. “Şimdi Galata’da postane diye kullanılan bina vaktiyle meşhur bir lokanta, birahane ve kahvehaneydi.” (s.93) Anlatıcı Raif Hanımın ölümünü anlatırken: “Bu hazin cenaze töreni 29 Mayıs 1926 tarihli Milliyet gazetesinde şöyle anlatılıyordu” diyerek haber metninin tamamını verir. (s.234)

Mehmet Emin Erişirgil, *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp* adlı eserinde gerçek hayatla sürekli bağlantılar kurar. Erişirgil, kasaba olarak tavsif ettiği Diyarbakır’ın Ziya Gökalp’in doğduğu yıllarından bahsederken: “o zaman eski kasabalarımızdaki bu gibi aileler, erkek çocuklarını Rüştüye’de, bazen de idadide okuturlar, onların ayrıca tanınmış bir hocadan Arapça ve Farsça dersler almalarına ve medrese bilimlerini öğrenmelerine itina ederlerdi.” (s.12) der. Böylece o dönemin gerçek hayatının nasıl olduğuna dair bilgi verir. Anlatıcı II. Meşrutiyet döneminde hürriyet kelimesinin anlamına dair şunu söyler: “Hürriyet sözünün o devirdeki gençlerin duygularında yaptığı etkiyi bugünkü kuşaklar kavrayamaz.” (s.32) Ziya Gökalp’le Satı El-Husri arasındaki fikir tartışmalarını anlatırken: “Şimdi tıpkı Birleşmiş Milletler’in toplantılarında görüldüğü gibi, konuşmalarda ki, ‘söz düellosu’ denebilir.” (s.120) Anlatıcı bir başka yerde şöyle der: “Sonradan bir yazarın belirttiği gibi “İttihat ve Terakki başlangıçta boş bir kubbeydi” (s.128) Yazar/anlatıcı, anlattıklarım tamamen gerçek, anlattıklarım başkaları da şahit dercesine Ziya Gökalp’in bir tartışmadan sonra odasından çıkışını şöyle anlatır: “...merdivenden inerken yanında birisi varmış gibi: “ ‘Hükümet adamlarının çoğu da, öğretmenlerin bir kısmı da insan tanımaz, hükümet adamlarının da, öğretmenlerin de tatbik edecekleri mükâfat ve mücazat son derece az olmalı, behemehâl meslektaşlarına ve arkadaşlarına haklı görünmelidir’ diye söylendiğini duyanlar olmuştur.” (s.109)

Hıfzı Topuz, *Çılgın ve Özgür*’ün başında şapka devriminden ve devrimi anlatmak üzere İzmit, Mudanya ve Bursa’ya giden Mustafa Kemal’den bahseder. Halkın Mustafa Kemal’i nasıl coşku ile karşıladığını

anlatırken şöyle der: “O coşkuyu o günleri yaşamayanlar bilemez. O nasıl bir sevgi gösterisiydi.” (s.7) Yazar hemen akabinde: “daha sonraları buna benzer sevgi gösterileri de Gaulle’e, Mao Tse-Tung’a, Castro’ya ve Lumumba’ya yapıldı” der. (s.8) Böylece romanı ile gerçek hayatı birleştirir. Yazar âdeta benim eserim kurgu değil bir anlamda roman değil dercesine bunu devamlı yapar. Neyzen’in nerelere davet edildiğini anlatırken: “Neyzen öte yandan İzmir’in zenginlerinden Uşşâkizâde Muammer Beyin (Gazi’nin eşi Latife Hanım’ın babası) ve onun gibi ünlülerin konaklarına davet ediliyordu.” (s.27) der. Parantez içindeki bilgi roman ile gerçek hayat arasında bağ kurar. Neyzen’in akıl hastanesine yatırıldığı günleri anlatırken: “Toptaşı Bimarhanesinde bulunduğu günlerden birinde Vakıf gazetesinden bir yazar kendisi ile konuşmaya geldi.” (s.139) Yazar bunları söylediğinde Vakıf gazetesi ve o yazara dair henüz herhangi bir şey söylememiştir ve yazar okuyucunun onları bildiğini kabul eder. Neyzen Tevfik’in ölümünden sonra Aşık Veysel’in onun için yazdığı ağıta da romanının sonunda (s.244) yer verir. Böylece roman ile gerçek hayatı irtibatlandırır.

Bozgun da Fetih Rüyası’nda romanın başından sonuna kadar çok sayıda mecmua, makale, şiir, mektup ve gazete manşetleri yayımlanma tarihleri ile birlikte verilir ki bu romanın kurgu olma özelliğini neredeyse tamamen yitirmesine sebep olur. Romanın içerisinde onlarca örneği bulunan bu hususa dair şu misalle yetinilebilir. Anlatıcı, Piyer Loti günü düzenlenmesi faaliyetlerinden bahsederken şöyle der: “Tasvir-i Efkâr’ın o günkü nüshasının birinci sayfasında Ebuzziyazade Velid Bey’in “Piyer Loti ve Fransa” Yahya Kemal’in “O ve Biz”, Ruşen Eşref’in de “Pierre Loti’de Türklük aşkı başlıklı yazıları yer alıyordu. (s.273)

Biyografi romanı yazarları, çoğu zaman, romandaki baş kahramanın veya romandaki diğer kişilerin eserlerinden alıntılar yapar. Bu alıntılar, romanın gerçek hayatla irtibatını kuran başka bir husustur. *İslamcı Bir Şairin Romanı Akif*’te baştan sona kadar Safahat’tan alıntılar yapılır. Bazen alıntı: “O zaman bu gence söylediklerinin bir kısmına sonradan “Asım” da şu çehreyi vermişti” yollu cümlelerle olur. Burada kastedilen Mehmet Akif’in Asım adlı şiir kitabıdır. (s.14-15/106-129/300) Anlatıcı *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*’te bazen Ziya Gökalp’in hatıralarından (s.19/22-24/29/35-38/41-43-166-167) bazen şiirlerinden (s.83-84/116-117/137-138/142/158-159) bazen de mektuplarından (s.158-161) yararlanır.

Kimseye Etmem Şikâyet'te İhsan Raif'in hatırları hatıralarına çokça müracaat edilir. (s.46/70-71/98...)

Sevda Kıdeys'in *Mısır Apartmanı* adlı eseri ilk Mehmet Akif romanı olarak nitelenir. Buna rağmen esere Mehmet Akif romanı demek zordur. Roman, yanlışlıkla Metris cezaevine düşen ve iki yıl altı ay kadar hapiste yatan çok dindar Nurullah Kıymaz adlı kahramanın (Çevresi ona Sofi diye hitap eder.) hapiste iken zaman zaman yaptığı iç muhasebe zaman zaman da yakın çevresi ile münasebetlerini anlatır. Roman kahramanı iç muhasebesi sırasında ve özellikle Nihat Hocasının telkinleri ile Mehmet Akifi tanır. Nihat Hoca bir cemaat lideridir, dosdoğru bir Müslümandır, Mehmet Akifi çok iyi bilir. Nurullah Kıymaz (Sofi), öğrettikleri için ona müteşekkirdir. Nihat Hoca, Mehmet Akif'e hakkının devlet tarafından teslim edilmediğini düşünür. Mehmet Akif'in hayatını, eserlerini, mektuplarını ve onunla ilgili eserleri okur. 311 sayfalık bu romanın tamamında, başkahraman Sofi ve onun çevresinde olaylar anlatılır. Yeri geldikçe ya da roman kahramanı Mehmet Akif'in eserlerini okudukça, Mehmet Akif'in eserlerinden bölümler alınır. Nurullah Kıymaz'ın iç dünyasını anlamlandıran kişi Mehmet Akif'tir. Ancak romanda Akif kesinlikle bir roman kahramanı hâline gelmez. Roman kahramanın zihnini zaman zaman meşgul eden bir figüran durumundadır. Belki de bu romanın Mehmet Akif romanı olarak anılmasının sebebi, Akif'in eserlerinden çok fazla alıntı yapılmasıdır. Romanda, Mehmet Akif'in şiirlerinden (s.15,23, 40, 43, 59 iki dize, 68 iki dize, 76 iki dize, 82, 13 dize, 86 sekiz dize, 100 iki satır, 105-106 kırk satır, 115 dört satır, 141 iki satır, 143 Ferda Kadın'a şiiri, 188 dört dize, 198 on satır, 241 iki satır, 243 dört satır, 245 altı satır, 286 Hüsrân şiiri) nesirlerinden, (s.137-138, 186, 188-189, 231-234, 245) mektuplarından (s.121-131, 159-163, 187) ve Akif'le ilgili eserler ve hatırlardan (s.74-75, s.99, 103, 111-113, 136, 206, 209-212, 235, 244,) alıntılar yapılır. Bu, roman ile gerçek hayat arasında bağlantı kurar. Az önce de ifade edildiği gibi bu roman esasında Nurullah Kıymaz'ın maceralarını konu eder. Roman kahramanı sürekli Akifi ve Nihat Hocası gibi Akif'e haksızlık yapıldığını düşündüğü için hapisten çıktıktan sonra Akif'in hayatını kaybettiği Mısır Apartmanındaki daireyi araştırır ve bulur. Daire bakımsız bir hâldedir. Orayı boşalttırır ve temizletir. Akif'in hayatını kaybettiği daireyi, bir kafenin ardiyesi olmaksızın kurtarır. Amacı daireyi satın alarak devlete devretmek ve Akif'in

ruhuna olan manevi borcunu ödemektir. Sofi, kendisinin hapse düşmesine sebep olan fakat bundan dolayı büyük bir vicdan azabı duyan Ragif adlı roman kahramanının ekonomik desteği ile bunu yapacaktır. Kahraman sorunları çözüp Mısır Apartmanına gelir. Bu sırada Ragif öldürülür ve roman biter. Bu sebeple yukarıdan beri söylendiği gibi bu romana Akif romanı yani Akif'in biyografisini anlatan roman demek pek mümkün görünmemektedir.

Aziz Erdoğan da *Abide Şahsiyet Mehmet Akif* adlı eserindeki her bölümün başına Akif'in şiirlerinden bölümler alır.

Anlatıcı, *Çılgın ve Özgür*'de Neyzen Tevfik'in kendi hatıralarını anlatır. "Yıllar sonra Neyzen doğumundan söz ederken şöyle diyecektir" (s.15) der, Neyzen'in Bodrum'a dair hatıralarını aktarır. Onun ilk defa ney sesi ile tanışması bir yaz akşamı, deniz kıyısında, Tepecik Kahvesi'nde olur. Yazar bunun nasıl olduğunu anlatır ve: "Neyzen yıllar sonra o akşamı anlatırken şöyle diyecektir." (s.17) diyerek bir başka hususa dair Neyzen'in anılarını verir. Yazarın bu tavrı eser boyunca hep devam eder. (s.19, 24, 30, 39, 53, 60, 72 ,92, 93....) Yazar, önce bazı şeyleri kurgular ardından Neyzen Tevfik'in hatıraları vesilesi ile anlattıklarını doğrular veya boş bıraktığı yerleri doldurtur. Bir örnek olması bakımından şu cümle verilebilir. "Yaşamını yansıtan uzun bir şiirde şöyle diyecektir" (s.34) Yazarın tutumu roman boyunca bazen kahramanının hatıralarından, bazen şiirlerinden olmak üzere (s.45, 52, 53, 83, 97, 101, 102, 112,113, 114-115, 125, 131, 132-134, 135, 149, 150, 160, 164, 165, 168, 169, 175, 188, 190-191, 194-96, 200-03, 211-12, 213, 216-20, 223...) hep devam eder. Anlatıcı *Başın Öne Eğilmesin*'de de Sabahattin Ali'nin çok sayıda mektup, şiir ve hatırasına yer verir. Hasan Ali'nin karısı Aliye'ye (s.14), Mehmet Ali Cimcoz'a (s.15), Nahit Hanım'a (s.42-43), Ayşe Sıtkı'ya (s.43), Enver Necati'ye (s.52/53), Pertev Naili Boratav'a (s.54), Ayşe Sıtkı'ya (s.64) mektubu (başka çok sayıda mektup bulunur.); Sabahattin Ali'nin Nahit Hanım için (s.43) yazdığı şiir, Memleketten Haber (s.59), Hapishane Şarkıları (s.70-71) adlı şiiri (diğer sayfalarda da çok sayıda şiir bulunur.); Sabahattin Ali'nin hatıraları (s.39/45/57/116); *İçimizdeki Şeytan* adlı kitabının önsözü (s.49-51) gibi.

Bozgununda Fetih Rüyası'nda Yahya Kemal'in kendi eserlerinden yapılan alıntılara çok fazla yer verilir. Yahya Kemal'in Paris günlerine dair

hatıraları (s.24), Lale Devri'ne dair düşünceleri (s.32-34); Rakofça'daki çocukluk günleri (s.59); ataları, annesi, babası (s.62); çocukluğunda çevresindeki kişilerden Ali Zaim, Deli Ahmet, Uşak Hüseyin, Nana (s.74-78); İstanbul'dan Paris'e kaçmasına vesile olan Şekip Bey'le yaşadıkları (s.144-146); Üsküp'ten Selanik'e taşınmaları ve Selanik günleri (s.100); Redife Hanım'a karşı hissettiği aşka benzer ilk duygular (s.166-69); Camille Julian'ı okuduktan sonra Anadolu toprağına nasıl baktığı (s.147-148); şiir ve vezin üzerine yazdıkları (s.150); Yahya Kemal'in Resimsizlik ve Nesirsizlik (s.206-208), Son Harp (s.250-51); Üç Tepe (s.305-306), Kurdu Dışısı ve Yavruları (s.271-272), Balkan seyahati (s.326-328), Bir Rüyada Gördüğümüz Eyüp (s.338), Kocamustafapaşa, Sümbül Sinan Türbesi ve civarı (s.336-342) başlıklı-muhtevalı yazılarının içeriği ya da yazıların kendisi alınır. Yazarın/anlatıcının bu tavrı, zaman zaman, anlatıcının sözü Yahya Kemal'in bir şiirine, hatırasına, makalesine getirmek istediği intibası uyandırır.

Romancılar hayatını anlattıkları kişilere dair onların yakın arkadaşlarının veya onları tanıyanların hatıralarından da istifade ederler. Bu sebeple hayatı anlatılan kişi ile münasebeti olanların hatıralarına veya eserlerine romanlarda yer verilir. Yazarların; anlattıkları kişilerin hayatına dair bildikleri, buldukları bilgileri verme arzusunun bunu tetiklediği söylenebilir. Bu tavır biyografi romanlarını bir anekdotlar yığınınna dönüştürür. *İslamcı Bir Şairini Romanı Akif*'te Ziya Gökalp ve Mehmet Akif çatışması (s.180-184) ile Süleyman Nazif ve Mehmet Akif arasındaki ilişkiler (s.321-327) bu hususa örnek teşkil eder. Erişirgil'in diğer romanı *Ziya Gökalp*'te de yazar, kurguya dahil olan bazı kahramanların hatıralarından (Hüseyin Ragıp s.76, M. Erişirgil s.78, Şemsettin Günaltay s.153, H. Cahit Yalçın s.156-157) istifade eder. Bu tavır romanı gerçek hayata sıkı sıkıya bağlar.

Fatma Karabıyık Barbarosoğlu *Uzak Ülke*'de bazen kahramanla ilişkisi olan birinin makalesini (s.83-84), Fatma Aliye'nin vefatından sonraERCÜMENT EKREM'in 15 Temmuz 1936'da Son Posta'da yayımlanmış yazısını aynen alır. (s.217-219)

Çılgın ve Özgür'de yazar/anlatıcı Neyzen Tefik ile bir şekilde ilişkisi olmuş birinin hatıralarını, mektuplarını, şiirlerini, ayrı ayrı bölümmüş gibi alır. Reşat Ekrem Koçu'nun hatıraları (s.93), Ahmet Rasim'den Bir Anı (s.117), Populas'ın şu günlük emrini yayımladı, İsmet Paşa o gün

Meclis Başkanı Mustafa Kemal Paşa'ya bu zaferi şöyle müjdeledi, Yakup Kadri şöyle yazıyordu (s.122-23), Doğan Hasol'un hatıraları (215), K. Feridun'un Neyzen Tevfik'le yaptığı röportaj (s.237-39) gibi.

Başın Öne Eğilmesin'de Sabahattin Ali'nin babası Yüzbaşı Selahattin'in (s.37), Dayısının oğlu Reşit Ertüzün'ün (s.44), Zekeriya Sertel'in (s.48), Sabiha Sertel'in (s.49), Niyazi Ağırnaslı'nın (s.105), Halide Edip'in (s.130) hatıraları; Ayşe Sıtkı'nın (s.63), Aziz Nesin'in (s.174/178) Sabahattin Ali'ye yazdığı mektup ile çok sayıda gazetede ve dergiden de alıntı yapılır. (s.137/139/156/163/173/187)

Vatana Adanan Ömür Mehmet Akif 'te, İstiklal Marşı'nın yazılma süreci Hasan Basri Çantay'ın Hamdullah Suphi'nin hatıralarından ve meclis tutanaklarından hemen hemen aynen aktarılır. (s.132-158)

Bozgununda Fetih Rüyası'nda başka kişilerin eserlerinden de alıntılar yapılır. Yahya Kemal'in Türk Ocağı'nda Bahr-i Sefid Havza-i Medeniyeti dair söyledikleri üzerine Akçuraoğlu Yusuf'un 4 Mart 1915 tarihli Türk Yurdu'nda yayımladığı mektubu buna bir örnek verilebilir. (s.151) Romanda, Piyer Loti Cemiyetinin 23 Ocak 1920'de düzenlediği Piyer Loti Günü'nde yaşananlar ve yapılan konuşmalar da uzun uzun verilir. (s.273-79)

Konu edilen kahramanın yaşadığı dönemdeki olaylara dair yorum yapıp bunlarla eserin yazıldığı dönem arasında ilgiler kurulur. Bu kurgunun gerçek hayatla bağlantısını sağlayan başka bir husustur: *Kimseye Etmem Şikayet*'te anlatıcı, İhsan Raif Hanım'ın Servet-i Fünun dergisindeki ölüm haberini aynen verir, ardından şunları söyler: “Bir zamanlar onların aşkına sahne olmuş, eserlerinin yayımlandığı bir dergide böyle bir kadirşinaslık takdire ve teşekkürü değer bir davranıştı. Ancak İhsan Hanım'ın eserinin bir şiirinden tek örnekle açıklanması imkânsız. Onun lisanının şimdiden eskidiğini söylemek de insafa uygun düşmüyor. Taptaze kelimeler, deyimler yani dupduru bir dil hâlâ okuyacak olanları bekleyip duruyor.” (s.234) Böylece anlatıcı, kahramanın yaşadığı dönemdeki bir hadise üzerine yorum yapar ve kurgunun parçalanmasına sebep olur. Aslında burada anlatıcının taraf tutması, kurguya müdahale etmesi gibi anlatma tekniği açısından başka kusurlar da vardır. (s.235-236) Aynı romanda: “ Abdülhak Hamit Bey ve Şair Nigar Hanım sokaklara verilen isimleriyle yaşatıldığı hâlde konağı bile ayakta olan İhsan Hanımdan

da bir hatıra olmalı değil mi”? (s.235) denilerek romanın yazılma zamanında İhsan Raif Hanım'ın adının hiçbir yere verilmediğini ifade eder.

Hıfzı Topuz *Çılgın ve Özgür*'de Neyzen'in bir Zafernâme-i Meşrutiyet başlıklı şiirinin yayımlanmasının büyük cesaret istediğini ifade eder. Yayımlanması zor olan bu şiirin nasıl dilden dile yayıldığını anlatırken ise şöyle der: “O zamanlar sosyal medya yoktu ama fısıltı gazetesi vardı.” (s.83) Anlatıcı böylece anlattığı dönem ile yazdığı dönem arasında irtibat kurar. Yazarın/anlatıcının bu tavrı bir başka eseri olan *Başın Öne Eğilmesin*'de de bulunur. Anlatıcı, Sabahattin Ali ve arkadaşlarının Ege'deki Mavi Yolculuklarını anlatır. Sonra “1973 yılına kadar Mavi Yolculara hep Sabahattin Eyüboğlu yol gösterdi.” (s.121) der. Böylece Sabahattin Ali'nin ölümünden yıllar sonrasına dair bir bilgi verir. Bu bilgi kurgu olması gereken eseri gerçek hayata bağlar. Anlatıcı Sabahattin Ali ile Aliye hanımın nişanlılık dönemini anlatırken şunları söyler: “Aliye o dönemin modası gereği 'vualet' denen yarım tüllü siyah bir şapka giymişti.” (s.96) “O yıllarda böcek ilacı diye bir şey yoktu. Karyolalara gazyağı sürülürdü.” (s.97) “O dönemde Türk kamuoyunda en önemli konu Hatay sorunuymdu.” (s.100) “O yıllarda o kişilerin belirgin yanı Beykoz kundurası giymeleriydi” (s.152) “İşte o dönemde böyle bir demagoji ve aldatmaca yöntemleriyle Amerikan yardımı Türkiye kamuoyuna tanıtılıyordu.” (s.191) gibi cümlelerde anlatıcının; o dönemin, o dönemde, işte o dönemde ve o yıllarda ifadelerini kullanması kurgu âlemi parçalar.

6. Z a m a n K u r g u s u :

Biyografi romanı yazarları kahramanlarının hayatını anlatırken kronolojiye çok dikkat eder. Bir kahramanın hayatı bütünüyle anlatılamayacağı için romanlarda bazen uzun atlamalar dolayısıyla kopukluklar ortaya çıkar. Okuyucu kahramanın hayatında 10-15 yıl atlayarak anlatılan iki olay arasında kahramanları, mekânı, bağlamı farklı olduğu için bir irtibat kurmakta zorlanır. Kahramanın hayatındaki gerilimler, gidiş gelişlerle olaylar arasında kurulan irtibatlarla heyecanı dorukta tutan modern romana nazaran Türk biyografi romanlarının bu yapısı okuyucuyu bıktırır. *İslamcı Bir Şairini Romanı Akif*'te Akif'in hayatı anlatılırken uzun atlamalar olduğundan, tarih okumamış ve Akif'in hayatını bilmeyen

okuyucunun olaylar-kahramanlar arasında irtibat kurması imkansızdır. (s.131/137-137/139-139/140-150/176) Romanda 1947’de yapılan bir kongrede yaşananlar da anlatılır. Hâlbuki Akif yaklaşık 11 yıl önce vefat etmiştir. Romanın kurgu bölümü ile bu bölüm arasında bir ilgi kurmak mümkün değildir. (s.317) Bu, anlatıcının zaman konusundaki dikkatini veren bir örnektir. Aynı husus yazarın/anlatıcının diğer romanı *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp* için de söz konusudur. Olaylar Ziya Gökalp’in çocukluğundan başlayıp ölümüne kadar atlamalarla devam eder.

Uzak Ülke’nin kurgu kısmı Okumak ve Yazmak bölümüne ayrılır. Anlatıcı Fatma Aliye’nin hayatını, dönemin önemli olayları etrafında anlatır. Bu iki bölümdeki olaylar; 1862 (doğum Yılı), 1864, 1865,1868, 1872, 1875, 1878, 1879, 1890, 1893, 1895, 1897, 1900, 1908, 1912, 1916, 1920, 1922, 1924, 1927, 1928, 1934, 1936 (ölüm yılı) adının verildiği alt bölümlerde kronolojik olarak verilir. Her ne kadar bölüm başlığı olarak verilen tarihlerin bulunduğu boş sayfalara o tarihteki olaylar birer cümle ile verilmiş olsa da tarihi bilmeyen roman okuyucusu için *Uzak Ülke*’yi okumak ve anlamak bir hayli zorlaşır.

Anlatıcı, *Vatana Adanan Ömür Mehmet Akif*’te, Mehmet Akif’in hayatının Berlin, Necid çölleri, Milli Mücadele, Mısır ve Türkiye’deki dönemini anlatır. Romanda bu dönemlerin hepsi verilmek istendiği için roman okuyucusunu heyecanlandıracak entrika ve dram yer almaz. Bu, okuyucunun metni takibini zorlaştıran bir husustur.

7. Hâkim Anlatıcı Kusurları:

Hâkim bakış açısı modern romancıların tercih etmediği bir tekniktir. Yukarıda da ifade edildiği gibi bunun değişik sebepleri vardır. Hemen hepsinde hâkim bakış açısı kullanılan biyografi romanlarında teknik olarak çok sayıda hâkim anlatıcı kusuru vardır. Anlatıcı, *Uzak Ülke*’nin 194 ve 195. sayfasında daha önce hiç konu edilmeyen Latin harflerinin kabulü, Vatandaş Türkçe Konuş Kampanyası ve Bursa Amerikan Kız Koleji’nin kapatılması ile roman kahramanı Fatma Aliye’nin düşünceleri arasında bazı ilgiler kurar. Bu tarihî hadiseleri bilmeyen ve sadece romanın bu bölümünde bunlarla karşılaşan okuyucu için romanı anlamak çok zordur.

Kimseye Etmem Şikayet'te kahramanlar konuşurken parantez açan anlatıcı: "Ünlü defterdar Sarı Mehmet Paşa'yı kastediyordu." (s.95) der. Kahramanın kimi kastettiğini okuyucunun anlamadığını düşünen hâkim anlatıcı bu cümleyi doğrudan kahramanına söyletebilir ve romanın anlatıcısı kendisi değilmiş gibi davranmayabilirdi.

Mehmet Emin Erişirgil, Akif'in hayatını anlattığı *İslamcı Bir Şairini Romanı Akifte*, romandaki baytar dairesi kâtibinin kendisi olduğunu söyler. Yani okuyucu bilir ki kâtip, aynı zamanda yazarın kendisidir. Ancak romanın ilerleyen bölümünde anlatıcı, kâtipten şöyle bahseder: "Eski kâtip cami avlusunda bir aşağı bir yukarı geziniyordu. İçinden şunları demiş olsa gerek..." (s.305) Burada yazar/anlatıcı hem kahramanın kendisi olduğunu ifade eder hem hâkim anlatıcıdır hem de kahramanı için "içinden şunları demiş olsa gerek" der. Hâlbuki katibin içinden geçenleri kâtibin kendisi olduğunu söyleyen yazarın veya romanın hâkim anlatıcısının bilmesi gerekirdi. *İslamcı Bir Şairin Romanı*'nda Akif Çamlıca'daki köşkte bir gün Macar Keman virtüözü Charles Berger ile karşılaşır. Berger, bazı Batı klasiklerini çalar. Berger'e göre Akif alaturka biri gibi görünür. Fakat onun çaldığı eserleri Akif tanır ve anlar. Berger buna hayret eder. Romanın anlatıcısı Berger'le ilgili şunları söyler: "O bu defa içinden şunları demiş olsa gerek. (s.52)" Romanın başka bir yerinde Rıza Tevfik ile öğrencilerinin ilişkileri anlatılır. Rıza Tevfik onlara Yunan medeniyetinden bahseder. Öğrenciler iyi anlamadıkları bu konuları büyük bir dikkatle dinler. Anlatıcı, öğrencilerin pürdikkat dinlemesi ile ilgili şunu söyler: "...kim bilir, belki de Rıza Tevfik'in iyi konuşur adam olmasından." (s.141) Hâlbuki hâkim anlatıcı kahramanının ne düşündüğünü bilir. Yurt içi ve dışında Müslümanlar için propaganda yapmak amacıyla Teşkilat-ı Mahsusa kurulduğu zaman şair ve yazarların birçoğu bu teşkilata üye olur. Necid'e teşkilat görevlisi olarak birinin gönderilmesi gerekir. Anlatıcı burada şöyle der: "Necid'e gönderilecek zatı tayin etme bahis konusu olunca kim hatıra gelirdi: Berlin'den yeni dönmüş olan Mehmet Akiften başka" (s.224). Böylece anlatıcı hem soruyu sorar hem de cevabını verir. Bunun bir üslup olduğu da iddia edilebilir. Fakat romanda hakim anlatıcı olduğunda böyle bir üslubun tercih edilmemesi gerekirdi. Yazarın aynı üslubu *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*'te de bulunur. Ziya Gökalp, ismi söylenmeyen bir kişi ile muasırlaşmak üzerine tartışır. Ziya Gökalp muasırlaşmanın mümkün

olduğunu, arkadaşı ise bunun pek de mümkün olmadığını düşünür. Bu tartışma üzerine anlatıcı/yazar şunu söyler: “Bu açık sözlülük karşısında Ziya ne düşündü? Bilinemez...” (s.80).

Fatma Aliye Hanım'ın hayatının anlatıldığı *Uzak Ülke* 344 sayfadır. Romanın 222. sayfasında kurgu kısım biter. Buradan itibaren, anlatıcının/yazarın Fatma Aliye'ye dair düşünceleri ve Fatma Aliye ile ilgili romanını nasıl kurguladığı, Fatma Aliye'yi anlattığı konferans ve seminerlerde neler yaşadığı ile *Uzak Ülke*'nin ilk neşri sırasında Türkiye'de yaşanan bazı siyasi gelişmelerin hikâyesidir. Bu sebeple *Uzak Ülke* iki ayrı kitabın birleşmiş hali gibidir. Bundan dolayı romanın ikinci kısmına ancak biyografi denilebilir. Romanın kurgu kısmında Fatma Aliye, bir kriz anında kendi romanlarının kahramanları ile zihninde söyleşir. Fatma Aliye'nin romanları ve kahramanları hakkında bilgisi olmayan okuyucunun bu bölümleri anlaması çok zordur. (s.143) Aynı durum Fatma Aliye'nin kızı İsmet'i düşünürken *Muhadarat* adlı romanının kahramanı Fazıla ile söyleşmesi (s.162) için de söz konusudur. Bunlar okuyucunun romanı anlamasını zorlaştıran hususlardır.

Çılgın ve Özgür'de anlatıcı hâkim anlatıcı gibi davrandığı hâlde kahramanının duygularını bilmez. Neyzen'in içkili dost meclislerinde nasıl eğlendiğini anlatırken şöyle der: “Neyzen belki de en güzel günlerini o meclisler de yaşadı” (s.32). Yazar kahramanını anlatırken kendi kurgusu olan kahramanı anlatmadığını ısrarla vurgular gibi şöyle der: “Neyzen'den anlatılan bir içki hikâyesi daha.” (s.95) Hâlbuki bir roman kahramanına dair anlatılanların hepsinin o romanı yazana ait olması gerekir. Yazar, kahramanla ilgili bilinen bir hatıra anlatacak veya bilgi verecekse bile böyle bir üslubu tercih etmemelidir. Neyzen Tevfik'in Üsküdar'da gördüğü, âşık olduğu ve uğruna şiirler yazdığı Canan adlı kahramandan bahsederken şöyle der: “Kim bilir ne oldu bu canan? Neyzen'in kendisine âşık olduğunu hiç anladı mı? Anlasa ne yapardı”...” (s.98). Hâkim anlatıcılı bir romanda anlatıcı kahramanlarını tanır ve onların ne yapacaklarını bilir. Neyzen Tevfik bir gün çok içer. Beraber içtiği arkadaşları arasında Neyzen'in evine nasıl gideceği tartışma konusu olur. İsmail Efendi adlı kahraman: “Hiç merak etmeyin. Onun kaldığı yer hemen şuracıkta iki adımlık yerde. Hoca Paşa Camisi'nin bir tabutluğu var. Neyzen'in orada bir tabutu vardır. Kapısı açıktır. Kaldırır kapağını içine girer. Örtünür ve sabaha kadar orada uyur.” (s.106) der. Ardından:

“demek ki o günlerde Neyzen’in meskeni cami tabutluğunda boş bir tabuttu.” der. Hâkim anlatıcılı bir romanda herhangi bir kahramanın sözlerini hâkim anlatıcının demek ki diyerek açıklaması roman tekniği açısından normal değildir. Anlatıcı/yazar, Adnan Menderes iktidara geldiği zaman Neyzen Tevfik’in onu övdüğünü söyler ve ardından şöyle der: “Neyzen 1956’yı, 57’yi, 58’i, 59’u görseydi Menderes’i acaba böyle över miydi” (s.225) der. Bu hâkim anlatıcının hem gerçek hayatla bağlantı kurduğunu hem de roman kahramanını kendisinin kurgulamadığını ifade edişidir. *Çılgın ve Özgür*’de meddah üslubu benzeri bir üslup kullanılır. Yazar: “Neyzen dostları ile nerede buluşuyordu?” (s.31), “Peki kimdi bu eski dost?” (s.154), “Peki Neyzen’in kedilerle arası nasıldı?” (s.169), “Neydi o yılın başlıca olayları?” (s.221) gibi sorular sorarak anlatacaklarını verir. *Başın Öne Eğilmesin*’de de aynı şey vardır. Sabahattin Ali Yurtdışına çıkmak ister. Kaçış planını Berber Hasan Tural ile birlikte yapar. Hasan Tural’ın Ali Ertekin adlı bir de arkadaşı vardır. Anlatıcı Ali Ertekin’i anlatmaya şöyle başlar. Kimdi bu Ali Ertekin (s.12) Yazar aynı konuya dair “ Peki Sabahattin Ali nereden bulmuştu bu sicili bozuk insanları?” (s.13) der. Anlatıcı, Neydi o yazı (s.16), neler konuşuldu o akşam (s.18) Mehmet Ali Paşa Türkiye’ye nasıl gelmiş ve mareşalliği kadar nasıl yükselmiş (s.33) Ya Sonra (s.35) Sabahattin Ali’nin İstanbul Yüksek Öğretmen Okulu’ndaki arkadaşları kimlerdi? (s.40) Peki kimdi bu Ayşe Sıtkı (s.55) Melahat sonra ne oldu.(s.57) Kimler vardı aralarında (s.98) diyerek üslubunu soru cevaba dönüştürür ve romanın sonuna kadar bunu devam ettirir. Bu usul veya üslup romanın tamamına hâkimdir. Bunu da modern romanda bulunmaması gereken bir kusur olarak değerlendirmek mümkündür. Yazar/anlatıcı *Başın Öne Eğilmesin*’de, Sabahattin Ali’nin Konya’da yargılanmasından bahsederken şöyle der: “Onun temyizden merhamet ve hoşgörü dilememesi, mahkmeden vermekle zorunlu oldukları adaleti istemesi her hâlde yargıçları kızdırmış olacak ki...” (s.62) hâlbuki hâkim anlatıcının yargıçların kızıp kızmadığına kendisinin karar vermesi gerekir. Sabahattin Ali çeşitli sıkıntılar yaşar ve bir ara yurtdışına kaçma düşüncesi uyanır. Anlatıcı bu hâli anlatırken “Demek ki daha o yıllarda Sabahattin Ali’nin kafasında cebinde metelik bile olmasa yabancı ülkelere gitme eğilimi vardı.”(s.66) Hâkim anlatıcılı bir romanda, bu tür ifadeler bulunmamalı aksi takdirde; anlatıcı kahramanına dışarıdan bakan biri hâline gelir. Anlatıcı/yazar hayatını anlattığı kişiler ile kendi ilişkisini

ortaya koymak için “Hıfzı Topuz da böyle akşamların birinde ona uğradı. Rasih Nuri ‘bu akşam yemeğe kal’ dedi.” (s.203/206/228) der ve kendini gerçek ismiyle romana dâhil eder. Hâlbuki okuyucu anlatıcının/yazarın kim olduğunu bilir.

8. Kurguyu Bozacak Şekilde Gelecektek Haber Verme:

Modern romanda okuyucunun heyecanını daima uyanık tutmak çok önemli bir unsurdur. Heyecanı diri tutmak ise kurgunun her an yeni, şaşırtıcı olay, kişi ve mekânlarla açılması ile mümkündür. Ancak sürekli merakla ilerleyen romanlar sürükleyici olabilir. Oysa Türk biyografi romanlarında anlatıcılar, romandaki birçok olayın sonucuna dair önceden bilgi vererek okuyucunun merakını öldürür. *İslamcı Bir Şairin Romanı*’nda anlatıcı bazı olaylardan sonra dipnotlarla kurgunun nasıl ilerleyeceğine dair bilgi verir. “Mısırdaki iken Kahire üniversitesi Farsça Profesörü Abdulvehap Azzam’a onu nasıl tanıttığını ileriki sayfalarda hikâye edeceğim. (s.57)

Anlatıcı, *Kimseye Etmem Şikâyet*’te; Hüsrev Bey-Raif Hanım hatırlarını daha sonra şöyle anlatacağı der, onların hatıralarından alıntı yapar. Böylece okuyucu, bazı hadiseler veya kişiler anlatıldıktan sonra ileride onlara dair ne tür gelişmeler olacağı önceden haber almış olur. (s.25-30-31-40-47-108-125-150-162-209-214-226-229-231). Örnek olması bakımından şunlar söylenebilir. Anlatıcı, İhsan Raif Hanım’ın Fransızca hocası Sadık Paşayı kısaca tanıtır. Sonra İhsan Raif Hanım’ın ona dair düşünceleri verilir: “İhsan Hanım ‘Fransızcaya bu kadar vakıf olmasam, Türkçenin kıymetini bilemezdim, kendi musikimizi tam anlayamazdım’ diyecekti sonraları.” (s.16). Anlatıcı, İhsan Raif Hanım’ın hatıralarından bazı alıntılar yaptıktan sonra şunları söyler: “İhsan Hanım’ın hatıralarında ‘confession’ diye andığı diyalog gerçekleşmeyecektir.” (s.54) İhsan Raif, Coşkun adlı bir şiirini mutluluk ve sevinçle tekrar tekrar okur. Anlatıcı şiirin altına bir parantez açarak şunları yazar: “İhsan Hanım bu dörtlüğünü çok seviyordu. Nitekim mezar taşına yazılmasını vasiyet edecekti.” (s.111) İhsan Raif ve Şair Nigar Hanım vezne dair konuşurlar. Ardından anlatıcı şunu söyler: “Nigar Hanım yine de ısrarlıydı aruz vezni konusunda. Zaman onun kehanetini haklı çıkarmayacak, ilerleyen

yıllar gösterecekti ki Türk şiirinin akış yönü milli vezin denilen heceye doğru olmuştur.” (s.133)

Uzak Ülke'de Fatma Aliye Hanım'ı kadınlar dünyasına yaklaştırması için bir hoca bulunur. Hoca eve yeni gelir. Anlatıcı: “Ümit edilen vuku bulmadı.” Der, hocayla ilgili hiçbir şey anlatmadan gelecektek haber verir. (s.42) Roman kahramanı Fatma Aliye'nin Ahmet Mithat Efendi'nin eserleri ile tanışmasının anlatıldığı bölümde: “Hurufat üzerinden nefesine ulaştığı bir hocası vardı artık Aliye'nin. Talebe hocasını biliyordu, lakin hocası talebesinden haberdar değildi. Yıllar sonra haberdar olduğunda, onu tanıtmak için seferber olacak, üstelik ikisi “Hayal Hakikat” namında bir de ortak roman yazacaklardı.” (s.44) der yine gelecektek haber verir. Aynı durum Fatma Aliye'nin 1875'de Yanya'ya atanan babasının yanına giderken (s.53) ve Paris'te yaşayan Rahibe Maria'nın İstanbul'a doğru yola çıkmasıyla Fatma Aliye'nin nasibini bulacağı söylenirken de (s.71) yapılır.

Çılgın ve Özgür'de Neyzen Tevfik İskenderiye'den İzmir'e gelir. Geceleri mevlevihanede kalır, gündüzleri dostları ile buluşur. Bu arada Refik İnce, Neyzen için bir konser düzenletir. Yazar bunu şöyle verir: “İleride de Demokrat Parti'nin yöneticileri arasında yer alacak olan Avukat Refik İnce...” (s.63) Bu cümleden sonra okuyucu, ileride bir Demokrat Parti kurulacağını ve o partinin yöneticileri arasında Refik İnce'nin bulunacağına hükmeder. Fakat romanda Refik İnce bir daha okuyucunun karşısına çıkmadığı gibi böyle bir partinin kuruluşu da söz konusu olmaz. Benzer bir tavır Neyzen'in Erenköy'de karşılaştığı ve acıdığı için kendisine para veren genç anlatılırken de görülür. Yazar/anlatıcı bu gençle ilgili şunları söyler: “Neyzen'in seslendiği bu genç kimdi acaba? Otuz üç yıl sonra İsmet İnönü'nün Milli Eğitim Bakanlığına atayacağı Hasan Ali Yücel...” (s.98) Böylece; romanın heyecanı ölür. Çünkü anlatıcı ileride neler olacağını söyler. Hatta romanın birkaç yerinde: “ileride bu olayı şöyle anlatacaktır” (s.189) diyerek anlatılan şeyle ilgili ileride ne olacağını okuyucuya söyler. Yazar, Neyzen Tevfik'in şiirlerinin bir araya toplanacağını söyler. Anlatıcı, Neyzen'in henüz böyle bir gayreti varken kitabın ileride hangi tarihte, kimin gayretiyle nasıl yayımlandığını söyler. (s.135) *Başın Öne Eğilmesin*'de Resimli Ay Dergisi 1930 yılı başlarında kapatılır. Anlatıcı Nazım Hikmet'in Resimli Ay'la ilgili hatıralarını şöyle anlatır diyerek geleceğe dair bilgiler verir: “Nazım Hikmet yıllar sonra Sabahattin Ali'nin

Çekoslavakya’da basılan İçimizdeki Şeytan kitabına yazdığı önsözde şöyle diyecekti.” (s.49). Sabahattin Ali’nin Aydın’da iken Enver Necati’ye yazdığı mektuptan bahsederken şöyle der: “Bir mektupta da orada adının komüniste çıktığını belirterek şöyle diyecektir.” (s.53) Başın Öne Eğilmesin adlı şiirinden bahsederken şöyle der: “Sinop Cezaevi’nin ağır havası içinde ileride pek ünlenecek olan Başın Öne Eğilmesin’i yazdı.” (s.71) Hasan Ali kamyonla kaçmak üzere evinden ayrılırken anlatıcı şöyle der: “Aliye Hanım da Filiz de o gece hiç bitsin istemediler. Nereden bileceklerdi bunun son birliktelikleri olduğunu” (s.223) ve sayfalar öncesinde, ertesi gün Sabahattin Ali’nin öleceğini ifade etmiş olur.

Vatana Adanan Ömür Mehmet Akif ‘te, Mehmet Akif Berlin’de iken sabah erkenden kalkar, abdest alır ve namaz kılar. Biraz üzülür, hislenir. Çünkü hep ezanlarla uyandığı İstanbul’da değildir. Bu sebeple Allah’a dua eder. “Allah’ım kimseyi ezansız bırakmasın.” der. Akif’in bu duasından sonra anlatıcı: “Akif yıllar sonra hem de öz yurdunda ezansızlığı yaşayacağını hayal bile etmeden ezan için, din için, bayrak ve millet için Almanya’daydı:” (s.51) diyerek ileride yaşanacakları bildirir.

Bozgunda Fetih Rüyası’nda kurgunun nasıl ilerleyeceğine dair çok sayıda bilgi verilir. Yahya Kemal ve Yakup Kadri, Kısıklı’daki Ali Baba’nın şeyhi olduğu Bektaşî tekkesine giderler. Yahya Kemal orada içer, eğlenir. Anlatıcı: “Yakup Kadri bu sahneyi daha sonra şöyle anlatacaktı” diyerek Yakup Kadri’den bir alıntı yapar. (s.176) Bir dedikoduyu anlattıktan sonra anlatıcı şöyle der: “Bu dedikodu dallanıp budaklanarak Yahya Kemal’in, Yakup Kadri ve Falih Rıfkı ile arasının açılmasına sebep olacaktı.” (s.298) Yahya Kemal, Ahmet Haşim’in Dergah dergisinde yayımlanan Göl Saatleri başlıklı şiirine hiç yorum yapmaz. Bunun üzerine anlatıcı şöyle der: “...Yahya Kemal, Göl Saatleri’nden tek kelimeyle bile söz etmedi, sustu. Haşim’le o günden sonra araları hemen hiç düzelmeyecek, sürekli birbirlerini çekeştireceklerdi.” (s.309) Yahya Kemal’in Türklere has Müslümanlık’a dair görüşleri değişik kişilerce eleştirilir. Anlatıcı şöyle der: “...iki ay kadar sonra aynı doğrultuda yazacağı Ezansız Semtler başlıklı yazısının Ankara’da Sebilürreşat dergisinde iktibas edileceğini ve bir gün bu yüzden Halide Edip’in irtica imasında bulunacağını bilseydi daha çok sıkılır, kuruntuları artar ve soğuk soğuk terlerdi” (s.335).

9. Okuyucu ile Diyaloga Girme:

Biyografi romanlarında ilk Türk romanlarının acemiliğini hatırlatır-casına anlatıcı, okuyucu ile diyaloga girer. Anlatıcı, *İslamcı Bir Şairin Romanı Mehmet Akif*'te Ali Ekrem'in Mehmet Akif'e dair düşüncelerini ifade eder. Ardından okuyucusu ile diyaloga geçer: "Doğrusunu söylemek gerekirse Ali Ekrem'in bu sözünde önemli bir hakikat vardı..."(s.68)

Kimseye Etmem Şikâyet'te meddah üslubuna benzer bir şekilde okuyucu ile diyaloga girilir. Anlatıcı, İhsan Raif'in mutlu günlerini anlattıktan sonra: "Peki ne oldu da İhsan Hamın böyle inkisara uğramış, kırılmış tozpembe hayalleri ince bulutlar gibi uçuşup gitmişti?" (s.33) Anlatıcı, İhsan Raif'in ilk kocasını anlatırken: "Peki eşini hiç sevmemiş miydi?" diye bir soru sorar (s.37). İhsan Raif ile Şehabettin Süleyman'ın evliliklerini anlatırken: "Nikahta keramet vardır derler ya, bu nikah yeni çift için gerçekten güzel günlerin başlangıcıydı" (s.80). Bu ifadeler karşındaki bir muhababa hitap gibidir. İhsan Raif, Şair Nigar Hanım ve Şehabettin Süleyman'ın felsefe üzerine tartışmalarını anlattıktan sonra anlatıcı kendi kurgu dünyasına dışarıdan bakarak şöyle der: "Yeryüzündeki maceramızın nasıl yorumlanması gerektiğini kestiremediler" (s.134).

Başın Öne Eğilmesin'de anlatıcı, Sabahattin Ali'nin dedesinin geçmişi anlatır. Babasını anlatacakken: "Gelelim bir başka acıklı yaşam öyküsüne" (s.36) der. Sabahattin Ali Almanya'daki görevinden döner, ne yapacağı konusunda tereddütleri vardır. Anlatıcı "şimdi ne yapacaktı." (s.46) diyerek alternatifleri sıralar. Sabahattin Ali'nin Aydın günlerinde âşık olduğu bir kızı anlatırken: "Sabahattin Ali ne bilsin, meğer kızın bir Harbiyeli sevgilisi varmış..." (s.52) Sabahattin Ali'nin Ayşe Sıtkı'ya yaptığı teklifle ilgili cevabı beklerken ise: "Bereket Ayşe Sıtkı kendisini çok bekletmedi." (s.85) der.

10. Anlatıcının Tarafını Açıkça Belli Etmesi:

Modern bir roman için anlatıcının hangi kahramandan yana olduğunu veya hangi fikri benimsediğini açıkça belli etmesi aslında önemli bir kusurdur. Anlatıcı kahramanları karşısında eşit bir mesafede olmalıdır. Eğer bir tarafın, fikrin açıkça savunucusu olacaksa bunu açıklama yöntemi ile değil dramatik yöntemle yapmalıdır. Oysa bu yazıya konu edilen

biyografi romanlarının hepsinde anlatıcılar, görüşlerini benimsediği kahramanları ve takdir ettikleri fikirleri açıkça belli eder. Apaydın bunun sebebini şöyle izah eder: “Anlatım tutumu bakımından da biyografik romanlar, bazı ilginç özellikler göstermektedir. Biyografik roman yazma, değer verilen bir şahsın unutulmamasını sağlamak ihtiyacından doğduğu için anlatım tutumu genelde onaylayıcı, benimseyicidir. Bazı romanlarda karşılaştığımız tarafsız anlatım tutumu biyografik romanların genel geçer özelliği değildir. (Apaydın, 2001, 173)”

Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp'te roman kahramanlarından Arap asıllı Darülmualimin Müdürü Satı El-Husri, Suriye'de bağımsızlık hareketleri başlayınca İstanbul'dan ayrılıp Suriye'ye gitmek ve hizmetlerine orada devam etmek ister. Yazar/anlatıcı: “Bu nankörlük karşısında Edebiyat Fakültesi müdürünün gözleri doldu. Oturduğu koltuktan kalktı, tekrar oturdu. Âdeta bağırmaya yakın bir sesle: ‘Hakkın varmış Ziya Bey, Satı Arap’mış’ dedi” der. (s.122) Satı El-Husri'nin kararı anlatıcı tarafından nankörlük olarak tavsif edilir.

Çılgın ve Özgür'de Neyzen Tefik, II. Abdülhamit'in iktidar yıllarının sonuna doğru İstanbul'un boğucu havasından sıkılır, özgürce yaşayacağı bir yer arar. Kahire'ye gider. Kahire'de mutlu olur. Bir ara Kahire'de de başı sıkıntıya girer. Yazar/anlatıcı bu hâli anlatırken: “Ne yazık ki o sıralarda Neyzen'in başına yeni bir dert açıldı. Çünkü o günlerde ‘Abdülhamit'in Ağzından Bir Nutuk u Hümayun’ başlıklı bir şiir yazmış ve bunu bir kahvede okumaya kalkmıştı.” (s.52) der. Bu cümlelerdeki ne yazık ki ifadesi yazarın Neyzen Tefik'e dair kanaatini açıkça ortaya koyar. Bir yazarın/anlatıcının herhangi bir kahramanına daha yakın durması çok tabii karşılanabilir. Önemli olan ne yazık ki, maalesef, büyük şanssızlık gibi ifadeleri kullanmadan okuyucuya hangi tarafta olduğunu hissettirebilmektir. Hıfzı Topuz benzer tavrını romanın başka bölümlerinde de gösterir. Neyzen'in tutuklanış hikâyesi anlatılırken şöyle der: “O gecenin sonunda Neyzen kendini karakolda buldu. Ortalığı karıştırmaktan dolayı tutuklanmıştı. Bereket, Neyzen'in bu tutukluluk günleri uzun sürmedi.” Son cümledeki bereket ifadesi de yazarın tavrını ortaya koyar. (s.72) Yazar; tarafını: “ ‘Ali Kemal ise sürekli Mustafa Kemal'e saldırarak’, ‘Çerkez Ethem ve kardeşi Reşit büyük bir ihanet içinde’, Neyzen bunları duyunca Çerkez Ethem'e ve kardeşi Reşit'e basıyordu kalayı’ ” (s.121) cümleleri ile de belirtir. Yazar/anlatıcı şunları da söyler:

“Ali Kemal, Çerkez Ethem ve Reşit kötü adamlardır ve onların kötülüğü tescillidir. Benim bunları anlatmama gerek yok. Bu hazır bilgiyi kullanayım.” Eğer yazar aksini düşünmüş olsaydı bu kişilerin birer kahraman olması ve bu kahramanların başka bölümlerde de yer alarak bu hainliklerini göstermeleri gerekirdi. 26 Ağustos’ta büyük zaferin kazanılmasından sonra yaşananları yorumlarken şöyle der: “Bu zafer yalnız Yunanlılara karşı değil, aynı zamanda bütün saltanata, İstanbul hükümetine, bütün işbirlikçilere ve onların yandaşı olan bütün hainlere karşı kazanılmıştı” (s.130) Yazar bu tavrını romanın başından sonuna kadar gösterir. (s.140) *Başın Öne Eğilmesin*’de Sabahattin Ali Yurtdışına kaçmak ister. Bilindiği gibi bu kaçış başarısız olur. Sabahattin Ali’nin kaçış planını Berber Hasan Tural ile birlikte yapacaktır. Anlatıcı Berber Hasan Tural’la ilgili şunları söyler. “...yuvarlak gözlü, sinsi bakışlı, hiç güven vermeyen ve kendini komünist sayan karanlık bir adamdı.” (s.12) 1924 yılında Kız Öğretmen Okulunda yapılacak gösteriye alınmayacağını bilen Sabahattin Ali, kadın kılığında okula girer. Fakat ihbar edilir. Bunun üzerine anlatıcı şunları söyler: “O zamanki okul yönetimi işte böyle bir dar kafalılık içindeydi.” (s.39) Resimli Ay dergisinden bahsederken şunları söyler: “Dergi Gazi’nin ileri düşüncelerini halka yaymayı amaçlıyordu. Resimli Ay’ın bu tutumu gerici çevrelerde tepkiler yarattı.” (s.47) Sabahattin Ali yurtdışına kaçma düşüncesini planladıktan 14 yıl sonra gerçekleştirir. Anlatıcı bundan bahsederken şöyle der: “Bu gidiş kararını ne yazık ki 14 yıl sonra uygulamaya kalktı, ama başaramadı.” (s.66) Hüseyin Nihal Atsız ile Sabahattin Ali arasındaki tartışmayı anlatırken: “Atsız, Sabahattin Ali’ye şöyle çamur atıyordu.” (s.107) Sabahattin Ali’nin Mavi Yolculuklarından bahsederken “Ne yazık ki Sabahattin Ali bir daha o kıyıları göremedi.” der. (s.122) Tan olaylarını anlatırken: “Hüseyin Cahit Yalçın 3 Aralık 1945 tarihli Tanin’de Kalkın Ey Ehli Vatan başlıklı yazısıyla bütün hür vatandaşları ve eli kalem tutan gazetecileri sola karşı savaşa çağırıyordu. Şöyleydi o kışkırtıcı yazı” der. (s.137) “Sabahattin Ali nasıl da görmüş Türkiye’nin geleceğini” (s.198) Bunlara ilave edilebilecek başka örnekler de eserde çokça bulunur.

Vatana Adanan Ömür Mehmet Akif’te romanın başından sonuna kadar Osmanlı Devleti’nin yerine kurulan Kemalist iktidarın aleyhinde bir tutum mevcuttur. Özellikle Mehmet Akif’in Mısır’a gitmek zorunda bırakıl-

dığı bölümde (s.164-176) ve ezanın Türkçeleştirildiği bölümde (s.177-183) anlatıcının bu aleyhtar tavrı çok açıktır.

Bozgun'da Fetih Rüyası'nda anlatıcı, II. Mahmut dönemi Yeniçeri Ocağı'ndan bahsederken şöyle der: “Ne yazık ki, bu muazzam ocağın ilk asırlardaki bütün şan ve şevketi unutulmuş, hatırlarda sadece son zamanlarında ortaya çıkan başıbozukluğu, itliği, kopukluğu kalmıştı.” (s.201) I. Dünya Savaşı'ndaki cephele anlatırken: “...İstanbul'u işgal ederek Osmanlı Devleti'ni saf dışı bırakmak isteyen itilaf devletleri donanmasının tabyalarımızı uzaktan topçu ateşine tuttukları kritik günlerdi.” (s.153) der ve fikren hangi tarafta durduğunu açıkça söyler. I. Dünya Savaşı'nda Bulgar cephesi yarıdır. Anlatıcı Yahya Kemal'in hâlini şöyle anlatır: “Başından beri hiç inanmasa da ümit ve temenni ettiği galibiyet o olmazsa başa baş bir sulh, Balkan Harbi'nde kaybettiğimiz Rumeli'nin hiç değilse bir kısmını bize yeniden kazandırabilirdi. (s.241) Anlatıcı burada da kendi yerini belli eder.

15. Fotoğraf/Kaynakça/ Dipnot/ İndeks

Biyografi romanı yazarları, eserlerinin kurgu olmadığını anlattıkları kişilere dair fotoğraflarla, kaynakçalarla, dipnotlarla, indekslerle her fırsatta gösterirler. *İslamcı Bir Şairini Romanı Akif*'te yüzlerce dipnotla Akif'in özel hayatına dair ayrıntılar, kavramlar-terimler, sosyal hayat, eğitim hayatı, kitaplar, mekânlar, hatıralar, kişilere dair bilgi verilir. Bir dipnotta, alıntı yapılan bir kitaba dair şu kayıt kurgu âlemin tamamen yıkılışına sebep olur. “Bu kitap için lüzumlu olmayan ve yeni neslin anlamayacağı noktalar çıkarılmıştır.” (s.338) Romanın sonuna Akif'in Nasrullah Camii'ndeki vaazı (s.363) ve romandaki isimlerle ilgili bir dizin de (s.381-391) eklenmiştir. Yazarın, Ziya Gökalp'in hayatını anlattığı *Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp*'te de tavrı aynıdır; dipnotlarda birçok kavram ve kişiye dair bilgi verir. (s.122)

İki bölüm olarak kabul edebilecek *Uzak Ülke*'nin ikinci bölümü, anlatıcının Fatma Aliye'nin mezar taşını arayış hikâyesi ile başlar. Bu bölümün başına ise Fatma Aliye'nin mezar fotoğrafı konulur, bundan sonra yazılanların bir biyografi kitabından hiçbir farkı yoktur. (s.222)

Kimseye Etmem Şikâyet'te İhsan Raif Hanım'a dair bazı bilgilerin yanlışlığı dipnotlarda açıklanır. (s.38-139) Eserin sonunda bir kaynakça verilir. (s.239-240)

Mısır Apartmanı'nda Mehmet Akif, ailesi, gittiği veya kaldığı yerlerle ilgili birçok fotoğraf yer alır. (s.88-100-106-108-115-137-143-187-210-239-246)

Çılgın ve Özgür'de, 16 yaprak fotoğraf ve karikatür vardır. Ayrıca romanın kaynakçası (s.248) ve dizini (s.249-54) de bulunur. Yazarın diğer eseri *Başın Öne Eğilmesin*'de 16 yaprak fotoğraf ve Ek Bilgiler başlığı altında Sabahattin Ali'nin ölümünden sonra yaşananlar anlatılır. Romanın sonuna Meraklısı İçin başlığıyla arayan aradığı kişi, yer, dergi veya kitap ismini bulsun diye bir indeks konulur.

Bozgununda Fetih Rüyası'nın sonuna Yahya Kemal'in hayatının kronolojisi ve bibliyografya konur.

S o n u ç

“Modern roman olma” olgusu için en önemli ölçüt anlatılanların kurgu olmasıdır. Oysa incelenen biyografi romanlarının tamamında; verilen tarihî bilgilerle, gerçek hayatla kurulan irtibatlarla, fotoğraflarla, dipnotlarla, roman sonundaki kaynakçalarla, verilen ansiklopedik bilgilerle eserlerin kurgu özelliği parçalanır, yok edilir. *Başın Öne Eğilmesin* adlı eserin *Birkaç Söz* başlıklı bölümündeki şu ifadeler biyografi romanı yazarlarının romana nasıl baktığını gösteren önemli bir delildir: “Konuyu biyografi olarak yazmak kitaba kuru bir hava verebilirdi. Kurmacanın olanaklarından yararlanmak bana daha çekici göründü. Ama nasıl bir kurmaca? Gerçekleri hiç bozmadan, abartmadan, olayları ve mektupları konuşmaya dönüştürerek, konuya gerekli ayrıntıları katarak bir kurmaca...”²¹ Modern romanın bir başka ölçütü, anlatıcının kahramanlar ve olaylar karşısında tarafsız olması veya tarafını kör gözüm parmağına şeklinde ifade etmemesidir. İncelenen romanlarda anlatıcılar hangi fikri benimsedikleri veya hangi kahramandan yana olduklarını açıkça ifade ederler. Bu hal, anlatıcının ne zaman hangi tavrı takınacağını

²¹ Hıfzı Topuz, *Başın Öne Eğilmesin*, Remzi Kitabevi, İstanbul 2014, s.7

bilen okuyucunun heyecanını bitirir. İncelenen romanların hepsinde hâkim anlatıcı olmasına rağmen bazı durumlarda anlatıcılar olaylardan haberdar değilmiş gibi davranır. Hâkim anlatıcı modern bir anlatım biçimi olan dramatik yöntemi çok az kullanır. Romanlarda hâkim anlatıcının tercih ettiği açıklama yöntemi biyografi romanlarını okunması zor bir hale getirir. Biyografi romanlarında çok sayıda kahramandan bahsedildiği için bir karakter yaratıldığından bahsetmek çok zordur. Bu sebeple 1923-1960 arasında vefat eden şair-yazarların hayatlarını konu eden ve “roman” unvanı ile yayımlanan biyografik eserlere dair genel anlamda şu ifade edilebilir: Bu eserler biyografi romanı adıyla yayımlanmasına rağmen “modern roman niteliklerini” taşımaz.

“ARE ‘BIOGRAPHICAL NOVELS’ A FORM OF NOVEL?”

Abstract

Novel which has a range of subgenres, is one of the most admired pieces of literature since it allows readers to experience unknown realms, lives, places, people and cultures. Biographical novel is a subgenre of novel. Biographical novels depict the lives of acknowledged figures in arts, sports, science, and politics etc. through “fiction”. In Turkish literature there are biographical novels which are based on scientists’, soldiers’, politicians’ lives as well as some poets’ and authors’. In this article, some biographical novels such as Bir Fikir Adamının Romanı Ziya Gökalp and İslâmcı Bir Şairin Romanı Mehmet Akif by Mehmet Emin Erişirgil; Çılgın ve Özgür and Başın Öne Eğilmesin by Hıfzı Topuz; Mısır Apartmanı by Sevdâ Kideys; Uzak Ülke by Fatma Karabıyık Barbarosoğlu; Vatana Adanan Ömür Mehmet Akif by Adem Çevik; Kimseye Etmem Şikayet by Mehmet Öklü; Bozgunda Fetih Rüyası by Beşir Ayvazoğlu; Abide Şahsiyet Mehmet Akif Ersoy by Aziz Erdoğan in which lives of certain poets and authors who had died between 1923-1960 are examined; and it is discussed that whether these pieces carry the characteristics of modern novel standards.

Keywords

Biography, Biographical novel, modern novel, Turkish novel.

ÇAĞATAYCA KELİLE VE DİMNİNE TERCÜMELERİ

Feyzi ÇİMEN*

ÖZET

14. yüzyıldan günümüze değişik müellif/mütercimler tarafından farklı edebî şekillerde, farklı kaynaklardan, farklı hacimlerde yapılan Batı Türkçesi Kelile ve Dimne metinleri üzerine ülkemizde farklı disiplinlerde birçok akademik çalışma yapılmıştır. Öte yandan Doğu Türkçesi'ne (Çağatayca'ya) yapılan Kelile ve Dimne tercüme üzerine Türkiye'de henüz kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Hâlbuki Kelile ve Dimne metinleri üzerine genel değerlendirmeler yapmak ve Doğu-Batı Türkçesi içinde aynı edebî eseri karşılaştırmak için Doğu Türkçesi metinlerinin de bilimsel neşirlerinin yapılması gerekmektedir. Bilimsel neşir öncesinde de araştırmacılara yol göstermek için Doğu Türkçesiyle yazılmış Kelile ve Dimne metinlerinin bir dökümünün yapılması yerinde olacaktır.

Bu gereklilikten hareketle bu çalışmada daha önce Türkiye Türkolojisi'nde pek bilinmeyen Çağatay Türkçesiyle kaleme alınmış Kelile ve Dimne nüshalarını tespit edebildiğimiz kadarıyla bir araya getirmeye çalıştık. Dünyanın farklı ülkelerinin kütüphanelerinde yer alan söz konusu bu eserlerden görebildiklerimiz tafsilatıyla tavsif edildi; bizzat inceleme imkânı bulamadığımız eserlerin katalog bilgilerinin tercüme bir araya getirilerek araştırmacıların dikkatine sunulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Kelile ve Dimne, Çağatay Türkçesi, Âşârü'l-imâmîyye, Tercüme.

Giriş:

Kelile ve Dimne, yazıldığı yıldan günümüze birçok dünya diline çevrilmiş; üzerinde birçok akademik ve popüler yayın yapılmış olmasına rağmen hâlâ güncelliğini koruyan bir eserdir. Dilden dile tercüme edildikçe değişen, gelişen, zenginleşen, büyüyen *Kelile ve Dimne* günü-

* Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. fcimen@fsm.edu.tr

müzde birçok dünya dilinde zevkle okunan bir eserdir.¹ Eserin aslı Sanskritçe olup Vişnu mezhebindeki bir Brahman tarafından Miladi 300 yılına yakın Doğu Keşmir’de Budist bir öğreti olarak kaleme alınmıştır. Tercüme yoluyla eser biçimle beraber tabiri caizse din de değiştirmiş; yeni kültür ve din muhitlerine adapte olmuştur. Bu yönüyle *Kelile ve Dimne* her dinden ve kültürden insanların benimsediği bir metin hüviyeti kazanmıştır. Evrensel öğretisinden dolayı her kültür ve din mensubu *Kelile ve Dimne*’nin hikmetinden pay almış ve eserde kendine hitap eden bir yön bulmuştur. Eser üzerine yapılan akademik çalışmalar, tezler, makaleler, araştırmalar, minyatürler, şerhler, hulasalar, özetler ve eserden ilham alınarak oluşturulan yeni eserlerle *Kelile ve Dimne* kendi külliyyatını oluşturmuştur.

Eserin ilk adı *Pançatantra*’dır. *Kelile ve Dimne* adı metinde geçen hikâyelerden birinin kahramanları olan iki çakala dayanır. *Pançatantra*’da *Karata ve Damanaka* olan bu iki çakalın ismi Pehlevîce’ye *Kelileg ve Demneg* diye tercüme edilmiş ve daha sonraki tercümelerde bu isim belirleyici olmuştur.² *Kelile ve Dimne* Beydapâ³ adlı bir münzevi dervişle Debşelim adında bir hükümdar arasında geçen mükâleme şeklinde kaleme alınmıştır.

Kelile ve Dimne ilk kez Sankritçe’den Pers kralı Hüsrev I. Anuşirvan (531-597) zamanında Tabip Burzuye tarafından başka Sanskritçe kaynaklarla da genişletilerek 560 yılında Pehlevîce’ye tercüme edilmiştir. Bu çeviri günümüze ulaşmamıştır. Eserin Pehlevîce’den sonra ikinci çevrildiği dil Süryanice’dir. Bu tercüme yaklaşık 570’li yıllara tekabül etmektedir. Bûd adlı Hristiyan bir rahip tarafından yapılan bu tercüme günümüze ulaşmıştır. *Kelile ve Dimne* çevirilerinde kaynaklık eden asıl eser ise Pehlevîce’den İbnü’l-Mukaffa (öl. 759) tarafından 750 yılında yapılan Arapça tercümedir. Mukaffa çevirisi birebir çeviri metni olmayıp bazı hikâyeler ve ilaveler içermektedir. İbnü’l-Mukaffa çevirisi Sâmanî hükümdarı Nasr b. Ahmed’in emriyle Ebü’l-fazl Muhammed-i Bel’amî tarafından Farsça’ya çevrilmiş ve bu çeviri Şair Rûdekî tarafından mesnevî nazım biçimiyle kaleme alınmıştır.

¹ Türkiye’de *Kelile ve Dimne* Millî Eğitim Bakanlığı’nın yayınladığı 100 temel eser listesindedir.

² Ayrıntılı bilgi için bkz. C. Brockelmann, “Kelile ve Dimne”, *IA*, C. 6. s. 552-558. 1977.

³ Beydeba, Bîdpâ, Bîdbây vb. farklı okunuşları da vardır.

Bundan sonra İbnü'l-Mukaffa çevirisinden yapılan iki Farsça çeviri daha *Kelile ve Dimne* tercümelerine kaynaklık etmiştir. Bunlardan biri Nizâmüddîn Ebü'l-Me'âlî Nasrullâh b. Muhammed b. Abdülhamîd tarafından yapıp Gazne hükümdarı Behrâm Şâh'a (öl. 1151) ithaf edilen tercüme; diğeri ise Hüseyin Vâ'iz Kâşifi'nin (öl. 1504) Hüseyin Baykara'nın veziri Ahmed Süheylî'nin adına izafetle *Envâr-ı Süheylî* adını verdiği çeviridir.⁴ Bu bahsi geçen metinler dünya dillerine yapılan *Kelile ve Dimne* tercümelerine kaynaklık etmiştir.

14. yüzyıldan günümüze değişik müellif/mütercimler tarafından farklı edebî şekillerde, farklı kaynaklardan, farklı hacimlerde yapılan Batı Türkçesi *Kelile ve Dimne* metinleri üzerine ülkemizde farklı disiplinlerde birçok akademik çalışma yapılmış, Doğu Türkçesi'ne (Çağatayça'ya) yapılan *Kelile ve Dimne* tercümeleleri üzerine ise Türkiye'de henüz kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Hâlbuki *Kelile ve Dimne* metinleri üzerine genel değerlendirmeler yapmak ve Doğu-Batı Türkçesi içinde aynı edebî eseri karşılaştırmak için Doğu Türkçesi metinlerinin de bilimsel neşirlerinin yapılması gerekmektedir.

Doğu Türkçesi'ne yapılmış *Kelile ve Dimne* tercümelerinin tam bir dökümüne maalesef sahip değiliz. Var olan bilgiler çeşitli kataloglarda kalmış bilgi kırıntıları şeklindedir. Bu eserlerin tam listesini ihtiva eden bir katalog da yoktur. Avrupa kütüphanelerinde yer alan yazma eserlerin bilgilerine ulaşmak nispeten kolay olsa da Türkî devletlerde bulunan eserlerin bilgilerine ulaşmak daha meşakkatlidir. Doğu Türkçesi'ne ait olan yazma nüshaların her birinin ayrı bir ülkede olduğu düşünülürse işin zorluğu daha iyi anlaşılacaktır. Kataloglarda yer alan yazma eser bilgilerinin teyidi, hususiyle de temini hayli uzun ve yorucu bir süreçtir.

Bu çalışmada Doğu Türkçesine yapılan *Kelile ve Dimne* tercümelerini tespit edebildiğimiz kadarıyla bir araya getirmeye çalıştık. Matbu ve modern tercümeleleri bu çalışmanın dışında tuttuk. Kaydına ulaşılan yazma eserlerden görebildiklerimiz tafsilatıyla tavsif edildi; bizzat inceleme

⁴Ayrıntılı bilgi için bkz. Zehra Toska, "Türk Edebiyatında Kelile ve Dimne Çevirileri ve Kul Mesud

Çevirisi (2 cilt)", *İstanbul, Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, [Yayınlanmamış Doktora Tezi] İstanbul, 1989.*

imkânı bulamadığımız eserlerin yerlerine işaret etmekle iktifa edildi. Eski eserlerin kataloglarının yapılması esnasında türlü yanlışlar olabilmektedir. Bu hususun da göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Burada yer alan bilgiler araştırmacılar tarafından kayıtlar tetkik edildikçe netlik kazanacaktır.

1. İftihâru'd-dîn Muhammed Bekrî el-Kazvinî Çevirisi

Katip Çelebi ve Hermann Ethe'nin ilgili eserlerinde⁵ verdikleri bilgilere göre İftihâru'd-dîn Muhammed Bekrî el-Kazvinî, *Kelile ve Dimne*'yi Doğu Türkçesi'ne tercüme eden ilk kişi olarak gösterilmektedir.⁶ İftihâru'd-dîn Muhammed Bekrî el-Kazvinî eserini Mengü Kaan'a (öl. 656-1258) sunmuştur ki bu tarih 13. yüzyıla tekabül etmektedir.

Bu bilgilere göre Doğu Türkçesi'ne yapılan ilk *Kelile ve Dimne* tercümesi bilindiğinin aksine 18. yüzyılda değil 13. yüzyılda yapılmıştır. Anadolu sahasında ilk *Kelile ve Dimne* tercümesi olan Kul Mesud tercümesinin⁷ 14. yüzyılda yapıldığını düşünürsek Doğu Türkçesi'ne yapılan çeviri aşağı yukarı bundan 100 yıl öncedir. Muhammed Bekrî eserini ne zaman hazırlamıştır, tercümesinde hangi kaynak metni kullanmıştır, eserini hangi tertip üzerine kaleme almıştır, eser şu an mevcut mudur ne durumdadır bu bilgiler şimdilik malumumuz değil; fakat şu kadarı bile Doğu Türkçesi *Kelile ve Dimne* tercüme faaliyetleri için son derece önemlidir.⁸

⁵ Katip Çelebi, *Kesfu'z-Zunûn 'an Esâmi'l Kütübi ve'l-Funûn*, C. V, s. 239, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Lübnan, 2008.; Hermann Ethe, *Catalogue of Persian manuscripts in the India office library*, London, India Office Library, 1980. s. 471- 472.

⁶ Muhammed Bekrî ilk olarak Oktay Kaan'ın hizmetine girmiş sonra oğlu Mengü Kaan (öl. 656-1258) hizmetinde bulunmuştur. Mengü Kaan onu Kazvin'e vali yapmış ve kardeşi İmameddin Yahya'yı Irakıacem'e daha sonra da Irakıarab'a, öbür kardeşi İmadüddin'i ise birkaç yıllığına Mazenderân'a vali tayin etmiştir. Üçüncü kardeşi Rukneddin'i Guristan valisi yapmıştır.

⁷ Eser üzerine Zehra Toska doktora tezi hazırlamıştır. Bkz Toska, 1989 age.

⁸ Tüm teşebbüslerimize rağmen Hermann Ethe tarafından India Office Library'de yer aldığı bildirilen eserin dijital resimlerine ulaşamadık; bu sebeple ilgili eserlerdeki katalog bilgilerinin tercümelerini burada tekrarlamak durumunda kaldık.

2. Fiğânî Tercümesi

Kelile ve Dimne Ubeydullah Han⁹ (1529-1533) döneminde Fiğânî isimli biri tarafından Doğu Türkçesi'ne tercüme edilmiştir. Söz konusu eserden ilk bahseden kişi H. F. Hofman'dır.¹⁰ Aynı eserden Zeki Velidi Togan da bahsetmektedir. Togan eserin tek nüshasının Meşhed'de Eczacı Gulam'da bulunduğunu bildirmektedir.¹¹ Söz konusu eserde verilen bilgilerden Togan'ın eseri gördüğü anlaşılmaktadır. Tam mahiyeti bilinmeyen eser, Ubeydullah Han'ın ölümünün 1539 olduğunu göz önünde bulundurulursa, Doğu Türkçesi'ne yapılmış ikinci *Kelile ve Dimne* tercümesi olma özelliğini taşımaktadır.

3. Molla Muhammed Timur'un *Kelile ve Dimne* Tercümesi (*Âşâru'l-İmâmiye*)

Âşâru'l-İmâmiye Molla Muhammed Timur¹² tarafından 1131/1718-19 tarihinde Kaşgar'da Kaşifi'nin *Envâr-ı Süheylî* metnine dayanarak Farsça'dan Doğu Türkçesi'ne yapılmış *Kelile ve Dimne* çevirisidir. Biri Hollanda'da, beşi Özbekistan'da olmak üzere altı nüshası vardır.

Molla Muhammed Timur'un hayatı hakkında yapmış olduğumuz araştırmalarda ne tezkirelerde ne kataloglarda ve ne de ansiklopedilerde müstakil bir bilgi bulabildik. Molla Muhammed Timur'un eserini takdim

⁹ Hayatı için bkz. Muallâ Uydu Yücel "Ubeydullah Han" *DİA*, C.42, s. 22-23.

¹⁰ H. F. Hofman, *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey*, Published by The library of the University of Utrecht under the auspices of the royal asiatic society of great britain and Ireland, Utrecht, 1969. s. 38-39.

¹¹ "Sultan Hüseyin zamânında Fârisî şâyi' irdi Ubeydullah Han mâverâunnehr tahtıda karâr taptı ekser ulus Türkî luğatıga şurû' kıldılar. Be-tahsîs havâkîn ve salâtîn ve umerâ kim temâmîsi Türkî birle mütekellim irdi ve köpi Fârisî kelâmige kâdir irmesler irdi. Ammâ Karaçın hılıdın Kuşçı aymağının emirü'l-âzam Kanber bin emirü'l-kebîr Köpek Kuşçı bu fakîr hakîr Fiğânî'ga buyurdi kim bu kitâbnı Türk lüğatı birle terceme kılğil bi-ecma'ihim kim etrâk andın fâyide alsun." "A. Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, (2. baskı) İstanbul, 1981.; s. 195.

¹² Hayatı ve diğer eserleri için bkz. Feyzi Çimen, Molla Muhammed Timur'un *Âşâru'l-İmâmiye* (Çağatayca *Kelile ve Dimne* Tercümesi) Adlı Eseri- Metin, Notlar, Dizin-Sözlük, *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, [Yayımlanmamış Doktora Tezi]* İstanbul, 2015, s. 18-36.

ettiği Muhammed İmam Beg'in kimliği de belirsizdir. Muhammed İmam Beg ne zaman doğmuştur, ne zaman, nerede emirlik yapmıştır ve ne zaman ölmüştür bilemiyoruz. Eserin takdim edildiği Muhammed İmam Beg'in o dönemin önemli siyasî simalarından biri olması kuvvetle muhtemeldir; ancak hakkında net bir bilgiye ulaşamadık.¹³

Tespit edebildiğimiz kadarıyla Molla Muhammed Timur'un iki eseri vardır; bunlardan biri bu çalışmaya konu olan *Āşāru'l-İmāmiyye*, diğeri *Ahlāk-ı Muhsinī*'dir. *Ahlāk-ı Muhsinī*'nin tam nüshasını görme imkânı bulamadığımız için değerlendirmelerimizi *Āşāru'l-İmāmiyye*'de yer alan şu satırlara dayanarak yapacağız.

...Ve andın târih-i hâzreti nebevî miñ yüz otuz bir irdi kim zamân fuzalâlarının muhtedâsı ve devrân kam-kârlarının piş-vâsı faziletğa mürebbî ve şerî'atğa muqavvî ma'nâ-ı taleb ve dâniş-lağab:

Beyt

Zihî nîk-nâm u hamîde-hışâl
Muhammed İmâm beg şâhib-kemâl

Bu faqr-ı istiğâ'at a'nî Mollâ Muhammed Timür kem-şalâhiyyetğa buyurdı kim Envâr-ı Süheylî'ni Fârisî luğatıdın Türki tilğa evrügey, tâ bu Kaşgar-zemîn vilâyetiniñ halkı kim tilleri Türkîdür, ol kitâbnıñ ma'nâ-sıdın behre algaylar ve her hâş u 'âmğa menfe'atı tamâm yitkey.

Qı t ' a

Menfa'atnı hâş tutmaq süfleleriniñ resmidür
Merd-i 'âlî-himmet ol kim 'âm nef'in közlegey

Ve ol bâ'ışdin bâ-vücüd bî-şalâhiyyetlik ve kem-kuvvetlikim birle bu uluğ işğa şurü' kıılmaqnı özümge lâzım bildim. Ve havşalım çağıdın artuğ tu'mege ağız açқанımdın zamân fuzalâları ve devrân zurefâlarınıñ ta'nları okığa özümni nişâne kııldım. “مَنْ صَنَّفَ فَقَدْ اسْتُهْدِفَ” tîr-bârânı qorqıncıdın bu

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. A. Zeki Velidî Togan, *Bugünkü Türk İli Türkistan ve Yakın Tarihi*, Enderun Kitabevi, (2. baskı) İstanbul, 1981; Atıf Mehmed, *Kaşgar Tarihi: Bâis-i Hayret Ahvâl-i Garibesi*, haz. İsmail Aka, v.d., Eysi Kitap ve Yayın, Kırıkkale, 1998; Mehmet Saray, *Doğu Türkistan Tarihi: Başlangıçtan 1878'e kadar*, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998.

işka kıızığlığın köñül savuttum ve lîkin “ المأمورُ مَعْدُورٌ ” cür’eti birle “ مَنْ أَنْصَفَ فَقَدْ اسْتُطْرِفَ ” siperidin yüzümge utru tuttum.¹⁴

Bu satırlardan anlaşılacağı üzere mütercim eserini Muhammed İmam Beg’in isteği üzerine kaleme almıştır. Ayrıca eserin yazıldığı tarih sarih bir şekilde zikredilmektedir. Hicrî 1131 tarihi miladî 1718-19’e tekabül etmektedir. Muhammed İmam Beg’in Kaşgar halkının *Kelile ve Dimne* kitabından istifadesini istemesi, kendisinin Kaşgar’ın ileri gelenlerinden biri olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu tercüme görevini Molla Muhammed Timur’a vermesi Molla Muhammed Timur’un söz konusu toplumda muteber bir şahsiyet olduğuna işaret etmektedir. Muhammed Timur’un isminin başında yer alan “molla” unvanı da bu iddianın diğer bir delilidir. *Āşāru’l-Īmāmiyye*’de konular ele alınırken istiṣhat için zikredilen ayetlerden sonra irap kaidelerinin ayrıntılı bir şekilde zikredilmesinden müellifin Arapça bildiği anlaşılmaktadır. *Āşāru’l-Īmāmiyye*’nin tercüme edildiği kaynak metnin Farsça olduğunu düşünürsek Molla Muhammed Timur’un en az üç dil bildiğini söyleyebiliriz. Bu da kendisinin sosyal çevre olarak ilmiye sınıfından olduğuna hüccettir. Eserini kaleme aldığı 1719’da 20’li ya da 30’lu yaşlarda olması kuvvetle muhtemeldir.

Tüm bu yorumları birleştirirsek Molla Muhammed Timur 17. yüzyılın son çeyreğinde doğmuş ve 18. yüzyılın başlarında Kaşgar’da yaşamıştır diyebiliriz. *Āşāru’l-Īmāmiyye* ve *Ahlāk-ı Muḥsinī*’den başka telif-tercüme eserleri olması muhtemeldir. Hayatı hakkındaki bilgiler bu eserler buldukça netlik kazanacaktır. *Āşāru’l-Īmāmiyye*’nin yapmış olduğumuz araştırmalarda altı nüshasını tespit edebildik. Bunlardan biri Hollanda Leiden Üniversitesi Kütüphanesi no 6269’da; diğerleri Özbekistan Fenler Akademisi Ebu Rayhan Biruni Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Bölümünde P11307; P5807; P7451; P10203 katalog numaralarıyla kayıtlıdır. Biz bu çalışmamızda Hollanda nüshasını L nüshası, Özbekistan nüshasını ise T¹⁵ (P11307) nüshası olarak adlandıracamız.

¹⁴ L7a-11,15; 7b-1, 7.

¹⁵ Eser Özbekistan Taşkente bulunduğundan bu kısaltmayı kullandık.

L Nüshası

Āşāru'l-Īmāmiyye'nin bu nüshası hakkındaki ilk bilgileri meşhur katalogunda Jan Schmidt¹⁶ vermiştir. Schmidt'in, eseri tavsifi özetle şöyledir:¹⁷ Eser sonradan yapıldığı anlaşılan siyah deri sırtlı mukavva bir ciltle kaplıdır. Cildin üzerinde "*Tercüme-i Envār-ı Süheylî Kāşifce*" yazılı bir etiket bulunmaktadır. Düşük kaliteli kahverengi aherli bir kâğıt üzerine yazılan eser yer yer tamir görmüştür. Eser 2+325+2 varak olup sayfa boyutları 225x125 mm ile 270x180 mm arasında değişmektedir. Eser zaman zaman değişmekle birlikte talik hat ile yazılmıştır ve her sayfada 15 satır bulunmaktadır. Eserin son sayfası (323a) bozuk bir *şikeste* hat ile kaleme alınmıştır. Eserde, olay ve hikâyelerin anlatımında kalıp ifadeler kullanılmıştır. Konu başlıkları, noktalar, çizgiler ve istişhat için zikredilen Arapça ibareler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Eserin sonunda müstensih kaydı ve istinsah tarihi yoktur. Yazmaya sonradan eklendiği anlaşılan varaklar üzerinde eserin sonraki sahiplerinin adı ve adres bilgileri (Johannes Awetarian, Missionsprediger ve E. M. Hoppe, Mutkurova No.24, Rustschuk) yer almaktadır. Eserin tercüme tarihi olan 1131 yılına eserin sonunda bir şiirde geçen *yaḥşî yār* (بخشي يار) ibaresiyle ebced tarihi düşürülmüştür.¹⁸ Eserin girişi Molla Muhammed Timur'un bazı eklemeleri dışında Kaşifi'nin özgün metninin tercümesidir. Bu söz konusu girişte eserin Hint dilindeki telifi ve daha sonraki Pehleviçe, Arapça ve Farsça tercümelerden bahsedilir.

Molla Muhammed Timur da Kaşifi'nin özgün eserine sadık kalarak tercümesini 14 bölümde kaleme almıştır. Eser zengin şiirlerle süslenmiş gösterişli bir nesir metnidir. Metnin değişik yerlerinde çeşitli bilgi ve yorumlara yer verilmiştir. Eserin başında ve sonunda eserle alakalı olmayan notlar ve yorumlar vardır. Eserin başı ve sonu tamdır. Müstensih hataları ve atlanan, yanlış yazılan kelimeler göz ardı edilirse eser gayet okunaklıdır.

¹⁶ Jan Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands: Comprising the Acquisitions of Turkish Manuscripts in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*, C. II, s. 300, (Asaru'l-imamiye, Cod Or: 6269) Leiden 2002.

¹⁷ Burada Schmidt verdiği bilgilerin tercümesi verilmiştir.

¹⁸ ya (ی) 10 + hı (خ) 600 + şın (ش) 300 + ya (ی) 10 + ya (ی) 10 + elif (ل) 1 + ra (ر) 200 = 1311 (1718-1719)

T N ü s h a s ı (P 1 1 3 0 7)

Bu nüsha hakkında ilk tanıtıcı bilgileri A. A. Semenova vermiştir.¹⁹ Eser kahverengi deri bir ciltle kaplanmış olup vişne renginde meşin bir sırtla takviye edilmiştir. 2+367+2 varaktır. Sayfa boyları 22x36 cm olup L nüshası gibi nestâlik hatla yazılmıştır. Cildin üzerinde değişik motiflerle bezenmiş bir şemse olup cilt kapağının etrafı süslü şekillerle kaplanmışır. Düşük kaliteli kahverengi aherli bir kâğıt üzerine yazılan eser, yer yer tamir görmüştür. Konu başlıkları, noktalar, çizgiler ve istişhat için zikredilen Arapça ibareler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Her sayfada 15 satır bulunmaktadır. İki nüsha arasındaki 43 varaklık fark -bazı atlamaların dışında- daha çok kâğıdın kullanımıyla alakalıdır. T nüshasında L'den farklı olarak sonunda müstensih kaydı ve istinsah tarihi vardır.

Temmet târih bir miñ üç yüz senesinde uşbu nüşha-i mu'teber safer ayını törtünçi küni penşenbe kiçesi mihrbân-ı hüdâvendî bu fakîr haķîr şikesteni ķolıda itmâmģa yetti.²⁰

Safer ayının 4. gecesi 1300 tarihi Miladi 15 Aralık 1882 tarihine tekabül etmektedir ki T nüshası eserin telifinden aşağı yukarı yüz yıl sonra istinsah edilmiştir. Müstensih dönem eserlerinde yaygın olduğu üzere gerçek ismini zikretmek yerine “fakir, hakir” sıfatlarıyla ismini geçiştirmiştir. Esere sonradan eklendiği anlaşılan giriş ve sonuç kısımlarındaki varaklar üzerinde eserin sonraki sahiplerinin adı ile eserle alakalı olmayan notlar, rakamlar, yorumlar ve hesaplar vardır. L nüshasındaki Molla Muhammed Timur'un kendisinden bahsettiği kısım T'de eksiktir.

Eserin başı ve sonu tamdır. Müstensih hataları, atlanan, yanlış yazılan kelimeler göz ardı edilirse eser gayet okunaklıdır.

P 5 8 0 7 N o l u N ü s h a

Vişne renkli deri bir ciltle kaplanan eser lacivert renginde meşin bir sırtla takviye edilmiştir. 2+345+2 varaktır. Eser 1b tezhipli bir serlevha ile süslenmiştir. Cildin üzerinde değişik motiflerle bezenmiş bir şemse yer

¹⁹ A. A. Semenova, *Sobraniye Vestočnih Rukopisey Akademi Nauk Uzbekskoy, SSR, 5. C., s.142-143, Taşkent, Özbekistan, 1960.*

²⁰ T367a-11,12

almaktadır; ayrıca cilt kapağının etrafı süslü şekillerle kaplanmıştır. Kaliteli aherli bir kâğıt üzerine yazılan eser, yer yer tamir görmüştür. Konu başlıkları, noktalar, çizgiler ve istiḥat için zikredilen Arapça ibareler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Her sayfada 17 satır yazı bulunmaktadır. Nestâlik hatla yazılmıştır. Molla Muhammed Timur'un adı 7b'de geçmektedir. Başı ve sonu tam olan eserin sonunda Muhammed Sıddık isminde bir müstensih kaydı ile 1229 istinsah tarihi yer almaktadır.

P 7451 Nolu Nüsha

Eser kahverengi deri bir ciltle kaplanmış, yine daha koyu kahve renkli meşin bir sırtla takviye edilmiştir. 2+340+1 varaktır. Çok okunaklı olmayan nestâlik bir hatla yazılmıştır. Cildin üzerinde değişik motiflerle bezenmiş bir şemse olup cilt kapağının etrafı süslü şekillerle kaplanmıştır. Düşük kaliteli kahverengi aherli bir kâğıt üzerine yazılan eser, yer yer tamir görmüştür. Konu başlıkları, noktalar, çizgiler ve istiḥat için zikredilen Arapça ibareler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Her sayfada 19 satır bulunmaktadır. Mütercim ismi (Molla Muhammed Timur) 6b'de geçmektedir. Son sayfa tahrip olduğu için müstensihini ve ne zaman istinsah edildiğini tespit edemedik.

P 10203 Nolu Nüsha

Eser kahve renkli deri bir ciltle kaplanmış; lacivert renginde meşin bir sırtla takviye edilmiştir. 334 varaktır. Nestâlik hatla yazılmış olan eser çok yıpranmıştır. Cildin üzerinde değişik motiflerle bezenmiş bir şemse bulunup cilt kapağının etrafı süslü şekillerle kaplanmıştır. Düşük kaliteli kahverengi aherli bir kâğıt üzerine yazılan eser, yer yer tamir görmüştür. Konu başlıkları, noktalar, çizgiler ve istiḥat için zikredilen Arapça ibareler kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Her sayfada 17 satır bulunmaktadır. Mütercim ismi 6b-17'te geçmektedir. Son kısım tahrip olduğu için müstensihini ve ne zaman istinsah edildiğini tespit edemedik.

Diğer Bir Nüsha

Bu sayılan nüshalardan başka *Āṣāru'l-İmāmiyye*'nin Yarkent Hanı Mirza Muhammed Hüseyin'in (873-911; 1469-1506) emriyle Muhammed

Sıddık tarafından 1814 tarihinde istinsah edilen bir nüshası daha bulunmaktadır. 19x29,5 ebatındaki eser 316 varaktır.²¹

Eserin Adı

Molla Muhammed Timur *Kelile ve Dimne* tercümesi olan eserini *Āşāru'l-Īmāmiyye* diye isimlendirmesini şöyle izah eder:

Muşannif özi tertib birgen Fārisī kitābığa Emir Süheylī bitip bolğanıdın Envār-ı Süheylī aţ koyğanın teb'ıyyet kılıp Türkī mecmū'anı Muḥammed Īmām Big bā'ış olğaç Āşāru'l-Īmāmiyye atadım.²²

Satırlardan da anlaşılacağı üzere Molla Muhammed Timur Kaşifi'ye öykünerek eserini takdim ettiği kişinin adıyla tesmiye etmiştir.

Āşāru'l-Īmāmiyye'nin Tavsifi

Āşāru'l-Īmāmiyye üzerine yaptığımız bu çalışma, yukarıda tanıtmış olduğumuz nüshalardan L nüshası ile T nüshasına dayanmaktadır. Hakkında bilgi vermiş olduğumuz diğer nüshaların tam ve okunaklı resimlerini elde edemediğimiz için bu nüshaları değerlendirmemize dahil etmedik. L ve T nüshaları gayet okunaklı ve güzel korunmuş olmasına rağmen içerik olarak ikisinde de eksik olan yerler mevcuttur. Bu bakımdan iki nüsha birbirini tamamlar niteliktedir.

Āşāru'l-Īmāmiyye'nin L ve T Nüshaların Karşılaştırılması

İçerik, söz varlığı ve dil özellikleri bakımından T ve L nüshası karşılaştırılınca şu hususlar dikkati çekmektedir.

1. Her iki nüsha da tam olmaktan uzak olup birbirini tamamlar mahiyettedir.

2. T nüshası varak (367 varak) ve sayfa sayısı bakımından L (324 varak) nüshasından daha hacimli olmasına rağmen L'deki kelime sayısı

²¹ A. A. Semenova, *Sobraniye Vostoçnih Rukopisey Akademi Nauk Uzbekskoy, SSR, 7. C., s. 228, Taşkent, Özbekistan, 1964.*

²² L7b- 12,14

daha fazladır. L nüshasında 156613 kelime bulunurken T nüshasında 156212 kelime bulunmaktadır.

3. Her iki nüsha da müellif nüshası olma özellik ve güzelliğinden uzaktır.

4. Her iki nüsha da dikkatsiz müstensihler tarafından istinsah edilmiştir.

5. L nüshasında hareke yanlışları, kelime atlama, satır atlama, noktalama, hikâye atlama vb. yanlışlar çok fazla yer alsada; bu nüsha ağız özellikleri, arkaik unsurlar, mahalli ifadeler ve Türkçe ibareler açısından T nüshasından daha değerlidir.

6. Her ne kadar istinsah kaydı olmasada kullanılan kelimeler ve gramer şekillerinden L nüshasının daha erken bir tarihte istinsah edildiği anlaşılmaktadır.

7. Ek uyumsuzluğu T nüshasında daha yaygındır.

8. Klasik eserlerde görülmeyen ilginç cümle ve kelimeler L nüshasında daha fazla yer almaktadır.

9. T nüshasında genitif ve akuzatif ekinin sıra dışı bir kullanımı vardır.²³

10. L nüshasında yer alan birçok şiir T nüshasında yoktur.

11. T nüshası az olmakla birlikte yer yer fâhiş hatalar içermektedir.

12. İki nüsha dil özellikleri bakımında farklılık arz etmekte olup bazen bir ifade, her iki nüshada farklı gramer şekilleriyle ifade edilmiştir.

13. İki nüshanın da başı sonu aynı olmakla birlikte, hikâyeler paralel gitmemektedir. L nüshasında bir hikâye yarıda kesilmiş ve başka bir hikâyeye ortasından başlanmıştır. Bu da bu durumun sehven olduğunu; yani müstensihin bir şekilde metni yazarken satır/sayfa atladığını göstermektedir.

14. L nüshasında bazı bölüm başlıkları yeri boş bırakılarak atlanmıştır. Bu da müstensihin durumun farkında olduğunu; ama bilmediğimiz bir sebepten burayı boş bıraktığını göstermektedir.

²³ Bu durumu açık gösterir ayrı bir çalışma düşündüğümüzden sadece bir işaretle iktifa ettik.

15. Her iki nüsha Farsça'dan tercüme edildiği halde metinlerde hiç Farsça şiir ya da Farsça ibare geçmemektedir.

Tüm bu gerekçeler göz önünde bulundurulduğunda dilbilime sunacağı malzeme bakımından, L nüshasının T nüshasından daha değerli olduğu anlaşılmaktadır.²⁴

Āṣāru'l-Īmāmiyye'nin Muhtevası

Eser klasik eserlerin tertibine uygun olarak besmele, hamdele, salvele ile başlar (1b- 4a). Bu bölümde ve diğer bölümlerde Molla Muhammed Timur bir konuyu anlatırken, ayetlerden, hadislerden, şiirlerden, eski peygamberler ve bazı büyük padişahların hayatlarından örnekler vererek sözünü pekiştirir.

Daha sonra sebab-i telif bölümü gelir. Eserin takdim edildiği kişi olan Muhammed İmam Beg ile müellif/mütercim, Molla Muhammed Timur'un adı bu aralıkta geçer (4a-19a).

Debşelim ve Beydepây Dāsitanların Āğāzı (19a-42b).

Eserin bu kısmı Molla Muhammed Timur'un bazı eklemeleri dışında Kaşifi'nin özgün metninin tercümesidir. Bu söz konusu girişte eserin Hint dilindeki telifinden ve daha sonraki Pehleviçe, Arapça ve Farsça'ya tercüme edilmişinden bahsedilir.

Evvelkî bâb: Sa'y-gerlerniñ ve şikâklar sözin perhîz kılmağnıñ beyânında (42b-87b)

Bu bap başlığı altında "fitne ve fesat" çıkaran kişilerin sözlerinden kaçınmak ve onların sözlerine ehemmiyet vermemenin lüzumunu takviye edecek hikâyeler anlatılır. Hikâyeler birbirinin içine geçmiş helezonik "hikâye içinde hikâye" şekilde anlatılır. Birinci bap en çok hikâyenin zikredildiği bölümdür. Dimne'nin aslanın veziri olması ve aslanın diğer

²⁴ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Ceval Kaya, "Türkçe Metin Yayımcılığının Birkaç Sorunu." *Türk Dili*, S. 580, Nisan 2000, s. 308-313.

veziri olan öküzü kıskanıp arslan ile öküz arasına fitne sokması burada anlatılır. Bu bapta yer alan diğer hikâyeler şunlardır:

- Çiftçi ve çocukları²⁵
- Kanaatkâr şehzade
- Saf derviş
- Müsrif fare
- İşgüzar maymun
- İki arkadaş
- Gafil tilki
- Saf zahit
- Güvercinlerin intikamı
- İbret alan zalim padişah
- Karga ile yılan
- Karauna kuşu
- Ava giderken avlanan tavşan
- Tavşan ile arslan
- Üç balık
- Kaplumbağa ile akrep
- Vesveseli ördek
- Doğan ile tavuk
- Bağban ile bülbül
- Açgözlü avcı
- Çakal, kurt, karga ile deve
- Tituy ile deniz vekili
- Geveze kaplumbağa ile ördekler
- Nasihat kabul etmeyen kuş
- Kurnaz ile saf ortak
- Kurbağa ile yılan
- Bağban ile ayı
- Tacir ile yalancı dostu

²⁵ Bu adlandırmalar hikayenin içeriğinden yola çıkarak tarafımızdan yapılmıştır.

İkinci Bâb: Bed-kirdârların sezâ tapmaıkları ve olar 'âkıbetleri şümlüğünün beyânında (87b-120b)

Bu bap başkalarına fenalık edenlerin eninde sonunda cezalarını bulacağı hakkında türlü hikâyeler ihtiva eder. Dimne'nin suçlu olduğunun anlaşılması ve yargılanıp öldürülmesi burada zikredilir. Bu bölümde zikredilen diğer hikâyeler şunlardır:

Tavuk alayım derken elindeki deri parçasından da mahrum olan tilki
 Kuyruk isterken kulağından da olan eşek
 Padişah ve rikabdâr
 Dünya nimetlerine aldanan zahit
 Gafil âmâ
 Rûşen-zamir şeyh
 Aceleci âşıklar
 Üç hasut yoldaş
 Cahil tabip
 İftiracı hizmetçi

Üçünçü Bâb: Dostlar muvâfaqatları ve olarının her mühimde yâr-ı meded-kâr bolmaıkları beyânında (121a-138a)

Bu bölümde münasip dost bulmak ve onların kadrini bilmek üzerinde durulur. Söz konusu manayı takviye etmek için türlü hikâyeler anlatılır. Anlatılan hikâyeler sırasıyla şöyledir:

Karga, sıçan, güvercin, kaplumbağa, geyik
 Doğan kuşu ile keklik
 Deveci ve yılan
 Mihmandar adamın karası
 Açgözlü kurt
 Hırslı kedi

Törtüni Bâb: Düşmenler hâliğa âgâh bolup olar mekr u hîleleriğa ferîfte bolmaslık beyânıda (138a-178a)

Bu bapta düşmanların durumlarından haberdar olup onların hilelerine aldanmamanın gerekliliğı üzerinde durulur. Birinci bapıan sonra en ok hikâyenin anlatıldığı bölüm bu bölümdür. Burada şü hikâyeler yer alır:

Keşmir padişahı ve veziri

Kargalar ve baykuşlar

Akıllı tavşan Bihruz ile filler

Zahit kedi ile keklik ve il

Hüküm vermeye korkan kadı

İttifak eden hırsızlar ile saf zahit

Evine hırsız giren tüccar ile karısı

Şeytan ve hırsız

Karısına aldanan ahmak marangoz

Cemiyeti için kendini feda eden maymun

Fare iken insan olduğı halde hırsından tekrar eski haline dönen fare

İhtiyarlığında kurbağaya binek olmayı kabul eden yılan

Yılandan intikamını alan sere

Beşini Bâb: Ğâfilliğınñ beyânıda (178a-195a)

Bu bapta, münasip, muvafık dostları bulduktan sonra gaflet sebebiyle onları kaybetmenin neticesinde duyulan pişmanlığın bir fayda vermeyeceğı anlatılır. Zikredilen hikâyelerin konu başlıkları şöyledir:

Kaplumbağa ile maymun

Akılsız dost ile akıllı düşman

Tilkiye iki kez aldanan eşek

Altıni Bâb: Aşuğmağınñ ve bî-te'enniliğınñ zararını beyânıda (195a-202b)

Bu bapta acelecilik ve iyice düşünmeden yapılan işlerin insana verdiği zararlar üzerinde durulur. Bu durumun şerhi için şü hikâyeler anlatılır:

Sadık Molun'unu öldüren aceleci zahit
 Saçı sakalı bala bulanana derviş
 Doğan'ını öldüren aceleci padişah

Yetinçî Bâb: Tedbîr ve endîşe ve hîle birle düşmen belâsıdın halâş bolmağnıñ beyânında (202b-216a)

Bu bapta duçar olunan kötü durumdan tedbir ve hîle vasıtasıyla kurtulmanın mümkün olabileceğini izah ve ispat eden hikâyeler anlatılır. Zor durumda kalan bir insanın düşmanlarıyla bile anlaşma yapmak durumunda kalabileceği bildirir. Bunun için insanlara, dostluğunda da düşmanlığında da ölçülü olmaları tavsiye edilir. Anlatılan hikâyeler sırasıyla şöyledir:

Çiftçinin vefasız karısı
 Fare ile kurbağa

Sekizinçî Bâb: Düşmenler temellükığa i'timâd kılmalık ve kîne-verler mülâyimiğa firib yemeslik beyânında (216a-230b)

Bu bölümde iki dost arasında çıkan fitne sonrasında dostlar arası münasebetin nasıl olması gerektiği konusu işlenir. Durumun izahı için şu hikâyeler anlatılır:

İbn Medyen ve Kabze papağan
 Derviş Danadil ile haramiler
 Yaşlı kadın ve kızı Mehdi
 Padişah ve Mutrip
 Karın ağrısına göz ilacı yazan tabip
 Padişah ve kendisine düşman yaveri
 Nasihat dinlemeyen kurt
 Arap ile ekmekçi

Toğuzunçî Bâb: 'Afv fazîletiniñ beyânında (230b-253a)

Bu bölümde özelde padişahlara genelde ise tüm yöneticilere en lüzumlu hasletin “bağışlama ve affetme” olduğu hususu dile getirilmiştir. Bu durum “padişaha hizmet eden kişilerden bir kusur sadır olsa onlara

nasıl muamele etmek gerekir” sorunun cevabı olan hikâye ile anlatılmıştır. Bundan başka bu bapta şu hikâyeler yer alır:

Ferise adlı çakal ile arslan

Açgözlü sinekler

Ülkesinin menfaati için sevgilisini öldüren Bağdat Padişahı

Hasedinden kendini kölesine öldürten adam

Hizmetçisinin kusurunu görmezlikten gelen Yemen padişahı

Onunçı Bâb: Her kişi mükâfât öz ‘ameli cezâsın tapmağnıñ beyânında (253a-261b)

Bu bapta şahsî menfaati için başkalarına zarar veren, öğüt dinlemeyen, başkalarının durumundan ibret almayan, sonunda kendi zarara uğrayan kişilerin durumu anlatılır. Anlatılan hikâyeler sırasıyla şöyledir:

Zalim arslan ile Avcı

Odunlarına ateş düşen zalim oduncu

Maymun ve yaban domuzu

On Birinçî Bâb: Her kişi endâzesidin artuğnı tilep zarar tapmağ ve burunğı pîşesidin quruğ qalmağnı beyânında (261b-270b)

Bu fasıl kişinin iyi yaptığı, ekmek parası kazandığı, kabiliyetli olduğu bir işi sırf hırsı yüzünden değiştirmeye kalkışırsa zarara uğrayacağı hakkındadır. Uygun olmadıkları işleri yapmaya kalkışan kişiler yeni el attıkları işte muvaffak olamayacakları gibi eski işlerine de dönemeyecekleri hususunu vurgular. Durumun izahı için şu hikâyeler anlatılır:

Arapça öğrenmeye kalkışan Avrupalı

Şahin ile turna

İki karısı olan adam

İlimden öğrendiği bir kelime ile servete kavuşan avcı

Kekliğin yürüyüşünü taklit ederken kendi yürüyüşünü unutan karga

On İkinci Bâb: Yavaşlık ağırluk kıılmağnıñ beyânıda (270b-294b)

Bu bölümde padişahlara lüzumlu olan güzel hasletlerden “cömertlik, cesaret ve teenni” karşılaştırılır ve neticede teenninin diğerk hasletlere olan üstünlüğü vurgulanır. Bu manayı takviye etmek için şu hikâyeler anlatılır:

Süleyman peygamber ile Butimar kuşu

Zi'r-ruka Melik

Aceleci güvercin

On Üçünçü Bâb: İğri ve bātıl sözleridin perhiz kıılmağ beyânı (294b-309a)

Bu kısımda padişahlara hizmet edecek insanların nitelikleri, faziletleri, hangi insanların terbiyeye müsait, hangi insanların terbiyeye kabil olmadığı vb. konular irdelenir. Durumun izahı için şu hikâyeler anlatılır:

Padişah, kuyumcu ve yolcu

Şehzade ile ayakkabı ustası

On Dörtünçü Bâb: Zemâne havâdişige iltifât kıılmağnıñ ve işler binâsın kaçâ vü kaderğa koymağnıñ beyânı (309a-323b)

Bu son bapta insanlarda bulunan ve rızık kazanmaya vesile olan güzellik, zekâ, güç, kuvvet, ziraat, ticaret vb. vasıtaların Allah'ın himayesi olmadan bir işe yaramayacağı anlatılır. Bu hasletler tek başına bir dereceye kadar güzeldir; ama asıl belirleyici olan Allah'ın kazasıdır. Bu hususu takviye için sırasıyla şu hikâyeler anlatılır:

Rum şehrinin padişahı ve iki oğlu

Endüslü çiftçi

Yaşlı adam ile Hüdhüd kuşları

Bu şekilde 1. bapta 28, 2. bapta 10, 3. bapta 6, 4. bapta 13, 5. bapta 3, 6. bapta 3, 7. bapta 2, 8. bapta 8, 9. bapta 5, 10. bapta 33, 11. bapta 5, 12. bapta 3, 13. bapta 2, 14. bapta 3 olmak üzere toplam 94 hikâyeye anlatılmaktadır. Bu hikâyelerin ardından;

Bu Türkî taşnîf tamâm bolğanıǵa târîh üçün uşbu kelimât-ı manzûm boldı kim kördiler bu Türkî mecmû'anı halk, tuttılar maħbûb anı bî-ihtiyâr yâr-ı hoş körgeç ehl-i dil.

Beyt

Yâr-ı hoş körgeç anı her ehl-i dil
Lâ-cerem târîh boldı **yaħşî yâr**

ibâresiyle eser tamamlanır.

4. Türkiyat Enstitüsünde Bulunan Kelile ve Dimne Tercümesi

Eser İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsündeki Katanov koleksiyonunun 7 numaralı kitabıdır. Nestâlik hatla yazılmıştır. 258x150 [197x80] mm. ölçüsündedir. 205 varak olan eserde her sayfada 17 satır bulunmaktadır. Şiirler, hikâye başlıkları ayet ve hadislerin üstü kırmızı kalemle çizilmiştir. Eserin tercümesi 1300-1315 (1892) arasında gerçekleşmiştir. Eserin Taşkend-Fergana'da istinsah edildiği tahmin edilmektedir. Eser üzerine Gülcan Bayrami yüksek lisans tezi hazırlamıştır.²⁶

5. Molla Muhammed Niyâz el-Harezmi Tercümesi

Bu Kelile ve Dimne tercümesi Özbekistan Fenler Akademisi Ebu Rayhan Birunî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Bölümü P 1238 nolu katalog numarasıyla korunmaktadır. 459 varak olan eserin her sayfasında nestâlik hatla 17 satır yazı bulunmaktadır. Siyah mürekkeple yazılmış olan eserin bap başlıkları, ayet, hadis ve nazım başlıkları kırmızı mürekkeple yazılmıştır. Müellif adı 6a-13'te geçmektedir. Müellifin tam adı Molla Muhammed Niyaz bin Molla Nurullah el-Urgancı el-Harezmi'dir. Harezmi'nin eseri de Kaşifi'nin *Envâr-ı Süheylî*'sine dayanmaktadır. Eserin

²⁶ Gülcan Bayrami, *Doğu Türkçesi ile Yazılmış Kelile ve Dimne Tercümesi (1b-50a) Gramer-Metin- Tercüme-Sözlük*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi] İstanbul, 2014.

tercüme tarihi olan 1253/1838 kaydı 6b-16'da geçmektedir.²⁷ Eserin sonunda müstensih kaydı yer almadan 1259/1843 istinsah kaydı vardır.

6. Mütercimi Belli Olmayan Tercüme (Özbekistan Fenler Akademisi P11614 Nolu Tercüme)

Bu eser Özbekistan Fenler Akademisi Ebu Rayhan Birunî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Bölümü P 11614 nolu katalog numarasında yer almaktadır. 459 varak olan eser bozuk bir nestâlik hatla yazılmıştır. Müellifi belli olmayan eser eksiksizdir. Eserin tertibinden tercümenin Kâşifi'den yapıldığı tahmin edilmektedir.

Eserin sonunda müstensih zikredilmeden 1302/1886 istinsah kaydı yer almaktadır.

7. Mütercimi Belli Olmayan Tercüme (Özbekistan Fenler Akademisi P1236 Nolu Tercüme)

Bu *Kelile ve Dimne* tercümesi Özbekistan Fenler Akademisi Ebu Rayhan Birunî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Bölümü P 1236 nolu katalog numarasıyla korunmaktadır. 337 varak ve her sayfada 17 satır yazı bulunan eserin müellifi belli değildir; fakat kitabın başında Kârî Feyzullah Taşkendî *Envâr-ı Süheylî* kaydı vardır. Hofman, Özbek birisinden bu isimli bir eser işittiğini söyler.²⁸ İki eserin aynı eser olma ihtimali yüksektir. Eser okunaklı bir nestâlik hatla kaleme alınmıştır. Bap başları, ayet, hadis ve nazım başlıkları kırmızı bir mürekkeple yazılmıştır. Eserin sonunda 1318/1902 istinsah tarihi yer almaktadır. Müstensih kaydı yoktur.

8. Diğer *Kelile ve Dimne* Tercümeleri

Yukarıda tanıtılan eserlerden başka Doğu Türkçesi'ne yapılan iki *Kelile ve Dimne* tercümesi daha vardır: Bunlardan biri Dresden'dedir.²⁹

²⁷ Harezmi'nin eserini kime sunduğunu bildiren 7a bölümünün dijital resimleri okunaklı olmadığı için anlaşılmadı.

²⁸ Hofman age. C. I s. 46.

²⁹ Eserin dijital fotoğrafları Türk Dil Kurumu Başkanı Mustafa S. Kaçalın tarafından Almanya'dan temin edilmiş olup eser Türk Dil Kurumu Kütüphanesinde mevcuttur.

Dresden'deki tercüme nestâlik hatla kaleme alınmıştır. Eserin mütercimi bilinmemektedir; eser 1781 yılında istinsah edilmiştir.³⁰

Diğeri Münih'tedir. Münih'teki yazma ise 1637 yılında Abdurrezzak Hafız tarafından istinsah edilmiştir. Baş kısmı eksik olan eserin başında mesnevi şeklinde şiir parçaları yer almaktadır. Eserde minyatür için bırakılan boşluklar vardır. Eserin müellifi bilinmemektedir.³¹

Zikredilen tercümelere başka bir *Kelile ve Dimne* Fazlullah bin İsa Taşkendî tarafından Doğu Türkçesi'ne tercüme edilmiştir. Bu eseri Muhammed Musa, hattat Mirza Haşim Hocandî'ye yazdırarak 1306 (1888)'da taşbasma olarak neşrettirmiştir. Eser daha sonra Abdü'l-allam Fayzhanoglu tarafından Kazan Türkçesi'ne çevrilmiştir.

Buna ilave olarak Kazan'da yapılan üç ayrı *Kelile ve Dimne* neşri daha bulunmaktadır. Biri 1310/1892 tarihli 56 sayfa; ikincisi 1889'da basılan 78 sayfadır. Sonuncusu ise 1901 tarihli 59 sayfalık bir *Kelile ve Dimne* çevirisidir.³²

Kelile ve Dimne'nin yukarıda zikredilen eserlerden başka Özbekistan Fenler Akademisi Ebu Rayhan Birunî Şarkşinaslık Enstitüsü Yazma Eserler Bölümünde gösterilen çok sayıda tercümeleri vardır; fakat kataloglarda verilen bilgiler eserleri teşhis etmek için yeterli değildir. Verilen eserler yukarıda zikrettiğimiz eserlerin birinin kopyası olabileceği gibi farklı bir tercüme de olabilir. Özellikle katalog numarasıyla kütüphane kayıt numarasının birbirinden farklı olması eserlerin teşhisini daha da zorlaştırmaktadır. Bundan dolayı yanlış bir malumat vermemek için söz konusu kayıtların yerlerine işaretle iktifa edilmiştir. Eserler yerinde görülüp incelendikçe eserlerin mahiyetleri daha iyi anlaşılacaktır.

³⁰ Heinrich Leberecht Fleischer, *Catalogus codicum manuscriptorum orientalium Bibliothecae Regiae Dresdensis*, Leipzig, 1831. s. 19-20, numara, 136.

³¹ Beschrieben von Joseph Aumer, *Die Persischen Handschriften der K. Hof- und Staatsbibliothek in München = Catalogus codicum manuscriptorum bibliothecae regiae monacensis*, Wiesbaden, Harrassowitz, 1970. s. 54

³² Bkz. Zehra Toska, "Kelile ve Dimne'nin Türkçe Çevirileri", *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, S. 15. s. 355-380, Harvard, 1991.

A. Semenova biri *Hümâyunnâme* diğeri *Envâr-ı Süheylî* tercümesi adıyla sekiz *Kelile ve Dimne*'den bahseder.³³ A. P. Kayumov beş³⁴ F. Ganihodjaev iki³⁵ *Kelile ve Dimne* tercümesini eserinde zikretmiştir.

S o n u ç : Daha önce Türkiye'deki *Kelile ve Dimne* literatüründe pek bilinmeyen Doğu Türkçesi *Kelile ve Dimne* tercümelerinin nüshaları bir araya getirilmeye çalışılmış ve eserin bilinmeyen birçok tercümesi ve her tercümenin müteaddit nüshaları tespit edilmiştir. Bu da bizlere işaret etmektedir ki *Tût-nâme*, *Kâbus-name*, *Oğuz-nâme* vb. eserlerin Doğu Türkçesinde tespit edilmemiş birçok yazma nüshası vardır. Yapılacak detaylı çalışmalar neticesinde birçok yeni eser ve nüsha bilgisine ulaşmak mümkün olacaktır.

Ülkemizde Doğu Türkçesi *Kelile ve Dimne* tercüme üzerine yapılan çalışmalar, Batı Türkçesi *Kelile ve Dimne* tercümelerine nazaran yeterli değildir. Bu eksikliğin nedeni kaynak ve malzeme yetersizliğinden değil, emek yetersizliğindedir. Halen neşredilmeyi bekleyen Doğu Türkçesi ile kaleme alınmış birçok *Kelile ve Dimne* tercüme bulunmaktadır.

³³ A. A. Semenova age. C. 1, s. 103 no 256; C. 2, s. 420 no 1823; C.4, s. 415 no 3420; C. 5, s. 142 no 3685, s. 278 no 3933, s. 412 no 4143; C. 7, s. 228 no 5355; C. 8. s. 188 no 5767-5768.

³⁴ A. P. Kayumov, *Katalog fond Institut Rukopisey*, Akademiya Nauk Uzbekskoy, SSR, Taşkent, (iki cilt) C. 1, 1988, s. 113.; C. 2,1989, s. 228.

³⁵ F. Ganihodjaev, *Katalog rukopisey gosudarstvennogo Muzeya Literaturi im Alişera Navoi*; Akademiya Nauk Respubliki Taşkent, Uzbekistan, 2006.

“TRANSLATIONS OF KALILA WA DIMNA IN CHAGATAI TURKISH”

Abstract

Many academics in different disciplines studied Kalila wa Dimna texts in Western Turkish from since the fourteenth century. These texts were composed by various authors/translators relying on different sources and reflecting a variety of literary forms.

However, there are still no comprehensive works in Turkey analyzing Kalila wa Dimna translations in Eastern (Chagatai) Turkish.

It is essential to have critical editions of the texts in Eastern Turkish in order to evaluate Kalila and Dimna texts and compare the same literary work in its Western and Eastern variations of Turkish.

However, before engaging in such critical editions it is necessary to have a list of Kalila wa Dimna texts produced in Eastern Turkish to guide researchers.

This necessity led this study to document, as far as possible, copies of Kalila wa Dimna texts produced in Chagatai Turkish but left somehow in oblivion in Turkological studies in Turkey. This study presents a detailed introduction to those texts in various libraries that the author has personally examined. Those not personally examined are presented by relying on current catalog information for further research.

Keywords

Kalila wa Dimna, Chagatai Turkish, Âşâru'l-imâmiyye, Translation.

Haraç mı Onursal-Hediye mi?

XVI. YÜZYIL İKİNCİ YARISI OSMANLI-HABSBURG İLİŞKİLERİ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

*Ernst Dieter PETRITSCH**

Çev. Ergün ÖZSOY

*Ben bunlara haraç ya da vergi demek istemiyorum.
Bu biraz köylüce, onun yerine onlara
İtalyanca olan "praesent" sözünü kullanmak istiyorum.
Köylüler bunu anlamaz.¹*

I. GİRİŞ

19 Haziran 1547'de Habsburg Elçisi Gerhard Veltwyck Osmanlı Sultanı I. Süleyman ile beş yıl süreli bir barış anlaşması yaptı. İlk kez yapılan bu yazılı anlaşma² ile I. Ferdinand yine ilk kez olarak İstanbul'a yıllık 30.000 altın göndermeyi kabul etmişti. Birinci ödemenin 1548 ve son ödemenin 1591'de yapılmış olduğuna dair – tabii ki ödemeler her yıl

* Avusturya Devlet Arşivleri'nde görevli olan Dr. Ernst Dieter Petritsch Osmanlı klasik dönemine ait arşiv belgelerine dayalı çok sayıda yayına imza atmıştır. Kendisi ile yaptığımız görüşmede "Haraç mı Onursal-Hediye mi" makalesini çok önce yazmış olmasına rağmen Türkçeye çevrilmesinden memnuniyet duyacağını belirtti. Dr. Petritsch'e çeviri müsaadesi için teşekkür ederim. E. Özsoy. Makalenin orijinali için bkz. Tribut oder Ehrengeschenk? Ein Beitrag zu den habsburgisch-osmanischen Beziehungen in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts/Ernst Dieter Petritsch. Wien: Verl. f.Gesch. u.Politik, München: Oldenbourg, 1993 s. 49-58.

¹ Salomon Schweigger, *Ein neue Reyssbeshreibung aus Teutschland nach Constantinopel und Jerusalem*, Graz 1964 (-Frühe Reisen und Seefahrten in Originalberichten 3), s.60. Schweigger'den yapılan bu alıntı Türkçe çevirisinde de yer alır (*Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, Çev. Türkiş Noyan, Kitap Yayınevi, İstanbul 2004, s. 69).

² Ernst Dieter Petritsch, Der Habsburgisch-Osmanische Friedensvertrag des jahres 1547. Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (MÖStA) 38 (1985), s.49-80.

yapılmamıştı - çeşitli görüşler vardır. Araştırmamızın merkezinde bu mesele yer alacaktır.

Habsburglar bakımından üstelik askeri açıdan devamlı galebe çalan muhasım bir yabancı güce para ödeme mecburiyeti elbette sıkıntı yaratıyordu. Ancak para ödeme mükellefiyetinin Osmanlı tarafının talebi olduğunu farz etmek yanlış olur. Tam tersine karşılıklı görüşmelerin başlangıcından itibaren I. Ferdinand, Osmanlıları Macaristan üzerindeki iddialarından vazgeçirmek için para teklif ediyordu.

Her iki taraf da kendisini ülkenin meşru sahibi kabul ediyordu. Ferdinand, II. Layoş'un Mohaç'ta ölmesinden sonra, vaktiyle Jagellon hanedanı ile yapmış olduğu miras anlaşmalarına dayanarak, Süleyman ise başkent Budin de dâhil ülkenin büyük kısmını fethetmesi nedeniyle, kendilerini haklı görüyorlardı. Her iki hükümdar da yekdiğerinden rakibinin egemenlik haklarından tamamen feragat etmesini talep ettiğinden dostane bir çözüm bulunması imkân dâhilinde değildi.

Ferdinand, elçileri Johann Hobordanacz (Habardanecz) ve Sigismund Weixelberger aracılığı ile 1529 yılı başında Osmanlıların konuya bakışı hakkında bilgilendiği ilk andan itibaren³ Osmanlı devlet adamlarını para gücüyle egemenlik iddiasından vazgeçirmeyi denedi. Bütün elçileri – Joseph von Lamberg und Nikolaus Jurisic (1530), Leonhard von Nogarola ve Joseph von Lamberg (1531/32), Hieronymus von Zara ve Cornelius Duplicius Scepper (1532/34) nihayet Sigmund von Herberstein ve Niklas von Salm (1541)⁴ 100.000 altına kadar para teklif etme yetkisine sahip idi.⁵ Osmanlılar tarafından bu teklifler her zaman geri çevrilmişti.

³ 19 Şubat 1529 Hobordanacz elçi raporu: Haus –Hof und Staatsarchiv (HHStA), Viyana, Staatenabteilungen, Türkei I (Turcica) 1, Konv. 3, fol. 2-24; Anton von Gevay, Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte 1, Wien 1840, Teil 2, 1-28. Yazılı talimat korunamamıştır.

⁴ Ernst Dieter Petritsch, *Die Diplomatischen Beziehungen Ferdinands I. Mit den Osmanen. Techniken und Probleme*. Gerhard Pferschy (yay.), Sigmund von Herberstein. Kaiserlicher Gesandter und Begründer der Rußlandkunde und die europäische Diplomatie, Graz 1989, (= Steiermärkischen Landesarchivs 17), s.89-99.

⁵ Instruktionen Ferdinands I. Für seine Gesandten: HHStA Wien, Turcica 1, Konv. 3, fol. 9-13. Ayrıca: Ernst Dieter Petritsch, *Die Ungarnpolitik Ferdinands I. Bis zu seiner Tributpflichtigkeit an die Hohe Pforte* (Doktora Tezi), Viyana 1979.

Bu durum bir yıl sonra 1541 yılında değişti. Osmanlılar Vasalları Johan Zapolya'nın 1540 yılında ölümünden sonra Macaristan'ın idaresini doğrudan kendi üzerlerine aldılar. Süleyman ilk olarak her zamanki gibi Habsburgların Macaristan'dan kayıtsız şartsız çekilmesini talep etti. Açıkça ülkenin paylaşımından yana olmadığı belliydi. 1545 yılında elçi Nicolo Secco talimatlar uyarınca Osmanlılara yıllık "Ehregeschenk"⁶ (Hediye) olarak 10.000 Duka sözü verdiğinde bu teklif hemen kabul gördü. Sultan bir adım daha ileri giderek sonuçsuz kalan dört tartışmalı konunun çözümü adına her biri için 5000 duka daha ekledi. Bu durumda bahsedilen nihai tutar yıllık 30.000 Duka olmuştur.

Böylece Sultan Süleyman Osmanlı tarafınca görüşmelerde söz konusu edilen aşağıdaki dört talepten vazgeçmekteydi:

1- Bu arada tekrar Habsburg hükümlerine geçen çok sayıda Macar beylerinin (Magnat) tekeffül ettikleri haraç ödemeleri;

2- Habsburglar tarafından hapsedilen soylu Peter Perenyi'nin mallarının iadesi. Buradan özellikle Eğri Kalesi (Erlau) anlaşılıyordu;

3- Osmanlılar tarafından 1541 yılında hapsedilmiş olan Valentin Török'ün mülklerinin teslimi. Valentin Török ailesinin hemen bütün Macaristan'a dağılmış olan mülklerinden Osmanlı sınırına yakın olan Papa ve Debrecen kaleleri Osmanlı stratejisi bakımından muhakkak ki en ilgi çekici olanlardı⁷;

4- Sultan Süleyman tarafından fethedildikten hemen sonra savaşta başarı gösterenlere tımar olarak dağıtılmış, ancak şimdi Macaristan'ın Habsburg tarafında kalmış olan yerlerin iadesi.⁸

Böylece Ferdinand Sultan'ın "feragatini" pahalı bir biçimde satın almak zorunda kaldı. Aynı zamanda bu tür ödemelerin kabulüyle

⁶ " ... pro stabilimento huiusmodi pacis et in signum verae amicitiae et testiomonium denique observantiae et gratitudinis nostrae contenti simus celsitudini suae dare quotannis aliquod honorarium munus ad valorem decem Millium Ducatorum" Instruktion von Niccolo Secco, 21 Mayıs 1545, Worms, HHStA Viyana, Turcica 6, Konv.2, fol.27-32, 29r.

⁷ Ferenc Maksay, *Magyarország birtokviszonyai a 16. Század közepén*, 2 Bände, Budapest 1990 (= A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II/16).

⁸ Petritsch, *Friedensvertrag 1547*, s.54.

Osmanlıların taleplerinde haklı olduğunun âdeta teslim edilmiş olması, herhalde inkâr edilemeyecek bir husustur.

II. HARAÇ ÖDEMESİNİN KAPSAMI

1547 anlaşmasına göre 30.00 altının her yıl Mart ayı başında getirilmesi gerektiği karara bağlanmıştı.⁹ Üzerinde anlaşılan meblağ başlangıçta yalnızca birbirini takip eden ilk üç yıl için gönderildi. 1551 yılında Osmanlıların da üzerinde hak iddia ettikleri Szolnok kalesinin Habsburglar tarafından genişletilmesi ama özellikle Habsburgların Erdel (Siebenbürgen-Transilvanya)¹⁰ üzerine yürümesi sebebiyle ilk ciddi anlaşmazlık çıktı. Bu gelişmeler üzerine Ferdinand haracın gönderilmesini durdurdu. Karşılık olarak İstanbul'da bulunan elçi Johann Maria Malvezzi hapsedildi. Elçinin barış anlaşmasına riayetin teminatı olarak görüldüğü ileri sürülmekteydi. 1553 yılında Malvezzi ölümcül hasta olarak Viyana'ya döndü. Halefi olan tanınmış hümanist Ogier Giselin Busbeck¹¹ uzun yıllar uğraşarak 1559 yılında 1547 barış anlaşmasının yenilenmesine muvaffak olabildi. I. Ferdinand tarafından nüshadaki farklılıklar sebebiyle kabul edilmeyen anlaşma düzeltmelerden sonra 1562'de onaylandı.¹² Sekiz yıllık bir süre için düzenlenmiş olan bu anlaşma 1547'deki esas anlaşmayı kesin

⁹ Petritsch, Friedensvertrag, 1547, s.77. 1 Martta Türk mali yılı başlamaktadır.

¹⁰ Alfons Huber, Die Erwerbung Siebenbürgens durch könig Ferdinand I. Im Jahre 1551 und Bruder Georgs Ende, Archiv für Österreichische Geschichte (AÖG) 75 1889, s. 481-545, aynı, Die Verhandlungen Ferdinands I mit Isabella von Siebenbürgen 1551-1555, AÖG 78(1892), s. 1-39.

¹¹ Zweder R. W. M. Von Martels, Augerius Gislenius Busbequius. Leven en werk van de keizerlijke gezant aan het hof van Süleyman de Grote. Proefschrift, Groeningen 1989, aynı On His Majesty's Service, Augerius Busbquius, Courtier and Diplomat of maximilian II., Friedrich Edelmayer, Alfred KOhler (Yay.), Maximilian II. Kultur und Politik im 16. Jahrhundert, Wien 1992 (Wiener Beiträge zur Geschichte der Neuzeit 19), s. 169-181.

¹² Anton C. Schaendlinger, (Claudia Römer ile birlikte) *Osmanisch türkische Dokumente aus dem Haus- Hof- und Staatsarchiv zu Wien*, Teil 1: Die Schreiben Süleymans des Prächtigen an Karl V., Ferdinand I, und Maximilian II., Wien 1983, (=Österreichische Akademie der Wissenschaften. Phill.-hist. Klasse. Denkschriften 163) Nr. 25; Ernst Dieter Petritsch, Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv Wien 1991, (= mitteliungen des Österreichischen Staatsarchivs, Eränzungsband 10/1) s. 138, Nt. 385.

bir şekilde yenilemekteydi. Farklı olarak ayrıca bu arada dühûlda kalan iki ödemededen birinin şimdi gecikmeli olarak gönderilmesi öngörülmekteydi. Uzun bir aradan sonra 1563 yılında ödemeler tekrar başladı ve 1565 Şubat'ında Habsburg özel elçisi ile mukim elçi Albert de Wijs beraberce, I. Ferdinand'ın ölümü nedeniyle İmparator II. Maksimilyan adına resmen yenilenmesi gereken barış anlaşmasını ve aynı zamanda vakti gelenin yanında dühûlda kalan iki ödemededen de birini Osmanlı Sultanına teslim ettiler; 1562 anlaşması koşullarınca bu yeterli bir gelişme idi.¹³

Ödemelerin tesliminden hemen sonra iki hasım arasında Erdel yüzünden (Siebenbürgen-Transilvanya) yeni bir anlaşmazlık patlak verdi. Yine Habsburg birlikleri buraya yürüdü Osmanlı karşı saldırısı da gecikmedi, 73 yaşındaki Sultan 1566'da ordusunun başında şahsen sefere çıktı ve çok iyi bilindiği üzere meşhur Zigetvar kuşatması sırasında vefat etti.

Savaşa yol açan bu çatışma nedeniyle 30.000 Dukanın gönderilmesi kesintiye uğradı. II. Maksimilyan ödemelere yeniden başlamak istediğini ve barışa hazır olduğunu 1567 Eylül ayında Anton Verancic ve Christoph von Teuffenbach ile 44.932 Taler¹⁴ tutarında meblağı göndererek göstermiş oldu. 30.000 Dukanın tam olarak hesaplanmış olan karşılığı 45.000 Taler tutuyordu, 68 Taler Sultan Süleyman'ın halefi ve oğlu II. Selim (1566-1574) tarafından göz ardı edildi ve Şubat 1568'de II Maksimilyan ile barışı sekiz yıl daha¹⁵ uzattığını ilan etti. Selim'in oğlu ve halefi III. Murad (1574-1595) tarafından da hem II Maksimilyan hem de onu ölümünden sonra II. Rudolf¹⁶ zamanında barış anlaşması temdit edildi. Her iki Sultan da 1547'deki anlaşma ile tespit edilmiş olan meblağı onayladılar.

¹³ Dekret Süleymans I., 21 Februar 1565, Konstantinopel: HHStA Wien, Türkische Urkunden und Staatsschreiben (Türkische Urkunden) Petritsch, Tegesten, S. 155f., Nr.442.

¹⁴ Schreiben Selims II. An Maximilian II., 1568 Februar 29 – März 9, Edirne: HHStA Wien, Türkische Urkunden; Petritsch, Regesten, s.189, Nr.552.

¹⁵ HHStA Wien, Türkische Urkunden, 1568Februar 17 Edirne: Petritsch, Regesten, s.187f., Nr.551.

¹⁶ 1575 November 22, 1576 November. 1583 März, 1590 November 29: HHStA Wien Türkische Urkunden.

Takip eden çeyrek yüzyıl içinde - 1568'deki barış anlaşmasından Uzun Türk Savaşının patlamasına kadar - büyük bir savaşla gölgelenmediği için haraç ödenmesinde Sultan Süleyman zamanında olduğu gibi devamlılık görülür ve esaslı bir kesintiye rastlanmaz. Bununla beraber Habsburglar para gönderme işini giderek daha çok ağırdan almaya başladılar. Bunda kasıtlı erteleme taktikleri kadar sınırlarda sık sık meydana gelen hadiseler de etken olmaktaydı. Bu durum Osmanlıların gözünden asla kaçmamaktaydı. Barışın muhafazası için ödemelerin vaktinde yapılması gerektiği hususunda Habsburgları defalarca uyarıyorlardı.¹⁷ Yine de 1568 yılı ile Friedrich Kreckwitz'in son defa Haraç getirdiği 1591/92 yılına kadar imparatorluk sarayı en azından iki yıllık ödemeden tasarruf edebilmişti.¹⁸ Son olarak Poppel von Lobkowitz 1593 yılında iki yıllık ödemeyi getirmekleyen savaş çıkması üzerine Komorn'dan geri dönmüştü.

1606 yılında Uzun savaşı bitiren Zıtvatorok Anlaşması ile yıllık ödemeler sona erdi. Yıllık talep edilen haraç yerine 200.000 Taler - 133.333 Gulden değerinde - sembolik bir ödeme yapıldı.¹⁹

İlk ödemenin yapıldığı 1548 yılından Uzun Savaş'ın çıktığı 1593 yılına kadar geçen 46 yıllık zaman içinde Habsburg tarafınca yapılan ödemeler sadece 27 yılı kapsamıştır²⁰ yani çeyrek yüzyıldan biraz daha fazla bir süre devam etmiştir. Ödenmesi gereken 30.000 altına ilave olarak önde gelen paşalara verilen, hediyelerin maliyeti hiç de azımsanacak gibi değildir. Bu ilave harcamaların tutarı ise yıldan yıla değişmekteydi.

¹⁷ Beispielweise in ihren Schreiben 1576 November 22 – Dezember 1, 1578 März 1-9, 1582 August 21-30, 1587 Februar 19-28 veya 1590 Juli 4-13: HHAtA Wien, Türkische Urkunden.

¹⁸ Die listen der Gesandtschaften bei: Joseph von Hammer, *Geschichte des Osmanischen Reiches (GOR)* 6, Pest 1829, Neudruck Graz 1963, s. 631 f., Anm. Zu s.150, Bertold Spuler, *Die Europäische Diplomatie in KONstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739)*, Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven Neue Folge 11, Breslau 1935, s.313-342. Beide Listen sind allerdings in einzelnen Passagen ungenau und wären an Hand von Archivalien des Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu korrigieren.

¹⁹ Der zehnte Punkt lautet: Sobald der Große Botschafte mit... den Geschenken im Gesamwert von zweihunderttausend gurus (Talern) vor seiner majestät, unserem glücklichen Padişah erscheint, soll auch Seine Erhabenheit einen seiner berühmten Sandschakbeys mit Geschenken, die seiner macht würdig sind, zu seiner Hoheit, dem Herzog (i.e. Matthias I.) schicken. Zitiert nach: Ludwig Fekete, *Türkische Schriften aus dem Archive des palatins Nikolaus Estherhazy 1606-1645*, Budapeşte 1932. S. 210.

²⁰ Karl Teply, *Kaiserliche Gesandtschaften ans Goldene Horn*, Stuttgart 1968, s.22-36.

Rüstem Paşa 1548 yılında üç bin Duka almıştı.²¹ Halefi olan Ali Paşa 1563'te 1500 Duka yine gizlice verilen 2500 Duka ile toplam 4000 Duka, ayrıca bir zırh ve aynı şekilde iki aygır, 1548'de üç Kubbealtı vezirin her biri 600 Duka almış, 1563'te ikisi için 1200'er Duka diğer üç vezirin her birine de 900 Duka ödenmişti.²² Bundan başka ayrıca dört vezirin her biri için iki Doplet,²³ ikinci için iki saat ve üçüncü vezir için de bir saat. Bütün bu hediyelerin değerleri elbette saray kayıtlarında görünmüyordu. 1564/65 yılı için iki yıllık ödeme getirildiğinde vezirlere toplamda 30.000 Duka, yani 20.000 Gulden veya 15.000 Taler ödenmişti.²⁴ Diğer hediye verilenler arasında Divan tercümanları, Budin Paşası, saraydaki yüksek memurlar, hatta 1560'ta Cerbe Adası önünde İspanyol donanmasının neredeyse tamamen imha edildiği savaşta donanmanın başında olan Kaptan-ı derya Piyale Paşa bulunuyordu (1564/65).²⁵ Sultana takdim edilen 30.000 Duka dışında ortalama (hediye olarak verilen saatler, kupa ve bardaklar, zırh ve atlar hariç) 8.000 - 15.000 Duka arasında bir nakit ödemedem söz etmek mümkündür.²⁶

²¹ Vermerkt das Geldt so in die Turckhay geschickt werden soll, HHStA, Wien, Turcica 7, KOnv.3 (1548 I-VI) fol. 18, Österreich und die Osmanen, Gemeinsame Ausstellung der Österreichischen Nationalbibliothek und Österreichischen Staatsarchivs Wien 1983, s.42, Nr. 63.

²² Hofkammerarchiv (HKA) Wien, Reichsakten (RA) 190, fol. 111-114, Karl Oberleitner, Österreichs Finanzen und Kriegswesen unter Ferdinand I. Vom Jahre 1522 bis 1564. AÖG 22(1860), s.1-231, s.91, 107.

²³ Çift kadeh/bardak ya da kupa. Doppelter Becher: Jacob und Wilhelm Grimm, Deutsches Wörterbuch 2, Leipzig 1860, Sp. 1258.

²⁴ Dekret Süleymans I., 1565 Februar 21: HHStA Wien, Türkische Urkunden, ayrıca bkz. HKA Wien, RA 190, fol. 177-178.

²⁵ Ernst Dieter Petritsch, Thomas Holzheimer. Söldnerführer, Historiograph und Kunstmäzen des 16. Jahrhundert, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes (WZKM) 82 (1992), s.297-308.

²⁶ 1550: 7.940 Duka, 1563: 9.980 Duka, 1564/65: her yıl için 15.850 Duka(23.775) Taler. HKA Wien RA 190, Oberleitner, Österreichs Finanzen s.91, 107. Buradaki nihai tutarlara elçiliğin yıllık giderleri ve aynı şekilde seyahat masrafları dahil değildir. Bunlar yıllık masraflar listelerine dâhildir. Hammer, GOR 4, s. 632'deki bilgilere göre yıllık giderler: sadrazam 3000 diğer vezirler 4000, yeniçeri ağası 300, Türk memurlar 1500, tercüman 1800, Budin Paşası 3000, adamları 600, Gran (Estergon) Beyi 300, toplam 14.500 (9.666 Duka) Hammer'in hesapladığı toplam tutar 70.000 Taler (46.666 Duka, sultana verilen 30.000 dahildir.) içinde muhtemelen elçilik giderleri de olmalıdır.

30.000 Dukanın büyük değerini tam olarak anlayabilmek için bazı rakamları karşılaştırmak gerekir: 1546 yılında, yani ilk haraç ödemesi kararlaştırılan barış anlaşmasından sadece bir yıl önce savaş zamanı Macaristan'ın korunması için öngörülen harcamalar İmparatorluk maliyesi tarafından hesaplanmıştı. İhtiyaç duyulan birlikler için aylık gereken para yaklaşık 73.000 Gulden'di buna mukabil barış zamanında neredeyse aylık 30.000 Gulden yeterliydi.²⁷

Barış zamanında bir yıllık haraç yalnızca bir ayda karşılanıyordu. Üstelik kalelerin bakım ve onarım masrafları da bu tutarlara dâhil değildi. Finansal açıdan değerlendirildiğinde Macaristan'ı elde tutmak büyük masraflara sebep oluyordu, zira bu ülkenin gelirleri yukarıda geçen barış zamanındaki giderleri bile karşılayamıyordu.

1549-1554 yılları arasındaki rakamlara göre Macaristan'ın gelirleri yıllık yaklaşık 40.000 Gulden'di. Macaristan'ın savunması için gereken diğer giderler için ise büyük bir zorlukla para bulunması gerekiyordu.²⁸

III. “ONURSAL-HEDİYE” Mİ YOKSA “HARAÇ” MI?

Finansal unsurlara bakıldığında Habsburg ödemesini Haraç olarak görmekte büyük bir sorun yoktur. Yukarıda bahsedildiği gibi ödemeler her sene yapılmamıştır ve üstelik sadece belli bir dönem içinde gerçekleşmiştir. 17 ve 18. yüzyıllarda Sultan ve ileri gelenler için hazırlanan ihtişamlı hediyelerin masraflarının yüksekliği ile haraç ödemeleri karşılaştırıldığında bunlar için harcananların hiç de az olmadığı görülür.²⁹ İmparatorluk açısından bakıldığında askeri yönden esas hasma ve “ezeli düşmana” ödeme yapma mecburiyetinde olmak rahatsızlık verici bir durumdu. Dolayısıyla bu durumu çeşitli ifade biçimleriyle belirsizleştirme gayreti anlaşılır bir şeydir.

²⁷ Oberletiner, Finanzen Österreichs, s.82f.

²⁸ a.g.e. s.88-89.

²⁹ Gottfried Mraz, *Von der Tributesitung zur Repräsentation. Die habsburgisch-türkischen Ehrengeschenke vom Frieden von Zsitvatorok bis zum Frieden von Karlowitz mit einem Rückblick auf das 16. Jahrhundert*, Wien 1976 (Hausarbeit am Institut für österreichische Geschichtsforschung).

Aşağıdaki bölümde resmi belgeler çeşitli yazışmalar ve kaynaklardan para gönderilmesi konusunda kullanılan tabir hususunda geniş bir yelpazeden örnekler gösterilecektir.

Daha önce bahsedildiği gibi 1547 anlaşması ile yıllık ödeme mükellefiyeti kararlaştırılmıştı. Osmanlı tarafınca tasdiklenen belgedeki ilgili hüküm şu şekildedir:

“Macaristan Allahü Teala’nın yüce inayeti sayesinde kılıcımız ile fethedilmiş toprak olup ehl-i İslam’ın elinde olmayan kaleler mukabelesinde her yıl hazine-i âmireme otuz bin altın vasıl ola.”³⁰

Ferdinand’ın 26 Ağustos 1547’de tasdiklediği belgede de aynı ibareler bulunur:

“Atque redemptiam pensionem nomine supradictorum bonorum quae in Regno Hungariae sita sunt, triginta millia Ducatorum in auro obtult, quottannis solvendam in mense Martio ... concesserimus ... Nos quoque eadem in verbo nostro regio confirmamus et promittimus supradictam pecuniam.”³¹

Sadece birkaç hafta sonra 5 Aralık 1547 tarihli Ferdinand’ın Macar beylerine anlaşmanın içeriğini bildirdiği bir mektupta “supradictam pecuniam” ibaresi yerini “supradictum munus honestum et honorarium” ifadesine bırakmıştı.³²

Ehregeschenk (Hediye) ifadesini Habsburglar tutarlı bir biçimde kullanagelmışlerdi. Bu muğlak ifadeye dönük kritik yorumlar da yapılmıştır. İmparatorluk elçisi Joachim von Sinzendorf ile 1578-1581 yılları arasında İstanbul’da bulunan Protestan vâiz Salomon Schweigger seyahatnamesine şunları kaydediyordu.

“Şimdi İmparatorluğun hediyelerini anlatalım. Ben bunlara haraç ya da vergi demek istemiyorum. Bu biraz köylüce onun yerine onlara İtalyanca olan “praesent” sözünü kullanmak istiyorum. Köylüler bunu anlamaz. Eğer haraç verdiğimizizi kabul edersek kendimizi aşağılamış oluruz ve

³⁰ Petritsch, Friedensvertrag 1547, s.74 nach Ahmed Feridun, *Münşeat es selatin 2*, Konstantinople 1275H. = 1858/59.

³¹ Petritsch Friedensvertrag, 1547 s69f.

³² *Monumenta Hungariae Historica I: Diplomataria 2*, Budapeşte, 1858, s.144.

gerektiği gibi karşı duramayacağımız endişesine düşeriz. Ayrıca bu sebeple Tanrıdan da af dilememiz gerekir. Ya da bu yükü Almanya yerine Macar krallığının hanesine yazabiliriz böylece tanrıdan gelecek cezadan kurtulabiliriz. Türkler bu şekilde ifade etmemize itiraz etmiyorlar.³³

1587 yılında İmparatorluk elçisi Dr. Bartholomäus Pezzen ile İstanbul'a giden eczacı Reinhold Lubenau da benzer ifadeler kullanır.³⁴

“Aslında bu hediyelerin Türklere büyük bir katkısı olmuyor, Roma imparatorluğundan haraç almanın namı ve Hristiyanlara hakaret etmek onların asıl amacı. Biz daha nazik bir kelime olan Hediye (Present) kelimesini kullanıyoruz. Türkler haraç adını veriyorlar yani Tribut. Biz Macar krallığı için diyoruz onlar Viyana kralı anlamında Beç kralı diyor. Pasaportumda da aynı ibareler var: ‘Beç kralı tarafından haraç ile birlikte padişaha gönderilmiştir’. Yani ‘Viyana kralı tarafından Türk kayzerine Tribut ile gönderilmiştir’ demek.”³⁵

Salomon Schweigger de kendi zamanında Osmanlıların Haraç (Tribut) kelimesini kullandığını belirtmişti.

“Ancak onlar³⁶ bizim de vergi ya da Tribut anlamına gelen Haraç kelimesini kullanmamızı istediklerinden biraz sıkıntı çekiyoruz. Bize verdikleri pasaportlarda bizim Hediyelerimiz haraç olarak adlandırıyorlar. Kudüs'e giderken aldığım pasaportta dört seyyahın İstanbul'a Viyana Kralından (Beç adı veriyorlar, Viyana demektir.) Haraç veya Tribut getirdiğimiz yazıyor. (Kral Hırvatça König demektir.)”³⁷

Buna karşılık Osmanlı Sultanı en azından diplomatik yazışmalarda, Habsburg tarafına yolladığı namelerinde genelde çok daha dikkatli bir dil kullanıyordu. Haraç kelimesinin zikrinden sıkça imtina ediliyordu. 1562

³³ Schweigger, *Neue Reyssbeschreibung*, s. 60

³⁴ Yerasimos, Stefanos, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman, XIVe-XVIIe siècles: bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités*, Socieété turque d'histoire, Ankara, 1991 VII/117) Markus Köchbach, Ein Diplomatischer Rangstreit in İstanbul im Jahre 1587, *MÖStA* 36 (1983) s.261-268.

³⁵ Wilhelm Sahn (Yay) *Beschreibung der Reisen des Reinhold Lubenau*, Teil 1. Königsberg 1912 (Mitteilung aus der Stadtbibliothek Königsbergi. Pr. 4), s.201.

³⁶ Yani Türkler

³⁷ Schweigger, *Neue Reyssbeschreibung*, s. 60.

tarihli barışın uzatılması anlaşmasında kısaca “her yıl südde-i saadetime 30.000 Macar dukası gönderilmelidir” deniliyordu.³⁸ Aynı biçimde 1565³⁹ yılında Sultan Süleyman Erdel’de bir çatışma olmasına rağmen daha ılımlı olan Hediye kelimesini kullanmıştır. Sultan imparatorluk kuvvetlerinin çekilmesini ve hediyelerin (“hedâyânuz”) gönderilmesini talep etmiştir.⁴⁰ On dört yıl önce aynı benzer hararetili durumda Erdel üzerine Habsburg birliklerinin yürümesi ve haracın (“haracunuz”) zamanında gelmemesi üzerine elçi Malvezzi’yi hapsedmişti.⁴¹

II. Selim’in cülusu sonrasında II: Maksimilyan ile barış yenilediğinde 30.000 Duka “armağan” (Geschenk) olarak belirtilmişti. Latince ibare şu şekilde idi: “munus honorarium” [ululama hediyesi] verildi.⁴²

II. Selim 1574 yılında ölümünden sadece birkaç gün önce barış anlaşmasının geçerliliğini yenilemiştir. Bu kez tasdiklenen metindeki aynı pasaj, yegâne resmî Latince çevirisinde aşağıdaki şekilde yer alıyordu: “et omni anno in mense Junuraio ad felicissimam curiam nostram triginta milla aureorum hungaricorum iuxta priorem conclusionem mittere promisistis...”⁴³ [Dolayısıyla her sene gönderilmesi ön görülen 30 bin altın için her hangi bir tanımlama eklenmemiştir. ÇN.]

Sultan III. Murad döneminde ister talep edilen isterse teslim alınan olsun her iki durum için de yazışmalarda kullanılan ibare aynı olmuştur. Türkçe “gönderilügelene virgü” veya verilügelene virgü”. Divan tercümanları

³⁸ HHStA Viyana, Türkische Urkunden 1562 August 2, Schaendlinger, Schreiben Süleymans1, Nr. 25.

³⁹ HHStA Viyana, Türkische Urkunden 1565 Februar 16, Schaendlinger, Schreiben Süleymans1, Nr. 32.

⁴⁰ HHStA Viyana, Türkische Urkunden 1565 Juli 29- August 7, Schaendlinger, Schreiben Süleymans1, Nr. 34,35,36.

⁴¹ HHStA Viyana, Türkische Urkunden 1551 Oktober 12-21, Schaendlinger, Schreiben Süleymans1, Nr. 15.

⁴² HHStA Viyana, Türkische Urkunden 1568 Februar 17 Petritsch, Regesten, s187f., Nr.551.

⁴³ Tercüman Mahmud Bey tarafından yapılan Latince tercüme, HHStA Viyana, Türkische Urkunden 1574 November 16-25 Petritsch, Regesten, s.253, Nr.763.

bu ibareleri “söz verilmiş hediyeler”, ya da “her zamanki hediyeler” biçiminde çevirmişlerdir.⁴⁴

Uzun Türk Savaşını sona erdiren 1606 tarihli Zitvatorok barış anlaşmasınının 10 ve 11. maddelerinde nihayet pişkeş tabirinde karar kılınmakta “nakit ve yadigâr” olarak (nakd ve yadkâr) toplamda 200.000 Taler (Gurus) belirlenmekteydi.⁴⁵

Habsburgların ödemelerini tarif için Osmanlılar bir dizi farklı terim kullanmışlardır. Haraç (Arapça) bunlar arasında en kesin ve sert olanıdır, gayrimüslimlerin ödediği kelle vergisi⁴⁶ de aynı şekilde temel bir vergi olarak adlandırılır. Ayrıca Eflak, Boğdan, Erdel⁴⁷ gibi vasal prensliklerin ödediği vergiler de haraç olarak ifade edilmiştir.⁴⁸ Habsburglar ile yapılan resmi yazışmalarda Haraç kelimesi nadiren kullanılır hatta bu kelimenin kullanılmasından imtina edildiği hissedilir. Osmanlının kendi kullanımında ise Schweigger ve Lubenau'nun yazdıklarından da görüleceği gibi Habsburgların gönderdiklerin para için Haraç kelimesi yaygın kullanımda tercih edilir.

Sık kullanılan vergi (Osm. Virgü) kelimesi vergi (Steuer) ve haraç (Tribut) anlamında kullanılır ancak aynı zamanda armağan ya da hediye olarak da çevrilebilir. Ek olarak Osmanlı belgelerinde sıkça rastlanan ifade “Ehrengeschenken” anlamına gelen “hedâyâ, armağan (Farsça: Eremagan) veya pişkeş kelimeleridir. Gayet iyi anlaşılabilceği gibi Habsburg tarafınca her zaman yalnızca hediye (Ehrengeschenke) veya onurlandırma hediyeleri ifadeleri kullanılmıştır.

⁴⁴ Örnek olarak belgeler, 1576 Juli 27, August 5, 1577Jänner 20-29, 1578 März 1-5, HHS-tA Viyana, Türkische Urkunden, Tam bir değerlendirme buradaki kayıtların incelenmesinden sonra daha iyi yapılabilir.

⁴⁵ Fekete, *Türkische schriften*, s. 5 ve 210f.

⁴⁶ Boris Christoff Nedkoff, *Die Cizye (Kopfsteuer) im Osmanischen Reich*, Leipzig 1942, (Sammlung Orientalischer Arbeiten 11) Karl Binswanger, *UNtersuchungen zum Statusder nichtmuslime im Osmanischen Reich des 16. Jahrhunderts*, Mit einer Neudefinon des Begriff “Dimma”, München 1977 (Beitrage zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients 23).

⁴⁷ Georg Müller, *Türkenherrschaft in Siebenbürgen. Verfassungsrechtliches Verhältnis Siebenbürgens zur Pforte 1541-1688*, Hermannstadt-Sibiiu 1923.

⁴⁸ Josef Matuz, *Das Osmanische Reich, Grundlinien seiner Geschichte*, Darmstadt 1985, s.91 und 112.

Şu halde Haraç mı yoksa Onursal-Hediye mi diyeceğiz? Muhtemelen bu konuda kesin bir karar vermek zordur. Yenilen tarafın kazanan tarafa barış anlaşması uyarınca veya savaş tazmini konusunda yerine getireceği siyasi karşılık, vermesi gereken hizmet ya da yapacağı ödemenin Tribut (Haraç) olarak adlandırılması doğal olarak akla gelmektedir.⁴⁹ Bununla beraber Tribut (Haraç) düzenli olarak yapılan vergi ödemeleri ve hediyeler için de kullanılabilir.⁵⁰

Uluslararası hukukta yaygın kullanımını olmamasına rağmen Pacht: Kira, icar terimi de Habsburg Osmanlı ilişkileri bağlamında söz konusu edilebilecek bir kavramdır.⁵¹ Pacht kavramından anlaşılın ve kiradan farklı olan tarafı feragat edilen yerler yanında bu mülklerin (örneğin arazilerin) ürünlerinden elde edilecek gelirlerin de garanti altına alınması durumudur.⁵² Osmanlıların para talebini kabul etmekle Ferdinand'ın bütün Macar krallığı üzerindeki toprak iddiası yaralanmış oluyordu, aslında onun idaresi altındaki topraklar Osmanlıların kullanım hakkını ona bıraktığı topraklardı. Aynı şekilde Osmanlıca anlaşmadaki (Ahidnamede) ibareye göre talep edilen 30.000 Duka "tebaası ile birlikte Müslümanların kullanımında olmayan kale ve kasteller karşılığında" ödenmesi istenen miktardır.⁵³ İşte Osmanlılar tarafından feragatte bulunulan bu ihtilaf konusu olan yerleri Ferdinand para karşılığı satın almak zorundaydı, Sultana karşı finansal tavizler vermemesi durumunda geri çekilmesi gerekecekti.

Haraç mı Onursal-Hediye mi meselesi çeşitli şekillerde yoruma açıktır, istendiği şekilde eğilip bükülmeye müsaittir. Askeri ve hukuki yönden Osmanlıların daha üstün durumdu olduğu açıktır. Dolayısıyla düzenli bir şekilde gönderilen paranın Tribut (haraç) mı yoksa Ehrengeschenke

⁴⁹ Meyers Enzyklopädisches Lexikon 23 (1978), s.690.

⁵⁰ "Tribut Zollen" Jacob und Wilhelm Grimm, Deutsches Wörterbuch 11, Leipzig 1952, sp. 416-420.

⁵¹ Petritsch, Friedensvertrag 1547, s.58.

⁵² Brockhaus Enzyklopädie 16, Mannheim, 19. Aufl. 1991, s.417.

⁵³ Petritsch, Friedensvertrag 1547, s.74.

Metnin orijinal ibaresi şu şekildedir: "Ve vilâyet-i Engürüs'den dahi şol kal'alar vü kasteller ki re'âyâsı ile ehl-i İslâm'ın tasarrufuna gelmemiş olanların mukâbelesinde" (Çevirenin notu)

(Onursal-Hediye) olarak mı adlandırılacağı konusunda muhtemelen onların kararı daha geçerli olacaktır. Asıl önemli olan ödemelerin tam olarak ve çok da büyük bir gecikmeye uğratılmadan Bâbiâli'ye⁵⁴ getirilmiş olmasıdır. Elbette ki 16. yüzyıl Osmanlı Habsburg imparatorlukları arasındaki bu türden para ödemelerinin modern diplomasi ile karşılaştırılacak bir tarafı bulunmamaktadır.

⁵⁴ Almanca: Erhabenen hohen Pforte

TÜRK KÜLTÜRÜ İNCELEMELERİ DERGİSİ'NİN YAYIN İLKELERİ

1. Derginin dili Türkçedir. Ancak ana dili Türkçe olmayan araştırmacıların gönderdiği yazılar, İngilizce olmak ve her sayıda bir makaleyi geçmemek şartıyla yayımlanabilir. Yayımlanacak her yazının başında Türkçe, sonunda İngilizce özet ve bunların yanısıra Türkçe ve İngilizce anahtar kelimeler verilir. Özetler 100 ile 150'şer kelime arasında, anahtar kelimeler ise en fazla 8'er kelime olmalıdır.

2. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* Güz ve Bahar döneminde olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

3. Dergide ilmî makale, tercüme ve kitap eleştirileri yayımlanacaktır. Makaleler daha önce herhangi bir yerde yayımlanmamış, akademik standartlara uygun ve orijinal olmalıdır. İstisnaî durumlar hariç sayfa sayısı 20'yi aşmamalıdır.

4. Dergi, hakemli bir yayındır. Gönderilen yazılar önce konu, sunuş tarzı ve teknik bakımdan Yayın Kurulunca incelenir. Yayımlanmaya uygun bulunanlar konunun uzmanı iki hakeme gönderilir. Hakem raporlarının olumlu olması hâlinde yayımlanır. Raporlardan birinin olumlu diğerinin olumsuz olması hâlinde ise makale üçüncü bir hakeme gönderilir ve onun kararına göre hareket edilir. Hakemler raporlarında bazı hususların düzeltilmesini istemişlerse düzeltmelerin yapılması için makaleler yazara geri gönderilir. Yazar, hakem kararlarına katılmıyor ise sebebini açıklamalıdır.

5. Yazılarda Türk Dil Kurumunun imlâ kılavuzuna uyulması tavsiye edilir. Ancak, netice olarak yazılardaki imlâdan yazarlar sorumludur.

6. Yazılar, basılı üç kopya hâlinde ve disketleriyle gönderilmelidir.

7. Yazılar Macintosh veya IBM uyumlu bilgisayarda MS Word adlı programla, normal metin için *Times* ya da *Times New Roman* fontu ile yazılmış olmalıdır. Transkripsiyonlu metinlerde kullanılacak font makalenin kabul aşamasında Dergi yönetimi tarafından verilecektir.

8. Dipnotlarda takip edilecek usuller:

Kitaplarda: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, sayfa.

Örnek: Âmil Çelebioğlu, *Ali Nihad Tarlan*, Ankara 1989, s. 25.

Birden çok cildi olan eserlerde: Yazar Adı Soyadı, *Kitap Adı*, Basıldığı yer yıl, cilt, sayfa.

Örnek: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.

Makalelerde: Yazar Adı Soyadı, “Makale adı”, *Dergi Adı* (veya kısaltması), cildi/sayısı, Baskı yeri ve yılı, sayfası.

Örnek: M. Orhan Okay, “Duanın Şiiri”, *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.

Dipnotlarda atıf yapılan eserin ilk geçtiği yerde tam künyesi verilmeli, daha sonraki yerlerde “a.g.e.” şeklinde; eğer atıf yapılan makale ise “a.g.m.” olarak kısaltılmalıdır. Yazar ismi iptal edilmemeli en azından baş harfi yazılmalıdır. Kaynaklar dipnotlarda gösterildiği için ayrıca “Kaynakça”ya gerek yoktur. Eğer vermek zorunlu ise, yazar soyadı başa alınır, kitaplarda baskı yerinden önce yayınevi ismi konarak yukarıda belirtilen sistem uygulanır.

Arşiv malzemelerinin kullanımında defter isimleri *italik*, belge tasnifleri ise normal karakter ile dizilmelidir.

9. Yazıların her türlü sorumluluğu yazarlarına aittir.

10. Yazarlar, ad ve soyadları ile birlikte akademik ünvanlarını ve görev yaptıkları kurum adlarını tam olarak belirtmelidirler. Ayrıca, kendileriyle irtibat kurulabilmesi için sürekli adreslerini, telefon numaralarını, varsa belgegeçer numarasını ve elektronik posta adreslerini vermelidirler.

11. Makale, tercüme veya eleştirisi yayımlananlara 25 adet ayrı basım ile bir adet dergi verilir.

12. Basılmayan yazılar iade edilmez.

AUTHOR'S GUIDE

1. The language of the journal is Turkish. However, only one paper in English may be published in each issue, on condition that author's native language is not Turkish. All submissions should include two abstracts, one in Turkish and other in English placed in the beginning and at the end of the papers respectively and also key words in Turkish and English. Abstracts should be composed of 200 to 250 words and key words should not exceed 8 words.

2. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* is published biannually, in Fall and Spring.

3. Scholarly articles, translations and book reviews are published in the journal. Manuscripts submitted for publication should be previously unpublished and original papers written in accordance with the academic standards. They should not normally exceed 20 pages.

4. The journal is a refereed publication. Submitted manuscripts are first evaluated by the Editorial Board in terms of their subjects, presentation styles and technical merits. Appropriate manuscripts are sent to two referees with expertise. If the referees' reports are positive, the manuscript is accepted for publishing. If one of the referees notes a rejection, the article is sent to a third referee and the decision of the last referee is followed. If the referees' reports indicate the need to correct the manuscript in various respects, the paper is sent back to the author to fulfill the required revisions. If the author does not agree with the decisions of the referees he/she must explain the reasons.

5. It is suggested to follow the writing guide of the Turkish Language Association. However, authors are responsible for the acts of writing in the manuscripts.

6. Manuscripts should be submitted by post as three copies and also via e-mail to akyildiz63@yahoo.com.

7. Both Macintosh or IBM file formats are acceptable. Manuscripts should be written in the MS Word program. The normal text shall be typed in Times *or* Times New Roman *font* and transcriptions should be written with any font compatible with *Times*. The font used for transcription should be added to the disc copy.

8. The forms to be followed in the references are as such:

In books: Author's Name & Surname, *Title of the Work*, Printing place & year of publication, pagination. (e.g., Âmil Çelebioğlu, *Ali Nihad Tarlan*, Ankara 1989, s. 25.)

For the multi-volume works: Author's Name & Surname, *Title of the Work*, Printing place & year of publication, volume number, pagination. (e.g., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*, Ankara 1984, II, 154.)

In articles: Author's Name & Last name, "Title", *Journal Title* (or its abbreviation), Vol./no, Printing place & year of publication, pagination. (e.g., M. Orhan Okay, "Duanın Şiiri", *Türk Dili*, LI/420, Ankara 1986, 504-511.)

In references, when the work is mentioned for the first time, the citation is fully indicated. When references to the same work follow without interruption, *ibid* is used. When notes to the same work follow after interruption, use the author's surname and a shortened title of the book or article. Author's name or at least initials should be cited. Since the references are given in footnotes, it is not necessary to give them separately. If references are needed to be noted at the end, it should begin with the surname of the authors; in books, printing house comes before the place of printing.

In using archival materials, the name of manuscripts is given in *italic* form; document classifications should be given in normal characters.

9. Authors are held responsible deriving from all kinds of issues with respect to their manuscripts.

10. Authors should exactly indicate their academic titles and place of work together with their names and surnames. For further contacts, authors are asked to give their permanent mailing addresses, e-mail and fax and telephone numbers.

11. Authors whose articles, translations or reviews are published are supplied with a Journal as well as 25 offprints of their papers.

12. Unpublished manuscripts are not returned to authors.